

УКРАЇНА ЄВРОПА СВІТ

UKRAINE EUROPE WORLD

Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини

The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations

Ministry of Education and Science of Ukraine
Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University

UKRAINE EUROPE WORLD

The International
Collection of Scientific Works
Series: History, International Relations
Founded in 2008

Issue 3

Ternopil – 2009

Міністерство освіти і науки України
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

УКРАЇНА ЄВРОПА СВІТ

Міжнародний
збірник наукових праць
Серія: Історія, міжнародні відносини
Заснований 2008 р.

Випуск 3

Тернопіль – 2009

Ukraine–Europe–World. – Is. 3: The International Collection of Scientific Works. Series: History, International Relations / Editor-in-chief L. M. Alexiyevets. – Ternopil: Publishing House of Ternopil V. Hnatyuk National Pedagogical University, 2009. – 260 p.

Confirmed to be published by the Scientific Council
of Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical
University, Record of proceedings № 4 (November 30, 2009).

Editorial Advisory Board:

Yu. M. Alexeyev, Doctor of History, Professor, Kyiv Slavonic Studies University,
L. M. Alexiyevets, Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National
Pedagogical University (**editor-in-chief**), **M. M. Alexiyevets**, Doctor of History, Professor,
Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **M. V. Barmak**, Doctor of History,
Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University, **V. Bonusyak**, Doctor
(habilitated) of History, Professor, Zheshov University, Polish Republic, **S. V. Vidnyanskyi**,
Doctor of History, Professor, Institute of History of Ukraine of the NAS of Ukraine, **R. Drozd**,
Doctor (habilitated) of History, Professor, Pomorsk Academy, Polish Republic, **I. S. Zulyak**,
Doctor of History, Professor, Ternopil Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University,
V. P. Kravets, Doctor of Pedagogy, Professor, Member of PSA of Ukraine, Ternopil Volodymyr
Hnatyuk National Pedagogical University, **M. R. Lytvyn**, Doctor of History, Professor, Ivan
Krypnyakevych Institute of Ukrainian Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine,
Yu. I. Makar, Doctor of History, Professor, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University,
V. Yu. Melnychenko, Doctor of History, Member of PSA of Ukraine, Ukrainian Cultural Center in
Moscow, Russian Federation, **I. O. Fedoriv**, Candidate of History, assistant professor, Ternopil
Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University (**executive secretary**), **V. I. Yarovy**, Doctor
of History, Professor, Kyiv Taras Shevchenko National University.

Reviewers: **S. P. Kacharaba**, Doctor of History, Professor
S. S. Troyan, Doctor of History, Professor
N. L. Yakovenko, Doctor of History, Professor

The collection of works of Ukrainian and other scientists presents the publication results of original researches, covering insufficiently known problems of the History of foreign countries, World History and International Relations, Ukraine's role in the World Union, methodology, source study, historiography, historical biography study, as well as the materials aimed at aiding teachers and reviews. The edition served materials on the 20th Anniversary of the falling of the Berlin wall from the allukrainian newspaper "Day" and from the work of the famous Ukrainian historian of L. O. Zashkilnyak "Modern world Historiography".

The journal will be useful for scientists, university teachers, school teachers, students and pupils, diplomats and politicians and everybody interested in history of foreign countries and of Ukraine in the world context.

The publishing board publishes the materials, not always sharing the authors' views.

Editorial Board Address:
1a, Hromnytsky St.,
Ternopil, Ukraine, 46027.
Tel. (0352) 53-59-01

Ternopil Volodymyr Hnatyuk
National Pedagogical
University

ISBN 978-966-07-1666-7

Україна–Європа–Світ. – Вип. 3: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексівець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – 260 с.

Затверджено до друку Вченою радою
Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка,
Протокол № 4 від 30.11.2009 р.

Редакційна колегія:

Ю. М. Алексєєв, доктор історичних наук, професор, Київський славістичний університет, **Л. М. Алексівець**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (**головний редактор**), **М. М. Алексівець**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **М. В. Бармак**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **В. Бонусяк**, доктор (габілітований) історичних наук, професор, Жешовський університет, Республіка Польща, **С. В. Віднянський**, доктор історичних наук, професор, Інститут історії України НАН України, **Р. Дрозд**, доктор (габілітований) історичних наук, професор, Поморська академія, Республіка Польща, **І. С. Зуляк**, доктор історичних наук, професор, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **В. П. Кравець**, доктор педагогічних наук, професор, член-кореспондент АПН України, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка, **М. Р. Литвин**, доктор історичних наук, професор, Інститут українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України, **Ю. І. Макар**, доктор історичних наук, професор, Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, **В. Ю. Мельниченко**, доктор історичних наук, член-кореспондент АПН України, Культурний центр України в Москві, Російська Федерація, **І. О. Федорів**, кандидат історичних наук, доцент, Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка (**відповідальний секретар**), **В. І. Яровий**, доктор історичних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка.

Рецензенти: **С. П. Качараба**, доктор історичних наук, професор
С. С. Троян, доктор історичних наук, професор
Н. Л. Яковенко, доктор історичних наук, професор

У запропонованому збірнику праць науковців України та інших країн друкуються результати оригінальних досліджень, що охоплюють маловивчені проблеми історії зарубіжних країн, світової політики і міжнародних відносин, місця й ролі України у світовому співтоваристві, методології, джерелознавства, історіографії, історичної біографістики, а також вміщено науково-методичні рекомендації на допомогу викладачам, рецензії та огляди. У виданні подаються матеріали до 20-ліття падіння Берлінської стіни зі всеукраїнської газети “День” та з праці відомого українського історика Л. О. Зашикільняка “Сучасна зарубіжна історіографія”.

Для науковців, викладачів, вчителів, студентів й учнів, дипломатів і політиків, усіх, хто цікавиться історією зарубіжних країн та України у всесвітньому контексті.

Редколегія публікує матеріали, не завжди поділяючи погляди їх авторів.

Адреса редакції “УЄС”: 1^а, вул. Громницького,
Тернопіль, Україна, 46027. Тел. (0352) 53–59–01

© Тернопільський національний
педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

ISBN 978-966-07-1666-7

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

“НАУКОВЕ ЖИТТЯ ІСТОРИКА – ЧАСТИНА УКРАЇНСЬКОЇ ІСТОРІОГРАФІЇ”

О. Оглоблин

Саме ця думка розкриває суть редакторської сторінки нинішнього номера нашого наукового часопису. Адже, реальну історичну науку творять люди. І саме від їх майстерності в глибинному розумінні означеної якості залежить те, якою вона є сьогодні. Якщо ж мова йде про вчених не лише академічних установ, а й навчальних закладів, то й значною мірою – завтра. А відтак – у певному сенсі, майбутнє країни, цивілізації. Коли серед таких Учених і Наставників – ті, котрі наділені світлим інтелектуально-духовним поглядом, увібравши традицію, відкриті до нового, планетарного, маємо усі шанси на гідне майбуття.

У цьому контексті особливо приємно назвати імена істориків, знаних в Україні та Європі, ювілеї яких нещодавно відзначила наукова громадськість. У колі їх – автори “УЄС”: відомий вчений, доктор історичних наук, професор Львівського національного університету імені Івана Франка, заступник директора Інституту українознавства імені Івана Крип'якевича НАН України **Леонід Опанасович Зашкільняк**; один з чільних у країні медієвістів і міжнародників, доцент Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка **Тетяна Миколаївна Гонтар**.



Про Леоніда Опанасовича говорити і легко, і складно: чимало написано про вченого, цілі покоління істориків виросли поряд з ним і на його працях. Автор понад 300 досліджень з історії країн Центрально-Східної Європи, Польщі та українсько-польських відносин, зарубіжної й української історіографії, методолог, прекрасний оратор. Чи в Україні, чи за кордоном, доповіді професора користуються неодмінним успіхом, від лекції, відгуку до серйозних наукових праць – усе виважено, професійно. Останні мають значну популярність: “Польська історіографія після Другої світової війни: проблеми національної історії (40–60-ті роки)” (1992), “Вступ до методології історії” (1996), “М. Грушевський. Щоденник (1888–1894)” (1997), “Методологія історії від давнини до сучасності” (1999). “Історія Польщі: від давнини до наших днів” (2002, у співавторстві з М. Крикуном), “Сучасна світова історіографія” (2007) та ін. Промовистими є публікації, теоретико-практичні погляди Леоніда Опанасовича, перелік науково-педагогічних заслуг, діюча постійна праця.

Тетяна Миколаївна як науковець пріоритет надає дослідженню історії міжнародних відносин, Польщі й українсько-польських зв'язків, опублікувала близько 100 науково-методичних праць. Викладає історію середніх віків, міжнародних відносин, історію Англії та методологію історії. З 1975 р. працює в університеті, 1997–2007 – завідувач кафедри стародавньої і середньовічної історії, нині курує роботу факультетської науково-методичної комісії. Virізняють Тетяну Миколаївну її характер, ерудиція, вміння сприймати модерн, вміло ділитися здобутками, і реалізовувати мрії, залишаючи простір для нових задумів і бажань.



Поєднують Леоніда Опанасовича і Тетяну Миколаївну не лише любов до України, наукові інтереси, знання іноземних мов, подорожі, а й величезний авторитет серед студентів і викладачів, вміння посеред усього берегти сокровенне – сім'ї.

Редколегія та авторський колектив збірника від душі вітають Вас, шановні й дорогі наші друзі й колеги, з ювілеєм!

Здоров'я, натхнення і радості, щоби ще довго залишатися світочами, задавати тон серйозними науковими доробками, збагачуючи історичну науку і готуючи фахівців–істориків!

Леся Алексісвець,
головний редактор “УЄС”

ЗМІСТ

Леся Алексієвець. Наукове життя історика – частина української історіографії 6

СТУДІЇ

Микола Алексієвець, Ярослав Секо. Цивілізаційні аспекти еволюції української зовнішньої політики в період незалежності 11

Леся Алексієвець. До проблеми інституалізації Польської держави у 1918–1919 рр. 24

Юрій Макар. Українська холмсько-підляська проблема у внутрішній політиці Другої Речі Посполитої..... 32

До 360-річчя Збаразько-Зборівської кампанії

Володимир Окаринський. Стереотипи свідомості воюючих сторін у їх ставленні до цивільного населення на прикладі облоги Збаража та за умовами Зборівського миру 1649 р. 47

Леся Костюк. Міграція як глобальний виклик Європейському Союзу 58

УКРАЇНА У СВІТОВОМУ СПІВТОВАРИСТВІ

Сергій Троян. Україна у контексті російської візії інтеграції..... 63

Оксана Валіон. Історичні зв'язки між Україною й Німеччиною від найдавніших часів до кінця XIX ст. 68

Вікторія Гевко. Україна в контексті тенденцій сучасного світового розвитку ... 78

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

Елла Бистрицька. Особливості розвитку радянсько-ватиканських відносин у 1917–1929 рр. 83

Оксана Парнета. Основні тенденції становлення зовнішньої політики відродженої Польщі. Федералізм та інкорпораціонізм (1918–1926 рр.)..... 95

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

Алла Киридон. Концепт “історична пам’ять”: варіативність дефініювання..... 112

Александр Клименюк. Синергетические архетипы саморазвития личности и социально-исторических процессов..... 117

Тетяна Гонтар. Дослідження минулого: антропологічний підхід..... 134

Ірина Федорів. Славістичні студії Івана Франка: зміст і методологія..... 140

УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА БІОГРАФІСТИКА

До 150-ліття від дня народження

С. О. Смаль-Стоцького

Олександр Добржанський. Степан Смаль-Стоцький – видатний учений, політик, громадський діяч..... 152

Василь Погорецький. Концептуальна і світоглядна боротьба київських митрополитів Петра Могили та Ісаї Копинського в контексті відродження української державності 159

Andrzej Fabianowski. Historiozoficzna funkcja Ukrainy w dziele Michała Czajkowskiego 166

ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

Микола Бармак. Функціонування інституту державної служби на українських землях: історіографія проблеми	176
Іван Зуляк. Періодичні видання і звіти “Просвіти” – важливе джерело дослідження діяльності товариства у міжвоєнний період	183
<i>До 20-ліття утворення Народного Руху України</i>	
Сергій Бондаренко. Народний Рух України та його роль у національно-політичному житті наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років: історіографія та джерела.....	190
Інна Боровська. Проблематика французької революції XVIII століття в новітній історіографії.....	205

СВІТОВІ ДИСКУСІЇ

Ярослав Секо. Витоки косовського конфлікту: вплив націоналізму	210
---	-----

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

Володимир Мисик. Постать Ігоря Петровича Герети в контексті розвитку громадсько-політичного життя Тернопілля в другій половині XX ст.	223
Ольга Строевус. Національний ідеал Василя Стуса.....	229

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧАМ ВУЗІВ

Наталія Григорук. Джерела до вивчення етногенезу слов'ян	232
---	-----

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

Леся Алексієвець. Розанвалон, П'єр. Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність / пер. з фр. Євгена Марічева. – Вид. дім “Києво-Могилянська академія”, 2009. – 287 с.	240
Ярослав Секо. Белов М. В. У истоков сербской национальной идеологии: механизмы формирования и специфика развития (конец XVIII – середина 30-х гг. XIX века) / М. В. Белов. – СПб.: Алетейя, 2007. – 544 с. – (Серия “Biblioteka Serbika”)	243
Леся Алексієвець, Оксана Алексієвець. Еволюційна теорія в британно-американській культурній антропології. Рец.: на монографію С. В. Кравець. Еволюційна теорія в британно-американській культурній антропології. – Тернопіль: ТзОВ “Видавництво Астон”, 2009. – 159 с.	246

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

До 20-ліття падіння Берлінської стіни

Із всеукраїнської газети “День” від 5 листопада 2009 р. (№ 200)	
Наталія Зарудна. Про “стіну”, бар'єри та перспективу	249
Із посібника для студентів історичних факультетів Леоніда Зашкільняка “Сучасна світова історіографія”. – Львів: ПАІС, 2007. – 312 с.	254

CONTENTS

<i>Lesya Alexiyevets</i> . The historian's scientific life is a part of the Ukrainian Historiography	6
--	---

ARTICLES

<i>Mykola Alexiyevets, Yaroslav Seko</i> . Civilization aspects of evolution in Ukrainian foreign policy during the period of independence	11
<i>Lesya Alexiyevets</i> . To the problem of the Polish State institutionalization in 1918–1919.....	24
<i>Yuriy Makar</i> . Ukrainians Holmshchyna and Pidliashchia problems in the internal policy of the Rich Pospolita II.....	32
<i>On the 360th Anniversary of the campaign Zbarazh-Zboriv</i>	
<i>Volodymyr Okarynskyj</i> . Stereotypes of consciousness of belligerents in their attitude toward civil population on example of siege of Zbarazh and also on the terms of Zboriv peaceful agreement in 1649.....	47
<i>Lesya Kostyuk</i> . Migration as global call to European Union.....	58

UKRAINE IN THE WORLD UNION

<i>Serhiy Troyan</i> . Ukraine in the context of russian integration vision	63
<i>Oksana Valion</i> . The historical ties between Ukraine and Germany from ancient times till the end of the XIXth century.....	74
<i>Viktoriya Hevko</i> . Ukraine is in the context of modern world development.....	84

PROBLEMS OF HISTORY THE WORLD

<i>Ella Bystriyska</i> . The specialities of development of the Soviet-Vatican relations in 1917–1929.....	89
<i>Oksana Parneta</i> . The main tendencies of becoming of external policy of born-again Poland. Federalism and incorporationism (1918–1926).....	101

PROBLEMS OF METHODOLOGY STUDIES

<i>Alla Kyrydon</i> . The concept “historical memory”: variants of definitions.....	112
<i>Alexander Klimenyuk</i> . Synergetic archetypes of self-development personality and socially-historical processes.....	117
<i>Tetyana Hontar</i> . The research of the past: antropological aspect	134
<i>Iryna Fedoriv</i> . Slavistic studios of Ivan Franko: contents and methodology.....	140

UKRAINIAN AND FOREIGN BIOGRAPHY STUDIES

<i>On the 150th Anniversary of the birthday S. O. Smal-Stockyi</i>	
<i>Oleksandr Dobrzhansky</i> . Stepan Smal-Stocky – the famous scholar, politic and public figure	152
<i>Vasyl Pohoretskyi</i> . Conceptual and world – view struggle of Kyiv metropolitans Petro Mohyla and Isaja Kopynsky in the context of rebirth of Ukrainian state system	159
<i>Andzhey Fabianovsky</i> . The Historiography function of Ukraine in the creation of Michael Chaykovsky	166

PROBLEMS OF HISTORIOGRAPHY AND SOURCE STUDIES

Mykola Barmak. The functioning of the institute of state service on the Ukrainian lands: Historiography of the problem	176
Ivan Zulyak. The periodicals and reports Prosvita – important source of research society between the wars.....	183
<i>On the 20th Anniversary of the formation People's Movement of Ukraine</i>	
Sergiy Bondarenko. The People's Movement of Ukraine and its role in the national and political life at the end of the 1980s – the beginning of the 1990s: Historiography and sources	190
Inna Borovska. Problems of French Revolution XVIII century in modern Historiography	205

WORLD DISCUSSION

Yaroslav Seko. Sources conflict of Kosovo: influence of nationalism.....	210
---	-----

WORKS OF YOUNG RESEARCHERS

Volodymyr Mysyk. Figure of Ihor Gereta in the context of development of social and political life of Ternopil'ya in the second part of XX century.....	223
Olga Stroyevus. The national ideal of Vasyl Stus.....	229

FOR TEACHERS OF THE UKRAINIAN INSTITUTIONS

Nataliya Hryhoruk. The sources for the study of ethnogenesis of the Slavs	232
--	-----

REVIEWS

Lesya Alexiyevevs. Rozanvalon Pyer. Democratic legitimacy. Impartiality, reflection, closeness / Translated from French of Eugen Marichev. – Publishing house “Kyyevo-Mohylanska Academiya”, 2009. – 287 p.	240
Yaroslav Seko. Belov M. V. At the root of the Serbian national ideology: mechanisms of formation and specificity of development (the end of XVIII – the middle of the 30s XIX century) / M. V. Belov. – SPB.: Aleteiya, 2007. – 544 p. – (Series “Biblioteka Serbika”).....	243
Lesya Alexiyevevs, Oksana Alexiyevevs. The evolution theory in the British and American culture anthropologist. Review on the monograph S.V. Kravets. The evolution theory in the British and American culture anthropologist. – Ternopil: Publication Aston, 2009. – 159 p.	246

NOTA BENE: IN THE ORIGINAL

<i>On the 20th Anniversary of the falling of the Berlin wall</i>	
From the allukrainian newspaper “Day” from November, 5 in 2009 (№ 200)	
Nataliya Zarudna: About “wall”, barriers and prospect.....	249
From the work for students of historical faculties of Leonid Zashkilnyak “Modern world Historiography”. – Lviv: PAIS, 2007. – 312 p.	254

СТУДІЇ

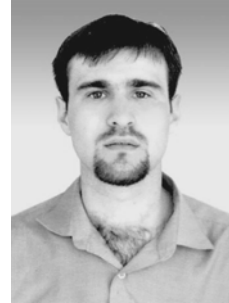
УДК 94 (477)

Микола Алексієвець, Ярослав Секо

**ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ АСПЕКТИ ЕВОЛЮЦІЇ
УКРАЇНСЬКОЇ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ В
ПЕРІОД НЕЗАЛЕЖНОСТІ**

У статті проаналізовано еволюцію української зовнішньої політики періоду незалежності в контексті цивілізаційного дискурсу.

Ключові слова: українська зовнішня політика, незалежність, сучасний світовий розвиток, цивілізаційний підхід.



Успішний розвиток держави визначається збалансованістю та взаємозв'язком її внутрішньої та зовнішньої політики. З огляду на це досвід українського державотворення не може не враховувати загальносвітові тенденції. Власне це й спостерігаємо впродовж останніх вісімнадцяти років побудови власної незалежної держави. Однак, якщо практичне здійснення внутрішньої політики на початках ґрунтувалося на певних традиціях організації життя, інтелектуальному і фаховому потенціалах суспільства, рівні управлінської культури, то у випадку здійснення зовнішньої політики такий практичний досвід був відсутній. Будучи впродовж багатьох років представленою на міжнародній арені, українська дипломатія жодного кроку не робила самостійно, а лише слідувала в фарватері радянської політики. Звідси відомий парадокс перших років незалежності – маючи власних дипломатів, Українська держава ще не мала власної зовнішньополітичної концепції.

У межах даної статті аналізуватимемо еволюцію української зовнішньої політики в контексті цивілізаційного дискурсу. Як відомо, цивілізаційний підхід на сьогодні постає одним із можливих варіантів пояснення сучасного світового розвитку. Початково розроблений в працях Н. Данілевського, А. Тойнбі, О. Шпенглера, він застосовується сучасними науковцями, зокрема: П. Левісом, Й. Нільсеном, С. Кастелесом, М. Діопом, Р. Чичак-Чандом, М. Мітчелом, Д. Расселом, А. Панарінім, М. Михальченком, О. Дергачовим, О. Кіндратець. Найоригінальніший погляд на проблеми сучасного світу запропоновано американським політологом С. Гантінгтоном у концепції “Протистояння цивілізацій”.

Особливістю цивілізаційного підходу є уявлення про те, що історичний розвиток відбувається як поліцентричний нелінійний рух, а цивілізації є його основними суб'єктами. При цьому кожна цивілізація розглядається як нелінійне утворення монадного характеру, в якому відтворюється і уособлюється всесвітньо-історичний процес в цілому [1, с. 407]. Цивілізації знаходяться між собою у різноманітних відносинах аж до протистояння, що впливає з іманентної властивості кожної з них вмістити в собі цілий світ, надати власній культурі глобального поширення. У той же час цивілізаційний підхід не виключає традиційних уявлень про світ як сферу існування й діяльності окремих націй.

Розрізнити нації і цивілізації важко в тому випадку, коли нації і є цивілізаціями, як, наприклад, Індія чи Китай. Однак, фундаментальна різниця полягає в тому, що нації визначають себе в культурних образах, а цивілізації – в смислообразах. Нації не завжди осмислюють себе в філософії, а цивілізації намагаються створювати філософію світового рівня. Нації виробляють продукти, які продають сусіднім країнам, а цивілізації – світові

бренди. Нації діють як самобутні культури, цивілізації – як рефлексивно-універсальні культури. Нації бачать себе як винятково унікальні культурні явища. Цивілізації осмислюють себе як універсальні утворення так, що ніби інших цивілізацій і не потрібно, бо вони мають усе. Нації не мають всього і їм бракує ресурсів та мотивації, щоб мати все своє, тому вони змушені переймати частки чужої універсальності. Виходячи з такої дворівневості, можна говорити не лише про зіткнення цивілізацій, але й про зіткнення цивілізацій і націй, бо саме цивілізації сьогодні поглинають нації [2].

Українська зовнішня політика все ще перебуває в стані формування, адже в дипломатії саме традиції й досвід завжди були основою, а дипломатична служба з її консервативним етикетом і показовою неквапливістю й витримкою досі залишається однією із елітарних сфер людської діяльності. Незважаючи на коротку історію ведення власної зовнішньої політики, науковці виділяють в ній кілька етапів. Кожен із них визначається особливістю внутрішньої ситуації, власними досягненнями і помилками, зовнішньополітичними орієнтаціями та міжнародною кон'юнктурою, а також носив, або носить значне навантаження суб'єктивного чинника, вираженого в особі Президента України. С. Віднянський і А. Мартинов виділяють у зовнішній політиці України три періоди: 1) адаптаційний (1991–1994); 2) зовнішня політика Президента Л. Кучми (1994–2004); 3) зовнішня політика президента В. Ющенка (2004–...) [3, с. 35].

Головним завданням першого періоду стало забезпечення міжнародного визнання України іноземними країнами, налагодження двосторонніх відносин з ними, розбудова договірно-правової бази та розвиток рівноправного співробітництва, забезпечення міжнародного визнання державних кордонів і територіальної цілісності України, відкриття дипломатичних представництв за кордоном. Ці завдання були в цілому виконані. Так, якщо на 1 січня 1992 р. незалежну Україну визнали 68 держав, то станом на відповідний період 1994 р. їх нараховувалося 149, з числа яких із 132 країнами було встановлено дипломатичні відносини. У 1992 р. було відкрито 18 посольств України, зокрема, Великій Британії, Італії, Канаді, Німеччині, США, та в таких стратегічно важливих для України державах як Польща та Росія, а також в Австрії, Бельгії, Білорусі, Греції, Грузії, Ізраїлі, Ірані, Румунії, Угорщині, Фінляндії, Чехії. Також засновано три Генеральні консульства України в Нью-Йорку, Чикаго та Мюнхені. У 1993 р. було відкрито 15 закордонних представництв: посольства України в Аргентині, Болгарії, Гвінеї, Естонії, Єгипті, Індії, Китаї, Литві, Молдові, ОАЄ, Словаччині, Узбекистані, Франції, Швейцарії та Генеральне консульство в Торонто. У 1994 р. вдалося відшукати резерви для заснування посольств України в Казахстані, Кубі та Туреччині, а в Гданську та Стамбулі – Генеральних консульств. На кінець 1995 р. в системі Міністерства закордонних справ України налічувалося 46 закордонних дипломатичних установ. Активно здійснювалося відкриття дипломатичних представництв в Україні. На початок 1994 р. функціонувало 50 іноземних посольств, 5 представництв міжнародних організацій, а також 7 консульських установ. На кінець 1994 р. були акредитовані посли 78 держав, з них 55 із резиденцією у Києві [4, с. 627].

З цивілізаційної точки зору цей період є маловиразним, оскільки в намірах політиків переважали швидше емоції, аніж розрахунок. Він відбувався в умовах “кінця історії”, популярної в наукових колах початку 1990-х років концепції Ф. Фукуями. Під “кінцем історії” американський футуролог розумів не загальний апокаліпсис, а завершення ідеологічної еволюції людства й універсалізацію західної ліберальної демократії як остаточної форми правління. Фашизм і комунізм, які були альтернативами їй у XX ст., зазнали логічного фіаско. Отож, саме ліберальна демократія, що утвердилася як своєрідний ідеальний світ, мала визначити, в кінцевому підсумку, світ матеріальний [5, с. 233].

Демократичний пафос перших років незалежності сприяв інерційному вибору в бік західної цивілізації, що можна було зрозуміти намаганням врятуватися від розрухи й хаосу, породжених розпадом СРСР. Намагання дистанціюватися від Російської Федерації та вийти з тіні дипломатії Кремля ставало ключовим чинником формування власної зовнішньополітичної ідентичності. Україна презентувала себе як миролюбна держава, готова

до тісних і взаємовигідних відносин із усіма країнами при умові визнання її суверенітету. При цьому найреальнішим кроком в утвердженні такого позитивного іміджу стала добровільна відмова від ядерної зброї.

Але вже в цей час стала відчутною вибірковість Заходу щодо намагання постсоціалістичних країн, у тому числі й України, інтегруватися в його середовище. Не варто забувати, що на початках Захід не був зацікавлений у незалежності України (чого варту хоча б відповідь у 1990 р. М. Тетчер на запитання про можливість української незалежності й встановлення україно-британських відносин: “Британія не веде окремих переговорів з Аляскою чи Каліфорнією”). Сприймавши незалежність пост-фактум, міжнародне визнання України Захід поставив у пряму залежність від відмови від ядерної зброї. Позиція дипломатичного шантажу без належних гарантій з боку Заходу, на нашу думку, стала характерною рисою взаємовідносин із Україною, що зберігає свою актуальність до сьогодні.

Власне, така цивілізаційна невизначеність відобразилася на головному документі, що визначає основні напрямки зовнішньої політики України – Постанові Верховної Ради України від 2 липня 1993 р. “Про основні напрямки зовнішньої політики України”. Зокрема, в преамбулі вказувалося, що “Становлення України як незалежної демократичної держави відбувається в період кардинальних політичних і економічних зрушень в українському суспільстві та історичних змін в системі міжнародних відносин, які характеризуються виникненням нових незалежних держав, появою нових регіональних центрів сили в міжнародних відносинах, переходом від ери конфронтації до ери відкритості й співробітництва, зникненням військово-політичного та ідеологічного протистояння в Європі. Процес державотворення і побудови вільного громадянського суспільства в Україні збігається з її поступовим входженням до світового співтовариства і пошуками нею свого місця в сучасному складному, різноманітному і суперечливому світі” [6].

Виходячи з цього, членство України в Європейських Співтовариствах (Європейському Союзу), а також інших західноєвропейських або загальноєвропейських структурах було визначено перспективною метою української зовнішньої політики. Паралельно з цим вказувалося, що Україна, враховуючи особливості її історичного розвитку, специфіку геополітичного положення й економічних взаємин, вважає українсько-російські відносини стратегічно важливими та пріоритетними.

Важливими кроками на шляху зміцнення міжнародно-правового статусу України, її входження до світового співтовариства як суверенного суб’єкта міжнародного співжиття стала низка відповідних документів Верховної Ради України. Виділимо наступні з них: “Про правонаступництво України” (12 вересня 1991 р.), “До парламентів і народів світу” (5 грудня 1991 р.), “Про дію міжнародних договорів на території України” (10 грудня 1991 р.), “Про встановлення дипломатичних відносин із державами – суб’єктами колишнього СРСР” (11 грудня 1991 р.), “Про Звернення Верховної Ради України до Північно-Атлантичної Асамблеї (ПАА)” (3 червня 1992 р.), “Про ратифікацію договору між СРСР і США про скорочення і обмеження стратегічних наступальних озброєнь”, підписаного у Москві 31 липня 1991 р., “Протоколу до підписаного в Лісабоні від імені України 23 травня 1992 р.” (18 листопада 1993 р.), “Про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї від 1 липня 1968 р.” (16 листопада 1994 р.). Це були документи загального характеру, які засвідчили вступ України на міжнародну арену як самостійного суб’єкта. На тому етапі вони доповнювалися й іншими важливими заявами та зверненнями Верховної Ради України, пов’язаними, зокрема, з подоланням наслідків чорнобильської катастрофи (5 лютого 1991 р.), із Заявою румунського парламенту “Про Пакт Ріббентропа-Молотова і його наслідки для Румунії” (5 липня 1991 р.), з подіями у Сараєво (21 серпня 1992 р.), щодо статусу Республіки Крим та м. Севастополя (4 березня 1993 р.), за результатами трьохсторонньої зустрічі президентів України, США та Росії (14 січня 1994 р.) тощо [7, с. 26].

Реалізуючи практично, вище перераховані документи, Україна взяла курс на тісне співробітництво з такими міжнародними організаціями як Рада Європи, Нарада (згодом Організація) з безпеки і співробітництва в Європі, Рада Північноатлантичного співробітництва та Північноатлантичної Асамблеї з перспективою приєднання до деяких із них. Сюди також потрібно додати продовження участі України в роботі ООН, МОП, ЮНЕСКО, ЮНІДО, МАГАТЕ, ВООЗ, однак, вже в новій якості – незалежної держави. Така зовнішньополітична активність впливала із необхідності забезпечити міжнародні гарантії для України у питаннях безпеки й територіальної цілісності.

У даний період логіка національного державотворення змушувала українських дипломатів активно працювати не так на західному векторі, що мав легітимізувати Українську державу, як на східному. Адже розпад СРСР зумовлював потребу врегулювання на цій підставі конфліктів, що виникли та формування нового типу відносин між його колишніми складовими. Саме цим характеризувалася політика на пострадянському просторі. Тут потрібно підкреслити, що участь України в СНД мала цілком прагматичні цілі й не передбачала тісної інтеграції. Україна не підтримувала спроб інституціалізації форм міждержавного співробітництва, здатної перетворити Співдружність на наддержавну структуру конфедеративного чи федеративного типу. Україна у ставленні до СНД виходить, насамперед, із реалій економічної доцільності існування Співдружності, розвитку тісних і взаємовигідних торговельно-економічних відносин між державами-учасниками. Від самого початку процесу формування СНД наша держава виступала з пропозиціями, які передбачали трансформування СНД в раціональний механізм економічного співробітництва, спрямований на створення зони вільної торгівлі з урахуванням вимог ГАТТ/СОТ, оптимізацію її структури, створення ефективного механізму сприяння інтеграції країн СНД у світовий економічний простір. Верховна Рада й Президент України Л. Кравчук ретельно сліdkували за тим, щоб співдружність країн не переросла у воєнно-політичний блок, а тим більше – у новий варіант Радянського Союзу. За 1992–1993 рр. Радою голів держав і Радою голів урядів СНД було схвалено близько 400 угод, рішень та інших документів, зокрема й такі, що надавали інститутам Співдружності наддержавні функції, розширюючи шлях до всеохопної інтеграції. З цієї кількості Україна підписала не більше 200 документів, які не загрожували її суверенітету [4, с. 627].

Вирішальну роль для становлення власної концепції зовнішньої політики складали відносини з Російською Федерацією, які отримали статус стратегічних. Дипломатичні відносини між Україною й Росією встановлено 14 лютого 1992 р. Від початку вони будувалися на спробах Кремля нав'язати українській стороні свій погляд на міжнародну політику, характер міждержавних відносин, суперечливі питання щодо кордонів, флоту чи активів СРСР, і намаганнях Києва добитися від свого північного сусіда рівноправних умов. На нетривалий час Росія відмовилася від позиціонування себе як геополітичного цивілізаційного центру. В її дипломатичних колах популярною була концепція атлантизму, провідником якої був міністр закордонних справ РФ А. Козирев. Вона передбачала орієнтацію на західну модель розвитку, неконфронтаційне бачення сучасних міжнародних відносин, відкидання примату сили у вирішенні міжнародних проблем, оптимізм у оцінці розпаду СРСР і в оцінці міжнародної ситуації в цілому. США та Західна Європа бачились головними союзниками і партнерами, як на міжнародній арені, так і в проведенні демократичних реформ у Росії [8, с. 913].

За таких умов українська дипломатія мала хороший шанс, аби дистанціюватися від Росії, і, спираючись на західні країни, розпочати трансформаційні процеси, які б наблизили Україну до Європи. Так, як це зробили країни Центрально-Східної Європи. Однак, будемо відверті, тоді для цього в Україні не існувало необхідних передумов. Зокрема, на перший план вийшли внутрішні проблеми, пов'язані з подоланням економічної кризи та становлення державності, в еліті та й суспільства не було чіткого бачення власного місця в новому світі, який прийшов на зміну звичному радянському укладу життя, на міжнародній арені Україна не мала позитивного іміджу, а її дипломати були представниками радянської школи. Ці фактори, значною мірою, сприяли утвердженню думки про те, що інтеграція України в європейські структури можлива лише

спільно з Росією. Тим самим, закладалися основи майбутнього зовнішньополітичного курсу президента Л. Кучми.

Інерційний вибір у бік західної цивілізації в другий період української зовнішньої політики (1994–2004 рр.) став осмисленим і, навіть, значною мірою прагматичним. “Багатовекторність” як зовнішньополітична концепція стала спробою українських політиків дати відповідь на глобальні виклики. Останні проявилися в формуванні багатополюсного світу, в основі якого, окрім іншого, лежить конкуренція і взаємодія між цивілізаціями. В середині 1990-х ще не відчувалося конфліктності між ними, і, водночас, надзвичайно спокусливо виглядали переваги західної цивілізації. На фоні кризи православної цивілізації, що ототожнюється з Росією, й несформованістю власної ідентичності, для українських політиків діалог із Заходом виглядав доволі перспективно. При цьому, погодимось з А. Гальчинським, що економічна аргументація української політики щодо інтеграції в Європу була відсутня, а розглядалася виключно як політичний проект [9, с. 18]. При цьому рух в Європу, на думку творців української зовнішньої політики, мав узгоджуватися з іншими векторами. Не випадково, характер стратегічних отримали відносини з США, Росією, Польщею та рядом інших країн.

Суттєвою ознакою прозахідного курсу стало налагодження тісної співпраці з США. 25 грудня 1991 р. вони визнали незалежність України, а 2 січня 1992 р. встановили з нею дипломатичні відносини. Л. Кучма розумів, що поліпшення відносин із цим світовим лідером можливе тільки в одному випадку ядерного роззброєння. Він зміг переконати в цьому парламентаріїв і 16 листопада 1994 р. Верховна Рада ухвалила рішення про приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї. Незабаром після цього (19–23 листопада) відбувся державний візит Президента України до США, під час якого було підписано Хартію українсько-американського партнерства, дружби та співробітництва. У налагодженні подальших взаємин велику роль відігравала міждержавна комісія Кучма – Гор. Загалом, роки правління демократа Б. Клінтона визначалися позитивним балансом двосторонніх відносин. Натомість прихід до влади в США Дж. Буша-молодшого їх значно ускладнив. Різниця в підходах двох американських адміністрацій до відносин із Україною коригувалася в залежності від відносин із Росією. На початок 2000-х років, у часи першої каденції Дж. Буша в США та В. Путіна в Росії припадає тісна співпраця, особливо в питаннях боротьби зі світовим тероризмом. На цьому фоні відносини з Україною почали розглядатися американцями як вторинні. Більше того, після подій, пов’язаних зі “справою Гонгадзе”, “касетним скандалом”, а на міжнародній арені – з продажем українських “Кольчуг” Іраку ці відносини ускладнилися. І вже на пражському саміті НАТО у листопаді 2002 р. організатори змушені були розсаджувати лідерів країн-учасників за французькою абеткою, аби Президенти США і України не опинилися поруч.

Загалом, на початок 2000-х років у взаємовідносинах України зі США, а також із великими європейськими країнами чітко простежувалася тенденція врахування думки Росії. Україні не вдалося довести власні відносини з Німеччиною, Францією, Великою Британією до рівня стратегічних. Жодна з них не побачила в Україні справді потрібного партнера, який би допомагав їй в реалізації власної політики на пострадянському просторі. Українська дипломатія не стільки з власної вини, скільки з об’єктивних кон’юнктурних причин, програла конкуренцію країнам Центрально-Східної Європи, зокрема Польщі та Чехії, за політичну та економічну прихильність великих держав. Крім того, їй так і не вдалося нейтралізувати фактор Росії. Великі держави вирішили будувати відносини з нею напряду, без посередності України.

Асиметричність, яка є особливістю відносин України з великими європейськими країнами та США, українські дипломати намагалися подолати шляхом співпраці з іншими країнами Євросоюзу, й за їх сприяння добитися підтримки європейської інтеграції. В цьому контексті варто виділити співпрацю з Нідерландами, активізація якої почалася в 2002 р. Саме ця країна протягом 2002–2004 рр. головує в багатьох європейських інституціях, зокрема: ОБСЄ, Рада Європи, ЄС, що й визначило до неї підвищений інтерес з боку України. Під час візиту 18–19 квітня 2004 р. в Україну Прем’єр-міністра Нідерландів Я. П. Балкененде було

підписано Програму спільних дій на 2004–2006 рр. між урядами двох країн. Це тісне співробітництво продовжилося й після приходу до влади В. Ющенка.

Значні успіхи української дипломатії у встановленні добросусідських відносин із країнами Центральної та Східної Європи, чому, не в останню чергу, сприяло недалеке спільне минуле, а звідти – спільні страхи і проблеми. Тісним і взаємовигідним співробітництвом відзначалися відносини з Угорщиною, Болгарією та Польщею. Характер відносин із останньою країною отримав статус стратегічних. Починаючи з 1995 р., Варшава виступила з низкою ініціатив стосовно Києва, зокрема, підтримано курс на здобуття ним членства в Центральноєвропейській ініціативі та Раді Європи. Подальша співпраця у контексті європейської інтеграції сприяла виробленню спільної позиції з багатьох питань. Яскравим прикладом цього стала діяльність українських та польських військовослужбовців в Іраку, участь Президента А. Кваснєвського в урегулюванні політичної кризи 2004 р. в Україні, пошуки шляхів історичного порозуміння, проведення року Польщі в Україні тощо. Правову базу українсько-польських відносин складають близько 200 угод, які загалом забезпечують ефективне функціонування двосторонніх механізмів співпраці. Створено відповідні інститути міждержавної співпраці, зокрема: Консультаційний комітет президентів України та Польщі, Українсько-польська змішана комісія з питань торгівлі та економічного співробітництва, Українсько-польський економічний форум, Постійна українсько-польська конференція з питань європейської інтеграції тощо [10, с. 14].

Леонід Кучма, як відзначають експерти, особливо в перші роки свого керівництва, задекларував пріоритетність європейського вектору. 4 квітня 1996 р. під час своєї щорічної доповіді у Верховній Раді, Президент підкреслив, що “інтеграція в Європу – наш свідомий і стратегічний вибір” [9, с. 16]. А в інавгураційній промові 30 листопада 1999 р. наголосив: “Підтверджуючи свій європейський вибір, ми ставимо за стратегічну мету вступ до Європейського Союзу”. Звичайно, що мова йшла про досить віддалене майбутнє, адже Україна надто відставала від країн Західної Європи [4, с. 649].

Важливим кроком до цього стала активізація роботи в межах Організації з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), отримання членства в Раді Європи (26 вересня 1995 р.). 14 червня 1994 р. підписано Угоду про партнерство та співробітництво між Україною та Європейським Союзом (ЄС), що започаткувало доволі інтенсивний діалог. Ще в лютому 1994 р. Україна приєдналася до програми НАТО “Партнерство заради миру, а 9 липня 1997 р. у Мадриді була підписана Хартія про особливе партнерство між Україною та Північноатлантичним альянсом. Уже через п’ять років, 23 травня 2002 р., на засіданні Ради національної безпеки та оборони України під головуванням Л. Кучми було визнано, що нейтралітет є для України безперспективним й прийнято рішення розробити стратегію, остаточна мета якої має передбачати вступ України до НАТО.

Загалом, у 2001 р. почалася відмова від багатовекторності на користь основного напрямку – європейської інтеграції. Проте, в умовах вище названих внутрішньо- та зовнішньополітичних конфліктів, українська зовнішня політика помітно схиляється у бік Росії. В обмін на політичну підтримку Україна пішла на ряд поступок. Зокрема, це виявилось в посиленні роботи в межах СНД, а 20 квітня 2004 р. Верховна Рада України ратифікувала підписану у вересні 2003 р. Угоду про формування Єдиного економічного простору між Росією, Казахстаном, Україною й Білоруссю. Показово, що участь України в цьому проєкті розглядалася як іноземними дипломатами й політиками, так і частиною їх українських колег альтернативою до європейської інтеграції [11, с. 149].

У контексті такої розбалансованості декларацій і дій варто наголосити на факті порушення принципів здійснення зовнішньої політики, яке мало місце за другої каденції Л. Кучми. Указом від 29 листопада 2003 р. МЗС фактично був підпорядкований Адміністрації Президента. “Багатовекторність”, запропонована Л. Кучмою, і породжена нею невизначеність зовнішньополітичного курсу, яка проявлялася у хаотичній зміні “векторів” і політичних гасел (постійний, тимчасовий чи активний нейтралітет й позаблоковість; одночасне партнерство з ЄС, Росією і США; двовекторність; євроатлантичний вибір;

європейська і євроатлантична інтеграція при підтриманні стратегічного партнерства з Росією; проукраїнська зовнішня політика; курс “до Європи разом з Росією”, чи СНД, чи ЄврАзЕС і СЕП) [3, с. 37], на нашу думку, була хитаннями між цивілізаціями. Така зовнішня політика не сприяла консолідації суспільства, а лише приглушувала його амбівалентні рефлексії. Діючи за принципом “не наламати дров”, українська дипломатія проводила дуже обережну політику як у європейському, так і в російському напрямках, що не сприяло рухові. Більше того, такі вагання й непослідовність України, зумовлені цивілізаційною невизначеністю, були розцінені на Заході й Росії як неготовність до серйозних партнерських відносин. Не ставши “своєю” на Заході, Україна, як незалежний суб’єкт міжнародної політики, стала “чужою” Росії. А тому налагодження українсько-російських відносин протягом 2002–2004 рр. відбувалися шляхом серйозних політичних й економічних поступок з боку України, що справедливо багатьма українськими експертами розцінювалося не як партнерські відносини, а відносини залежності. Не змігши за перші роки незалежності відірватися від Росії, стати для неї рівним партнером, Україна знову попала в зону російського впливу, але вже не як суб’єкт, а об’єкт експансії. Зрозуміло, що такі провали зовнішньої політики можна значною мірою пояснити складним внутрішнім становищем України, економічною кризою, відсутністю державотворчого досвіду. Але поза цим є головна причина – непідготовленість українського прориву до західної цивілізації.

Третій період української зовнішньої політики розпочався з приходом до влади В. Ющенка. Помаранчевий флер створив небувале досі піднесення іміджу України на Заході, а сама “революція” витворила потужний міф, який українські державці поклали в основу своїх прозахідних цивілізаційних проєктів. На думку О. Сушка, “помаранчева революція чітко виявила бажання української нації стати частиною Заходу; громадяни поводити себе в повній відповідності з тим, як чинять у подібних ситуаціях європейці, захищаючи права та принципи, які складають ціннісний фундамент Євроатлантичної спільноти” [12, с. 41]. В. Ющенко чітко заявив на весь світ про належність України до європейської цивілізації й безальтернативність європейського вибору. Українські дипломати однозначно висловилися за формування чіткого зовнішньополітичного курсу. О. Чалий, відомий своїми поглядами стосовно позаблокового статусу України, під час “круглого столу” 19 січня 2005 р. наголошував: “Сьогодні головне завдання зовнішньої політики – дуже швидко поставити чіткі пріоритети і орієнтири у наших взаємовідносинах з ЄС та НАТО ... Новий Президент, новий Уряд повинні подати заявки на вступ до ЄС та НАТО...” [13, с. 53]. При цьому, вибір такої орієнтації носив цивілізаційний характер. Заступник секретаря РНБО України С. Пирожков підкреслював, що “вироблення пріоритетів зовнішньої політики України треба вписати в сучасний геополітичний контекст розвитку світових процесів і тенденцій” [13, с. 58].

Піком зближення між Україною та ЄС став початок 2005 р., коли Європа вітала “помаранчеву революцію”. Так, Європейський Парламент у січні 2005 р. фактично визнав перспективу членства України в організації. Спираючись на сприятливу зовнішню кон’юнктуру, українські дипломати взяли надзвичайно швидкий темп у європейському напрямі. Як позитив сприймалося отримання Україною статусу країни з ринковою економікою, перспективи швидкого входження в СОТ, підтримка з боку США прагнень України вступити в НАТО, покращення відносин із ЄС. Але Україна не використала свого дійсно унікального шансу змінити парадигму відносин з ЄС, перевівши її з площини партнерства в площину реальної інтеграції. На це, зокрема вказували українські експерти, коли констатували, що “проєвропейськи налаштований глава держави не сформулював цілісну та довготривалу стратегію інтеграції України до Європейського Союзу” [14, с. 5]. Вже в лютому 2005 р. європейські бюрократи дихнули з полегшенням: новопризначений український віце-прем’єр з питань європейської інтеграції О. Рибачук проголосив великим досягненням української дипломатії, підписаний у Брюсселі План дій Україна – ЄС, тобто головний інструмент європейської політики сусідства, який стосується “сусідніх країн, які на сучасному етапі не мають перспективи членства в Євросоюзі” [15, с. 5].

А одночасний провал ратифікації Договору про запровадження Конституції для Європи на референдумах у Франції та Нідерландах, спричинив переосмислення європейськими чиновниками політики приєднання. Той же Європейський Парламент через три місяці заявив, що Євросоюз “сягнув меж своєї поглинальної здатності”, а Єврокомісія у листопаді 2005 р. запропонувала у близькій та середній перспективі зосередитися на поступовому приєднанні країн Західних Балкан, утримуючись від надання перспективи членства східноєвропейським країнам. Про це ж заявили впливові європейські політики. Канцлер Австрії Вольфганг Шусель на початку 2006 р. відзначив, що політика розширення ЄС не повинна йти далі західнобалканських країн, а прем'єр-міністр Франції Д. де Вільпен висловився за пріоритетність “поглиблення ЄС”, бо “Європа не має покликання розширюватися без кінця” [14, с. 5].

Сучасна політика ЄС щодо України будується з врахуванням внутрішніх проблем: “турецьке питання”, провал процесу ратифікації Конституції ЄС і пов'язана з цим дилема вибору між різними сценаріями інституційних реформ, страх перед неконтрольованим напливом мігрантів, присутність конкретних протекціоністських інтересів у торгівлі. Все це сприяє пошуку Брюсселем такої компромісної формули, яка б надавала партнерам на зразок України конкретні економічні переваги й технічну допомогу, при таких формулюваннях, що уникають будь-яких зобов'язань стосовно європейської перспективи. За таких формулювань для України серйозний інтерес полягає лише у перспективі створення зони вільної торгівлі [15, с. 5]. Німецький канцлер А. Меркель заявила, що “найближчим часом Європа нікому не стане давати обіцянок, які стосуватимуться вступу до ЄС” [16, с. 5]. За словами канцлера, новою формою відносин Євросоюзу з Україною могло б стати “тісне співробітництво”, яке вона розуміє як проміжну фазу між діючою нині “політикою сусідства” і повноправним членством в ЄС. Щоправда, і на цій новій стадії, за словами Меркель, не варто давати Києву будь-які певні обіцянки, чи визнавати його перспективним кандидатом в ЄС [16, с. 5].

Вирішальна роль в інтеграції України в західну цивілізацію на сучасному етапі відводиться США. Одне із ключових питань двосторонніх стосунків – є входження України в НАТО, стало одним із центральних у стосунках зі США, які помітно посилилися після приходу до влади В. Ющенка. Бажання України інтегруватися в європейські структури, активно використовуючи досвід країн Центральної Європи і Балтії (через НАТО до ЄС) більш аніж очевидне. Вагому роль в тому процесі відіграла саме підтримка США. Сьогодні ця країна, виходячи з власних геополітичних інтересів, попри незгоду країн “Старої Європи”, висловлює однозначну позицію щодо членства України в альянсі. Однак, наскільки такий шлях є перспективним для України? Виходячи з об'єктивних протиріч, які мають місце між ЄС (конкретніше Німеччиною й Францією) та США, українська інтеграція “в Європу” набуває дивної траєкторії, коли вступ до НАТО може виявитися “піровою перемогою”. Адже нонсенсом є входження “в Європу”, опираючись на США. У даному випадку посилення на досвід Польщі не буде коректним, адже на відміну від України, вона мала сильну підтримку не лише від США, але й Німеччини.

Загалом, варто відзначити, що американський вектор української політики виявлявся найуспішнішим. Але за відсутності його належної підтримки європейським вектором спостерігається сильний перекис, який звужує можливості дій. Для України значно привабливішим виглядає шлях до членства в ЄС без НАТО. Про те, що такий варіант теоретично можливий свідчать заяви європейських чиновників, зокрема Х. Солани. Втім, для США така позиція не прийнятна. Там продовжують вважати, що європейська і євроатлантична інтеграція – це два крила одного лайнера, спроможного вивести Україну з пострадянської “сірої зони” на траєкторію сталого розвитку як європейської держави. Спроби штучно розвести ці два процеси не знаходять американського розуміння і трактуються як ознака небажання робити і те, й інше [17, с. 5].

Варто підкреслити, що проголошений курс на активну не просто європейську, а євроатлантичну інтеграцію України викликав доволі сильне неприйняття в середині країни, оголив міжцивілізаційний конфлікт. Адже повернення до форсованої євроінтеграції

відбувалося на фоні різкого похолодання відносин із Росією, і як наслідок – газові та м'ясо-молочні війни, сепаратизм, “антинаївська істерія” та загострення мовного питання в середині України. Перед Україною серйозно постала загроза розколу саме в категоріях С. Гантінгтона, в якому вирішальну роль відіграватиме саме фактор Росії, а не західної цивілізації. Позиція Росії очевидна. В період другої президентської каденції В. Путіна Росія зробила значний крок до повернення себе як цивілізації, та самоусвідомлення себе як одного з геополітичних центрів світу в умовах багатополарності. Ознакою цього стала конфронтація зі США та активна співпраця з ЄС. За таких умов Україна попала в доволі неприємну геополітичну ситуацію. В. Горбулін відзначає, що “за умов посилення діалогу Росії з провідними країнами світу, Україна втрачає своє геополітичне та геостратегічне значення в очах Кремля” [18, с. 4]. За умов чіткої цивілізаційної невизначеності України, вона здається для Кремля ненадійним союзником, який постійно порушує правила гри. Не випадково, принциповою особливістю нової, “відкоригованої” політики Кремля стає байдужість щодо підтримки стабільності в Україні. При цьому “генерація хаосу” в Україні на тлі високого рівня конфліктності українсько-російських відносин стає одним зі значимих чинників зовнішньої політики РФ [18, с. 4]. Загалом, відносини між двома країнами впродовж останніх років стали напруженими.

Породжена подіями кінця 2004 р. внутрішньополітична криза, формування доволі еклектичного “помаранчевого” табору і допоки згуртовано “біло-синього”, в умовах парламентсько-президентської республіки призвели до повної невизначеності зовнішньої політики в другій половині 2006 р. Підтвердженням цього стала антинаївська позиція Прем'єр-міністра України В. Януковича у вересні 2006 р. під час візиту в Брюссель, яка в ключових положеннях повністю розходила з курсом Президента В. Ющенка.

Таке посилення європейського вектору в зовнішній політиці України після 2004 р. зумовлювалося, значною мірою, новою геополітичною реальністю, що склалася після 1 травня 2004 р. Розширення ЄС на схід перетворило Україну на його сусіда. В результаті цього Україна опинилася між двома центрами з невизначеним до кінця власним статутом, що вимагало від неї виваженості та абсолютно реалістичної політики [19, с. 110]. Саме виходячи з таких передумов і формується сучасна зовнішньополітична стратегія України. В її основі лежить принцип переваг однополарності орієнтацій в міжнародних відносинах. Логіка тут наступна – у сучасному світі існуватиме кілька центрів впливу – США, ЄС, Китай, Індія. Роль Росії залежатиме від того чи прагнучиме ця країна набути рис ще одного глобального центру, чи стане складовою частиною одного з існуючих. Що ж до України, то оскільки вона не може бути глобальним лідером одноосібно, то існує потреба вибору, в якому центрі глобальної політики брати участь. На думку экс-міністра закордонних справ України Б. Тарасюка, “найбільш логічною і перспективною для реалізації наших національних інтересів ... є участь України в Європейському Союзі” [20, с. 10].

Після складного у внутрішній політиці 2007 р., зовнішньополітичний курс не зазнав змін. Новопризначений міністр В. Огризко підкреслює його спільне бачення Президентом і урядом: “і президент, і уряд бачать нашу перспективу однаково. Це перспектива наближення до Європи, набуття членства в НАТО, розвитку нормальних добросусідських відносин із Росією, США, Польщею, нашими партнерами та сусідами, розвиток України як регіонального лідера, здатного зіграти дуже важливу роль у питаннях забезпечення енергоносіями, використання транзитного потенціалу нашої держави” [21]. Серед сучасних пріоритетів МЗСу європейська інтеграція визначається ключовим статусом, який акумулює в собі цілий комплекс внутрішньо- та зовнішньополітичних зусиль України з метою наближення до ЄС та створення необхідних передумов для вступу до Європейського Союзу у майбутньому. Поруч із ним декларується євроатлантична інтеграція – захист безпекових інтересів України, участь у створенні євроатлантичного простору стабільності та безпеки, поступова інтеграція до НАТО. Реалізація цієї мети має бути досягнута через використання механізмів співробітництва з НАТО, зокрема Плану дій та щорічних Цільових планів, а також приєднання до Плану дій щодо набуття членства [22].

На зустрічі з главами іноземних дипломатичних місій, акредитованих в Україні 21 грудня 2007 р. В. Огризко чітко окреслив незмінність курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію України, бо “Європа – це той маяк, без якого Україна заблукає в бурхливому морі світової глобалізації” [23]. Він підкреслив, що “курс на європейську інтеграцію України є тотожним курсові політичних та економічних реформ самої України. Європейська історична та культурна спадщина народу України, європейська ідентичність України та її бажання стати членом об’єднаної сім’ї європейських народів лежать в основі української національної ідеї” [23]. При цьому висловлено впевненість, що європейська інтеграція як частина політики модернізації України може також стати тим містком, який здатний об’єднати політичні програми різних політичних сил нашої держави та має бути національною платформою стратегічного розвитку Української держави.

Міністр закликав до виваженості у відносинах із Європою, необхідності прагматичних підходів, адже “наш шлях в Європу – це не один гігантський стрибок, а множина послідовних кроків”. При цьому вказується, що “політика сусідства” є лише інструментом, проміжним етапом для досягнення нашої кінцевої мети – бути інтегральною частиною Європи. В. Огризко також презентував дорожню карту європейської інтеграції України, яка має складатися з таких етапів:

- у короткостроковій перспективі – успішне виконання Плану дій Україна – ЄС як інструменту наближення до стандартів Євросоюзу та інтеграції до внутрішнього ринку ЄС, а також успішні переговори з укладення нової посиленої угоди, яка має закласти юридичну основу розвитку наших відносин на наступні 10 років;

- у середньостроковій перспективі – забезпечення успішного виконання нової угоди Україна – ЄС і створення спільної поглибленої зони вільної торгівлі;

- і як результат – доведення інтеграції України у європейські структури до такого рівня, який уможливить набуття членства в Європейському Союзі.

За такого підходу, відносини з Росією набувають вторинного значення, яке на дипломатичній мові виражене епітетами “стабільні” й “добросусідські”. На думку В. Огризки ці стосунки мають бути прагматичними, рівними, передбачуваними та дійсно партнерськими, що базуються на загальновизнаних нормах і принципах міжнародного права, позбавлені заідеологізованості та комплексу “старшого” та “меншого” братів.

В умовах глобалізації для України надзвичайно важливим завданням українських дипломатів є подолання двополюсного цивілізаційного дискурсу між Росією та Заходом, шляхом розширення співробітництва, насамперед, економічного, наукового, інформаційного, військово-технічного з іншими цивілізаціями. Знову ж таки, орієнтацію на ці цивілізації, розширення з ними, насамперед, економічного співробітництва, варто розглядати як елемент національної безпеки. Дуже важливим завданням зовнішньої політики стає формування в іноземних державах усвідомлення України як самостійного, рівного партнера, а не як альтернативи до Москви. Поки що, на жаль, високої активності в розширенні контактів не спостерігається. При цьому варто підкреслити, що у випадку контактів з цивілізаціями Азії, країнами Африки і Латинської Америки для України є визначальним економічний ефект.

На анкетах Фонду Еберта, присвячених моніторингу зовнішньої політики України, зовнішньополітична активність української дипломатії в країнах Азійсько-Тихоокеанського регіону регулярно отримує низькі бали. Це при тому, що потенційно азійські країни можуть швидко перетворитися у великі за обсягами ринки збуту української продукції машинобудівного комплексу, металопрокату, надання науково-технічних, транспортних та інших послуг. Орієнтація України на збільшення своєї присутності на ринках країн Сходу дуже легко пояснюється з точки зору економіки. У Європі й США ринок переповнений сучасними товарами, а тому нашу продукцію ніхто особливо не чекає, тоді як в Азії ми все ще можемо знайти власну нішу. Однією з хиб української зовнішньої політики експерти справедливо називають низький рівень українсько-китайських відносин. Між тим, Китай залишається однією з небагатьох держав, яка дійсно зацікавлена в розвитку довгострокового й всебічного співробітництва з нами, а його можливості в світі постійно зростають [24,

с. 379]. Україна розглядається КНР як перспективний торговельний партнер, економічні зв'язки з яким є взаємовигідними. Офіційний Пекін виходить з тези про взаємодоповнюваність економічних інтересів Китаю та України, що сприяє, з одного боку, наповненню українського ринку товарами народного споживання китайського виробництва, а з другого – використанню українських високих технологій для потреб розвитку таких китайських галузей як ракетно-космічна, авіаційна, суднобудівна, енергетична, ВПК тощо. У 2005 році двосторонній товарообіг, за даними української статистики, становив 2,52 млрд дол., за даними китайської статистики – 3,28 млрд дол. Завдяки зростанню обсягів двосторонньої торгівлі, Україна утримала свої позиції в системі зовнішньоекономічних пріоритетів Китаю у якості одного з найважливіших партнерів серед країн Східної Європи. Серед країн СНД Україна посідає 3 місце за обсягом двосторонньої торгівлі з Китаєм. Про важливість Китаю для української економіки свідчить те, що КНР входить до першої десятки найбільших зовнішньоторговельних партнерів України [25].

Маловиразним залишається японський вектор української політики, що й відбивається на низькому рівні економічного співробітництва. Доля японських інвестицій в Україні пов'язана численними непорозуміннями, наприклад, навколо аеропорту “Бориспіль”, на реконструкцію якого японцями було виділено 170 млн дол., чи ліквідації вільних економічних зон, у одній з яких працювала відома компанія “Yazaki”. Загалом, японці значно уважніше ставляться до ринків Центральної та Східної Європи [26, с. 5]. Українсько-індійське співробітництво попри давні традиції все ще залишається розбалансованим. Хоча Індія розглядається головним партнером у південно-азійському регіоні, все ж, свої відносини з Україною вона не відносить до сфери зовнішньополітичних пріоритетів [27, с. 50].

На нашу думку, зовнішній політиці України з вище названими цивілізаціями бракує системності, чіткого усвідомлення власних пріоритетів. Як наслідок – періоди співпраці змінюються охолодженням відносин. Виходячи зі специфіки українського експорту, який багато в чому має воєнне призначення, варто продумувати до кінця можливі ризики. Адже відносини між Китаєм, Індією та Японією є далеко не безхмарними. Так, продаж українських танків Т-80 Пакистану (“пакистанський контракт”) викликав охолодження відносин з Індією протягом 1997–2000 рр. Коли Київ займає сторону Японії в питанні північнокорейської ядерної програми, то мусить бути свідомим, що ставить під удар відносини з Китаєм тощо.

Значно актуальнішим українські дипломати розглядають близькосхідний регіон. Не потрібно забувати, що по території України проходить межа мусульманського світу. Допоки Крим залишається спокійним в етнічному плані місцем, проте, в силу загострення цивілізаційних суперечностей він може перетворитися в зону неспокою. Тому виважена зовнішня політика в близькосхідному напрямі стає необхідним фактором забезпечення суспільного спокою в Криму.

На формування української позиції в питаннях близькосхідного конфлікту суттєвий вплив мали, з одного боку, спадок радянської дипломатії, заснованої на підтримці арабів, а з другого – бажання налагодити хороші відносини з Ізраїлем, що, в свою чергу, могло посприяти підтримці України єврейськими бізнесовими та політичними колами. Все це об'єктивно породжувало двоїстість української позиції, яка формально полягала в дотриманні нейтралітету. Аналіз голосувань української делегації в Генеральній Асамблеї ООН щодо близькосхідних революцій засвідчує, що більшою мірою позиція України збігалася з позицією арабських держав, Ірану, Китаю, Франції та Великої Британії, меншою мірою Росії. І, навпаки, переважно контрастує з позиціями США та Ізраїлю [28, с. 96]. Мирні ініціативи України, миротворчі функції – все це сприяло утвердженню держави, а також дозволяло просувати військове обладнання в такі країни як Ірак, Саудівська Аравія, Кувейт, ОАЕ, Іран, Ємен, Сирія, Йорданія.

Зросли також обсяги продажу озброєння у Алжир, Єгипет та Лівію. Загалом, Африканський континент, так як і країни Латинської Америки, розглядаються як об'єкти економічної експансії України. В цивілізаційному плані ці регіони є маловиразними. Однак, налагодження співпраці є перспективним напрямом зовнішньої політики. На Африканському

континенті пріоритетною вважається співпраця з Нігерією та Лівією. Обидві країни мають значні запаси нафти, що не безпідставно розглядається українським керівництвом як один із можливих напрямків диверсифікації енергоресурсів. Позаяк ці країни є учасниками й лідерами таких впливових африканських організацій як Рух Неприєднання, Африканський союз, Економічна співдружність держав Західної Африки, то вони також розглядаються Україною ще й як партнери-посередники.

Латинська Америка не вважалася пріоритетним напрямком ще від радянських часів. Не випадково реальне зближення України з країнами цього регіону відбулося лише восени 1995 р. під час офіційного візиту Президента України Л. Кучми до Бразилії, Аргентини і Чилі. Здавалося, що налагодженню відносин сприятиме чисельна українська діаспора. Однак, її можливості надто обмежені. Більше того, Аргентина та Бразилія дуже часто на світових ринках сільськогосподарської продукції виступають основними конкурентами.

Інтенсивність відносин із світовими цивілізаціями нині є таким же показником незалежності як і наявність власної території чи інститутів влади. Легковажити цим фактом не варто, бо в умовах величезної конкуренції у сучасному світі за контроль над ресурсами і ринками збуту, почуватися захищеною може тільки та держава, яка глибоко вкорінена в ці процеси. Переплетення інтересів між різними суб'єктами міжнародної політики є одним із гарантів безпеки. Україні вкрай важливо диверсифікувати не лише джерела постачання енергоресурсів, але й міжцивілізаційний діалог, який би позбувся дихотомічного дискурсу Росія – Захід. Налагодження взаємовигідної співпраці з цивілізаціями Сходу має стати державним пріоритетом. На сьогодні зусиллями українських дипломатів лише започатковано цю роботу, однак, її масштаби не задовольняють. Зрозуміло, що зворотним боком такої включеності стає наростаюча залежність від глобальних викликів. Однак, за нинішніх умов це та ціна, яку мусить платити кожна держава, що прагне бути незалежною.

Появу незалежної України в світовому дискурсі не можна сприймати виключно в рожевих тонах. Радше навпаки – з'явився ще один конкурент, потенційно сильний, амбітний і претензійний. За цих умов можна зрозуміти логіку великих держав західної цивілізації, які не поспішають приймати Україну як рівного партнера в свій доволі герметичний клуб. Декларована Україною миролюбність, демократичність, “добровільна” відмова від статусу ядерної держави, безумовно, створюють їй хороший імідж у світі. Цим можна пишатися, але не можна його перетворювати в стартовий капітал.

Становлення української зовнішньої політики відбувалося в умовах однополярності світу. Домінування в сучасному світі західної цивілізації зумовило вибір зовнішньополітичної стратегії. Вже за роки президентства Л. Кучми цей вектор стає визначальним, однак, лише за його наступника В. Ющенка він отримує повну перевагу. При цьому українські політики головну увагу акцентують на практичних перевагах європейської цивілізації, не наголошуючи на ментальній, культурній та релігійній невідповідності. Все це, в умовах неконсолідованості української нації, призводить до розколу й відбивається на внутрішньому становищі. Проблемою залишається й невизначеність Європи щодо України, з одного боку, і цілком очевидні претензії Росії на домінування на пострадянському просторі.

Список використаних джерел

1. *Цивілізація* // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В. Литвин, В. Гусєв, А. Слюсаренко та ін. – К.: Вища шк., 2002.
2. <http://www.ji.lviv.ua/n39texts/dacyuk.htm>
3. *Відняський С., Мартинов А.* Еволюція зовнішньої політики України: (1991–2006): до 15-річчя незалежності України // Український історичний журнал. – 2006. – № 4.
4. *Нариси з історії дипломатії України* / О. Галенко, Є. Камінський, М. Кірсенко та ін., під ред. В. Смоля. – К.: Альтернативи, 2001.
5. *Фукуяма Ф.* Кінець історії? // Хантингтон С. Столкновение цивилизаций. – М.: ООО АСТ, 2003.
6. <http://www.nau.kiev.ua/nau10/ukr/doc.php?code=3360-12>
7. *Макар Ю.* Незалежна Україна: проблема пошуків геополітичної стратегії // III Міжнародний науковий конгрес українських істориків “Українська історична наука на шляху творчого поступу”. Луцьк, 17–19 травня 2006 р.: Доповіді та повідомлення: В 3-х т. / Гол. ред. І. Коцан. – Луцьк: РВВ “Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. – Т. 1.
8. *История России XX – начала XXI века* / А. Барсенков, А. Вдовин, С. Воронкова; под ред. Л. Милова. – М.: Эксмо, 2006.
9. *Митрофанова О.* Україна та ЄС: теорія і практика двосторонніх взаємин // Визвольний шлях. – 2005. – № 1.
10. *Гевко В.* Україна і Польща: особливості

розвитку двосторонніх відносин (1991–2004): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2005. 11. *Тодоров І.* Єдиний економічний простір і європейська інтеграція України // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. – Вип. 14: Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. В. Віднянський. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. 12. *Сушко О.* Вплив Помаранчевої революції на міжнародні відносини // Визвольний шлях. – 2005. – № 3. 13. *Новій Україні – нову зовнішню політику* // Політика і час. – 2005. – № 2. 14. *Посельський В.* У пошуках оптимальної стратегії євроінтеграції // Дзеркало тижня. – 2006. – 11 лютого. 15. *Бобицький Н.* Україна – ЕС: на пути к новому соглашению // Зеркало недели. – 2006. – 14 января. 16. *Сагайдачный И.* Осторожно: двери закрываются. После Румынии и Болгарии Евросоюз временно приостановит прием новых членов // Зеркало недели. – 2006. – 30 сентября. 17. *Сушко О.* Україна – США: Без проблем, але й без перспективи? // Дзеркало тижня. – 2006. – 21 жовтня. 18. *Горбулін В.* Український фронт четвертої світової війни // Дзеркало тижня. – 2006. – 29 липня. 19. *Циватий В.* Інституціональний вимір зовнішньої політики у контексті європейської та євроатлантичної інтеграції України (теоретико-методологічний аспект) // Міжнародні зв'язки України: наукові пошуки і знахідки. Міжвідомчий збірник наукових праць / Відп. ред. С. Віднянський. – Вип. 16. – К., 2007. 20. *Тайкач О.* 15 років власної міжнародної політики / Інт. з міністром закордонних справ Б. Тарасюком // Політика і час. – 2006. – № 9. 21. <http://www.dt.ua/1000/1550/61688/> 22. <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/293.htm> 23. <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/1547.htm>. 24. *Цивилизационные модели современности и их исторические корни* / Ю. Н. Пахомов, С. Б. Крымский, Ю. В. Павленко и др. Под ред. Ю. Н. Пахомова. – Киев: Наук. думка, 2002. 25. <http://www.ukremb.cn/relationship/economy/> 26. *Гетьманчук А.* Українсько-японська асиметрія // Дзеркало тижня. – 2006. – 8 липня. 27. *Баранецький І.* Україна – Індія: від ситуативних до стратегічних відносин // Політика і час. – 2006. – № 1. 28. *Петюп Р.* Послідовний нейтралітет. Важлива складова близькосхідної політики України // Політика і час. – 2006. – № 7–8.

Mykola Alexiyevets, Yaroslav Seko

CIVILIZATION ASPECTS OF EVOLUTION IN UKRAINIAN FOREIGN POLICY DURING THE PERIOD OF INDEPENDENCE

In the article evolution of Ukrainian foreign policy at the period of independence in the context of civilization discourse is analysed.

Key words: Ukrainian foreign policy, independence, modern world development, civilization approach.

УДК 94 (438)



Леся Алексієвець

ДО ПРОБЛЕМИ ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ ПОЛЬСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У 1918–1919 РР.

У статті проаналізовано розбудову владних структур та діяльність перших урядів Другої Речі Посполитої.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, національна державність, владні структури.

11 листопада 1918 р. стало знаковим, рубіжним в історії багатьох країн і народів. Для поляків цей день є першим – їх проголошеної незалежності, відновленої Польщі, завершенням багатьох років зусиль народу у справі відродження національної державності. Сьогодні можемо висловити думку про закономірність події, її відповідність вимогам національної і європейської новітньої історії. Відродження Польської держави започаткувало новий період, суть якого полягала у здійсненні важливих заходів щодо розбудови інститутів суверенної державності, створенні умов для закладення демократичних основ. Країна піднялась ще на один порядок, чи вийшла на наступний виток історичного розвитку.

Ще у процесі руху поляків за незалежність та свободу в середовищі політичної еліти вперше в історії польської суспільно-політичної думки були сформульовані фундаментальні науково-методологічні основи національно-державницької концепції: право поляків на відновлення власної держави, політична самостійність і незалежність Польщі, генетичний зв'язок поновленої у нових внутрішніх і зовнішніх умовах польської державності з давньою Річчю Посполитою, спадкоємність національних традицій та культури. Час вимагав втілення і реалізації на практиці давніх бажань поляків – мирного і забезпеченого життя у власній вільній процвітаючій країні. Практика розбудови Польщі показала увесь спектр труднощів на цьому шляху, витягнула на поверхню вузол проблем різного характеру, починаючи від складності об'єднання анексованих частин в єдність, руйнацій опісля війни, людських втрат і травм, необхідності налагодження усього комплексу економіки до утворення владних структур, усієї її вертикалі, у сфері компетенцій якої насамперед відповідальність за майбутнє країни, гідне представлення її на міжнародній арені та входження у систему міжнародних відносин.

На завершальному етапі Першої світової війни з наближенням поразки країн Четверного союзу восени 1918 р. національний рух поляків виявився у заснуванні урядових осередків. Вони відбивали особливості відродження польської національної державності стосовно усталених умов. Перші декрети, посади, уряди, представлення юної країни з довголітньою історією в Європі та світі за складних умов повоєнності викликають інтерес і необхідність розуміння. Ці питання певною мірою знайшли висвітлення в українській і польській історіографії. Відновлення країн Центрально-Східної Європи наприкінці 1980-х рр. особливо актуалізують складові національно-державної розбудови початку ХХ ст. У статті пропонується авторська рефлексія щодо питань зародження державності на польських землях в 1918–1919 рр. у контексті визначальних віх новітньої історії Польщі ХХ ст.

Прагнення поляків до політичної незалежності проявилось у створенні перших урядових осередків, передусім, на польських етнічних землях, тобто у Варшаві, Лодзі, Кельцах, Кракові, Тарнові, Любліні. Державний характер, хоча з обмеженими атрибутами, мали Регентська рада, Тимчасовий народний уряд Польської Республіки, Польська ліквідаційна комісія та ін. Восени 1918 р. на польських землях було 4–5 урядів чи інституцій, які можна певною мірою вважати за урядову владу [1, с. 107–109].

11 листопада 1918 р. Ю. Пілсудський, спираючись на Польську військову організацію (ПОВ) та ліві партії, проголосив відновлення Польської держави. Незабаром надіслав урядам багатьох країн Звернення, в якому повідомляв про утворення незалежної Польської Республіки: “Польська держава створюється за волею всього народу і ґрунтується на демократичних засадах. Польський уряд замінить панування розпачу, який... тяжів над долею Польщі, – ладом, заснованим на порядковій і справедливості. Спираючись на польську армію під моїм командуванням, сподіваюсь, що відтепер жодна іноземна армія не увійде до Польщі, коли не буде висловлено у цій справі нашої формальної згоди. Я переконаний, що могутня демократія Заходу надасть допомогу і братню підтримку відродженій і незалежній Польській Республіці” [2]. Першою на це послання відгукнулася Німеччина, яка відразу прислала до Варшави посла.

Після самоліквідації Регентської ради Люблінський уряд, а також діюча в Кракові Ліквідаційна комісія визнали як повноваження Ю. Пілсудського, так і те, що 17 листопада він призначив представника правого крила Польської соціалістичної партії (ППС), свого соратника, Є. Морачевського главою першого загальнопольського уряду (листопад 1918 – січень 1919 рр.) [3]. Ю. Пілсудський прагнув створити владу, яка би користувалася підтримкою найширших кіл суспільства. Цей задум не вдалося реалізувати. Національна демократія відкидала співпрацю з соціалістами. Схожу позицію займав В. Вітос. І. Дашинський прагнув створити соціалістичний уряд. С. Тугутт був прихильником лівоцентристського кабінету, який таки було створено. До уряду Є. Морачевського увійшли члени ППС-фракції Л. Василевський, Т. Арцишевський та ін., людовці з ПСЛ “Визволене” – С. Тугутт, Т. Ночницький та ін., а також кілька безпартійних [4, с. 442]. Більшість членів новоствореного кабінету за партійним складом і програмою діяльності була практично ідентичною Люблінському уряду. Лівоцентристський кабінет міністрів, у якому більше домінував міністр внутрішніх справ С. Тугутт, ніж його голова Є. Морачевський, Ю. Пілсудський сприймав як перехідний, який працюватиме до скликання Законодавчого сейму. Ендеки відмовилися взяти участь у “лівому” уряді. Хоча західні держави не визнали цієї влади, її діяльність мала суттєве значення для становлення польської державності.

Кабінет Є. Морачевського, поза сумнівом, відходив від первинної концепції загальнонародного. Від неї Ю. Пілсудський відступив, тільки-но зрозумівши, що на цей момент не може бути мови про утворення такого уряду. Від власне лівоцентристського вбачав користь. Пояснюючи це в листі до К. Длуського від 17 січня 1919 р., писав: “У внутрішній політиці залежить мені на тому, щоби довести справу до Сейму без надто гострої форми внутрішньої боротьби, яка могла б спричинити пролиття крові. Цієї мети можна було б досягти тільки спираючись на частину лівиці (людовці, ППС), що викликало поділ усієї суспільної лівиці на два табори й ослабило силу її опозиційних ударів” [5, с. 1151]. Кількома тижнями раніше, наприкінці грудня 1918 р., Ю. Пілсудський висловив схожу думку у розмові з князем Є. Сапегою. “Мій обов’язок, – пояснював він, – не допустити пролиття братньої крові. Лівиця в Польщі є динамічною, якби я утворив інший уряд, вони вийшли би на вулицю, тому я був змушений обминути Вас” [6, с. 40]. За таких складних політичних обставин уряд Є. Морачевського приступив до діяльності. Його становище віддзеркалювало певною мірою два напрями боротьби за характер держави: революційної лівиці й правих сил, які представляла головним чином “народова демократія”, котру підтримувала час від часу Польська селянська партія (ПСЛ) “Пяст” [7, с. 58–62].

Для більшості польської спільноти у країні, знищеній війною, утворення нового уряду пов’язувалося з переконанням, що незалежність поєднується з суспільно-господарськими змінами. Водночас перед посталою владою стояло непросте завдання – вивести країну з хаосу і захистити від зовнішньої загрози. 21 листопада було оголошено Маніфест до народу, в якому підкреслено народність влади і проголошено здійснення соціальних реформ, які мав затвердити Законодавчий сейм [8, с. 19]. 22 листопада 1918 р. уряд Є. Морачевського видав “Декрет про верховну представницьку владу Польської Республіки”, в якому проголосив Польську Республіку [9]. Переважна більшість народу схвалила майбутній устрій держави,

який запропонував Є. Морачевський, – Польща повинна була стати демократичною республікою за зразком західних демократій. На основі декрету – фактично першої тимчасової конституційної норми незалежної держави – Ю. Пілсудський здобув найвищу владу в країні. Він був проголошений Тимчасовим Начальником Держави з правом звільняти уряд, затверджувати чи відміняти урядові законопроекти і бюджет, призначати вищих посадових осіб тощо [9]. Ю. Пілсудський обіймав також посаду Верховного головнокомандувача військ. Цими повноваженнями, як підтверджував, міг користуватися до скликання Законодавчого сейму. У статті 3 Декрету зазначалося: законодавчі проекти, які ухвалила Рада Міністрів, має затвердити Начальник держави, і вони набувають чинності з моменту опублікування в “Щоденнику прав”, але втрачають її, якщо не будуть представлені до затвердження на першому засіданні Законодавчого сейму [9]. Видання Декрету про вищу владу в країні можна трактувати як завдання початкового етапу будівництва основних підвалин державного устрою Польщі.

Уряд Є. Морачевського, справжуючи назву народного, значну увагу приділяв вирішенню соціально-економічних проблем. Його декретами ввели 8-годинний робочий день, виплату допомоги робітникам у випадку хвороби, гарантовано мінімальну зарплату на держпідприємствах, засновано інспекцію з питань праці [10–11]. Було також запроваджено демократичні свободи слова, друку, зборів, сформовано народну міліцію. Справжню поліцію організував трохи згодом С. Войцеховський, міністр внутрішніх справ у кабінеті І. Падеревського [12].

Нова влада прагнула забезпечити захист кордонів Польської держави, якій загрожували зі сходу й заходу, Німеччина і Росія, навіть Чехія. Дестабілізація Центральної Європи, що наступила в результаті революцій та громадянської війни в Росії, розпаду Австро-Угорщини й поразки Німеччини, змушувала уряд Є. Морачевського дбати про створення сильної армії, яка ставала за тих обставин необхідним гарантом слабкої ще державної незалежності й істотним чинником у боротьбі за кордони. Створення польських збройних сил полегшувалося традиціями формування різноманітних збройних формувань у роки Першої світової війни. Кадри майбутньої польської армії виховувалися в легіонах, у незалежній від окупантів Польській військовій організації. Загін т. зв. “байоньчиків” у Франції (біля 200 осіб), польські легіони (15–20 тис.), Пулавський легіон (близько 900 осіб), корпус Ю. Мусницького в Росії (29 тис.), армія Ю. Галлера у Франції (50 тис.), утворені під німецьким протегуванням польські збройні сили (близько 9 тис.), підпільна широко розгалужена ПОВ (майже 30 тис.), нарешті, польські збройні формування в Радянській Росії, особливо відомий Білгородський полк (близько 17 тис.), значна роль польських командирів у жовтневому перевороті (Р. Лонгва, Р. Муклевіч, С. Жбіковський) – це найважливіші приклади польської участі у воєнних діях і найвідоміші польські військові структури світової війни [13, с. 25]. Хоча зрозуміло, що таке перерахування в одному ряду військових формувань, які нерідко воювали на супротивних фронтах і були керовані різними, часто ворогуючими, політичними осередками, є умовним. Однак воно вказує на дієву польську збройну участь майже на всіх європейських фронтах і територіях, на яких перебували поляки. Це стосувалося і тих, які під революційними прапорами боролися з царатом в Росії, і тих, котрі, пробуджені патріотичними намірами, брали зброю, переконані, що прийде час, коли зможуть скерувати її проти окупантів, якщо незалежна Польща такого потребуватиме. Природно, що у численних солдатських масах не було свідомих політичних цілей, яких прагнули вище командування, а також партії та інші організації, які опікувалися окремими військовими частинами. Зусилля і політичні змагання за владу в Польщі чи також суперечки щодо характеру майбутньої держави, її устрою, зіткнення різних, нерідко антагоністичних, інтересів відбувалися серед керівної еліти, від якої солдати, однак, перебували далеко. Пропаганда політичної доктрини в цей час не сягала глибоко вниз. Солдати керувалися простими гаслами, серед яких “Польща” – для одних чи “революція” – для інших, виражали прагнення кращого майбутнього і виконували лише роль сили, що підштовхувала до боротьби.

Польські військові формування брали участь у багатьох битвах, зазнали великих втрат вбитими і пораненими, проте на тлі багатомільйонних армій, які боролись у цій війні, їх реальне значення не могло бути вагомим. Тому військові дії поляків мали характер, передусім, маніфестації польської присутності, вияву волі до боротьби за національні інтереси – оскільки їх різні частини польського суспільства і політичні організації на той час розуміли по-різному, хоча основною метою всі вважали здобуття незалежності Польщі. Реальне ж значення ці військові формування мали як майбутня основа, на якій розбудовувалося, вже в незалежній державі, єдине Військо Польське, здатне перетворитися на силу, з якою рахувалася б Європа. Отже, військові кадри та структури на польських землях і поза ними доби Першої світової війни стали вже у відновленій Польщі зачатком її збройних сил. На початковому етапі формування національної держави, 11 листопада 1918 р., при зброї були: у Варшаві та її околицях – Польські збройні сили, підлеглі Регентській раді – 9 373 осіб, під владою Люблінського уряду на території колишньої австрійської окупації – 11 500, в Галичині військо, підлегле Польській ліквідаційній комісії – 8 520 і дивізіон вершників колишнього корпусу Ю. Мусницького – 150; усього – 29 543 особи [14, с. 463]. Велику допомогу у справі відбудови держави, її збройних сил надавали поляки, які проживали поза межами країни [15]. У квітні 1919 р. на батьківщину повернулася добре оснащена й вишколена, утворена у Франції польська армія, яка налічувала близько 70 тис. вояків [6, с. 148]. Об'єднання армій полегшило процеси становлення Польських Збройних сил.

Неабияку роль у стабілізації суспільно-політичної ситуації на початковому етапі розбудови польської державності відіграли оголошений 28 листопада 1918 р. Декрет про виборчий закон [16] і водночас призначені на 26 січня 1919 р. вибори до Законодавчого сейму [17]. Проголошені документом принципи стали основою виборчої системи, що з невеликими змінами діяла в Польщі до 1935 р. Права голосу набули громадяни держави, які досягли 21 року. У голосуванні не брали участі військовики, які перебували на дійсній службі. Вибори були проголошені загальними, рівними, прямими, таємними і пропорційними [16]. Виборчий закон ставив Польщу в один ряд із країнами, що мали давні демократично-парламентські традиції, як Велика Британія, Франція.

Вимога скликання Законодавчого сейму протягом тривалого часу супроводжувала змагання різних концепцій політичного ладу майбутньої Польської держави, поступово зайнявши центральне місце у програмних положеннях більшості політичних партій. Повсюдне схвалення не означало, що всі угруповання однаково бачать його конструкцію, положення виборчого права чи, зрештою, сферу компетенцій. Однак у часі, коли ідея Законодавчого сейму входила у стадію реалізації, ніхто не насмівився відверто виступити проти однопалатності чи піддавати сумніву демократичні засади, наділення сейму повнотою державної влади. Вимогу положення про вибори прийняли фактично всі політичні сили. Законодавчий сейм, відображаючи настрої і погляди суспільства, мав бути найвищим виразником волі народу, а також джерелом всіляких прав і державної влади. Таким чином ідея сейму передбачала опертя побудови Польської держави на демократичні засади.

Призначення виборів на 26 січня 1919 р. було викликане, з одного боку, намаганням виграти час, вибори мали зміцнити позиції уряду й держави, все ще не визнаної де-юре на міжнародній арені, а з іншого – необхідно було забезпечити і внутрішню стабілізацію. На польських землях почалася гостра суспільно-політична боротьба. Жовтневі події в Росії активізували населення: селяни вимагали поділу поміщицьких земель, робітники виступали за націоналізацію промислових підприємств, банків, транспорту. Декрет про проведення виборів до Законодавчого сейму, що проголошував гасла легалізму і парламентської демократії, мав, на думку Ю. Пілсудського та його соратників, відіграти важливу роль у боротьбі проти революційних настроїв у польському суспільстві. Майбутній сейм, обраний на основі демократичного виборчого закону, мав визначити політичний устрій країни і провести суспільні реформи.

Здійснення широких реформ ускладнювала нерішучість уряду Є. Морачевського, яка впливала з Декрету від 22 листопада 1918 р., згідно з яким Рада Міністрів перебирала на себе тільки опрацювання їх проектів для подання у Законодавчий сейм. А ці проекти мали чималу державну вагу. Вони передбачали “примусове відчуження більшої частини поміщицьких земель і передачу їх у руки трудівників під державним контролем; націоналізацію шахт, соляних копалень, нафтової промисловості [...]; участь робітників у адміністрації недержавних промислових закладів [...]; створення загальної світської, безоплатної школи, однаково доступної для всіх без огляду на матеріальний стан. Тільки здібності мають вирішувати привілей освіти” [18].

Два декрети кабінету Є. Морачевського ввійшли в життя без подання їх Законодавчому сеймові – про 8-годинний робочий день і положення про вибори до сейму. Вже чинними були права на страйк і об’єднання у професійні спілки. Програма Люблінського уряду, а згодом кабінету Є. Морачевського, хоча й була реалізована у незначній частині, однак мала важливе значення. Вона вказала напрям, за яким мала розвиватися відроджена держава – глибокі суспільні реформи. Цей шлях пролягав крізь протиріччя та труднощі, але зійти з нього було вже неможливо. Противники могли стримувати реформи, їх послаблювати і так робили, але цілковито повернутися назад суспільство не могло. Було поставлено перешкоди й більшовицьким соціально-суспільним перетворенням. У цьому значну роль відіграла, передусім, Польська соціалістична партія, про яку один із її провідних діячів, М. Недзялковський, писав: “Заслугою, яку ніхто не може забрати у Польської соціалістичної партії, є те, що як давно й сильно організована партія з чітко виробленою політичною і суспільною доктриною вона скерувала початкове будівництво польської державності на шлях парламентської демократії” [19, с. 39]. У тогочасній Польщі переважна більшість політичних сил визнавала республікансько-парламентський устрій, який і був зобов’язаний утвердити Законодавчий сейм у січні 1919 р. Однак суспільно-політична ситуація в країні залишалася складною.

Нестійке політичне становище спонукало Ю. Пілсудського звернутися до головнокомандувача арміями Антанти маршала Ф. Фоша з проханням надіслати до Польщі війська для захисту країни від більшовизму [20, с. 1]. 16 листопада Ю. Пілсудський уклав із німецьким командуванням угоду про виведення німецьких військ з польської території, західний кордон якої відповідав російсько-німецькому кордону 1914 р. Залишаючи ці землі, німці передавали частину зброї Польській військовій організації або іншим воєнізованим організаціям. Визнання кордону 1914 р. фактично означало згоду на збереження німецького панування в Познанщині, Верхній Сілезії та інших західних польських землях, що, безумовно, суперечило польським національним інтересам і викликало закономірний спротив та невдоволення населення. У Верхній Сілезії протягом короткого часу виникло чимало Народних рад, де дуже впливовими були національні демократи. А створена в Познанщині Головна народна рада (НРЛ) вважала представником польської влади не варшавський уряд, а Польський національний комітет (КНП). Сейм представників польського населення колишньої Німецької імперії 5 грудня 1918 р. прийняв рішення чекати розгляду питання про приєднання західних етнічних польських земель до Польщі на майбутній мирній конференції. Однак окремі збройні сутички з німецькими націоналістичними угрупованнями на великопольських землях вилилися 27 грудня в польське національно-визвольне повстання [21, с. 20]. При продовженні Комп’єнського перемир’я (через 6 тижнів) було передбачено припинення 16 лютого 1919 р. воєнних дій на Познанщині, що закріплювало владу НРЛ на звільнених до того часу великопольських землях.

Не сприяла стабілізації внутрішньополітичного становища наявність опозиції до уряду Є. Морачевського. Ряд його декретів були радикально-демократичними і викликали критику з боку правих угруповань, особливо ендеків. Рішення уряду бойкотували, проти нього організовували мітинги та демонстрації. Негативно ставилися до кабінету Є. Морачевського і комуністи.

На міжнародній арені інтереси опозиції представляв Польський національний комітет. Як бачимо, Польща мала наче два уряди: в країні влада була фактично в руках Ю. Пілсудського та його прибічників і підпорядкованого Начальникові держави кабінету Є. Морачевського, а на міжнародній арені Польщу представляв КНП під керівництвом Р. Дмовського, якого держави Антанти визнавали фактичним представником Другої Речі Посполитої. У країні, однак, він не мав реальної влади, хоча й користувався підтримкою значної частини польського суспільства, встановленої на Познанщині НРЛ на чолі з В. Корфантим.

Наближення мирної конференції, яка мала б запровадити новий порядок в Європі, примусило польські політичні сили консолідувати зусилля у спільній справі – якомога краще представити інтереси Польської Республіки. Для цього треба було досягти взаєморозуміння між КНП та центральною владою у Варшаві. Втім, місія С. Грабського не мала успіху. Та й не могла його здобути з огляду на широко окреслені завдання. Відсутність же єдиної, загальновизнаної в країні і за кордоном державної влади продовжувала залишатися вкрай несприятливою для Польщі. Та й двозначна політика правлячого угруповання щодо Німеччини не подобалась ендекам, які дотримувалися переважно профранцузької орієнтації і мали перевагу в КНП. У ніч на 5 січня 1919 р. вони здійснили спробу державного перевороту, заарештувавши прем'єр-міністра і кількох членів уряду та проголосивши “революційний народний уряд” на чолі з М. Янушайтісом і Е. Сапегою [22, с. 88]. Одна з груп бойовиків мала намір навіть узяти під варту Начальника держави. Проте заколот був швидко придушений. Ю. Пілсудський у цьому конфлікті не підтримав жодну з сторін – ні поміркованих лівих в особі соціалістів, ні правих ендеків, прагнучи виглядати надпартійним лідером, котрий виражає загальнонаціональні інтереси. Роззброївши учасників змови, він не допустив розправи над ними, вважаючи за краще піти на компроміс із КНП.

Переворот на чолі з полковниками М. Янушайтісом, Т. Димовським, Е. Сапегою і Є. Зджеховським у Варшаві, як зазначив П. Заремба, у “своєму перебігу був гумористичним” [19, с. 45]. Це створювало певну сприятливу кон'юнктуру для уряду Є. Морачевського. Однак його доля була вже вирішена, за десять днів перед виборами до Законодавчого сейму він пішов у відставку. З огляду на історичну перспективу цей крок можна розцінити як необхідний. Польща не могла собі дозволити, зважаючи на складність ситуації, розвивати політику у двох напрямках і виносити внутрішні суперечності на міжнародний форум.

Перебіг й придушення перевороту підняли авторитет Ю. Пілсудського, ослабили позиції Є. Морачевського і С. Тугутта, спростили Начальникові держави заміну уряду, який до цього часу безрезультатно шукав кандидатуру на прем'єра, сприйнятого правицею, а також лівицею. І такий кандидат з'явився на політичній арені – І. Падеревський. 27 грудня він прибув до Познані, а 1 січня 1919 р. – Варшави. “Виняткова позиція в Польщі й за кордоном, індивідуальність із тих, які не в кожному поколінні з'являються”, надзвичайна людина, “в якій велика художня душа поєднується з політичним розумом і політичним темпераментом” [23]. У виступі на Віденському вокзалі у Варшаві І. Падеревський підкреслив думку про свою діяльність в інтересах усього народу: “Повинен вам заявити, що не можу служити жодній партії... Знаю тільки одну партію, яку визнаю – це Польща” [24, с. 4]. Він був одним із небагатьох діячів, які за популярністю могли рівнятися з Ю. Пілсудським.

16 січня 1919 р. Є. Морачевський подав у відставку, а Ю. Пілсудський скликав новий кабінет, який очолив один із визначних діячів Паризького комітету та лідерів ендеків – І. Падеревський (січень – листопад 1919 р.). Новий прем'єр не мав досвіду політичної діяльності, але був добре відомим у країні й на Заході як видатний музикант і гарячий польський патріот, підтримував тісні контакти з Президентом США В. Вільсоном та іншими відомими західними політиками. Як прем'єр І. Падеревський влаштував усі основні політичні сили й союзні держави. У свою чергу, Р. Дмовський погодився на поновлення складу КНП прихильниками Ю. Пілсудського і збереження за останнім поста Начальника держави. І. Падеревський отримав портфель прем'єр-міністра і міністра закордонних справ.

Одним із найпомітніших членів кабінету, значною мірою його справжнім керівником, був С. Войцеховський, недавній соратник Ю. Пілсудського, в недалекому майбутньому Президент Другої Речі Посполитої [25, с. 42–43]. Утворюючи кабінет І. Падеревського, Ю. Пілсудський не втратив ані своїх прав, ані свого впливу, а, навпаки, виграв у непростій ситуації. Він надалі піклувався передусім про військо, його оснащення, яке міг отримати тільки на Заході, від держав коаліції. Цього не домігся Є. Морачевський, але зумів здобути новий прем'єр – І. Падеревський [26, с. 58]. Ставлення до держав переможної коаліції, боротьба за західні кордони залишались, як дотепер, завданням КНП. Ю. Пілсудський віддавав ці справи І. Падеревському і Р. Дмовському, знаючи, що на даний момент вони здатні найкраще вирішити згадані питання. Компроміс між Ю. Пілсудським і І. Падеревським принципово змінив ситуацію – КНП був до цього часу незалежною політичною інституцією, претендував навіть на владу в країні. Після 16 січня це вже було тільки представництво держави, яку очолював її Начальник. За домовленістю між Ю. Пілсудським і Р. Дмовським у січні 1919 р. офіційними польськими делегатами на Паризьку мирну конференцію були призначені Р. Дмовський та І. Падеревський. Польських представників допустили до участі в Паризькій мирній конференції, а потім почалася смуга визнання Польщі з боку США, Франції, Великої Британії, Італії та ін. Ще одним результатом досягнутого компромісу стала політична та фінансова підтримка уряду І. Падеревського середніми і заможними верствами населення.

Розв'язання широкого кола державотворчих проблем тривало в умовах гострої, інколи жорсткої боротьби політичних настроїв, а також в ході українсько-польської війни. У цій атмосфері країна очікувала від уряду І. Падеревського проведення чесних демократичних виборів до Законодавчого сейму. Уже в першому циркулярі до старост новий міністр внутрішніх справ С. Войцеховський наказав: “Сейм вирішить долю народу всередині Польської держави та його ставлення до інших народів. У сеймі має знайти вияв справжня воля всього народу. Треба, щоб усі партії могли вільно вибрати своїх представників до Сейму. Завданням адміністрації держави є простежити, щоб усі могли виконати свій громадянський обов'язок 26 січня. Я закликаю Вас вжити всіх необхідних заходів, що гарантують спокій і безпеку голосуючих та цінних документів” [12]. Повселюдною серед поляків була віра в Законодавчий сейм, його історичну роль, національну місію, покликання. На загальну думку, сейм мав прийняти історичні рішення – якою будуть постала, відбудована після років неволі Польща, її суспільний і політичний устрій, закріпити лад парламентської республіканської демократії, прагнення польського народу до державної самостійності, відкрити новий етап на шляху дальшого формування національної державності.

Відновлення 11 листопада 1918 р. незалежності Польщі й проголошення її республікою відповідало вимогам національної та європейської новітніх історій, було логічним кроком у розвитку польської національно-визвольної боротьби, завершенням довготривалого руху поляків до свободи і політичної самостійності. Процес становлення польської державності сам собою став проявом закономірності розвитку історичних подій, історичної зумовленості її відродження. Проголошення незалежності – своєрідна точка відліку наступного періоду історії Польської держави, суть якого полягала у закладенні підвалин нового суспільно-політичного устрою і захисту території. Характерною рисою Другого польського відродження стало те, що цей процес спирався, як правило, на здобутки, традиції та досвід державної розбудови ще до листопада 1918 р. в складних воєнних умовах, незважаючи на які у політичному і культурному житті існували можливості для діяльності різноманітних польських партій, товариств та установ. Поза межами ще окупованих польських земель постала незалежна національна збройна сила у вигляді військових формувань як істотний елемент майбутньої держави.

Розгорнутий після проголошення незалежності Польщі державотворчий процес протікав суперечливо і неоднозначно. З одного боку, відбулися певні позитивні зрушення: затверджено центральні та місцеві органи влади, створювалися збройні сили,

трансформовано елементи політичних і громадських організацій, які мали державницький характер, розбудовано нові державні структури, формувалося правове поле тощо. Водночас простежувалися значний вплив політичного протистояння на дії урядів, недостатня кваліфікація державних кадрів, невизначеність кордонів, прорахунки у зовнішньополітичній діяльності. Прагнучи до власної держави, поляки зуміли створити Другу Річ Посполиту, яка вже на початках здійснила важливі заходи щодо відновлення та розбудови власної суверенної державності.

Список використаних джерел

1. *Алексієвець Л. М.* Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 pp. / Алексієвець Леся Миколаївна. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с. 2. *Do pana prezydenta ...* – Archiwum Akt Nowych w Warszawie (AAN), Akta Leona Wasilewskiego, sygn. 68, s. 1. 3. *Do Ob. Jędrzeja Moraczewskiego...* – AAN, Akta Leona Wasilewskiego, sygn. 68, s. 2. 4. *Nr 225.* 1918 listopad 18, Warszawa. – Protokół pierwszego posiedzenia Rady Ministrów RP // Powstanie II Rzeczypospolitej. Wybór dokumentów 1866–1925 / Pod redakcją H. Janowskiej i T. Jędruszcza. – Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1984. – S. 442–443. 5. *Landau Z.* Józef Piłsudski o przyczynach upadku rządu Moraczewskiego // Kwartalnik Historyczny, 1958. 6. *Pajewski J.* Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1995. – 268 s. 7. *Zieliński H.* Historia Polski. 1914–1939. – Wrocław, 1982. – 427 s. 8. *Roszkowski W.* Historia Polski 1914–2001. – Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2003. – 494 s. 9. *Dekret* o najwyższej władzy reprezentacyjnej Republiki Polskiej // Dziennik Praw Państwa Polskiego (Dz Pr PP), 1918, nr 17, poz. 41. 10. *Dekret* o 8-mio godzinnym dniu pracy // Dz Pr PP, 1918, nr 17, poz. 42. 11. *Dekret* Naczelnika Państwa o urządzeniu i działalności inspekcji pracy // Dz Pr PP, 1919, nr 5, poz. 17. 12. *Wojciechowski S.* Moje wspomnienia. – Lwów – Warszawa, 1938. – T. II. – 1918–1922. 13. *Jędruszcak T.* Problemy odbudowy niepodległego Państwa Polskiego w 1918 roku // Polska odrodzona 1918–1939. Państwo. Społeczeństwo. Kultura / Pod. red. Jana Tomickiego. – Warszawa: Wiedza Powszechna, 1982. – S. 13–54. 14. *Zgórniak M.* Powstanie i struktura organizacyjna wojska polskiego w początkach II Rzeczypospolitej (1918–1921) // Studia Historyczne, r. XI, z. 4(43), 1968. – S. 463–467. 15. *Florkowska-Francic H., Kubiak H.* Polonia wobec niepodległości Polski w czasie I wojny światowej. – Wrocław, 1979. 16. *Dekret* o ordynacji wyborczej do Sejmu Ustawodawczego // Dz Pr PP, 1918, nr 18, poz. 46. 17. *Dekret* o wyborach do Sejmu Ustawodawczego // Dz Pr PP, 1918, nr 18, poz. 47. 18. *Monitor* Polski, nr 208, 20. XI. 1918. 19. *Zaremba P.* Historia Dwudziestolecia 1918–1939. Przyg. do druku M. Łatyński. – Wrocław – Warszawa – Kraków: Zakład Narodowy imienia Ossolińskich, 1991. – 520 s. 20. *Generalissimus Foch...* – AAN, Akta Leona Wasilewskiego, sygn. 68, s. 1. 21. *Krasuski J.* Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919–1945. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – 348 s. 22. *Nałęcz D. i T.* Józef Piłsudski – legendy i fakty. – Warszawa: Młodzieżowa Agencja Wydawnicza, 1986. – 399 s. 23. *List R. Dmowskiego do I. Paderewskiego. Osobiste.* – AAN, Archiwum Ignacego Jana Paderewskiego 1861–1941, sygn. 637, k. 69–89. 24. *Przemówienie I. Paderewskiego na Dworcu Wiedeńskim...* // Kurier Warszawski, nr 2, z 2 stycznia 1919, s. 4. 25. *Kosicka-Pajewska A.* Gabinet Paderewskiego 16 I 1919– 9 XII 1919 // Gabinety II Rzeczypospolitej. Pod red. J. Farysia i J. Pajewskiego. – Szczecin – Poznań, 1992. 26. *Baranowski W.* Rozmowy z Piłsudskim 1916–1931. – Warszawa, 1990.

Lesya Alexiyevets

TO THE PROBLEM OF THE POLISH STATE INSTITUTIONALIZATION IN 1918–1919

The paper analyses the building up of the authoritative structures as well as the activity of the first governments of the Rich Pospolita II.

Key words: Rich Pospolita II, national statehood, authoritative structures.

УДК 94 (438)

Юрій Макар

**УКРАЇНСЬКА ХОЛМСЬКО-ПІДЛЯСЬКА ПРОБЛЕМА У
ВНУТРІШНІЙ ПОЛІТИЦІ ДРУГОЇ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ**

У статті автор досліджує національні та релігійні проблеми в Холмщині й Підляшші у міжвоєнний період. Підкреслено важливу роль релігійного питання у внутрішній політиці Другої Речі Посполитої.

Ключові слова: Холмщина, Підляшшя, Друга Річ Посполита, внутрішня політика, національне питання, православ'я, католицизм.

Політична карта Європи у її центральній частині внаслідок Першої світової війни зазнала суттєвих змін. По-перше, зазнали поразки Німеччина і Австро-Угорщина. Остання взагалі розпалася на ряд незалежних держав. По-друге, припинила існування внаслідок революції Російська імперія, від якої відпав ряд етнічно неросійських земель.

На тлі повоєнного влаштування Європи відроджувалася Польща, яка втратила свою державність ще наприкінці XVIII ст. В її межах опинилися Галичина з Лемківщиною, Волинь і Холмщина з Підляшшям. Останній регіон у суспільно-політичних планах польської влади посідав особливе місце, оскільки в її розумінні місцевих українців, доклавши деяких зусиль, можна було порівняно легко спольщити, на відміну від українців Волині, а особливо Галичини.

У планах спольщення холмсько-підляських українців першочерговим завданням ставилася ліквідація православ'я як русифікаторського фактора в минулому і загрози такого на перспективу, хоч насправді після Першої світової війни воно вже таким не було. Воно, радше, на Холмщині і Підляшші стало виразником українства.

Тому польська влада зосередила свої основні зусилля на викоріненні або, в кращому випадку, пристосуванні, як тоді здавалося, до потреб державного будівництва Польщі, що відновлювалася після Першої світової війни. Справді, під час війни та після її закінчення світоглядна позиція української холмсько-підляської людності, передусім інтелігенції, в релігійному питанні змінювалася від російського до українського бачення сутності православ'я. Ще за російського панування в краї значну частину парафіяльних священиків становили вихідці з місцевих українських родин. За деякими даними у 1886 р. 106 з 352 діючих православних священиків були місцевого походження. Саме цим можна пояснити, як на мою думку, їх близькість до народу і швидку трансформацію свідомості. За наполяганнями духовенства та світської інтелігенції у 1918 р. було змінено керівництво Холмського єпархіального управління, а саме воно перейменоване на Духовну колегію, яка визнала УНР і добровільно підпорядковувалася українському урядові. Члени Холмської духовної колегії Орест Мільков, Антін Матеюк та Іван Левчук взяли участь у Всеукраїнському церковному соборі, що відбувся 5 липня 1918 р. у Києві [2, с. 14; 3, с. 125]. Спочатку все це тривало поза межами рідного краю, оскільки більшість православного кліру та світської інтелігенції, як, зрештою, й більшість холмщаків та підляшуків на той час ще перебувала у т.зв. біженстві – примусовому вигнанні з 1915 р. в глибинних районах Росії, частково на теренах українських губерній.

Влада Другої Речі Посполитої, на жаль, не зуміла, а якщо говорити відверто, не захотіла створити бодай елементарних умов для забезпечення культурно-національних запитів холмщаків і підляшуків, розраховуючи на їх швидку асиміляцію. Вже на початку 20-х рр. минулого століття розпочато безпрецедентний наступ на Православну церкву під прикриттям нібито усунення наслідків неправомірної ліквідації російською владою у 1875 р. Уніатської (нинішньою мовою Греко-католицької) церкви. Але ж ніхто не хотів сказати

правди, що у відновленій Польщі, зокрема на Холмщині і Підляшші, Православна церква не виконувала вже русифікаторських функцій, а обстоювала інтереси віруючих українців [5, с. 19].

З проголошенням Польської держави її начальник Юзеф Пілсудський декретом від 16 грудня 1918 р. усе майно Православної церкви, а насамперед, перебуваючого на вигнанні українського населення краю, передав “під опіку” держави. Фактично справа зводилася до того, що за російського панування Російська православна церква служила засобом русифікації. Тому, з одного боку, нова польська влада небезпідставно остерігалася повноправного її відтворення і тому використовувала усі правові і позаправові важелі, щоб позбутися впливів колишнього грізного русифікатора. З іншого боку, польська влада, разом з тим, не хотіла допустити повномасштабного відтворення тут Греко-католицької церкви, а ще більше – формування в краї православ’я в українському вигляді. Тому відразу після проголошення Другої Речі Посполитої її влада взялася за врегулювання правових засад життєдіяльності Православної церкви.

У будь-якому випадку, актами, за якими визначався правно-канонічний статус Православної церкви на Холмщині і Підляшші, стали:

- згаданий Декрет Начальника держави від 16 грудня 1918 р.;
- розпорядження міністра сільського господарства і державної власності від 16 червня 1919 р. про взяття під державну опіку майна і будівель Православної церкви в Конгресовому королівстві;
- декрет від 17 грудня 1920 р. про взяття у власність держави землі в деяких повітах Речі Посполитої Польщі;
- тимчасове положення про відношення уряду до Православної церкви в Польщі від 30 січня 1922 р.;
- розпорядження міністра сільського господарства і державної власності від 2 серпня 1922 р. про примусове взяття під державне управління майна і будівель, якими в межах Люблинського воєводства користувалося православне духовенство [15, с. 65].

На той час з 389 церков Холмської православної єпархії за роки війни було зруйновано 79, 149 переобладнано на римо-католицькі костели, 111 зачинено. Забираючи православним храми, польська влада твердила, що повертає майно, відібране колись греко-католикам. Але з названої кількості церков 98 ніколи не належали до Греко-католицької церкви [10, с. 11].

Нав’язуючи до згаданих державних актів, слід зазначити, що їх супроводжувала або навіть випереджала, як вважає відомий польський український дослідник Григорій Купріянович, “стихийна ревіндикаційна акція”, здійснювана Римо-католицькою церквою, яка декларувала “прагнення повернути виключно колишні католицькі храми (в основному післяуніатські), проте інтерпретувалося це надзвичайно широко. Акцентувався також той факт, що уніатські церкви споруджувалися переважно на місці раніших православних храмів”. Більше того, також переймалися церкви “у тих місцевостях, де католиків узагалі не було або ж було їх кілька чи кільканадцять” [4, с. 16,18].

При цьому особливої ваги набирало питання, кому належатиме собор Різдва Пресвятої Богородиці на Гірці (в розумінні українців – Свята Данилова гора) в Холмі. Вперше за свою багатовікову історію він у 1919 р. став власністю Римо-католицької церкви. До речі, в давній столиці короля Данила, православні втратили всі храми, крім одного. З боку римо-католиків була навіть спроба оволодіти монастирем преподобного Онуфрія Великого в Яблочині, який був символом православ’я на Підляшші і за свою п’ятсотлітню історію завжди належав православним. А у 1923 р. Міністерство релігійних віросповідань і громадянської освіти прийняло навіть рішення про передачу монастиря Римо-католицькій церкві. Проте, його не втілено в життя через спротив люблинського воєводи [4, с. 18].

Під час зайняття православних храмів католиками траплялося чимало конфліктів між українцями та поляками, до яких втручалися поліція, військо, були побиті і заарештовані. Серед найскандальніших були події, коли забирали православні церкви під католицькі костели в Убродовичах Томашівського повіту, Спасі Холмського і Стужинці

Красноставського повіту, де православні намагалися не віддати своїх храмів [4, с. 18,20; 8, с. 19–20].

За даними люблінської воєвідської влади до кінця 1930 р. Римо-католицька церква перебрала на сході Люблинщини 144 православних храми, які визначалися як поунійні або полатинські. З них 12 було зайнято згідно з розпорядженнями австро-угорських і німецьких окупаційних властей ще наприкінці війни, 10 – на підставі розпоряджень польської державної влади, а 22 “внаслідок стихійної ревіндикації, здійсненої римо-католицьким населенням або духовенством” [4, с. 20].

Протягом першої декади незалежної Польщі пройшла перша хвиля руйнування православних храмів. За даними Варшавської православної митрополії на теренах Холмщини та південної частини Підляшшя 67 церков залишалися чинними православними храмами, 165 висвячено на римо-католицькі костели, 96 церков було зачинено, 24 спалено, 25 розібрано, 4 перебудовано на школи, одну переобладнано під житловий будинок [4, с. 20; 15, с. 227–234].

Другий етап руйнування православних святинь на Холмщині й Підляшші розпочався у 1929 р., коли проведено заплановану акцію руйнування “надлишкових” храмів. Власне тоді передбачалося знищення чергових 97 церков. Проти цих намірів влади виступили з численними протестами православні ієрархи, вірні, українські депутати парламенту. Розголосу набула тоді справа церкви св. Параскеви в Холмі, знесення якої внаслідок протестів української громади було призупинено, щоправда, завершено у 1931 р. Однак, на тому етапі протест з українського боку виявився достатньо сильним і влада після зруйнування 23 храмів була змушена припинити цю ганебну акцію [15, с. 238–250].

З плином часу, з ініціативи польської влади ситуація навколо релігійного та національного питання на Холмщині і Підляшші постійно загострювалася. Зрештою, це було одним з фрагментів внутрішньої політики Польської держави, що тяжіла до авторитаризму. На думку Григорія Купріяновича: “Напрямами ідейних перетворень правлячого табору стали в цей період націоналізм, католицизм та авторитаризм... У національній політиці відбувся остаточний перехід від концепції державної асиміляції до національної асиміляції... Почала переважати точка зору, згідно з якою найрезультатнішим способом забезпечення єдності суспільства є релігійна єдність” [4, с. 22].

Стосовно православ'я і українців на Холмщині та півдні Підляшшя означена політика польської влади всередині 30-х рр. набрала особливо гострих форм. Прикладом цьому може служити проведення в січні 1935 р. в Любліні таємної наради, присвяченої українській меншині у воєводстві. Показовим є те, що крім воєводи Юзефа Ружнецького, працівників його апарату, повітових старост, у заході взяли участь представники військових кіл на чолі з командиром Округу корпусу II генералом Мечиславом Сморовінським. На нараді один з військових заявив: “Держава мусить позбутися шкідливої для себе, занадто великої й невинуватеної важливими обставинами на місцях, толерантності. Заради власного існування вона мусить на терені Холмщини повністю ліквідувати проблему української меншини, або щонайменше звести її до ролі дрібного питання, яким є справа чеських колоністів на Волині чи німецьких в Холмському повіті” [13, с. 101].

На нараді ухвалили Директиви стосовно української проблеми на території Люблинського воєводства. В них, зокрема, передбачалося:

- відмежувати Холмщину і Підляшшя від українського середовища Галичини і Волині (т.зв. Сокольський кордон – Ю. М.);
- заборонити друкування українських видань і спровадження їх ззовні;
- замінити усі посади в органах державної влади і найважливіших громадських організаціях “добірним польським елементом”;
- уникати загострення стосунків з українцями заради унеможливлення виникнення в них відчуття скривдження з боку влади;
- залучати українців до праці в польських установах і організаціях;
- не допускати виникнення будь-яких українських організацій;

- надавати переваги полякам в економічній і культурній сферах, підсилювати польський елемент;
- розміщувати школи в місцевостях з переважаючим польським населенням та надавати їм навчально-інформаційну підтримку в галузі знань про Польщу і проводити велику кількість занять за програмою “громадянського виховання”;
- забезпечити розвиток позашкільної освіти (пересувні бібліотеки, народні доми, колективні екскурсії до осередків, які свідчать про силу, високу культуру і економічні досягнення Польщі);
- охоплювати українську молодь більшою турботою та увагою, висилати її на навчання до польських міст, за виключенням Львова;
- здійснювати спеціальний відбір кадрів для військового призначення і фізичного виховання офіцерів Стрілецького союзу, не допускати українців до польських воєнізованих організацій;
- включати українські народні пісні з польськими текстами, але українськими мелодіями, до переліку солдатських пісень;
- організовувати демонстрації “показів збройної сили держави”;
- всебічно полонізувати православ’я;
- запровадити навчання православної релігії польською мовою та “виразно лояльними” священиками, національно не зорієнтованими або такими, що співпрацюють з органами влади;
- видавати релігійні публікації виключно польською мовою;
- не сприяти розширенню мережі православних парафій, звертати особливу увагу на православних духівників;
- не допускати поширення греко-католицького віровизнання, оскільки це “не відповідає інтересам держави”, особливо, коли воно “походить із Східної Галичини”;
- здійснювати належну селекцію польських осадників у східних повітах воєводства;
- гарантувати їм постійну державну опіку шляхом надання пільг, позик, створення умов для швидкого придбання власності;
- здійснювати розподіл та меліорацію земель і укрупнення господарств з урахуванням інтересів поляків, подібні заходи щодо українців слід узалежнювати від рівня їх реальної лояльності і ставлення до держави;
- підтримувати польську кооперацію та гальмувати тенденції до розширення мережі українських кооперативних спілок [13, с. 104–106].

Ось таким чином визначалася політика держави щодо власних громадян непольської національності. У грудні 1935 р. польський уряд створив Комітет з національних питань, у складі прем’єра і міністрів провідних відомств. На першому ж засіданні Комітет обговорив питання про політику щодо православ’я. Відповідно з ухваленим рішенням, Православна церква мала стати поширювачем польської культури і тому повинна бути сполонізована. На базі згаданого рішення керівник польського уряду Мар’ян Косцялковський на початку 1936 р. сформулював основні принципи державної політики, сказати б, у галузі внутрішньої політики, заявляючи, що її “метою є внутрішня консолідація Речі Посполитої” [20, с. 58].

Саме в той час різко зростала роль польського війська у формуванні державної політики в національно-релігійній сфері життя суспільства. Військові представники наполягали більш категорично на невідкладній полонізації холмсько-підляських українців через латинізацію православ’я. 2 липня 1936 р. з цього приводу недвозначно висловився військовий міністр Тадеуш Каспшицький на нараді командирів округів корпусів, заявляючи, що “Польська держава мусить прямувати до: піддання вірних окремих віросповідань асиміляційному впливові польської культури..., а там, де можливо, ... процес спольщення у сфері релігійно-церковного життя потрібно виразно і рішуче взяти під контроль” [13, с. 107].

Особлива роль у зруйнуванні православ’я та спольщенні національних меншин, передусім українців відводилася Римо-католицькій церкві.

На теренах Люблинщини розпочато широку полонізаційно-ревіндикаційну акцію, для чого 11 грудня 1936 р. створено Координаційний комітет при командуванні Округу корпусу II, який охопив своєю діяльністю п'ять південно-східних повітів воєводства, а також Волинське воєводство. Формально завдання Комітету полягало в тому, щоб “зміцнити, впорядкувати та координувати, а тим самим зробити результативнішими зусиллями суспільства з метою піднесення міліарної потуги та військової сили держави” [4, с. 28; 13, с. 108; 19, с. 88]. До складу Комітету увійшли представники війська та понад 20 польських громадських організацій. Очолив комітет генерал Мечислав Сморовінський. 4 червня 1937 р. в Люблині відбулося пленарне засідання Комітету, в якому крім військовиків, взяли участь представники місцевої влади, професори Люблинського католицького університету, представники польських громадських організацій. На засіданні було сформульовано принципи діяльності Комітету. Йшлося про потребу консолідації всіх польських організацій та верств суспільства для зміцнення польськості на теренах діяльності Комітету. Одним з найважливіших напрямків вважалася підготовка до проведення ревіндикаційної акції, іншими словами, подальший наступ на православ'я [4, с. 28; 12; 13, с. 108; 19, с. 88].

Керівником Координаційної акції на колишню Холмщину, як офіційно підкреслювалось, став командир 3-ої піхотної дивізії Легіонів генерал Бруно Ольбрихт. Той, у свою чергу, 27 жовтня 1937 р. видав розпорядження, яким визначалися завдання колонізаційної акції. А, опрацьований на його підставі, план отримав назву Основні директиви щодо полонізації Холмщини. Керуючись принципом, що “усі православні – це зросійщені поляки”, автори директив поділяли православних, тобто місцевих українців, на три категорії, а саме:

- байдужі до православної церкви, яких порівняно не важко переконати перейти на римо-католицизм;
- українці прив'язані до православ'я, але не свідомі своєї національної приналежності;
- національно свідомі українці [13, с. 110; 16].

Відповідно, до кожної з виділених груп здійснювався диференційований підхід, а саме: від обережної пропагандистської кампанії щодо першої до рішучого обмеження впливів третьої шляхом “розбиття більших скупчень людей того типу, відділення їх від політично активніших скупчень оточенням польських поселень тощо” [13, с. 110; 16; 19, с. 89–90]. Отже, передбачалося, що релігійна ревіндикація прихильників православ'я, віднесених до першої категорії, справа порівняно легка, і вони стануть римо-католиками без прикладання особливих зусиль з боку польської влади. Друга категорія вимагала, на думку ревіндикаційних діячів, більшої до себе уваги, тобто рішучіших дій з боку польської громади щодо її навернення на католицизм [13, с. 110; 16]. А третя підлягала повній ізоляції, що не могло не передбачати переслідування спочатку лідерів, а потім і інших. Організатори ревіндикаційно-полонізаційної акції розуміли, що втілення у життя задуманого вимагало тривалого часу. В акцію включалося військо, Римо-католицька церква, школа, влада, польські громадські організації, зрештою, все польське місцеве суспільство [16; 19, с. 89–90].

Директивами вимагалось “пропонувати гасло, що поляки на теренах Холмщини мають особливу колонізаційну місію і тому на цій платформі повинні зосередити всі свої сили” [16]. Серед інших адміністративних заходів передбачалося реорганізувати мережу гмін (волостей) так, щоб поляки мали в них кількісну перевагу. Українців заохочували до виїздів, виселяли із змішаних теренів усіх непольських громадян. Землю могли набувати виключно католики і то “з західних частин Люблинського воєводства” [16].

У зв'язку з антиправославним та антиукраїнським шабашем, що поширювався у Польщі, лідер Української парламентської репрезентації Василь Мудрий 2 грудня 1937 р. у Сеймі заявив: “В очах пересічного поляка, в тому й службовця, український рух виріс на найголовнішого внутрішнього ворога Польщі” [21, с. 637].

Позаправні, брутальні дії щодо православних українців Холмщини і Підляшшя час від часу не схвалювалися тими чи іншими владними чинниками. Важко сказати, наскільки

щирими були їх заяви, але, у будь-якому випадку, вони мали місце. Так, 24 січня 1938 р. тодішній прем'єр Польщі Феліціан Славой-Складковський говорив: “Будь-які прояви ненависті чи нетерпимості з боку польського народу щодо меншин я вважаю за серйозну помилку, котра раніше чи пізніше мусить помститися Польщі” [22, с. 97].

Ця та подібні заяви ніяким чином не вплинули на втілення в життя національної та визнаннєвої політики на Холмщині та Підляшші, яка здійснювалася найбрутальнішими методами, з порушенням як внутрішнього польського права, так і міжнародного.

Наступив 1938 рік. Саме того року полонізаційно-ревіндикаційною акцією завдано православним холмсько-підляським українцям непоправної шкоди. Акція здійснювалася під закликами, які не мали нічого спільного з історичною дійсністю. Формально йшлося про повернення “всього того, що колись, у часах перед поділами (Польщі – Ю. М.), було польським і католицьким на східних землях Люблинського воєводства” [4, с. 34]. Далі побачимо, як те “повернення” виглядало насправді.

На холмсько-підляських землях ота горезвісна акція мала здійснюватися у двох напрямках:

- вона пов'язувалася “з поверненням до віросповідання свої батьків, тобто конверсії з віросповідання і обрядів нелатинських на віросповідання і обряд римо-католицький”;
- полонізація православ'я – введення польської мови до літургії та повсякденного життя Православної церкви, створення та підтримка руху православних поляків [4, с. 34].

Зима і весна 1938 р. пішли на підготовку остаточних заходів до зруйнування Православної церкви і навернення холмсько-підляських українців на римо-католицизм. Повсюдно призначено повітових керівників з офіцерів роздислокованих там військових формувань, котрі мали створювати “теренові групи” як виконавчі органи полонізаційно-ревіндикаційної акції та громадських організацій. Усі дії цивільної адміністрації та громадських організацій “підпорядковувалися завданням полонізації”. Наголошуючи на важливості завдання, генерал Ольбрихт підкреслював, що “потрібно пробудити в суспільстві (розуміння. – Ю. М.) важливості полонізаційної акції і скерувати його (суспільство – Ю. М.) на активну полонізаційну роботу” [4, с. 34].

Координаційний комітет залучав до своєї діяльності польські громадські організації, передусім Товариство розвитку східних земель. Генерал Ольбрихт недвозначно вимагав, щоб “не втягувати війська до політичної роботи”, а керівники акції мали заснувати “у кожному повіті Товариство розвитку східних земель”. Щоб якимось чином закамфлювати роль військових, Комітет інспірував заяви польських громадських організацій з різних питань, наприклад, полонізації православ'я, зміни назв місцевостей, домагання усунення “зайвих” церков. Все це мало створювати враження спонтанних ініціатив суспільства [14, с. 11; 16].

Верхом лицемірства, а разом непохитності намірів щодо православ'я і українці, виглядають методи дій на Холмщині і Підляшші, визначені все тим же генералом Ольбрихтом. Він, зокрема, так вважав: “У жодному разі не можна виступати проти православ'я... Йдеться про те..., щоб Православна церква, за котру нині ніхто не може заступитися, була за наші польські гроші інструментом колонізаційним, а не русифікаційним”. За ним, “релігійну ревіндикацію слід здійснювати тихо, таємно, але нещадно (боротися – Ю. М.) за кожну родину і душу; так, щоб не провокувати офіційної боротьби з православ'ям” [16].

Безпосередні дії, спрямовані на руйнування Православної церкви, розпочато навесні 1938 р., під час Великого посту та Великодня. Розпочали з закриття позаштатних і неофіційно діючих храмів. Непоодинокими були випадки підпалення церков. Зліквідовано також певну кількість офіційно діючих парафій. Від православного духовенства все рішучіше вимагали виголошування проповідей і проведення занять з Закону Божого польською мовою. Започатковано широку кампанію залякування православних українців. Боївки польської молоді вибивали вікна у хатах українців, заливали до колодязів керосин

тощо. Почастішали утиски з боку адміністрації, зокрема, вимоги переходу на католицизм, якщо хтось з православних звертався з проханням вирішити те чи інше питання. Повсюдно зорганізовувалися офіційні урочистості переходу православних на римо-католицизм. Тих, хто не погоджувався залякували і переслідували.

Те, що сталося навесні та влітку 1938 р. на Холмщині та півдні Підляшшя, Григорій Купріянович, чи не найповажніший дослідник проблеми, називає двома місяцями варварства. Саме тоді полонізаційно-ревіндикаційна акція “набрала характеру відкритої боротьби з Православ’ям” [4, с. 40]. Офіційним приводом для зруйнування православних церков було усунення “зайвих” храмів, які буцімто розвалювалися через відсутність (!?) православних у тих місцевостях. Це аж ніяк не відповідало дійсності, бо насправді владі залежало на обмеженні “кількості душпастирських пунктів Православної Церкви” та на ліквідації “недіючих храмів, відкриття котрих домагалися православні” [4, с. 40].

До речі, серед нинішніх польських дослідників поширюється думка про те, як пише відома дослідниця Мирослава Папезинська-Турек, що “під час руйнування не дотримувалися жодних засад чи усталень. Руйнували всі об’єкти, які вважалися зайвими, залишаючи Православній церкві лише абсолютний мінімум” [14, с. 13].

Руйнування церков тривало від середини травня до середини липня 1938 р. Рішення про знесення кожного конкретного храму ухвалювали координаційні комітети на місцях. Безпосереднім нищенням храмів займалися управи гмін за дорученням старост повітів, котрі, в свою чергу, тісно взаємодіяли з координаційними комітетами. Наругу над православними святинами, як, зрештою, й над національно-релігійним укладом життя українців, здійснювали руками пожежників, військових, в’язнів, найнятих робітників, під пильним наглядом поліції, часто з собаками. Траплялося чимало випадків, коли храм потайки підпальювали “невстановлені особи”. Руйнування церков супроводжувалося зневажанням предметів релігійного культу православних, брутальних образ вірних. Нерідкими були також випадки застосування до них фізичної сили, правового, а правильніше безправного, переслідування на підставі судових вироків [14, с. 10–14].

Аналіз документів, наукових публікацій з приводу ганебних подій 1938 р. на Холмщині і Підляшші наштовхує на думку, що серед старост повітів, охоплених ревіндикацією, чи не найгірнішою фігурою виявився староста Томашівського повіту Казімеж Веляновський. Автор запропонованого матеріалу походить з цього повіту і тому обрав його для ілюстрації того, що діялось тоді на його малій батьківщині. Отже, за дорученням повітового старости у квітні 1938 р. поліція опломбувала та підготувала до демонтажу церкви у селах Корчмин, Стенятин, Ходиванці, Новосілки (рідне село автора матеріалу), Витків, Жабче, Шевня. Крім того, за час між 17 червня і 2 липня того року були зруйновані церкви в селах Паньків, Неледів, Гопки, Зимне, Юрів, Недежів, Підледів, Пиняни, Ратичів, Жерники, Лагівці, Ратків, Дутрів, Кмичин, Ликошин, Старе село, Радостів, Тишівці (на Дубині і Замлинні), Микулин, Клятви, Вакиїв, Шароволя [19, с. 124–127].

Яскравим прикладом “діяльності” томашівського старости може служити руйнування православної церкви у містечку Лашеві, що тривало 4–7 липня 1938 р. Цю подію описав 21 липня український депутат Сейму Степан Баран у своєму запиті до прем’єр-міністра. У запиті депутат вказав, що староста Веляновський доручив війтові у Лашеві Казімежові Хмелю взяти руйнування церкви під особистий контроль. Останній більш ніж ретельно виконав наказ свого зверхника. Він з’явився до місця злочину (інакше назвати те, що далі сталося, годі) у супроводі чималої групи державної поліції, озброєної карабінами з примкнутими штиками і собаками. До “роботи” були залучені поляки з навколишніх сіл, яким за день тої “праці” платили по 5 злотих. До церкви зібралося кілька сотень місцевих православних українців, у тому дітей, старших людей, жінок і чоловіків. Розлігся голосний розпачливий плач. У відповідь поліція цькувала дітей собаками, а дорослих била гумовими палицями і прикладами карабінів. Щоб українці не заважали “роботі”, поліція оточила руйновану церкву щільним кільцем. Безсилі щось вдіяти, православні продовжували, биті поліцією, лементувати. За даними Степана Барана, 25-літня дівчина Анастасія Коза в тій

розпачливій обстановці викрикнула: “Люди, рятуйте церкву, бо не будемо мати де молитися”. Її затягнули до місцевого осередку поліції, де його начальник Мечислав Латинський під час допиту жорстко побив її гумовою палицею, супроводжуючи побиття брутальною лайкою. Така сама процедура відбувалася з іншими затриманими [11, с. 18–19].

Священника Григорія Павловського вїт змусив на початку руйнування церкви винести з неї Святі Дари. А щоб той виконав наказ, його до церкви завели під конвоєм поліції. При цьому священникові вїт постійно погрожував арештом. Ті, хто розвалювали церкву, зруйнували прицерковну могилу священника Андрія Каролінського, похованого 40 років тому. Розкопавши її, сподівалися знайти золотий нагрудний хрест. Не знайшовши бажаного, абияк закидали могилу, зруйнувавши принагідно кам'яний надгробок. Матеріали із зруйнованої церкви продали полякам, жителям Лащева і навколишніх сіл. Щоб не залишилося й сліду від православної святині, яка служила задоволенню релігійних потреб місцевих українців, навіть зрубали усі дерева на її території, яку призначено на майданчик для розваг [11, с. 18–19].

Авторові цих рядків важко стриматися, щоб не навести ще одного прикладу, з його рідного села Новосілки, що в Томашівському повіті Люблинського воєводства. В селі було дві церкви – Успення Пресвятої Богородиці і Святої Варвари. Перша – мурована. Була греко-католицькою, потім православною, у міжвоєнний період римо-католицьким костелом, під час Другої світової війни – Українською православною, а після депортації українців – знову римо-католицькою. Що ж стосується другої, то її спіткала доля багатьох православних храмів Холмщини. Вона була зачинена по Першій світовій війні і з наказу все того ж старости повіту Веляновського зруйнована 28 червня 1938 р. В родинному архіві автора збереглася світлина Богослужіння перед закритими дверима церкви [6].

Подібних прикладів з інших повітів, чи з того самого, можна навести чимало, бо знищено сотні православних святинь. Але обмежимось поданими, оскільки сценарій повсюдно був однаковим – варварство, зухвалість, зневага, безкарність тощо.

Як же реагували на цю наругу вірні та ієрархи Православної церкви? Загалом кажучи, ситуація була такою, що вони були позбавлені будь-яких можливостей для самозахисту в межах закону, а поза законом – то й поготів. Вище автор вже згадував про повсюдне обурення православних, яке, проте, мало пасивний характер. Миряни надсилали протести до місцевої і центральної влади, від них їздили численні делегації до повітових центрів, Люблина і Варшави з проханням припинити акти вандалізму і дати можливість громадянам Польщі непольської національності жити в мирі і злагоді з усім польським суспільством.

Митрополит Польської автокефальної православної церкви Діонізій на початку квітня того трагічного року особисто звернувся до міністра віросповідань і громадської освіти з прохання припинити закриття церков і відкриття тих, що вже були зачинені. 30 червня – 2 липня 1938 р. у Варшаві відбувся надзвичайний з'їзд православного духовенства Холмщини, в якому взяло участь по п'ять представників від кожного благочинства (деканату) – два священники і троє мирян, а також усі православні єпископи. Роботою з'їзду керував митрополит Діонізій. З'їзд ухвалив Меморандум з вимогами: припинити цькування православ'я, руйнування церков, повернути на місця видалених владою священників, прискорити скликання Собору Православної церкви, юридично врегулювати стосунки Польської держави з Православною церквою, дозволити навчання Закону Божого та виголошування проповідей в храмах рідною мовою вірних, в нашому випадку – українською [4, с. 48, 52].

На з'їзді обрано делегацію мирян, котра мала вручити ухвалений документ президентові Польщі, міністрові віросповідань і громадської освіти, головам Сейму і Сенату. До складу делегації увійшли Олександр Рочняк, правник із Замістя, колишній депутат Сейму, уродженець Тишівця Семен Любарський, колишній сенатор Іван Пастернак з Хорощинки Більського повіту, Семен Ващук, Яків Божик, Дмитро Бик і Рабчук [4, с. 52].

6 липня митрополит ПАПЦ Діонізій надіслав прем'єрові Польщі Феліціанові Славою Складковському і зверхникові збройних Едвардові Риз-Сміглому телеграму, в якій писав: “У

зв'язку з руйнуванням домів Божих православні вірні перебувають у розпачі і відчують велику гіркоту. В ім'я справедливості і християнської любові гаряче благаю дати наказ припинити руйнування домів Божих" [4, с. 52].

16 липня 1938 р. у зв'язку із ситуацією на Холмщині і Підляшші у Варшаві зібрався Собор єпископів ПАПЦ. На ньому було ухвалено Меморандум, в якому зокрема говорилося, що "ще недавно нікому й до голови не могло прийти, що вже так близька жорстока і несправедлива розправа з християнськими церквами в християнському краю, й подібна до того, що діється в сторонах, де релігії не признають... Ніякі страждання не мають сили перемінити лиха, що виходить з тих розпоряджень і діяльності (тобто руйнування православних храмів – Ю.М.) Стогін і гіркоту сльози обездоленого народу, який очима своїми бачить знищення своїх святинь, ріками до нас течуть і готові нас затопити. І поділяючи журбу наших вірних, ми, Архипастирі Православної Церкви в Польщі, зв'язуємо нині наш смуток і біль зі смутком нашого народу, що перейде до історії злочасного 1938 року, який, як ювілейний рік нашого хрещення, повинен бути для нас щасливим і радісним (йшлося про 950-ліття Хрещення Володимиром України Руси – Ю. М.)... Ми висловлюємо той гіркий наш смуток перед лицем вищої влади християнської Польщі, що така страшна несправедливість, з потоптанням Христової правди і любові сталася нам – християнам в християнській країні" [7, с. 399–400].

Собор Єпископів звернувся також із драматичним і зворушливим Посланням до вірних. Ієрархи закликали в ньому до особливого триденного посту в зв'язку з трагічними подіями на Холмщині і південному Підляшші, який призначено на 1–3 серпня 1938 р. Влада Послання конфіскувала, а священиків, котрі його зачитали у церквах, покарано [14, с. 12–13].

Не буде зайвим хоч побіжно зупинити увагу на громадській думці в Польщі та поза її межами стосовно такого факту вандалізму і варварства, що мав місце в державі, яка вважала себе форпостом християнства на сході Європи.

Попри зусилля влади обмежити поширення інформації про події на Холмщині і Південному Підляшші у 1938 р., відгомін про них прокотився всією державою. Незважаючи на те, що влада суворо забороняла робити знімки під час руйнування храмів, а поліція суворо слідкувала за тим, хто присутній на цих актах вандалізму і не допускала прибуття туди представників з інших регіонів.

Слід зазначити, що проти руйнування православних храмів і переслідування вірних рішуче виступили депутати Сейму і Сенату від української громади. Найбільшого розголосу набули запити депутата Степана Баранам від 6 і 21 липня 1938 р. на ім'я польського прем'єра. Як політик, він належав до УНДО, був греко-католиком з Галичини. На пленарному засіданні Сейму 6 липня українські депутати від Волині Степан Скрипник (відомий пізніше під іменем патріарха Мстислава – Ю. М.) і священник Мартин Волков, а 14 липня на пленарному засіданні Сенату Микола Маслов та Остап Луцький – одностайно засудили дії влади стосовно православ'я на холмсько-підляських землях [14, с. 12].

Якщо повернутися до останнього з двох запитів Степана Барана, то він закінчив його чотирма питаннями на адресу уряду:

- чи той має намір перевірити викладені у запиті факти зруйнування церков, безправного карання православних священиків, їх зневажання, безпідставного переслідування православних на релігійному ґрунті;
- чи має уряд намір притягнути до відповідальності за скоєне представників влади;
- чи уряд готовий захистити православну людність і духовенство від незаконних переслідувань і репресій;
- чи відшкодує уряд заподіяні державною владою шкоди, визнавши дії стосовно православ'я позаправними [11, с. 23].

Цілком зрозуміло, що ніхто нічого не аналізував, не збирався нікого притягати до відповідальності, ні перед ким вибачатися і відшкодувати заподіяні кривди. Це стається лише в наші дні, передусім на рівні засудження факту. Про це скажемо наприкінці матеріалу.

Голос протесту проти насилля над православ'ям Холмщини і Підляшшя подали українці Волині та Галичини. У серпні 1938 р., сповнений обурення Пастирський лист, видав митрополит Греко-католицької церкви Андрей Шептицький. В ньому, зокрема, владики підкреслив, що ініціатори руйнування православ'я насмілилися “нанести тяжкий удар на неповинних і бідних селянах та священниках Холмщини, яких не могли оскаржувати у нелояльності супроти держави, удар, якого не могли оправдувати ніяким закидом, зробленим тому народові. Наносять його, вживаючи патріотичних гасел, як “вирівнювання історичних несправедливостей” і “нищення слідів неволі”, а несвідомих католиків штовхають до нехристиянських учинків. Той удар нанесли неповинним православним так зручно, що рівночасно ударили і Вселенську Церкву, але тим і зрадилися, чим вони є в дійсності: це вороги Вселенської Церкви, вороги Християнства” [7, с. 402]. Влада документи конфіскувала, розкриваючи тим самим своє обличчя.

Щодо власне польської громадської думки, то, з одного боку, проурядова преса антиправославну і zarazом антиукраїнську акцію підтримувала. Влада ж всіляко намагалася унеможливити критику своїх дій. Було навіть оприлюднене спеціальне розпорядження, в якому доводилося, що, “Пан Прем'єр не може визнати допустимою жодну критику дій уряду в цій справі у пресовій кампанії” [4, с. 56, 58; 14 с. 14].

Незважаючи на заборони, опозиційна преса – ліва і консервативна – друкувала матеріали, в яких критикувала політику як таку, що суперечила інтересам держави. Влада, в свою чергу, конфіскувала видання, в яких містилися практичні зауваження щодо подій на Холмщині і Підляшші. Яскравою ілюстрацією до сказаного може служити випадок з вільнюським польськомовним виданням “*Ślowo*”, в якому знаний консервативний публіцист Станіслав Цат-Мацкевич написав: “якби я був послом (депутатом. – Ю. М.), я б звернувся з вимогою поставити у зв'язку з цією справою відповідних міністрів перед державним трибуналом” [4, с. 58; 15, с. 287].

Незважаючи на те, що польське суспільство загалом не було особливо прихильним до українців, у його середовищі не проявилось одностайності в оцінці ревіндикаційної акції. Мало місце негативне ставлення до неї, особливо серед інтелігенції. Більше того, не завжди і не в усьому з адміністрацією співпрацював римо-католицький клір. В наш час пишуть і говорять про те, що роль Римо-католицької церкви в наступі на православ'я була неоднозначною [4, с. 58]. Проте, правильніше очевидно було б сказати, що вона була двозначною. Певне світло на цю справу проливає дослідження американського вченого польського походження Конрада Садковського, який ще десять років тому, тобто до 60-річчя трагедії, спробував дати об'єктивну оцінку ролі Римо-католицької церкви, і зокрема Люблинського католицького єпископа Мар'яна Леона Фулмана, в руїні православ'я на Холмщині [18, с. 813–839]. Автор справді пише про згадану “неоднозначність”, проте наводить приклади, власне, не на користь єпископа. Так, Люблинський воєвода 21 квітня 1938 р. повідомив Фулмана про початок колонізаційно-ревіндикаційної акції, висловлюючи сподівання, що її результат буде “без сумніву благодіючим як для церкви, так і для держави”. Разом з тим, воєвода висловив жаль, що “певні парафіяльні ксьондзи” не оцінили належним чином “прикладені зусилля і дають можливість не лише православним, але й також своїм власним прихожанам паралізувати цю діяльність”. Воєвода прямо вказував на двох ксьондзів Білгорайського повіту – Едварда Домбровського з Біщі та Блажея Новосада з Потону Горішнього [18, с. 833].

Єпископ Фулман повідомив воєводу, що обидва душпастирі попереджені про недопустимість такої поведінки. А в листі до Домбровського, погрожуючи йому покаранням, писав: “сьогодні робиться спроба допомогти католицькій церкві та державній владі виконати свою роль серед некатолицького і непольського населення. В той же час Ви протидієте та заважаєте цьому процесові. Очевидно, Ви виступаєте проти ліквідації православної церкви і усунення православного священника (з Біщі)... (далі єпископ Фулман перерахував інші “образи”)... Як священник і поляк Ви повинні неухильно дотримуватися цих оправданих вимог, висунутих суспільством” [18, с. 834]. Домбровський, оправдовуючись, писав

Фулманові, що вже “майже двадцять років” “є захисником церкви (католицької. – Ю. М.) та борцем за неї і Польщу” [18, с. 834]. Висновок Садковського виглядає однозначним: “єпископ Фулман підтримував знищення православних церков на Холмщині, погрожуючи своїм пастирям, які протистояли б цій справі санкціями” [18, с. 834].

На таке страхітливе безчинство, що творилося у цивілізованій, християнській Польщі, не могла не прореагувати світова громадськість. З протестами виступали православні й неправославні громади західноєвропейських країн, США, Канади. Дуже часто, особливо в останніх двох державах тон у цих протестах задавала українська діаспора, яка тут була достатньо зорганізованою. Зокрема, якщо говорити про Канаду, то газета “Український голос”, яка виходить там з 1910 р., протягом літа-осені 1938 р. регулярно, наскільки це було можливим, інформувала своїх читачів про трагедію православних українців Холмщини і Підляшшя, а також про протестні заходи у Країні кленового листка. Для прикладу, у статті “Переслідування православних” газета 10 серпня писала про відбирання церковного майна і руйнування храмів на Холмщині [1, с. 393]. 7 вересня часопис повідомляв, що 4 вересня відбулася у Вінніпезі нарада українських церков і організацій, на якій відомий громадський діяч Мирослав Стецишин “подав огляд положення українського народу... і представив образ теперішнього польського наступу на українську Холмщину” [1, с. 397]. Через тиждень в Українському голосі з’явилася обширна замітка “Історичний лист!”, де митрополит Шептицький став явно в обороні православних, в якій читаємо: “Пастирський лист митрополита Шептицького з осудом переслідування польською владою православних українців на Холмщині і Підляшші стане, без сумніву, історичним... ще ніколи ніхто з митрополитів греко-католицької церкви не осудив так рішучо і недвозначно польської, чи якої іншої влади, і історичний з того огляду, що він підпав урядовій конфіскації”. Там же опубліковано повний текст послання митрополита [1, с. 397–398].

Найрезонанснішою подією стала маніфестація українців. Як писав “Український голос” 21 вересня: “Три тисячі українців в Вінніпегу протестували проти насильств в Польщі. Католики і православні створили один спільний фронт”. Масова демонстрація завершилася бурхливим “мітингом у міській Авдиторії, де й ухвалено відповідні резолюції” [1, с. 398].

Подібними повідомленнями рясніли україномовні, англomовні видання в усіх великих містах Канади. До речі, 18 вересня 1938 р. у США, в Нью-Йорку також пройшла подібна маніфестація. Проти переслідування холмсько-підляських українців мали місце також звернення дипломатичними каналами.

16 липня 1938 р. формально завершилася ця брутальна, дипломатично названа колонізаційно-ревіндикаційною, акція. Внаслідок її проведення зруйновано 127 православних святинь, серед них: 91 церкву, 10 каплиць і 26 будинків молитви. Крім того, 3 храми передано Римо-католицькій церкві, а 4 залишили в якості моргів [4, с. 60]. Зруйнували не лише старі храми, а й побудовані вже після Першої світової війни, тобто, в щойно відновленій Польській державі. Таких сакральних об’єктів зруйновано 20. Згідно з інформацією митрополита Діонізія, серед зруйнованих виявилось 50 діючих церков. Зокрема, наприклад, церква у Савині Холмського повіту [4, с. 60; 9 с. 361–362], ремонт якої завершився навесні 1938 р. за фінансової підтримки Холмського староства [4, с. 60].

Тут, очевидно, було б умісним подати якусь загальну картину зруйнування православних храмів у міжвоєнній Польщі. Цілком зрозуміло, що зіставлення даних з різних джерел не завжди співпадають. Проте, відмінності з якихось причин у кількості зруйнованих сакральних об’єктів не відіграють суттєвої ролі, якщо характеризувати це ганебне явище як таке. Тим не менше, спроби розібратися зі статистикою тривають по нині. Наведені вище дані про зруйнування 127 православних храмів у травні-липні 1938 р. фігурували на Міжнародному науковому симпозіумі Акція руйнування православних церков на Холмщині і Південному Підляшші в 1938 році: обставини, перебіг, наслідки, що пройшов 13 жовтня 2008 р. в Холмі за участю українських і польських науковців.

Варто зауважити, що польський дослідник долі міжвоєнного православ’я у Польщі Григорій Пеліца пише, що саме тоді зруйновано 129 об’єктів, а православним залишено 49

парафіяльних церков і 5 філій та Яблочинський монастир. За його ж підрахунками протягом 1918–1939 рр. зруйновано або спалено 203 церкви. Науковець виокремлює дані за 1937, 1938 і 1939 рр. наступним чином: за його даними у другому кварталі 1938 р. зруйновано 31 об'єкт, в липні і серпні – 90, у тому 5 каплиць, від вересня до листопада – 3 церкви; у 1937 і 1939 рр. (до серпня, власне до початку Другої світової війни) – разом 5 церков; 8 церков переобладнано на школи та інші об'єкти [15, с. 280–281].

Під час руйнівної акції назавжди втрачено безцінне надбання матеріальної культури. Така доля мала спіткати й церкву Успіння Пресвятої Богородиці у Щебрешині Заміського повіту, відому ще з XII ст. У 1938 р. вона підлягала демонтажу. Встигли скинути дах і розібрати стелі. Але протести науковців і консерваторів не дали завершити акт вандалізму. Те, що від церкви залишилося, зберегли у “якості історичних руїн” [9, с. 462–463].

Переслідування й репресії проти захисників православ'я на Холмщині і Південному Підляшші у судовому порядку в тодішній польській дійсності стали звичним явищем. Священиків, насамперед, позаштатних незважаючи на те, що їх призначав митрополит Діонізій, не просто проганяли з місця, де вони вели душпастирську діяльність, але й накладали на них непомірні штрафи, ув'язнювали тощо. Вище вже згадувалося про бурхливу антиправославну і антиукраїнську діяльність томашівського старости Веляновського. Тут можна додати, що за його наказом 24 червня 1938 р. у містечку Тишівці поліція заарештувала священика з Жерник Романа Хоменка і мешканця того села Григорія Рогальського. На вимогу старости з Томашівського повіту були насильно вигнані з парафій: Демчик з Тарнаватки, Кресович з Новосілок, Якимчук з Виткова, Космій з Вакиєва, Данисюк з Комарева, Бобер з Переспи. Крім того, священиків Івана Жуковського з Ріплина, Якова Лисюка з Шевні, Мирослава Зелінського з Ходиванців та згаданих вище Григорія Космія і Романа Хоменка – оштрафовано за “протизаконну діяльність” [19, с. 124–127].

До найнебезпечніших для Польської держави керівництво Координаційного комітету віднесло священиків Григорія Метюка з Грубешева (майбутнього митрополита Греко-православної церкви Канади. – Ю. М.), Андрія Ковальського з Матча Грубешівського повіту, Теодозія Матвійчука з Телятина Томашівського повіту, Миколу Кашука з Чесник Заміського повіту, Олександра Волошинського з Потуржина Томашівського повіту, Григорія Павловського з Городиславич того ж повіту, Йосипа Денька-Микольського з Крупє Красноставського повіту, Юліана Куркевича зі Жмуді Холмського повіту, а також Романа Гурка, Віталія Сагайдаківського, Юрія Корсинюка. За межі української етнічної території було насильно видалено священиків Михайла Бонецького, Григорія Кратка, Михайла Дольницького та Сергія Кострицького [15, с. 285–286; 19, с. 124–127].

Подібні дії застосовувалися і до світських осіб, які насмілювалися протестувати проти насилля. Документально зафіксований лише один випадок, коли польський суд виправдав жителів села Хмільок Білгорайського повіту, звинувачених у непокорі владі під час руйнування церкви та участі в нелегальному богослужінні. На процесі в окружному суді Замість суддя Станіслав Марковський визнав селян невинними і у вирок констатував, що “закриття та зруйнування православної церкви не мало ані юридичних, ані формальних підстав, тому не могло бути спротиву юридичним постановам властей” [14, с. 11–12].

Дії польської влади від середини травня до середини липня 1938 р., включно з руйнування храмів, практично з насильним католизуванням і спольщенням української людності, мали остаточно залякати місцеве українське населення Холмщини і півдня Підляшшя, паралізувати його спротив. З одного боку, це вдалося, з іншого, – сприяло пробудженню національної свідомості, що проявилось з вибухом Другої світової війни. Одним з вагомих факторів полонізації українців влада небезпідставно вважала впровадження польської мови не лише у церковне діловодство, але й виголошення нею священиками проповідей у церквах і навчання нею Закону Божого, про що вище вже дещо йшлося. Навіть старости повітів з цією метою проводили з православними духівниками “конференції”, “пояснюючи їм необхідність послуговування у церкві також польською мовою як державною [4, с. 66]”. Щоправда, люблинський воєвода був змушений з розчаруванням стверджувати,

що “уведення польської мови до проповідей і навчання Закону Божого в школах натрапляє на великі труднощі” [4, с. 66].

Старости повітів повинні були щотижня звітувати про те, як просувається справа із залученням польської мови до проповідей священників і навчання дітей релігії. Оскільки контроль над процесом здійснювала поліція, то вона, відповідно, складала зведення. Так, 31 липня 1938 р. у повітах, які входили до зони колонізаційно-ревіндикаційної акції, було зафіксовано, що 22 священники виголосили проповіді польською мовою, 20 – українською, а 10 взагалі не виголошували проповідей [4, с. 66; 19, с. 127–134]. До священників, які не виконували наказів влади, застосовували різноманітні форми тиску – штрафи, ув’язнення, побиття, висилка з парафії. Влада провокувала проведення зборів парафіян, які нібито вимагали проведення Служби Божої польською мовою. За даними Григорія Купріяновича, це сталося лише в одному випадку [4, с. 66]. Висновок – виходить шантаж і насилля не давали владі бажаних результатів.

Мала місце й спроба створити на Холмщині Польську національну православну церкву. Проте з того тоді нічого не вийшло [13, с. 113; 15, с. 193–197]. Іншим заходом у цьому напрямку була спроба в грудні 1938 р. відродити т.зв. дрібнопомісну шляхту [4, с. 68].

Але, оскільки всі ті заходи особливої користі не приносили, то польська влада продовжувала орієнтуватися на примусове викорінення на Холмщині і Підляшші православ’я, а, відповідно й спольщення місцевих українців. Черговою перлиною владно-військового вирішення проблеми стали директиви полковника Мар’яна Турковського від 24 січня 1939 р., тодішнього керівника горезвісної координаційної акції, а разом командира 3-ї піхотної дивізії легіонерів. Без будь-яких обиняків бравий воєвода у переддень грізної катастрофи, що насувалася на Польщу, замість сприяти єднанню суспільства, вимагав “твердо стояти на позиції, що у Польщі лише поляки є господарями, повноправними і тільки вони мають право щось в Польщі говорити. Усі інші є толерованими (тобто, такими, яких терплять. – Ю. М.)” [4, с. 68].

Власне кажучи, колонізаційно-ревіндикаційну акцію передбачалося завершити 1941 р. З цілком зрозумілих причин того не сталося. Але рішучі кроки в тому напрямку польська влада чинила, практично аж до нападу на Польщу гітлерівської Німеччини. Зокрема, тривали переслідування активних українських громадсько-політичних діячів, досить часто під абсурдним звинуваченням у прокомуністичній діяльності. Так, наприклад, серед ув’язнених влітку 1939 р. у прославленій витонченими катуваннями Березі Картузькій опинилися понадсередсередньолітній суддя з Замістя Олександр Рочняк і колишній депутат Сейму Семен Любарський [13, с. 117].

Варто б ще сказати, на підтвердження висловлених думок, про два “організаційні заходи”. 14 лютого 1939 р. з приводу завершення ганебної акції переслідування українців на національно-релігійному ґрунті відбулася нарада воєвод, на якій представник Міністерства віросповідань і громадської освіти Генрик Дунін-Борковський однозначно стверджував, що політика держави щодо православ’я “спрямовується... до збільшення всюди, де це тільки можливо, експансії польської культури. Можемо собі однак сказати, що, коли йдеться про ... воєвідство... Люблинське..., (ми. – Ю. М.) ставимо (собі. – Ю. М.) за мету колонізацію [11, с. 113]”. А ще через десяток днів, 23 лютого 1939 р., люблинський воєвода зорганізував чергову національну конференцію, на якій було підведено підсумки попередньо проведеної “роботи”. На конференції розроблено останню, як невдовзі виявилось, у Другій Речі Посполитій програму щодо православ’я і українців на холмсько-підляських землях. При її обговоренні люблинський воєвода Єжи Альбін де Трамекурт наполягав на необхідності “максимального збільшення, передусім в надбужанських повітах, польського майнового стану і визначення обличчя тамтешньої людності” [17, с. 112].

Учасники конференції визнали, що колонізаційні заходи влади “повинна супроводжувати широка ревіндикаційна акція на католицизм (тобто навернення православних українців на католиків-поляків. – Ю. М.) шляхом спеціального дослідження актів громадського стану з метою встановлення католицького віросповідання пращурів у

процесі творення дрібнопомісної шляхти, керуючись принципом, що ті пращури були поляками. Надзвичайно важливу роль у цій ділянці могли б відіграти Римо-католицька церква і школа” [17, с. 109].

Ухвалену програму передбачалося втілити в життя поряд з іншими заходами, шляхом нової хвилі польської колонізації. Згідно з задумом “переселенська акція на терені тутешнього воєводства матиме за мету створення скупич польського елементу на теренах, заселених національно і політично зактивованими українцями ... розпорошення конвертитів серед польського населення” [17, с. 108].

Провідною ідеєю аналізованої програми очевидно слід вважати пункт про те, що “екстермінація православ’я католицизмом, інтегрально пов’язаним з польською національністю, була б найбільш бажаною з точки зору польського державного інтересу”. Більше того, передбачалося посилити тиск на “українців, котрі виявили свої ірредентичні устремління”, що мало супроводжуватися очищенням від не поляків змішаних теренів [17, с. 109–110].

Підсумовуючи, варто зауважити, що холмсько-підляські українці в умовах Другої Речі Посполитої стали заручниками великодержавної політики Російської імперії до і під час Першої світової війни та політики Польської держави, що відроджувалася після війни. Спочатку їх силоміць вивезли у т.зв. біженство, а на неозорих теренах пореволюційної Росії вони виявилися нікому непотрібними. Поверталися до Польщі, ніби на батьківщину, яка зустріла їх як зла мачуха. Молоду Польську державу можна зрозуміти. Її влада виходила з того, що за понад столітнє панування тут Росія завдала великої шкоди полякам. Але ніхто навіть не згадав про те, що українцям-автохтонам було нанесено незрівнянно більшої шкоди, якщо мати на увазі русифікацію. Зрештою, вона й здійснювалася коштом православ’я у його російському виданні. Тепер, замість того, щоб вести політику на згладження міжнаціональних та міжконфесійних протиріч, польська влада не зуміла чи не захотіла цього зробити, вдавшись до бруталного ламання життєвих устоїв своїх громадян непольської національності.

На завершення можна лише констатувати, що, хоч і з величезним запізненням, у Польщі тепер, в умовах посткомуністичної дійсності, робляться кроки, спрямовані на подолання наслідків ганебних дій, з порушенням внутрішнього польського і міжнародного права, проти православних українців Холмщини та Підляшшя.

Список використаних джерел

1. *Войченко О.* Літопис українського життя в Канаді. Т. 4. Доба росту й диференціації: роки 1930–1939. – Вінніпег: Тризуб, 1969.
2. *Горний М.* Українська інтелігенція Холмщини і Підляшшя у XX століття. – Львів, 2002.
3. *Горний М.* Українці Холмщини і Підляшшя. Видатніші особи XX століття. – Львів, 1997.
4. *Купріянович Г.* Акція руйнування православних церков (1938) на Холмщині і Південному Підляшшя. – Холм, 2008. Праця двомовна, парні сторінки україномовні, непарні – польськомовні.
5. *Макар Ю.* Холмщина і Підляшшя в першій половині XX століття. Історико-політична проблематика. – Львів: І-т українознавства НАН України ім. І. Крип’якевича, 2003.
6. *Особистий архів Юрія Макара.*
7. *Пастернак Є.* Нарис історії Холмщини і Підляшшя (Новіші часи). Вид.2. – Т. І: Дослідження Волині. – Вінніпег-Торонто, 1989.
8. *Понко О.* Було таке українське село. Історично-етнографічний нарис Холмського села Степанковичі. – Тернопіль: Мандрівець, 2000.
9. *Слободян В.* Церкви Холмської єпархії. – Львів: Простір-М, 2005.
10. *Ignaciuk Jan.* Przed i po roku 1938 // *Przegląd Prawosławny*. – 2008. – № 7.11.
11. *Interpelacja* posła dr. Stefana Barana do Pana prezesa Rady Ministrów w sprawie zburzenia z polecenia starostów powiatowych 107 świątyń prawosławnych oraz spalania w sposób zbrodniczy, bez wykrycia podpalaczy, 3 świątyń prawosławnych w czerwcu i lipcu 1938 roku na terenie województwa lubelskiego, jak też prześladowania i karania na podłożu wyznaniowo-religijnym duchowieństwa i wiernych z tegoż województwa // *Przegląd Prawosławny*. – 2008. – № 7. – S. 17–23.
12. *Komunikat* nr. 1 plenarnego zebrania Komitetu Koordynacyjnego przy 4 (DOK II w Lublinie z) czerwca 1937 r. // *Centralne Archiwum Wojskowe*. (CAW) 3 DP. Sygn. I.313. 3/2. Str. nienum.
13. *Kuprianowicz G.* Projekty “rozwiązania” kwestii ukraińskiej na Chełmszczyźnie i Podlasiu Południowym w drugiej połowie lat trzydziestych XX wieku // *Волинь і Холмщина 1938–1947. Польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади*. – Львів: І-т українознавства ім. І. Крип’якевича, 2003.
14. *Papierzyńska-Turek M.* Haniebna akcja // *Przegląd Prawosławny*. – 2008. – № 7. – S. 10–14.
15. *Pelica G.J.* Kościół Prawosławny w województwie lubelskim (1918–1939). – Lublin, 2007.
16. *Podstawowe wytyczne do polonizacji Chełmszczyzny* // *CAW*. 3 DP. Sygn. I.313.3/2.
17. *Referat* wojewody na konferencję narodowościową pt. Polityka osobowa w odniesieniu do mniejszości ukraińskiej i niemieckiej // *Archiwum Państwowe w Lublinie. Urząd Wojewody Lubelskiego, Wydział*

Spoleczno-Polityczny. – Sygn. 429. 18. *Sadkowski K.* From Ethnic Borderland to Catholic Fatherland: The Church Christian Orthodox and State Administration in the Chelm Region/ 1918–1939 // *Slavic Review. American Quarterly of Russian, Eurasian and East European Studies.* – 1998. – Vol. 57. – № 4. – P. 813–839. 19. *Siwicki M.* Dzieje konfliktów polsko-ukraińskich. T. 1. – Warszawa: Tyrsa, 1992. 20. *Sprawy Narodowościowe.* – 1936. – № 1–2. 21. *Sprawy Narodowościowe.* – 1937. – № 6. 22. *Sprawy Narodowościowe.* – 1938. – № 1–2.

Yuriy Makar

UKRAINIANS HOLMSHCYNA AND PIDLIASHCHIA PROBLEMS IN THE INTERNAL POLICY OF THE RICH POSPOLITA II

In the article the author deals with investigation of national and religious problems Holmschyna and Pidliashchia in between war period. The author underlines a very important role of religion in the internal policy of the Rich Pospolita II.

Key words: Holmschyna, Pidliashchia, Rich Pospolita II, internal policy, national question, Orthodox, Catholicism.

УДК 947 (477)

Володимир Окаринський

**СТЕРЕОТИПИ СВІДОМОСТІ ВОЮЮЧИХ СТОРІН У ЇХ
СТАВЛЕННІ ДО ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ НА ПРИКЛАДІ
ОБЛОГИ ЗБАРАЖА ТА ЗА УМОВАМИ
ЗБОРІВСЬКОГО МИРУ 1649 Р.**

У статті висвітлено стереотипи свідомості воюючих сторін (козаків, повстанців, шляхти і татар) у їх ставленні до цивільного населення під час облоги Збаража та за умовами Зборівської мирної угоди 1649 р.

Ключові слова: козаки, повстанці, шляхта, татари, стереотипи, облога, ясир, голод, Збараж, князь Єремія Вишневецький, гетьман Богдан Хмельницький.

Період Хмельниччини 1648–1657 рр., як жоден інший, зазнав численних ідеологічних спекуляцій, про що свідчать навіть різні назви, які вживають для цієї війни: “Визвольна війна українського народу” (за “возз’єднання” з Росією), “Національно-визвольна війна”, “Українська національна революція” (її перший етап), останнім часом все активніше вживається назва “Козацька революція”, а також традиційна назва “Хмельниччина” і т. д. Лише дві останні з цих назв є більш-менш нейтральними, без ідеологічного забарвлення.

Завдяки дослідженням сучасних вчених-істориків, у першу чергу Ф. Сисина, П. Саса, С. Леп’явка і Н. Яковенко, зокрема в царині стереотипів свідомості козацтва як військового соціального стану, вдалося змістити акценти у висвітленні цієї, в першу чергу трагічної, сторінки української історії [31, с. 190; 18; 23]. Зокрема заслуговує на увагу відома праця Н. Яковенко “Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст.” (К.: Критика, 2002), а саме розділ “Скільки облич у війни: Хмельниччина очима сучасників” [31, с. 189–228]. Такого ж “гуманістичного” підходу, хоч і не завжди послідовно, дотримувалися й раніше відомі історики – автори спеціальних досліджень та загальних курсів з історії України М. Костомаров, П. Куліш, О. Єфименко, О. Субтельний та П.-Р. Магочій, а також менш авторитетні М. Аркас (хоч 2-ге видання його праці редагував В. Доманицький за участю В. Липинського) та інші [11–12; 14; 8; 9; 26; 19; 1]. Не обходять мовчанкою трагічні сторінки Хмельниччини й І. Крип’якевич, В. Смолій та В. Степанков, Я. Пеленський та інші [13; 24]. На руїницькій суті війни під проводом Б. Хмельницького з гуманітарно-культурницького погляду наголошував український філософ, історик, джерелознавець П. Куліш: “[Хмельницький] ... наш цвітучий край обернув в пустиню, засипану попелом і засіяну кістками наших предків. Він зупинив успіхи культури в нашій північній слов’янщині. Він зупинив і шкільну просвіту, довівши її до того, що вже і полковники, і герцоги повновладного українського володаря не вміли підписати договору власною рукою. Коли ми не маємо другого “Слова о полку Ігоревім” й другого “Літопису, откуда пошла есть земля руська”, то без всякого сумніву цим ми найбільш завдячуємо Хмельницькому”. Та й самі повстанці в оцінці П. Куліша з цього кута зору постають як “страхотливі лицарі Хмельниччини”, а сама Хмельниччина як “лютий розбій”, “бунт Хмельницького”, “корчемний хмель”, “аполюгія канібальства”: “...вся Хмельниччина – оден руйнацький вибух темних соціальних сил, викликаний купкою егоїстів-авантюристів, котрим народні маси послужили тільки знаряддям, “гарматним мясом”, обдуреним свободолюбними і демагогічними гаслами, а в результаті – руїна України, занепад культурного життя, тяжке

поневоленне народніх мас сею самою старшиною...” [цит. за: 7, с. 1484]. Жоден із серйозних дослідників не може змовчати трагічних сторінок Хмельниччини. Жодне із джерел того часу не примовчує трагічних сторінок цієї війни. Можна сумніватися хіба у масштабах гуманітарної катастрофи, яку завжди несе з собою війна: як наприклад кількість жертв. В цій розвідці ми залучили абсолютно різні історичні джерела – крім наукових монографій, ще й сучасні свідчення того часу: західноєвропейські праці, українські і польські хроніки (козацькі літописці, “хроніка” Й. Єрлича), щоденник безіменного вояка-українця з числа оборонців фортеці Збараж (надрукована в “Пам’ятничій книзі...” Я. Міхаловського), єврейську хроніку Н. Ганновера, “Книгу походів” кримськотатарського історика Мехмеда Сенаї та інші [27; 5; 16; 17; 32, с. 444–470; 33; 34; 3; 21; 15].

Слід збагнути, – і в цьому допомагають різноманітні джерела – що у подіях Хмельниччини “своя” правда була і в козаків Б. Хмельницького, і в повстанських ватаг “вождя шаленого плебсу” полковника Максима Кривоноса та інших ватажків покаяної “черні”, і в загонів шляхти руського князя Яреми Вишневецького, і в прихильника мирного порозуміння православного воєводи і сенатора Адама Киселя. Православне духовенство з одної сторони благословляло різанину повстанських мас, а з іншої надавало притулок її жертвам, як це видно із записок польською мовою українського православного шляхтича Йоахима (Якіма) Єрлича “Літописець, або Хронічка різних справ і подій...” (1673) [33]. Про винищення неправославного населення України козаками і повстанцями Б. Хмельницького схвально писав у своїх подорожніх нотатках архідиякон сирієць Павло Алеппський (Булос Ібн Аз-Заїм) у 1654 р., що супроводжував антіохійського патріарха Макарія. В них зокрема так говориться про винищення вірмен і євреїв: “яких козаки стерли з лиця землі, заволодівши їхнім добром, багатством, їхніми будинками, майном, садами і землями”, “викоренивши весь рід ляхів, вірмен та євреїв”; “У цьому місті [Прилуки – В. О.] було багато євреїв і ляхів, котрим не пощастило втекти; ті серед них, що охрестилися, обрали добру долю, а хто відмовився, тих побили й відіслали у лоно Сатанайла”; “Що ж до породи євреїв і вірмен, то їх будинки, крамниці й заїжджі двори, які їм належали, тепер зробилися лігвищем для диких звірів, бо Хміль (хай буде довгим його життя!), заволодівши цими численними містами, винищив у них до ноги всі чужі народи, і тепер ця країна зайнята чисто православними козаками”. Такі згадки є про “очищення” міст Маньківка, Богуслав та інших [див.: 22].

Трагічною була доля українських євреїв, які, як пише О. Субтельний, становили найчисленніше, але найменш захищене представництво шляхетського режиму [26, с. 120]. Вони гинули від повстанців цілими сім’ями, про що оповідає зокрема “Хроніка” (“Бездонне багно”) Натана Ганновера. Недаремно цей хроніст незмінно називає Б. Хмельницького “зłodий Хміль (т. с. й. і.)”, де скорочення означає: “та буде стерте його ім’я” (такої ж лапідарної характеристики удостоївся й М. Кривоніс) [3; 21].

Тотального винищення від повстанців, разом із євреями, уніатами і польською шляхтою, зазнала й українська православна шляхта (яку плебс часто називав “ляхами”). “За два–три тижні Україна геть змінилася... Хлопи відразу скинули ярмо й, озброївшись хто чим міг, приєдналися до війська Хмельницького... Зародилася страшна думка “очистити Україну”, тобто геть знищити все шляхетсько-католицьке, все єврейське. Всюди гуртувалися окремі “купи”, що об’єднувалися в загони й чинили свою страшну справу. Ворота укріплених замків одчинялися перед цими загонами: міщани самі брали участь в очищенні. Лише деякі укріплені місця довелося брати силою – і саме тут відбувалися ті звірські сцени, сам опис яких крижаних душу обуренням і скорботою за людину... не було пощади ані статі, ані віку. Синагоги та костели оскверняли й знищували... Через кілька тижнів після Корсунської битви Україну було “очищено”. Разом з польською зникла й південноруська православна шляхта, що трималася ще на Україні: православні шляхтичі рятувалися по монастирях, особливо в Києво-Печерській лаврі” [9, с. 98–100].

Микола Костомаров наголошує на злигоднях також інших категорій тогочасного українського соціуму, зокрема цитує літописця-сучасника: “Тоді гинули православні ремісники і торгівці тільки за те, що носили польський одяг, і не один франт розквитався

життям за те, що голив собі голову за польським звичаєм. Вбивства супроводжувались варварськими катуваннями: з живих здирали шкіру, пекли на вогні, обливали окропом, обмотували голову на рівні перенісся тятивою лука, повертали голову і потім спускали з лука, так що в жертви вискакували очі; не було пощади й немовлятам” [11, с. 367–368]. Самовидець пише: “...в тот час не було милосердія межи народом людским” [17, с. 53]. “Не тил<ко> жидов губили и шляхту, але и посполитим людем, в тих краях живучим, тая ж біда была, многіе в неволю татарскую пойшли, а найбарзій ремесники молодіе, которіе себі голови голили пополску, чуприну, пускаючи наверх голови. Але предся русь християне в тих повітах в городах позоставали, и ежели якого поляка межи собою закрили, то тот жив. Костелі зась римські пустошили, склепи с трупами откоповали, мертвих тіла з гробов викидали и обдирали и в том одіню ходили” [17, с. 54].

Заперечення, що Б. Хмельницький не несе відповідальності за дії покаянених повстанських мас є не зовсім правомірним. По-перше, тому що він як лідер повстання мав нести моральну відповідальність за дії своїх прибічників, а по-друге, він і сам використовував фактор мас і в бойових діях (щоправда, здебільше як “гарматне м’ясо”), і у переговорах із представниками короля. Так, у лютому 1649 р., коли король Ян Казимир готовий був визнати Б. Хмельницького гетьманом і задовольнити деякі інші початкові вимоги козацького повстання, сам Б. Хмельницький сказав послам А. Киселю та іншим: “Скажу коротко: з тої комісії нічого не буде, – тепер війна, мусить бути! У тих трьох чи чотирьох неділях виверну всіх вас, ляхів, догори ногами і потопчу вас так, що будете під моїми ногами, а на остаток вас цареві турецькому в неволю віддам! Вибю з ляцької неволі український нарід весь! Перше я за свою кривду і шкоду воював, тепер буду воювати за нашу православну віру! Поможє мені в тім чернь уся, – по Люблин, по Краків, і я її не відступлю, бо це права рука наша, щоби ви не знищили хлопів і на козаків не вдарили. Буду мати двісті, триста тисяч своїх, орду всю при тім. За границю війною не підю, шаблі на турків і татар не підійму! Досить маю на Україні, Поділля і Волині тепер, – досить вчасу, достатку і пожитку тепер у землі і князівстві моїм – по Львів, по Холм і Галич. А ставши над Вислою, скажу дальшим ляхам: сидіть і мовчіть, ляхи! І дуків і князів туди зажену, а як будуть і за Вислою брикати, знайду я їх там певно. Не зістане у мене і нога жадного князя і шляхетки у тій країні; а схоче котрий з нами хліба-соли їсти, – нехай війську запорізьському буде послухний!” [цит. за: 4, с. 63].

В особі Б. Хмельницького, як в постаті амбівалентній, схильній до протиріч, уживалися протилежні постаті гетьмана (“старшого”) реєстровців (який отримав булаву від великого коронного канцлера Є. Оссолінського ще 1647 р.), законотворчого підданого короля Речі Посполитої та вождя розбурханих народних мас “Хмеля”. До того ж, серед найбільш активних “очищувачів” України можна побачити й найближчих сподвижників Б.-З. Хмельницького: М. Кривоноса, М. Нестеренка, Д. Нечая, І. Ганджу, Є. Гоголя, І. Голоту та інших, яких сам “Хмель” розсилав із козацькими полками і наказував “очищувати” міста України і Білорусі. Так були винищені Полонне, Нестервар та інші міста.

Показово, що не всі представники козацтва (звісно, йдеться здебільше про реєстровців) підтримали повстання Б. Хмельницького. Так, уже під час облоги Збаража, король Ян Казимир проголосив універсал, яким зняв Хмельницького з посади гетьмана, а на його місце призначив Семена Забузького, який ще під Пилявцями перейшов на бік Речі Посполитої. За голову Б. Хмельницького було призначено нагороду, м. ін. за злочини, які у вітчизняній історіографії іменували “очищенням” України від шляхти, євреїв і уніатів.

Такою була доля цивільного населення у ставленні до нього їх колишніх співмешканців: покаянених посполитих, черні, народних повстанських мас. Як бачимо, відсутність єдиного бачення Хмельниччини тогочасним українським суспільством, а також пізнішими дослідниками, не дозволяє однозначно інтерпретувати ті події й нам, до того ж озброївшись принципом наукової об’єктивності.

Однак, якщо раніше йшлося переважно про неоднозначні дії збунтованої “черні”, покаянених повстанських мас, то в подіях облоги Збаража бачимо дії самих козаків і татар,

тобто тих, хто від початку був основою військ Б. Хмельницького, професійних воїнів. Один з польських офіцерів описував так події першої половини літа 1649 р.: “Панове регіментарі, поки з хлопами була справа, рядили не найгірше; а тепер, як прийшлося до справжніх козаків і татар, зовсім стерялися, тільки один до одного їздили; уже стало на тім, щоб як тільки настане ніч, кожний у свою путь: одні до Камянця, інші до Володимира; один з другим шопотів, а кожний, що мав кращого у возі, тягнув на коня”... [цит. за: 4, с. 63–64]. Така ж паніка охопила не тільки військовий стан – шляхту, а й тим більше мирних мешканців, які вже від першого походу козацько-татарського війська в Галичину, не дуже сподівалися від нього пощади.

Отже, найбільш трагічнішою під час Хмельниччини була доля мирного населення, зокрема селян і міщан, купців, сімей шляхти, євреїв-орендарів, а також священиків, монахів і мирян унійної і римо-католицької церков тощо, які потерпали від різних воюючих сторін. Промовисто видно це на подіях понад 6-тижневої облоги Збаража 10 липня – 23 серпня 1649 року (за новим стилем).

Обороною фортеці Збараж, під мурами замку якої після відступу окопалося шляхетське військо, фактично керував руський князь Єремія (Ярема) Вишневецький (якого в нас радше за польською пізньоромантичною літературною традицією “Трилогії” Г. Сенкевіча *post factum* “зачислили” до поляків), проголошений командувачем самими коронними жовнірами, хоч формально шляхетське військо було розділене на п’ять частин під командуванням п’яти дивізійних полководців: Фірлея, Лянцкоронського, Остророга, Вишневецького і Конєцьпольського [14, с. 12]. У місті, остерігаючись нищення з боку козаків і татар, знайшло притулок й місцеве цивільне населення (в т. ч. православне). Пантелеймон Куліш говорить: “Довколишні мужики не були спокушені здобиччю і залякані козакотатарським терором, а тому в числі 6000, пішли до міщан в Збараж, під захист панського війська” [14, с. 10]. Показово, що в числі оборонців Збаража були й євреї, які пристали до шляхетського війська, прагнучи вціліти і можливо помститися за нищення православним повстанцям [21, с. 122–123; 23]. У складі залоги, крім русинів, литвинів і поляків, а також німецької і угорської піхоти, перебували ще й молдавани, вірмени і навіть гармаші-козаки [15, с. 50], а також татари, що перебували на службі в шляхти. Останні відзначились під час відбиття першого штурму козацько-татарського авангарду 10 липня: “Татари, що в той час служили козацьку службу панам, билися хоробро проти своїх одноплемінників, які помагали козакам, так що в першому зіткненні з неприятелем під Збаражем лягло їх на місці більше сотні. Вони виходили проти ханських гарцівників, розділившись на дрібні частини, спершу втрьох, потім вчотирьох, потім вдвох, а потім уже кидались цілою чатою” [14, с. 13]. До речі, автор цитованого в цій статті польськомовного щоденника (“діаріуш коротший” і “діаріуш обширний облоги Збаража”), невідомий жовнір з числа оборонців Збаража, неодноразово в ньому називав себе “українцем” [14, с. 20–21]. Як стрілець відзначився, згідно того ж щоденника, єзуїт ксьондз Муховецький, “наш українець з Переяславського колегіуму”, вбивши протягом облоги з рушниці 215 ворогів [32, с. 459].

Як зазначає Д. М. Бантиш-Каменський: “Наконец и сам Хмельницкий, вспомошествоваемый Крымским Ханом Ислам-Гиреем, двинулся к Збаражу с армиею, какой, по словам Пастория, не видала еще Европа со времени нашествия Гуннов и Тамерлана. По увеличенному показанию сего Писателя, войско Козацкое, под командою тридцати Полковников состоявшее, простиралось до трех сот тысяч человек, кроме ста тысяч Татар” [2]. Сили шляхетського війська Речі Посполитої цим же автором оцінюються у дев’ятитисячний корпус. За оцінками різних істориків, разом із слугами і обозними його чисельність не перевищувала 30 тисяч, від 9 до 15 тисяч було добре озброєних і досвідчених у військовій справі жовнірів, серед яких 2000 кінноти. Козацько-татарське військо з повстанцями складало від 150 до 300 тисяч. Козацьких полків було 23, чисельність кожного з яких складала від 5 до 20 тисяч [14, с. 9–10; 6, ч. III, с. 186–188].

У війську Іслам-Герая III при облозі Збаража були: гірські татари, що відзначалися влучністю стрільби з лука; степові ногайці, що носили вивернуті шерстю наверх кожухи і

харчувалися кониною, зігрітою під сідлом; дикі буджаки, що дивовижно зносили спеку й холод, феноменально орієнтувалися в степу і могли довго перебувати у воді; а також кавказькі горяни – черкеси з виголеними головами і довгими чубами. Союзниками Б. Хмельницького у згаданих подіях були й загін румелійських турків і донські козаки [8, с. 234]. Ніхто не просив платні наперед, йдучи без торгу на війну, оскільки розраховували на багату здобич [11–12]. В складі козацького війська Хмельницького були не тільки запорожці і колишні реєстровці, а й всілякі покозачені маси, а то й відверті розбійники. Вже на перший заклик Б. Хмельницького на Січ зійшлися лугарі, степовики, гайдамаки, дейнеки, гайдабури, голота: “З лісів і з ущелин прибігали в Січ хлопи-втікачі, котрі жили під назвою лугарів, степовиків і гайдамаків по берегах Дніпра, Бугу, Самари, Конки, у землянках, одягнуті у звірині шкури” [11]. Костомаров і Яворницький зазначають, що перед походом гетьмана на Волинь на його заклики направились запорожці – “дикі лугарі і лісові гайдамаки з берегів Самари і Ташлика” [28, с. 162]. Серед тих, хто приєднався до війська Хмельницького був і Лисенко-Вовгур зі своїми “старшними вовгурівцями”, відомий тим, що вирізав місто Лубни [8, с. 231]. Якщо гайдамацтво як соціальний розбійницький рух зародився на початку XVIII ст., то саме явище бере свої початки саме в часи Хмельниччини, та й термін “гайдамака” (з турецької) означає розбійника і тотожний терміну “лугар”. Про те, що до козацтва, в надії поживитися коштом шляхти, євреїв та інших, приєдналися представники селянства й міщанства, декласовані елементи (наймити тощо), свідчить зокрема Самовидець: “Так усе, що живо, поднялося в козацтво, же заледво знайшов в яком селі такого чоловіка, жеби не міл албо сам, албо син до войска ити, а ежели сам нездужал, то слугу паробка послал, а иніе килко їх было всі ишли з двора, тилко одного зоставали, же трудно было о наймита. А то усе діялося задля того, же прошлого року збогатилися шарпаниною добр шляхецких и жидовских и иных людей, бывающих на преложенстві, же навет где в городах были и права Майдебурские – и присягліе бурмистрове, и райци свої уряди покидали, и борода голили, и до того войска ишли: бо тіе собі зневагу держали, которій бы з бороною неголеною у войску был. Так диявол учинил собі сміх з людей статечних” [17, с. 57].

При штурмах і облозі фортеці Збараж проявилася низка стереотипів свідомості воюючих сторін, в тому числі вояцьке світобачення, усталені звичаї, норми, традиції тощо. Так, козацько-татарський авангард вже 10 липня мав не тільки оглянути неприятельські позиції, а й марновірно спробувати щастя у першому нападі. Перший удар віщував козакам і татарам вдачу і невдачу війни [14, с. 12]. Після відбитого першого нападу князь Ярема Вишневецький, щоб підбадьорити військо, задав у палаці учту офіцерам. Тости пили під гуки сурм і литавр. Гармати і мортири гриміли у відповідь на голоси, що долинали в окопи з поля. Вишневецький вселяв у інших бадьорість своїм веселим виглядом і мовою, наставляючи молодших як вони повинні впливати на уми решти жовнірів. Він пробуджував бойовий ентузіазм своїх побратимів наводячи приклад дворічного успішного сидіння вояків Речі Посполитої Обох Народів у Москві (очевидно малася на увазі Смоленська війна з Московією, коли у 1633–1634 рр. під командою Вишневецького воювали козаки – В. О.) [14, с. 13].

Козаки з татарами мали й свої специфічні спільні військові традиції. Так, наступного дня козаки і татари рушили на штурм, вишикувавшись півмісяцем – символічним строєм послідовників ісламу. Свій штурм вони супроводжували – як завжди – страшним криком [14, с. 14]. Крім того, у час між нападами козаки сипали лайкою і погрозами в бік оборонців, зокрема князя Яреми. Однак, невдача штурму, незважаючи на обіцянку Хмельницького ханові ночувати у “лядському” таборі (того ж дня поразки зазнали і козаки Кричевського під Лоевом), перемінила думку татар про “козацьке щастя” і фортуність самого “козацького батька”. В наступних штурмах татари майже перестали брати участь і перетворилися на свідків штурму–облоги, а хан навіть спробував запропонувати Я. Вишневецькому мир, але той через принизливі умови був відкинтий [14, с. 16–17].

Та найбільше вояцький світогляд виявлявся у ставленні до цивільного населення. Щоправда, це менше було видно серед обложених, коли пани разом з жовнірами, пахолками

і хлопами копали окопи 13 липня. Та пізніше нові вали ближче до міста копали вже міщани і селяни [14, с. 16–17]. Натомість, після невдачі у перших завзятих штурмах, Б. Хмельницький вирішив взяти Збараж у облогу. Перед тим як зімкнути кільце облоги навколо міста, він наказав випалити його передмістя і запер в'їзди до нього. Потім спорудив укріплення і поставив навколо сильну сторожу [20]. Шляхтич з обложеного Збаража на початку серпня писав королю: “Ми у відчаї, ворог нас так обложив, що навіть птах до нас і від нас не долетить” [34, с. 428].

Показово, що коли Б. Хмельницький оточив панів третім валом і підкопуватися апрошами до самого редуту неприятеля, а запеклий козацько-татарський штурм не вщухав, оборонці захищалися киями, камінням, пращами і всім чим заманеться: вони щадили порох для того, щоб полягти не інакше як зі зброєю в руках. Таке ж прагнення зберегти порох, щоб гідно полягти подає вищенаведений лист [32, с. 428, 446; 14, с. 18].

Тогочасні джерела висвітлюють особливості важкого становища обложеного війська під Збаражем. Так, Самовидець пише: “И так притягнувши гетман Хмелницкій до Каменя Човганского и оставивши табор ити помалу, сам з ханом коммоником пойшовши, осадили тое войско под Збаражем на святых апостол Петра и Павла. И напотом табор пришол, и доставали того войска, которое мусіло, zostавивши окопи, вколо замку и в місті тісно стати, которых в обложению аж до Успенія Богородици держали, але оных не достали. На которых барзо трудно было, же мусіли стерво їсти, а и того мало было, бо собак и кошек виели” [17, с. 58]. Як зазначає обізнаний і об'єктивний сучасник, француз П'єр Шевальє, обложеним не вистачало харчів, а їхнім коням фуражу, щодня гинуло багато коней, що спричинилося до нестерпного смороду в таборі. А вояки жили тільки кінським та собачим м'ясом. Про такий стан обложених добре знав Хмельницький, до якого весь час приходили польські солдати, щоб здатися в полон. “Це робило його ще більше чванливим, і він погоджувався лише на найнесприятливіші для поляків умови” [27, с. 96–97]. Дехто з провідних офіцерів, які мали досить харчів, відкидали добру їжу, а живилися смердючим кінським та собачим м'ясом, щоб його смак здавався ліпшим їхнім солдатам. Фірлей, хоч зламаний віком та хворобами, хотів робити так само, але його найближче оточення нерідко перешкоджало в цьому [27, с. 99]. Крім нових нападів і обстрілу, козаки намагалися також робити підкопи і позбавити оборонців води [27, с. 100].

Польські сучасники (як С. Твардовський у “Війні домовій” чи В. Коховський) говорять, що в Збаражі обложені їли коней, котів, собак. Показово, що козаки під час облоги Збаража співали образливі для обложених пісні і дражнили їх лайкою. Твардовський передає деякі з них: “чого ви до цих пір не здаєтесь, затримуете поживу воронам і здобич татарам? Навіщо даремно рвете кунтуші по валах і принаймні на ніч не роздягаєтесь? Ось вам очкове, рогове, оренди, ставщини, поємщини, пересуди і сухомельщини! Як гарно грають вам тепер дудки”. “В цьому ж дусі вони повторювали лайку до безконечності до великого пригнічення нещасних обложених” [цит. за: 10]. Князя Ярему Вишневецького козацьке військо дражнило спеціально, насміхаючись над його раною ноги.

Зазначимо, що злигодні голодної облоги терпіли не лише вояки, а й ще більшою мірою цивільні мешканці фортеці Збараж. Як подає М. Аркас, коли скінчилися й харчі військового припасу, обложені почали вже їсти падло, ще й у річці засмерділася вода, бо в ній гнили убиті люди і коні, стікала із дощовою водою і усяка нечисть з-під такого численного натовпу людей, коней і худоби [1, с. 191]. З обложеного гарнізону траплялися перебіжки і здачі в полон на милість переможців. Втікачі повідомляли татарам про незavidне становище фортеці, зокрема про голод. Як пише Мехмед Сенаї: “Тоді, втікши, прийшов один лях і сказав, що [в фортеці] одна кіле проса (міра сипучих тіл. Стамбульська кіле дорівнювала 18–22 окка, тобто від 23,094 до 28,226 кг – В. О.) продається за двадцять курушів” (мабуть срібних австрійських або іспанських таларів–піастрів – В. О.) [15, с. 49] (переклад з російської тут і далі наш – прим. В. О.). “У вівторок, втікши з фортеці, прийшов юнак і сказав, що вороги віри у вищій мірі знесилені від голоду і не знають, що діяти, і коли прийшов знаменитий запорозький гетьман, подібний на собаку (сегсар) і після переговорів та

нарад з великими емірами і хосрезовими підданими – з повноважними представниками уряду і з воєначальниками – то прийняли рішення йти зранку на штурм” [15, с. 50]. М. ін., дезертирів, яких вдавалося перехопити з панського табору, регіментарі суворо карали: їм для остраху рубали руки і ноги [6, ч. III, с. 191].

Облога, яка затягнулася, а також перебування козацько-татарських військ у спустошеній, голодній околиці, спричинили голод і серед черні в складі повстанського війська, і як наслідок – бунти поміж нею [6, ч. III, с. 191]. До того ж, прагнучи зберегти свої сили, козаки нещадно гнали списками на приступ покозачених селян (згідно щоденника облоги в козаків під Збаражем загинуло 50 тисяч [34, с. 470]) і це було справою буденною. Наприкінці облоги татари також гнали нагайками наперед себе чернь [14, с. 19, 23, 25–26]. Прагнучи, щоб обложені тратили свій порох, козаки навіть випускали на них гурти худоби. Отже, шануючи своє життя, козаки і татари прирівнювали чернь до худоби. Зверхнє ставлення професійних воїнів – козаків до міщан і селян, які пристали до козацького війська, ілюструється їх характеристикою як “мотлоху”, на відміну від “добрих” козаків [31, с. 201–202]. Єзуїт Линецький писав: “Хмель, приступаючи до штурму, наперед жене хлопів – ті почали кричати до наших, на милосердє боже просячи, аби до них не стріляли, бо ми не хочемо воювати, але мусимо. Наші змилосердили ся і крикнули, аби вони на землю впали. Ті так і зробили, а наші сильну стрільбу пустили з обозу і велику шкоду вчинили в самих козаках-молодцях” [6, ч. III, с. 188]. Подібне подавали й інші свідчення сучасників. Під час самого приступу козаки прикривалися хлопами, в котрих на грудях висіли торби з піском. Як відзначає П. Куліш, торбоносці були народ, що потрапив між молот і ковадло: якби вони надумали втікати, їх зустріли б козацькі списи і татарські лики. Вони лізли наперед зажмуривши очі, як приречені на страту, і часто, серед крику, який піднімали козаки й татари, благаючи шляхту помилувати їх від пальби: “Чернь молила милосердя, піддаючись у повне рабство”, доносив у Варшаву Казановському королівський сподвижник [14, с. 23].

Натомість взаємні вороги – професійні вояки: шляхта, жовніри, козаки й татари мали багато спільного у своєму світогляді. Перепочинок між запеклими штурмами обидві сторони сприймали як необхідний і для того, щоб потім принести ще більш щедрі жертви вояцькій богині справедливості, котрій вони поклонялися в однаковій мірі. Хмельницький з повагою ставився до свого колишнього козацького комісара і теперішнього противника Зацвіліховського, з яким побажав вести перемовини. Коли припинилася взаємна стрілянина, пани відправили в козацький табір трубача з листами, в яких переконували козаків до замирення в ім’я взаємних вигод і почуття обов’язку. Незважаючи на те, що козаків шляхетські доводи не переконали, панський трубач був ними “добре прийнятий, обдарований” [14, с. 18–20; 32, с. 451]. Тим часом аналогічні переговори 26 липня з татарами, хоч теж неуспішні, були інші: на зверхні заяви хана, що він держить панів у жмені і досі з ними тільки жартував, а завтра витягне всіх за чуба, шляхта відповіла: “Хто прийде за нашою головою, той принесе й свою власну” і поклялися лягти один за одним [14, с. 20–21].

Розширений щоденник облоги Збаража безіменного жовніра оповідає про епізоди чисельних порозумінь під час коротких пауз у бойових діях між жовнірам-оборонцями Збаража і козаками й татарами. Під час них учорашні вороги на мурах вели приятельські розмови, частувалися тютюном тощо [31, с. 205]. Під час козацько-панського перепочинку у бойових діях, коли припинилася стрілянина, почався *congressus* знайомих оборонців Збаража із знайомими козаками, де під час приятельських розмов висловлювався взаємний жаль (*compassio*), що християнська кров ллється невинно. Дехто запитував про домашні справи, вийшовши на самий вал. “Ми пригощали їх тютюном” [32, с. 451; 14, с. 21]. Цей епізод наштотує на думку, що взаємна ворожнеча не була такою безмежною, що якби не політичні хитросплетіння, геополітичні закулісся, між козаками і шляхтою порозуміння було можливе, а татарська дружба багато ким з козаків сприймалася як непорозуміння. Негативну роль відігравали й інші тогочасні суспільні стереотипи, в т.ч. релігійний фанатизм, що вже вкорінювався завдяки діяльності єзуїтів. Так, в стані шляхти був смертельно поранений капітан артилерії, завдяки зусиллям якого зокрема й трималася залога. Його як протестанта,

хотів підготувати до переходу в інший світ міністр-капелян Фірлея, також протестанта. Однак ксьондзи його побили і вигнали з замку. Іншого разу вірний слуга Вишневецького поліг зі зброєю в руках, однак, як аріанин, не визнавався ксьондзами і тому був закопаний на самому валу як пес [32, с. 452; 14, с. 21].

Уже після битви під Зборовом, коли Б. Хмельницький знову повернувся під Збараж і відрядив послами кілька взятих в полон, становище обложених було уже катастрофічним. Так його описує М. Маркевич: "...там осажденные были в горестном положении: более месяца, они питались лошадьми, собаками, кошками, мышами; теперь уже не стало у них и этой пищи. Они начали есть кожи, ремни и свою собственную обувь; трупы лошадей, померших от голода, валялись на улицах, остальные порывались есть друг друга; Вишневецкий, пользуясь от ран, ел суп с вареными мышами. Обезсиленному, престарелому Фирлею едва могли находить скудную пищу. Когда город был отперт, на носилках вынесли Графа Синявского, и он не прожил шести месяцев после Зборажского страдания" [20]. М. Костомаров уточнює, коли не вистачало тварин, обложені зривали шкуру з возів та взуття і їли, розварюючи у воді. Їх багато вмирало, а козаки навмисно кидали у воду трупи, щоб її зіпсути [11, с. 375].

Незважаючи на обіцянку зняти облогу і звільнити обложених оборонців Збаража, Б. Хмельницький з цим зволікав. Шевальє пише, що доведені до крайньої скрути польські загони, обложені в Збаражі, продовжували триматися більше завзяттям і розпачем, ніж будь-якою надією на порятунок. А мешканці Збаража "не маючи сили далі зносити нестерпний голод, були готові або спалити місто, або віддати його ворогові, проте пильність поляків перешкодила здійсненню цього трагічного наміру; мешканці домагалися дозволу вийти з міста і одержали його тільки для своїх жінок і дітей. Ця нещасна група, до якої приєдналися деякі військові джури, не мала змоги вийти непоміченою; вона насамперед потрапила до рук польських солдатів, які зробили з нею, що захотіли, а потім до рук татар, котрі взяли їх в полон [27, с. 114].

Цей же драматичний епізод під 20 серпня 1649 р. так описав один з учасників оборони Збаража (подаємо в нашому перекладі – В. О.): "Селян, котрі до нас з сіл перед облогою пристали, що з голоду сильно похворіли і помирали, були відпущені з міста від нас, тоді як милосердя, котрого сподівалися від козаків, не отримали, одразу татари з жонами і дітьми чотири тисячі душ обох статей захопили. Інших, що поміж рови утікали, сікли, стріляли, що інші селяни, які залишилися в місті, бачили". Інші дві тисячі селян, після того, також просили, щоб їх відпустили, але цього не було виконано [32, с. 467; 34, с. 158; 31, с. 205].

Зазначимо, що такий випадок не був першим від початку Хмельниччини. Така ж доля спіткала обложених євреїв міста Нестервар (тепер Тульчин – В. О.) на Поділлі. Згідно літопису С. Величка "Поляки вирішили не битись і вступили з Ганжею в переговори, постановивши дати за себе Ганжі з військом значний відкуп і видати при цьому геть усіх жидів. Ганжа взяв від нестерварівської шляхти викуп, а жидів, яких вигнано з замку і які завзято боронилися, всіх вирубав" [5, с. 83].

За свідченнями П. Шевальє, майже дослівно повтореними П. Симоновським та іншими істориками, 21 серпня козаки подали обложеним першу звістку про Зборівський мир. Більшість їх поставило її під сумнів, думаючи, що збараських загонів не включено до мирного договору. Вони впевнилися в цій думці після того, як один надто сміливий сурмач з власної ініціативи криком прилюдно її висловив; це коштувало б йому життя, коли б один з гетьманів не заступився за нього. Невдовзі надійшов лист від Хмельницького, в якому він запевняв обложених, що вони будуть звільнені, коли заплатять певну суму татарам. Гетьмани не захотіли погодитися на таку умову звільнення та коротко відповіли, що, оскільки Хмельницький зобов'язався відкликати свої загони, то він повинен це виконати, а щодо татар, то хай вони залишаються на своїх позиціях, коли у них є таке бажання. Нарешті поляки одержали правдивіше та радісніше повідомлення в листі, якого їм приніс від короля полковник Мінор; в ньому їх запевнено, що звільнять без жодних умов" [27, с. 114–115].

Тим не менше, послідовність подій показує, що Б. Хмельницький навмисно чи під тиском татар зволікав із зняттям облоги Збаража. Сучасні вчені В. Смолій та В. Степанков

також подають, що вже після укладення Зборівської мирної угоди, одним із положень якої було зняття облоги Збаража, Б. Хмельницький зволивав із виконанням цього пункту. Так, він присягнув на умовах Зборівської угоди 9(19) серпня 1649 р. а вже наступного дня, після відвідин із сином Тимошем короля, залишив разом з військом Зборів і вирушив до Збаража. Мабуть того таки дня він передав листа воєначальникам гарнізону у Збаражі про укладення угоди з королем і те, що їм необхідно готувати викуп татарам. Воєначальники залоги Збаража відкинули цю вимогу. Тоді Хмельницький повторно надіслав до них листа з погрозою, що не зніме облоги зі Збаража, якщо вони не виплатять викупу татарам. Сам Б. Хмельницький прибув під Збараж не пізніше 12 серпня і лише в ніч на 13 серпня розпорядився зняти облогу з міста [24, с. 96–97].

Тим не менше, збаразька залога змушена була сплатити викуп. Як подає Сенаї: “В понеділок, коли ще не готувалися вступити в бій, з проклятого війська, волаючи: “аман, аман!” – прийшли люди від імені поганих воєначальників Вишневецького (Є. Вишневецького – В. О.), Хоразна і Фірлі (А. Фірлея – В. О.) та інших воєначальників і сказали: “Ви пощадили нашого короля. Ми два місяці мучились в облозі, день і ніч терпіли злигодні, від наших п’ятдесяти тисяч стрільців-мушкетерів (тюфенк ендаз) залишилося лише жалюгідні і принижені десять тисяч. Пощадіть нас – а ціна наша сорок тисяч курушів і вибачте, якщо мало” – і з цими словами дали зі свого середовища в заручники відомого владику Потосського (насправді ж однофамілець відомого дому Потоцьких – В. О.). Трофеїв і здобичі стало так багато, що не залишилося ні вільних возів, ні жодного коня, на котрих можна було б завантажити золото, і монети, і срібне начиння, і ніхто вже й навіть не хотів перейматися цим. Кожен уже був напоготові, все військо було переобтяжене воєнною здобиччю. Коротше кажучи, взявши ще сорок тисяч курушів, пощадили тих, що zostалися між живими, собак проклятого полку. Затрималися там ще на один день, а в середу, у вказаний хумаюном (“щасливий” – один з титулів східних правителів – В. О.) час, було дано наказ повертатися додому...” [15, с. 60–61]

Після укладення Зборівського миру, за Граб’янкою: “Про замирення повідомили і у Збаржя обложеним. З обох сторін на честь перемир’я просалютували вогнепальною зброєю, козаки організували в своєму таборі базари. Обложені жителі Збарожжя вийшли з міста, ходили рядами і просили хліба. Козаки нагодували їх, а також силу велику татарам попродали. І о цій годині загинуло поляків більше, ніж у час битви” [16, с. 63]. За свідченнями очевидця П. Куліш пише, що після сплати викупу, 23 серпня жовнірам було дозволено виходити із замку. Тоді поміж панським і козацьким обозами з’явилися тисячі торгових будок. Відкрився ярмарок. Жовніри купували у козаків коней і їжу. Знайомі взаємно пригощалися горілкою, хлібом, яблуками. Таке взаємне пригощання цілком укладається у традицію вояків на знак “поновлення братерства” бенкетувати після укладення миру [31, с. 198–199]. Замість бойової тривоги, піднявся шум мирного життя. Однак, і тут проявилася татарсько-козацька звичка до злодійства і розбою. Спочатку схоплювали з голів жовнірів шапки, потім козаки кількох зовсім пограбували, а татари кількох необережних повели в неволю. “Хто влазив у натовп, не маючи знайомих, ті попадали в біду” [14, с. 59; 32, с. 469–470]. Сам Б. Хмельницький із військом залишив околиці Збаража 15 (25) серпня, а татарську орду відпустив щойно наступного дня. Тоді ж залишило Збараж і вирушило до Львова шляхетське військо [24, с. 97].

Отже бачимо, що воюючі сторони легше знаходили порозуміння між собою, ніж із тими, хто сподівався на їх захист – мирного населення, про інтереси якого в угодах якщо йшлося, то в останню чергу. Згідно Зборівської угоди короля Речі Посполитої Яна Казимира з татарським ханом Іслам-Гераєм III, до якої приєднався і Б. Хмельницький, татарам дозволено при їх поверненні в Крим воювати землю в ліву і праву сторону вогнем і мечем. Цей ганебний пункт, втім, не було записано до офіційного акту. Сучасники одностайно вважали, що цей пункт було внесено до угоди з ініціативи короля, який хотів розправитися з ребеліантами. Самовидець подає: “И Хмелницікій з ханом кримским, росправивши орду, тоест мурзи придавши и Козаков, и так многие города козаки позводили, и людей татаре в

неволю побрали, и козаки маетность побрали, и міста значніе спустіли. И днем перед Успенієм Богородици уступило войско козацкое и орди от Збаража, тягнуци просто на Україну [17, с. 58–59]. Микола Аркас у своїй історії пише: “Оповідали про нього (Б. Хмельницького – В. О.) навіть, що він умисно людей убезпечував своїми листами, аби Татар не боялися, з міст виходили, а тоді Татари з засідок випадали й людей, в неволю забирали” [1, с. 194]. П. Куліш і М. Грушевський підтверджують такі свідчення на основі відомостей тогочасних дипломатів, зокрема П. Литвинова, а також сучасників Лукаша Климовського, Грека Миколая та інших, які здебільшого наводять цифру в 70 міст [6, ч. III, с. 221–223; 14, с. 46–47]. Найбільшу вину за це покладають на козацьких полковників М. Небабу і Д. Нечая, хоча вони й діяли за наказом самого Б. Хмельницького. Через віддачу татарам на пограбування українських міст королем і козацьким гетьманом, останній із старшиною затаювали від народу зміст Зборівської угоди [6, ч. III, с. 221–225].

Таким чином, приставши до Зборівської угоди (яка між іншим носила форму “Декларації ласки його королівської милості” короля з татарами, Б. Хмельницький залишив напризволяще українське поспільство, яке татари мали право брати в ясир; що ж до повсталих селянських мас, то з боку Хмельницького і козацької старшини це було зрадою. Пожальвши під Збаражем короля Яна Казимира, щоб той не попав у “неволю бісурменську”, Б. Хмельницький однак не пожалів своїх міст, і виконуючи ганебні умови усних домовленостей Зборівської угоди, козаки самі татарам віддавали в ясир і грабували та нищили з татарами українське цивільне населення. Народна пам’ять всю ненависть за страшний татарський погром селянства і міщанства поклала на Хмельницького. Народна пісня такими словами честила козацького гетьмана: “Ой бодай Хмеля Хмельницького / Перва куля не минула, / Що велів брати парубки й дівки / Й молодії молодиці. / Парубки йдуть, співаючи, / А дівчата, ридаючи, / А молодії молодиці / Старого Хмеля проклинаючи: / “Бодай того Хмельницького перва куля не минула...” “...перва куля не минула, / А другая устріла – у серденько уцілила” [6, ч. III, с. 224; 10, с. 117–118; 25, с. 141–142; 21, примітки]. В іншому варіанті співали: “Бодай тебе, Хмельниченьку, перва куля не минула, / Що велів Орді брати дівки й молодиці!” [1]. Якщо раніше Хмельницького величали як Мойсея, що як Ізраїль визволив руський народ з лядської неволі, то тепер вищенаведеними піснями Хмеля той же народ зустрічав і проводжав. У варіанті цієї ж пісні, записаної П. Кулішем, ім’я “Богдан” дотепно обігране із фразою: “Ой богдай Хмеля Хмельницького...” [14, с. 61].

Загалом же, втрати серед мирного населення протягом 1648 – лютого 1650 рр. тільки на Південній Волині (як одному з епіцентрів селянської війни 1648 р. і Збараської війни 1649 р.) внаслідок голоду, захоплення в ясир, винищення татарами, козаками і коронними жовнірами, а також втечі за Дніпро, склали 80–85 %, тобто орієнтовно до 100 тис. осіб [30, с. 342]. Вслід за М. Крикуном історик Н. Яковенко вказує, що за даними фіскальних присяг у Кременецькому повіті від лютого 1650 р. із 23 тис. дворів, зафіксованих у 1630 р., уціліло лише бл. 3100, тобто 13,5 % [31, с. 191].

Отже, події Козацької революції (Хмельниччини), зокрема на прикладі збараських подій 1649 року, потребують переосмислення і дозволяють кваліфікувати їх й як “велику”, зокрема громадянську, війну й гуманітарну катастрофу, в тому числі й з численними прикладами терору і навіть геноциду всередині українського суспільства за релігійною, класовою і національною ознаками. Найбільшого винищення під час цієї війни зазнало саме мирне цивільне населення. Різноманіття інтерпретацій, при об’єктивному висвітленні усіх історичних подій, тільки пришвидшать процес новітнього українського націотворення.

Список використаних джерел

1. Аркас М. М. Історія України-Русі / Вступне слово і комент. В. Г. Сарбея: 2-ге факс. вид. – К.: Вища шк., 1991 – 456 с.; Третє видання. – Вінніпег: Видавець З. Кондратюк, 1967 // Exlibris: українська електронна бібліотека <<http://exlibris.org.ua/arkas/index.html>>. 2. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России со времен присоединения оной к Российскому Государству при царе Алексее Михайловиче, с кратким обозрением первобытного состояния сего края. – Ч. I. – Москва: В типографии Семена Селивановского, 1822; <<http://www.library.kr.ua/elib/history/introduction.html>>. 3. Богдан Хмельницкий, летопись еврея-современника

Натана Ганновера о событиях 1648–1652 гг. в Малороссии вообще и судьбе своих единоверцев в особенности. – Одесса, 1878. 4. *Велика історія України: У 2-х томах.* – Т. II. / Передм. д-ра І. П. Крип'якевича. Зладив М. Голубець. – К.: "Глобус", 1993. – 400 с. 5. *Величко С.* Літопис: в 2 т. / Пер. з книжної української мови, вст. стаття, комент. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. – К.: Дніпро, 1991. – Т. 1. – 371 с. 6. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Ред. кол. П. С. Сохань та ін. – К.: Наукова думка, 1991–1998. – Т. VIII. – 1995. – 856 с. 7. *Грушевський М. С.* Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Ред. кол. П. С. Сохань та ін. – К.: Наукова думка, 1991–1998. – Т. IX. Кн. 2. – 1997. – 776 с. [том починається із с. 870]. 8. *Ефименко А. Я.* История украинского народа / Сост. В. А. Смолий; прим. Н. Яковенко. – К.: Либідь, 1990. – 512 с. 9. *Ефименко О. Я.* Історія України та її народу: Пер. з рос. – К.: Мистецтво, 1992. – 256 с. 10. *Историческія пѣсни* Малорусскаго народа съ объясненіями Вл. Антоновича и М. Драгоманова. – Томъ второй. – Выпускъ I. – Кіевъ: Типографія М. П. Фрида, 1875. 11. *Костомаров Н. И.* Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий // Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист.-биограф. Очерк В. А. Замлинского; примеч. И. Л. Бутича. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – С. 349–403. 12. *Костомаров Н. И.* Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. – Спб.: 1873–1886, вып. 1–7; 6 вид. – М.: Книга, 1990. 13. *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький / Відп. ред. Ф. П. Шевченко, І. Л. Бутич, Я. Д. Ісаєвич. – 2-е вид., виправлене і доповнене. – Львів: Світ, 1990. – 408 с. 14. *Кулиш П.* Отпаденіє Малороссіи от Польши (1340–1654). – В трехъ томах. – Т. 3. – Москва: Университетская типографія, 1889. – 415 с. 15. *Кырымлы* Хаджи Мехмед Сенаи. Книга походов. История хана Ислям Гирая Третьего / пер. К. А. Усейнова. – Симферополь: Крымчупедгиз, 1998. – 67 с. 16. *Літопис* гадяцького полковника Григорія Грабянки / Пер. із староукр. – К.: Т-во "Знання" України, 1992. – 192 с. 17. *Літопис* Самовидця / Видання підготував Я. І. Дзира. – Київ: Наукова думка, 1971. – 208 с. 18. *Леп'яко С.* Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. – Чернівці, 1996. – 287 с. 19. *Магочій П.-Р.* Історія України. – К.: Критика, 2007. – 640 с. 20. *Маркевич Н.* История Малой России. – Том первый. – Москва: В типографии Августа Семена, при Императорской Медико-Хирургической Академии, 1842; <<http://library.kr.ua/elib/markevich/tom1/index.html>>. 21. *Натан* Ганновер. Пучина бездонная // Еврейские хроники XVII столетия (Эпоха "хмельничины") / Исследование, перевод и комментарии С. Я. Борового. – Москва–Иерусалим, 1997. – 140 с. 22. *Павло* Халебський. Подорожні нотатки Павла Халебського (Алеппського) // Пригоди, подорожі, фантастика-88. Збірник: Повісті, оповідання, нариси / Упоряд. М. Б. Славинський. Худож. О. І. Дмитрієв. – К.: Молодь, 1988. <<http://ukrlib.com/Biblioteka/PPF88/Alepp.html>> 23. *Сисин Ф.* Євреї та повстання Богдана Хмельницького // UKRAINIAN HISTORICAL LIBRARY – Українська історична бібліотека: <<http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/sysyn-1.htm>> 24. *Смолий В. А., Степанков В. С.* Богдан Хмельницький: хроніка життя та діяльності. – К.: Наук. думка, 1994. – 262 с. 25. *Смолий В. А., Степанков В. С.* Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 pp.) // Україна крізь віки: в 15 тт. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1998. – Т. 7. – 352 с. 26. *Субтельний О.* Україна: історія / Пер. з англ. Ю. І. Шевчука; Вст. ст. С. В. Кульчицького. – К.: Либідь, 1991. – 512 с. 27. *Шевальє П.* Історія війни козаків проти Польщі / Пер. з франц. Ю. Назаренко. – К.: Томіріс, 1993. – 224 с. 28. *Яворницький Д.* Історія запорозьких козаків: в 3-х т. / Пер. з рос. І. І. Сварника. – Л.: Світ, 1991. – Т. II. – 392 с. 29. *Яковенко Н.* Між правдою та славою (не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. – 1995. – № 11. – С. 72–76. 30. *Яковенко Н.* Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 2-ге вид., перероблене та розширене. – К.: Критика, 2005. – 584 с. 31. *Яковенко Н.* Паралельний світ. Дослідження з історії уявлень та ідей в Україні XVI–XVII ст. – К.: Критика, 2002. – 416 с. 32. *Jakuba* Michałowskiego wojskiego Lubelskiego, a później kasztelana Bieckiego Księga Pamiętnicza z dawnego rękopisma będącego własnością Ludwika Hr. Morsztyna / Wydana staraniem i nakładem C. K. Towarzystwa Naukowego Krakowskiego. – W Krakowie: W drukarni C. K. Uniwersytetu, 1864. – 856 s. 33. *Latopisiec* albo Kroniczka Joachima Jerlicza / Z rękopismu wydał K. Wł. Wójcicki. – T. 1. – Warszawa, 1853. – 187 s. 34. *Relacje* wojenne z pierwszych lat walk polsko-kozackich powstania Bohdana Chmielnickiego okresu "Ogniem i mieczem" (1648–1651) / Opracował Mirosław Nagielski. – Warszawa, 1999.

Volodymyr Okarynskyj

STEREOTYPES OF CONSCIOUSNESS OF BELLIGERENTS IN THEIR ATTITUDE TOWARD CIVIL POPULATION ON EXAMPLE OF SIEGE OF ZBARAZH AND ALSO ON THE TERMS OF ZBORIV PEACEFUL AGREEMENT IN 1649

In the article the stereotypes of consciousness of belligerents (cossacks, insurgents, gentry and Tatars) are reflected in relation to a civil population during the siege of Zbarazh and also on the terms of Zboriv peaceful agreement in 1649

Key words: cossacks, insurgents, gentry, Tatars, stereotypes, siege, yassyr (slavery), hunger, Zbarazh, prince Jeremiah Vyshnovec'kyj, hetman Bohdan Khmelnyckyj.

УДК 94 (438)

Леся Костюк



МІГРАЦІЯ ЯК ГЛОБАЛЬНИЙ ВИКЛИК ЄВРОПЕЙСЬКОМУ СОЮЗУ

У статті проаналізовано основні шляхи та причини незаконної міграції в країни Європейського Союзу, правові заходи європейських країн для боротьби з нею.

Ключові слова: імміграція, нелегальні іммігранти, імміграційна політика, Європейський Союз, трафік, інтеграція іммігрантів.

Міжнародна міграція робочої сили набуває глобальнішого характеру. Сьогодні вона охоплює більшість країн Європи. Про це свідчить той факт, що 1 людина з 10 в Європі є мігрантом. Надзвичайна актуальність проблеми зумовлена ще й тим, що досі не існує єдиної точки зору на роль міграції. З одного боку, навіть розвиненим країнам стає важче регулювати численні канали переміщення мігрантів. Міжнародна міграція супроводжується низкою складних проблем: численним збільшенням нелегальних мігрантів; пересуванням біженців; незаконною торгівлею людьми (в Україні, згідно з дослідженнями, проведеними “La Strada – Ukraine” у 2001–2003 рр., заснованими на свідченнях 106 жінок – жертв трафіку, виявилось, що 3 % було менше 18 р.) [1]; порушення прав мігрантів; розквітом злочинності, зокрема торгівлею наркотиками та проституцією. Всі ці явища становлять серйозний виклик європейській спільноті.

З іншого боку, праця мігрантів робить значний внесок в економіку європейських країн (близько 1 % іммігрантів забезпечують ВВП 1,25–1,5 %). Що стосується нашої держави, то заробітчани після повернення вкладають зароблені гроші у нерухомість, малий та середній бізнес, що є запорукою формування ринкової економіки.

Аналізована проблема знайшла відображення у різноманітних дослідженнях. Неабияку наукову цінність має робота Т. Кондратьєвої та І. Новоженової [2], яка аналізує моделі інтеграції іммігрантів у Німеччині, Франції, Великій Британії, Голандії та Бельгії. Також дослідженням цієї проблеми займалися Н. Вавришук [3], А. Вишнівецький [4], О. Воробйова [5], С. Іванов [6]. Усі ці розвідки аналізують проблеми, пов'язані з соціальними, економічними та моральними аспектами міжнародної міграції.

Мета роботи полягає у висвітленні впливу міграційних процесів на розвиток країн-членів Європейського Союзу (далі ЄС), аналізу законодавчих актів, а також в аналізі ролі України як транзитної держави.

На сьогоднішній день у Європі не залишилося жодної країни, яка б не зазнала впливу міграції. Зараз у країнах Європи нараховується 56 млн чол. мігрантів [4, с. 15]. Важливо зазначити, що на початку ХХІ ст. рівень офіційної міграції знизився, але чисельність іноземного населення практично не зменшилась. Така ситуація пояснюється високим процентом нелегальних іммігрантів, а також біженців та вимушених переселенців в загальному міграційному потоці, на реєстрацію, розміщення та допомогу яким європейські держави витрачають величезні кошти.

Що стосується нелегальних мігрантів, то в країни ЄС щорічно незаконно прибуває більше 500 тис. чол., не враховуючи сотень тисяч біженців. Загальна чисельність нелегальних іммігрантів у Європі від 3 до 7 млн осіб. Найбільше число незаконних іммігрантів зосереджено у Німеччині (7,3 млн чол.), Франції (6,3 млн), Україна (6,9 млн) [7, с. 46]. Усе більше нелегалів проникає у Європу через її південні та східні кордони (Китай – 3,5 млн чол., Філіппіни – 7 млн чол. Для прикладу, в Італії на сьогоднішній день перебуває до 1 млн. іноземців (серед яких 35 тис. українців) [8, с. 4]. Зокрема, найчастіше в Італію імігрують вихідці із Північної Африки, які прагнуть потім потрапити до Іспанії, Португалії,

Франції. В Іспанії чисельність нелегальних іммігрантів коливається від 300 до 500 тис., у Франції від 200 тис. до 1 млн, у Великої Британії – більше 100 тис. нелегалів, більшість з яких становлять іноземці із простроченими візами [6, с. 57].

Слід відзначити, що соціально-економічні та політичні причини нелегальної міграції зводять нанівець ряд соціальних гарантій в країнах Європи, а також поповнюють групи “вигнанців суспільства” і стають джерелом злочинності та тероризму. Також іммігранти несуть в країни Європи не лише власну мову та звичаї, але й релігію, переважно іслам. Вже зараз в Амстердамі найбільша релігійна група – мусульман-суннітів [9, с. 2]. У Брюсселі мусульманам передано найбільший католицький собор. Серед європейських країн лідерами приваблення іммігрантів стали Австрія, Франція і Швейцарія, які в 2005 р. прийняли на 15 % більше іммігрантів, ніж у 2000 р. Найбільше іноземців постійно проживає у Люксембурзі (38,9 %), Швейцарії (19,9 %), Австрії (9,4 %) і Бельгії (8,2 %) [10, с. 49–50].

Важливим елементом імміграційної політики західних держав є встановлення юридичного статусу мігрантів, що визначає їхні соціально-економічні, трудові, житлові та інші права, закріплені у міжнародних угодах і в національних законодавствах. Міграційні питання досі залишаються у компетенції окремих країн. У Маастрихтській угоді зазначалося, що ніщо не перешкоджає урядам держав ЄС застосувати заходи, які вони вважають необхідними, з метою контролю над імміграцією з країн третього світу, а також запобігання злочинності та контрабанди [11, с. 149]. Після підписання цих угод члени ЄС змогли узгодити багато важливих питань, які пізніше були інкорпоровані у спільне законодавство. Так, значним кроком у формуванні єдиного європейського міграційного простору було набрання чинності 1995 р. Шенгенських домовленостей для семи країн (Бельгія, Іспанія, Люксембург, Нідерланди, Німеччина, Португалія, Франція). Згодом до цієї зони долучилися Італія, Австрія, Греція (1997 р.). На сьогоднішній день умови цього договору підтримує 101 країна світу, в тому числі й Україна.

Активну роль у регулюванні міжнародних міграційних процесів і захисті прав мігрантів відіграє Міжнародна організація з питань міграції (МОМ). Основними завданнями, які вирішує ця організація, є:

- управління впорядкованою і плановою міграцією громадян з урахуванням потреб країн еміграції та імміграції;
- сприяння переміщенню кваліфікованих кадрів між державами;
- організація міграції біженців та переміщених осіб, змушених залишити свою батьківщину.

У 2003 р. було прийнято директиву щодо правового статусу громадян країн третього світу, які тривалий час (не менше п'яти років) проживають на території країн-членів ЄС. Вона забезпечує іммігрантам основні економічні та соціальні права на рівні з громадянами, а також право на пересування чи проживання легальним іммігрантам на території інших держав. Після бурхливих дискусій Рада Міністрів ЄС схвалила рішення про права на возз'єднання сімей іммігрантів [4, с. 18].

Наступний етап формування єдиної міграційної політики ЄС розпочався у листопаді 2004 р. прийняттям так званої Гаазької програми, котра містить амбітні плани досягти до 2010 р. спільних політичних рішень у сфері міграції та притулку. Важливі риси цього документа полягають, у визнанні невідворотності розвитку міграційних процесів, у прийнятті вже розширеним складом ЄС-25, а також акцентуванні на питанні безпеки, що особливо актуалізувалося 11 вересня 2001 р.

З метою втілення в життя Гаазької програми 1 вересня 2005 р. Єврокомісія затвердила пакет ініціатив щодо спільних стандартів повернення іноземців, які нелегально перебувають у країнах ЄС. Також було розглянуто питання інтеграції іммігрантів та співробітництва в міграційній сфері в інтересах розвитку. Віце-президент ЄС Франко Фратіні, відповідальний за питання юстиції та внутрішніх справ, підкреслив, що ці документи присвячені двом бокам однієї медалі, якою є гармонійна, прозора та ефективна міграційна політика Євросоюзу [2, с. 248].

Від загальних заяв до конкретних кроків перейшла Єврокомісія також у питанні легальної імміграції. 21 грудня 2005 р. було затверджено Політичний план щодо легальної імміграції, прийняття якого ознаменувало документальне підтвердження зміни курсу імміграційної політики ЄС від обмежувальної до більш прагматичної і відкритої.

За словами віце-президента та комісара ЄС з питань юстиції та внутрішніх справ Франко Фратіні легальна імміграція, має стати відповіддю на демографічні та економічні виклики, що постали перед ЄС, а також на міграційний тиск на його кордони. Мета затвердженого в Гаазі плану полягає у використанні міграційного потенціалу для розвитку Європи, в тому числі шляхом щонайповнішої інтеграції тих іноземців, які вже перебувають на її території, а також регульованого залучення нових контингентів іноземних працівників.

“Дорожня карта імміграції”, як назвали цей план, містить кілька розділів. Перший присвячений розробці необхідного спільного законодавства щодо в’їзду і перебування громадян країн третього світу з метою працевлаштування, а також щодо гарантій їхніх прав і свобод. Окрему категорію становитимуть кваліфіковані спеціалісти, які користуватимуться режимом найбільшого сприяння. Врегулюватиметься також порядок залучення сезонної робочої сили з-за кордону. Планується оформляти сезонним робітникам багаторазові багаторічні візи, згідно з якими вони мали б право періодично в’їжджати на територію ЄС. Квота імміграції до ЄС встановлюватиметься для кожної країни окремо і залишатиметься в компетенції національних урядів.

У другій частині плану йдеться про поширення інформації щодо можливостей легальної міграції та працевлаштування в ЄС. Наприклад, планується створити європейський WEB-портал імміграції. Третій розділ присвячено діяльності з інтеграції іммігрантів та членів їхніх сімей на ринку праці та в суспільстві країн прийому, що передбачає мовне навчання, соціальну орієнтацію тощо. Нарешті, заключний розділ плану стосується міграційного менеджменту, який мають здійснювати в тісній співпраці з країнами походження мігрантів. Наприклад, щоб запобігти проблемам, з якими країни походження стикаються внаслідок “відпливу мізків”, планується заохочувати зворотну міграцію, обертину міграцію тощо.

У плані було передбачено, що 2006 р. буде присвячено дослідженням і дискусіям із зазначених питань, а у 2007 р. за їх результатами мають бути підготовлені конкретні ініціативи.

Таким чином, дедалі очевидніша тенденція до заохочення іммігрантів, передовсім висококваліфікованих, без чого ЄС не зможе укріпитися як конкурентоспроможний світовий центр. Уже досягнуто домовленості про спрощення процедури прийому науковців із країн третього світу, які наберуть чинності через два роки. Активна політика проводитиметься й щодо міграції некваліфікованих сезонних працівників. Вірогідними є підходи, що є типовими для традиційно іммігрантських країн, таких як США чи Канада.

На сучасному етапі процес формування спільної міграційної політики ЄС значно динамізувався. Демографічні реалії та економічні потреби Євросоюзу, так само, як і міркування внутрішньої та зовнішньої безпеки, потребують подальшої активізації. Необхідність спільної міграційної політики актуалізується і внаслідок поглиблення інтеграції в Європі. Адже будь-яке рішення в цій сфері, прийняте на національному рівні, невідворотно впливатиме на ситуацію в інших країнах-членах.

Найзначнішого прогресу в ефективній організації імміграційної політики, на думку експертів, добилася Швеція, і в цьому її приклад може бути корисним для багатьох західних країн. Вона продовжує активно привертати іноземних фахівців, при цьому імміграційні процедури, через які повинні пройти іммігранти, спрямовані переважно на оцінку їхніх професійних досягнень і рівня освіти. Досить ефективна з економічного погляду і програма інвестиційної імміграції: необхідно інвестувати в шведську економіку близько 400 тис. дол., після чого, якщо не існує інших законних перешкод, охочому отримати громадянство видається шведський паспорт. Водночас Швеція оголосила про те, що має намір посилити імміграційне законодавство. Прем’єр-міністр Швеції Йоран Перссон напередодні

розширення Європейського Союзу в травні 2004 р. підкреслив, що його країна потребує впорядкування своєї позиції в майбутній новій Європі [12, с. 5]. Шведи, наприклад, найбільше побоюються, що шведська модель соціального захисту населення не витримає масового напливу дешевої робочої сили. І тоді не вистачить на всіх високих пенсій, допомог і пільг, вони стануть вже не такими високими. І все ж, Швеція виступала одним з найенергійніших прихильників розширення Європи і була в числі шести країн-членів ЄС (разом з Британією, Ірландією, Данією, Нідерландами і Грецією), які обіцяли право на легальну роботу східноєвропейським громадянам відразу після розширення ЄС.

Окрім Швеції вирішили посилити імміграційне законодавство Данія, Нідерланди, Греція. Хоча лідери цих держав на саміті ЄС у Копенгагені в грудні 2002 р. говорили про намір за рахунок нових робочих рук здійснювати економічне зростання. У Данії згідно з прийнятим пакетом обмежень громадяни з нових країн-членів ЄС матимуть мінімальний доступ до системи соціального забезпечення Данії протягом семи років [12, с. 57]. Такий само, гранично допустимий за законами ЄС, термін у 7 років, обрали Німеччина, Франція, Італія, Австрія. Щоб вберегти себе від напливу дешевої робочої сили, в цих країнах дозволи на роботу почали видавати лише з 2009 р. Фінляндія, захищаючись, перш за все від свого найближчого сусіда – Естонії, призначила дворічний перехідний період. Велика Британія, яка до останнього часу не мала наміру встановлювати будь-які обмеження для “нових європейців” і уряд якої невпинно пояснював своїм громадянам економічні вигоди від легальної імміграції, також “прохолола”. Ще прем’єр-міністр Тоні Блер зазначав можливість введення певних обмежень на в’їзд громадян з 10 країн – нових членів ЄС, оскільки виявилося, що існує потенційний ризик від неконтрольованого напливу дешевої робочої сили.

Єдиними країнами, готовими стримати свої обіцянки щодо відкритих меж і вільного пересування робочої сили, залишилися Ірландія і Іспанія. Ірландія опинилася, мабуть, в найскрутнішому становищі. По-перше, під час свого президенства в ЄС вона мимоволі була покликана навести порядок в лавах ЄС після італійського президентства, яке закінчилося провалом. По-друге, відбулася історична подія – найбільше розширення Євросоюзу, що для Ірландії дуже символічно. Оскільки вона – саме та країна, яка завдяки вступу до ЄС із сільськогосподарської провінції перетворилася своєю економіку на одну з найбільш процвітаючих в ЄС [13, с. 41–42]. І тому ірландський уряд не вводить обмеження для іммігрантів нової східноєвропейської легальної хвилі. Якщо пригадати приклад Іспанії і Португалії, які приєдналися до ЄС у 1986 р., їхній досвід адаптації свідчить, що чим швидше країни, які щойно вступили в спільноту, багатшають, тим більше робочих місць вони створюють у себе вдома.

У Швейцарії, наприклад, іммігрантам заборонено протягом року міняти місце роботи, протягом двох років – професію та місце проживання, заборонено брати участь у профспілковій діяльності. Подібні за змістом законодавства щодо іммігрантів діють також у Бельгії, Нідерландах, Франції, ФРН. Разом з тим засоби державного регулювання імміграції в різних країнах відрізняються. Французький та бельгійський уряди, наприклад, заохочують сімейну інтеграцію і проводять курс на обмеження загальної кількості іноземців, які перебувають у країні. Німецький уряд установив обмежувальний кількісний ценз для іноземців у найбільш важливих районах країни, а також здійснює ротацію іноземних працівників у цілому.

У свою чергу, ООН намагається впливати на Європу, щоб та збільшила число легальних мігрантів. Того дня, коли Швеція оголосила про свої законодавчі нововведення, тодішній генеральний секретар ООН Кофі Аннан, отримуючи премію Європейського парламенту імені Андрія Сахарова, виголошував промову. Він закликав стару “європейську фортецю” до гуманнішого ставлення до іммігрантів, пояснюючи, що вони “демонізують” імміграцію замість того, щоб побачити в ній вирішення гострих проблем – падіння народжуваності, пенсійних криз, старіння суспільства. “Закрита Європа буде гіршою,

біднішою, слабшою і старішою. Відкрита – кращою, багатшою, сильнішою і молодшою”, – сказав Кофі Аннан [14, с. 6].

Проте в цей же час змінилася політика країн Західної Європи щодо біженців. Майже всі країни Європи різко скорочують розмір допомоги біженцям і запроваджують нове тлумачення самого поняття “біженець”. Останнім часом статус біженця не надають тим, хто піддався переслідуванню з боку недержавних сил. Наприклад, Німеччина вважає, що біженці з Афганістану від режиму талібів не мають права на такий статус. Спроби обмежити міграційний потік активно підтримує населення, налякане наростаючою експансією ісламу.

Проблеми безпеки виходять сьогодні на перший план у зв'язку з низкою пов'язаних з імміграцією чинників, уряди вимушені приймати жорсткіші заходи, розширюючи повноваження міліції та збільшуючи асигнування на підтримку безпеки у публічних місцях. Для більш ефективного обміну інформацією між державами-членами ЄС Комісія ЄС запропонувала План дій для збору статистики з імміграції та еміграції. Євростат публікує щомісячні звіти з рівня міграції. Інше агентство, КАРІМ, забезпечує облік мігрантів у Середземноморських країнах. Для ефективного контролю за кордоном ЄС була започаткована Шенгенська інформаційна система, яка набувала чинності вже у 2007 р. Європейська Агенція з управління співпрацею на зовнішніх кордонах була започаткована у 2005 р. Це орган, який займається питаннями моніторингу суходолу, повітряних та морських кордонів.

Міграційна безпека перебуває сьогодні у фокусі прискіпливої уваги міжнародних організацій, чия діяльність пов'язана з релевантними проблемами новітньої європейської політичної географії. В першу чергу їх вивченням займається Міжнародна організація з міграції, Міжнародний центр розвитку міграційної політики, Управління Верховного Комісара ООН зі справ біженців. Отже, можна зробити висновок, що стабільність у європейських країнах – проблема, якою переймаються на усіх рівнях: від міжнародного та наднаціонального, до неурядових організацій та пересічних громадян країн ЄС.

Список використаних джерел

1. www.brama.com/lastrada/
2. Кондратьова Т., Новоженнова І. Іммігранти у Європі: моделі інтеграції. – М., 2005. – 360 с.
3. Вавришук Н. Імміграція до країн Європи: роль економічних факторів // Наукові записки. Економічні науки. Т. 44. – 2004. – С. 34–56.
4. Вишневский А. Альтернативы миграционной стратегии // Россия в глобальной политике. – 2004. – № 6. – С. 14–19.
5. Воробьева О. Миграция населения // Миграционная политика. – М. – 2001. – С. 25–31.
6. Иванов С. Трудовая миграция: факты и альтернативы // Россия в глобальной политике. – 2006. – № 3. – С. 56–59.
7. Санего Г. Иммигранты в Западной Европе // МЭ и МО. – 2006. – № 9. – С. 45–62.
8. Сороневич М. Хресна дорога нелегалів в Італії // Українська газета в Італії. – 2008. – 20 грудн.
9. Участь України в міжнародному обміні робочої сили // <http://in1.com.ua/book>.
10. Кіндратець О. Цивілізаційні конфлікти в ЄС та шляхи врегулювання // Політика і час. – № 2. – 2006. – С. 46–54.
11. Договір по створенні Європейського Союзу (Маастрихської угоди) // Збірник міжнародних правових документів регулюючих питання міграції / Міжнародна організація по міграції. – М., 1994. – С. 147–151.
12. *Strengthening the comprehensive European migration policy*. European Commission unfolds new initiatives to provide an adequate response to increasing migratore pressures on Europe // Europe. Eu /.../06/455 format
13. Ірландія: приток иммигрантов – катализатор дальнейшего развития страны // Компас. – 2007. – № 42. – С. 39–44.
14. *Eurohean Parliament Awards Sakharov Prize to UNAG Annan*, April 2004 // www.Claudemoraes.net/chartismag0604.htm

Lesya Kostyuk

MIGRATION AS GLOBAL CALL TO EUROPEAN UNION

In the article basic ways and reasons of illegal migration are analysed in the countries of European Union, legal measures of the European countries for a fight against it.

Key words: immigration, illegal immigrants, immigration policy, European Union, traffic, integration of immigrants.

УКРАЇНА У СВІТОВОМУ СПІВТОВАРИСТВІ

УДК 94 (477)

Сергій Троян



УКРАЇНА У КОНТЕКСТІ РОСІЙСЬКОЇ ВІЗІЇ ІНТЕГРАЦІЇ

Автор дослідив і визначив основні особливості розвитку інтеграційних процесів на пострадянському просторі. Основна увага приділена російському баченню інтеграції та місцю в ньому України.

Ключові слова: пострадянський простір, СНД, пострадянська інтеграція, проросійський євразійський центр, інтеграційний вектор України.

Зміна геополітичної конфігурації сучасного світу на рубежі ХХ–ХХІ століть практично збіглася в часі з кардинальними зрушеннями в розвитку процесів європейської інтеграції. Виникнення Європейського Союзу (ЄС) на основі укладення та ратифікації Маастрихтського договору дало новий потужний імпульс до створення об'єднаної Європи на основі територіально-політичної, економіко-фінансової і цивілізаційної єдності насамперед західної і центральної її частин. Інтеграційний чинник, вийшовши за межі відносно єдиного соціокультурного середовища Західної Європи, став вузловим і визначальним на всьому євразійському просторі у сенсі не лише реалій, але й перспектив еволюції і характеру континентального і світового порядку. Разом з тим ЄС вступив у період серйозної внутрішньої трансформації, яка матиме величезне значення як для його майбутнього, так і для майбутнього Європи загалом.

Водночас проголошення Співдружності Незалежних Держав (СНД) не лише підсумувало остаточну дезінтеграцію СРСР, але й визначило особливості генези та еволюції інтеграційних процесів на пострадянському просторі у контексті становлення нової “постбіполярної” системи міжнародних відносин. Постає також проблема визначення векторів розвитку, в тому числі інтеграційних, у рамках СНД, вибору та зайняття пострадянськими міжнародними акторами своєї ніші в новій конфігурації міжнародних відносин і світового порядку. Звідси – у теоретичному та прагматичному ключі – така пильна увага до змісту і спрямованості інтеграційних процесів взагалі й на пострадянському просторі, зокрема.

Мета пропонованого наукового повідомлення – визначення основних особливостей розвитку інтеграційної складової на пострадянському просторі крізь призму українського виміру. При цьому її реалізація передбачає постановку і розв'язання таких завдань: 1) виявлення специфіки пострадянських інтеграційних процесів (у якості критерію виступає загальноєвропейська інтеграція); 2) встановлення місця і ролі “українського чинника” і “української перспективи” в інтеграційних процесах на пострадянському просторі; 3) моделювання на цій основі відповідних сценаріїв розвитку інтеграції у рамках СНД.

Дослідження інтеграційного контексту пострадянського чинника здійснено автором на основі аналізу сукупності новітніх праць і матеріалів. Серед них насамперед виокремимо монографії під егідою Національного інституту стратегічних досліджень [1–2], праці Л. Чекаленко, М. Палютіна, О. Шеретюк [3; 4–6], а також навчальний посібник Я. Малика, Б. Вола, Ю. Занька [7]. Підкреслимо вагомість цих і низки інших досліджень пострадянської проблематики, зокрема здійснених російськими науковцями [8; 9]. Водночас зазначимо, що у сенсі вивчення специфіки генези й еволюції інтеграційних зв'язків між Новими Незалежними Державами (ННД) можна говорити про кому або крапку з комою, але до крапки ще дуже далеко. З огляду на це ми спробували додати кілька оригінальних штрихів у

плані заповнення існуючих лакун з порушеної проблематики. Скориставшись, поряд із загальнонауковими методами аналізу та синтезу, у певній мірі методом “інтелектуального браконьєрства” (вислів узято із книги польсько-американської дослідниці Є. Доманьської “Мікроісторія” [10]), автор наукової розвідки визначив низку головних особливостей, які притаманні інтеграційним процесам на просторі колишнього Радянського Союзу.

Далі у сенсі нашого дослідження треба зауважити, що концептуально пострадянський простір розглядається як “природна зона міждержавної інтеграції Росії” [11]. При цьому Росія чітко усвідомлює ризик того, що глобалізаційні процеси поширяться на пострадянський простір і пострадянські країни “будуть включені у периферію інших центрів інтеграції, в рамках яких вони розвиватимуться абсолютно за іншим вектором” [11]. Не дивно, що у якості альтернативної пропонується так звана “багатополярна модель глобалізації” як така, що відповідає національним інтересам Росії. Водночас стверджується про невідповідність російським економічним інтересам європейської моделі економічної інтеграції.

Такі обставини і підходи мають як мінімум три принципових наслідки. По-перше, активно розробляються концепції формування навколо Росії альтернативного – євразійського – центру впливу. По-друге, інтеграція на пострадянському просторі набула своїх специфічних рис, значною мірою зумовлених першим наслідком. По-третє, новий пострадянський простір, з позиції Москви, має бути не просто проросійським: він немислимий без України. Саме цим пояснюється і недопустимий у відносинах між суверенними державами тон заяви Президента Росії Дмитра Медведєва до Президента України Віктора Ющенка в серпні 2009 року.

У такому випадку становлення проросійського євразійського центру інтеграційного впливу привертає увагу з огляду на ряд концептуальних схем і практичних кроків з російського боку. Зокрема, сфокусуємо увагу на точці зору Р. Грінберга про можливість двох сценаріїв розвитку пострадянського простору: I – економічний розвиток у ролі периферії; II – розвиток на основі інтеграційних процесів відтворення “на євразійському просторі самостійного ядра економічної могутності” [9, с. 12]. Азійський інтеграційний вектор пов’язується із відновленням статусу Росії як наддержави і, відповідно, самостійного “центру сили”. У якості інституціональної оболонки для реалізації такої ідеї розглядається варіант Єдиного Економічного Простору (ЄЕП). Сама розробка і початок реалізації цього проекту (Україна підтримала реалізацію проекту ЄЕП на Сході спільно з Росією, Білоруссю і Казахстаном у вересні 2003 р., а на Ялтинському саміті 23 листопада 2003 р. чотири держави підписали угоду про створення ЄЕП. Вона була синхронно ратифікована 20 квітня 2004 р. Верховною Радою України та Федеральними Зборами Російської Федерації) фактично стала логічним продовженням прагматичного курсу Кремля, спрямованого на зміцнення економічних позицій Росії на пострадянському просторі. Це показово ілюструють слова нинішнього російського прем’єр-міністра Володимира Путіна, який наголошував, що важливим прагматичним елементом угоди про ЄЕП “повинна стати відмова від прагнення до суцільної інтеграції всіх пострадянських держав і орієнтація на посилення інтеграційного ядра” [7, с. 63].

Безумовно, всі наведені вище обставини позначилися на специфіці та зумовили низку особливостей, якими супроводжуються інтеграційні процеси на пострадянському просторі в умовах геополітичних змін і масштабних трансформаційних зрушень кінця XX – початку XXI ст. Виокремимо, спираючись на наукові, дослідницькі, аналітичні доробки різних авторів, а також власні узагальнення, на наш погляд, найголовніші особливості інтеграційної складової на пострадянському просторі.

Перша. Інтеграція на основі дезінтеграції, тобто відцентрових процесів, які спостерігаються після розпаду Радянського Союзу.

Друга. Різновекторність інтеграційних орієнтацій державних акторів пострадянського простору.

Третя. Нав'язування інтеграційних проектів на пострадянському просторі, на відміну від європейської інтеграції, до якої хочуть долучитися, куди просяться.

Четверта. Прагнення Росії відігравати роль як інтегруючого ядра, так і єдиного “центру сили” на теренах колишнього СРСР.

П'ята. Надзвичайно потужна залежність інтеграційних проектів і їх реалізації від російського енергетичного чинника.

Шоста. Боротьба або протиставлення різних проектів створення інтеграційних об'єднань, насамперед українських (ГУАМ, ОЧЕС) і російських (ЄврАзЕС, СЕП).

Сьома. Демонстраційний ефект виникнення нових інтеграційних блоків, зокрема і з метою з боку їх членів або якомога швидше стати членом ЄС, або ж, навпаки – протиставити себе цьому об'єднанню.

Восьма. Із відновленням статусу Росії як наддержави, самостійного “центру сили” пов'язується також азійський інтеграційний вектор (на цьому, зокрема, акцентує увагу Н. Арбатова [8]). Це означає, що у контексті зближення Росії та Китаю (Шанхайська Організація Співпраці – ШОС – 2001 рік) набуває реальних ознак біполярна модель розвитку Схід – Захід.

Дев'ята. Неспроможність СНД (як і будь-якого іншого пострадянського інтеграційного проекту) відігравати консолідуючу роль в об'єднанні колишніх радянських республік.

Від часу створення СНД, на що звертають увагу українські аналітики, з'ясувалися дві діаметрально протилежні ідеології щодо сенсу та перспектив розвитку цієї організації. Для України ставлення до СНД було схожим на ставлення до організації, в якій Україна перебуватиме лише до часу подальшої інтеграції з Об'єднаною Європою. Тобто, Україна розглядає СНД як механізм “цивілізованого розлучення” республік колишнього СРСР. Російська Федерація, навпаки, розглядала і розглядає СНД як проміжну форму відновлення колишньої імперської державності, а в існуючому виді – як сферу домінування своїх інтересів [1, с. 60]. У цій дихотомії, яка також пов'язана з низкою інших особливостей пострадянського інтеграційного чинника, приховані такі основні причини нежиттєздатності та нестабільності СНД:

а) нерівноправність відносин між країнами СНД, а також претензії Росії на політичне, економічне, інформаційне та соціокультурне домінування;

б) намагання Москви розглядати весь пострадянський простір як зону “легітимних” життєво важливих своїх інтересів;

в) несумісність вимог Російської Федерації щодо координації зовнішньої та економічної політики країн СНД з повним ігноруванням нею інтересів і пріоритетів країн-партнерів;

г) постійні спроби Кремля сформувати в рамках СНД новий військово-політичний блок чи систему колективної безпеки під своєю егідою;

д) стратегічний курс Росії на розбудову наддержавних структур СНД під своїм жорстким контролем і прогресуючу інтеграцію СНД у новий потужний проросійський геополітичний блок [1, с. 57–58].

Десята. Пріоритетність, насамперед для Росії, геополітичної складової як визначального чинника стимулювання, прискорення і скерування у відповідному руслі інтеграційних процесів на переважній частині пострадянського простору.

Одинадцята. Готовність Кремля на силові кроки з метою реалізації своїх інтеграційних і геополітичних схем на євразійському пострадянському просторі. Яскравим прикладом цього стала серпнева (2008 року) російсько-грузинська війна.

Відзначені особливості, і ми свідомі цього, далеко не вичерпуються переліченими. Це з одного боку. А з іншого, вони об'єктивно виводять нас на необхідність аналізу “української перспективи” в інтеграційній складовій на пострадянському просторі. Відзначимо, що з точки зору історичного досвіду входження українських земель до складу різних держав, як правило, надавало їх розвитку потужного імпульсу. Так було з Польщею в XIV – середині XVII ст. і Росією середини XVII – початку XX ст. Але – навпаки – виокремлення українського сегменту вело до значної дестабілізації політичної системи метрополії, а то й до

її остаточного занепаду. Прикладом можуть слугувати Польща другої половини XVII–XVIII ст. і Радянський Союз 1990–1991 рр. Однак характерна риса кожного з наведених інтеграційних варіантів – Україна була в них не суб'єктом, а об'єктом міжнародних відносин. Звідси, з позицій “українського чинника” в пострадянській інтеграції постає її надзвичайно важлива особливість: Україна вперше не просто заявляє про себе у якості суб'єкта сучасних міжнародних відносин, але й реального гравця, який претендує на “центр тяжіння” інтеграційних побудов пострадянського типу і міжнародного актора, який хоча і в ході складних внутрішньо- та зовнішньополітичних колізій, але все ж дедалі активніше ставить на євроатлантичний або натовський і загальноєвропейський чи євросоюзний інтеграційні вектори.

У якості загальних висновків пропонуємо кілька базових положень. Насамперед мова йде про те, що Україна була і залишається ареною протистояння західного та східного інтеграційних векторів. Зовнішньополітична орієнтація нашої держави традиційно “витанцьовувала” між ними. На етапі з умовною назвою “пост-постмодернізму”, тобто з 2005 року, очевидне домінування тенденції до усталення орієнтації на західний інтеграційний напрям. Така “вестернізація” України в умовах подальших геополітичних зрушень і розвитку трансформаційних процесів на пострадянському і європейському просторах може перетворити її в арену гострого зіткнення інтересів основних сучасних центрів сили – Росії, США, Європейського Союзу і Китаю [2, с. 481].

Відзначаючи факт переростання головного інтеграційного вектору України зі Сходу (СНД, СЕП) на Захід (ЄС і НАТО), висновуємо і ще одну важливу позицію. Мова йде про усталеність намірів владної української еліти віднайти зовнішні противаги російському політичному впливу в умовах неготовності Росії розбудовувати рівноправні відносини з Україною. Українську сторону навіть не спокусила, не заспокоїла і не ввела в оману декларативна заява МЗС РФ від 28 березня 2006 р., в якій Росія засвідчила готовність розбудовувати з Україною “систему міждержавних відносин, що ґрунтувалися б на принципах рівноправ'я, добросусідства, прагматизму і взаємовигідного співробітництва”. У цьому сенсі важливі, на наш погляд, дві обставини. По-перше, якою мірою така заява відповідалає лінії політики нового російського керівництва на пострадянському просторі та, зокрема, щодо України. Передвиборча президентська кампанія-2008 і перші декларації з російського боку після “виборів із запрограмованим результатом всенародного вибору”, а також звернення Президента Російської Федерації Дмитра Медведєва до Президента України Віктора Ющенка (серпень 2009 року) дозволяють висловити сумнів у практичній реалізації наведеного вище положення із заяви МЗС РФ. По-друге, наскільки швидко правлячі кола політичної еліти України остаточно зрозуміють необхідність переходу і власного утвердження на позиціях державницького прагматизму, з точки зору яких керуватимуться у виробленні та реалізації концептуальних засад зовнішньої політики, в тому числі щодо стратегічних партнерів і вибору інтеграційних векторів.

Насамкінець, не можемо у якості висновку не відзначити й таке. Перехідний період між очікуваним завершенням євроатлантичної та європейської інтеграції України буде часом, упродовж якого домінуючі політичні та військові зв'язки на Заході вимушено поєднуюватимуться з домінуючими економічними зв'язками на Сході. Зараз зовнішньоекономічні зв'язки України на 79 % здійснюються по лінії “Схід – Захід”: СНД (44 %) – ЄС (35 %) [2, с. 488]. Тому, а це надзвичайно важливо, стратегічне завдання України – вийти з найменшими втратами з парадоксально суперечливої і навіть загрозливої ситуації. Суть її в тому, що для збереження політичного суверенітету України об'єктивно важливо продовжити курс на європейську і євроатлантичну інтеграцію, а для забезпечення життєво важливих економічних інтересів нашої державі треба зберегти усталені перспективні ринки і підключитися до нових соціально-економічних проектів у євразійському регіоні. Загалом все це вимагає відображення в новій цілісній зовнішньополітичній концепції України, яка б прийшла на зміну затвердженім Верховною Радою ще у 1993 р. “Основним напрямом

зовнішньої політики України”, адекватної оцінки і відповідного їй визначення коротко-, середньо- і довготривалих пріоритетів і кроків України на міжнародній арені.

Список використаних джерел

1. *Україна 2000 і далі: геополітичні пріоритети та сценарії розвитку*. – К.: НІСД, 1999.
2. *Україна: Стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки: Монографія*. – К.: НІСД, 2006.
3. *Палютін М.П.* Українсько-російські відносини: минуле і сучасність. – Харків: Курсор, 2006.
4. *Чекаленко Л.* Євразійські економічні й політичні структури та Україна // *Персонал*. – 2007. – № 6.
5. *Чекаленко Л.* Українські пріоритети на пострадянському просторі // *Персонал*. – 2007. – № 4.
6. *Шеретюк О.М.* Євроінтеграційні імперативи України: Монографія. – Рівне, 2006.
7. *Малик Я.Й., Вол Б.Д., Занько Ю.С.* Інтеграційні процеси на пострадянському просторі: Навчальний посібник. – Львів: ПАІС, 2007.
8. *Арбатова Н.* Проблема – 2007: что дальше? // *Россия в глобальной политике*. – 2006. – № 1. – <http://globalaffairs.ru/numbers/18/5309.html>
9. *Гринберг Р.* Постсоветское пространство: возможности и пределы. Информационно-аналитический бюллетень / Центр проблем интеграции ИМЭИПИ РАН. – М.: РАН, 2005.
10. *Domańska E.* Mikrohistorie. Spotkania w międzyświatach. Wydanie drugie uzupełnione i uaktualnione. – Poznań, 2005.
11. *Стенограмма* заседания Европейского клуба “Интеграция на постсоветском пространстве” 28 июня 2005 г. // www.kreml.org

Serhiy Troyan

UKRAINE IN THE CONTEXT OF RUSSIAN INTEGRATION VISION

The author has analyzed and defined the main peculiarities of the development of Post Soviet integration processes. Attention is paid to the Russian vision of the integration and Ukraine's place in this process.

Key words: Post Soviet space, CIS, Post Soviet integration, Pro Russian European Asian Center, Ukraine's integration vector.

УДК 327 (477)

Оксана Валіон



ІСТОРИЧНІ ЗВ'ЯЗКИ МІЖ УКРАЇНОЮ Й НІМЕЧЧИНОЮ ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО КІНЦЯ XIX СТ.

У статті проаналізовано історію українсько-німецьких політичних, економічних, культурних і наукових взаємин від найдавніших часів до кінця XIX ст.

Ключові слова: міжнародні відносини, зовнішня політика, історичні зв'язки, Україна, Німеччина, українсько-німецьке політичне співробітництво, культурні, економічні та наукові взаємини.

Історія відносин українського та німецького народів сягає глибини віків. Їх становлення та утвердження відбувалося впродовж різних історичних періодів: від контактів давніх германців із слов'янами, через добу Київської Русі, Галицько-Волинської держави, які знайшли своє продовження в литовсько-польському періоді, а згодом – у козацько-гетьманській державі XVII–XVIII ст., національно-культурному відродженні XIX ст. та у складному – в контексті українсько-німецьких взаємин – XX столітті. Ці контакти стали фундаментом, на якому нині досить успішно розвивається двосторонній діалог.

Вивчення історичних зв'язків між Україною й Німеччиною має важливе як теоретичне, так і практичне значення. По-перше, дасть змогу розширити знання про місце і роль України в світовому історичному процесі загалом, а також відслідкувати динаміку українсько-німецьких політичних, економічних, культурних та наукових відносин на різних етапах історичного розвитку української нації, зокрема. По-друге, дослідження історичної ретроспективи стосунків України та Німеччини допоможе уникнути багатьох помилок минулого та максимально використати все позитивне і цінне, нагромаджене в результаті тривалої міжнародної взаємодії для розбудови сучасного двостороннього співробітництва.

Таким чином, у даній науковій статті ставимо за мету дослідити українсько-німецькі історичні зв'язки від найдавніших часів до кінця XIX ст., з'ясувати місце та роль України в контексті загальної міжнародної ситуації вказаного періоду.

При розгляді історіографії досліджуваної теми, варто зауважити, що проблема історичних зв'язків між Україною й Німеччиною не знайшла спеціального висвітлення в науковій літературі. Її окремі аспекти відображені в працях М. Грушевського [1], С. Рудницького [2], Я. Пастернака [3]. Особливий інтерес становлять праці сучасних дослідників, які торкаються взаємин України й Німеччини в різні історичні періоди. Так, С. Сегеда в статті “Походження та ранньоетнічна історія слов'ян” розкриває процес розселення слов'ян і їх перші контакти з прагерманцями [4]. Етнокультурні чинники українсько-німецьких відносин в Галичині з'ясовує І. Монолатій [5]. Культурні зв'язки між Україною та Німеччиною, що реалізовувалися через Києво-Могилянську академію, висвітлені в розвідках Л. Алексієвець [6] та В. Нічик і З. Хижняк [7]. Цінною в контексті досліджуваної проблематики стала монографія І. Кулинича у співавторстві із Н. Кривець “Нариси з історії німецьких колоній в Україні” [8]. Праця ґрунтовно та комплексно розкриває історію німецького населення Півдня та Заходу України від другої половини XVIII – до кінця 30-х рр. XX ст. Врешті, у монографії Голови Верховної Ради України В. Литвина “Україна: Європа чи Євразія” в широкому історичному контексті показано палітру зв'язків між українськими та німецькими землями від Київської Русі та Священної Римської імперії німецької нації до актуальних процесів XXI ст. [9]. В методологічному плані для розробки даної теми прислужилася монографія С. Бобилевої “Історія Німеччини” [10].

Перші контакти праукраїнців з германськими та германо-кельтськими племенами започатковуються з другої половини I тис. до н. е. З-поміж широкої палітри концепцій походження слов'ян на нашу увагу заслуговує точка зору сучасних дослідників, які пов'язують найдавніші витoki слов'янства з недиференційованою германо-венедо-балто-слов'янською спільністю, що охоплювала на рубежі III–II тис. до н. е. величезні території – від Рейну на заході до Волги на сході, Ютландії на півночі до Альп і Карпат на півдні. Висловлювалась думка, що в рамках цієї спільності поступово формувались доволі компактні етномовні масиви, а саме: прагерманців Північної Німеччини та Південної Скандинавії, правенедів басейну Вісли; прибалтів на широких просторах лісової смуги Середньої та Східної Європи від Нижньої Вісли й Балтійського моря до Волго-Окського межиріччя; праслов'ян Волині, Прикарпаття і Середньої Наддніпрянщини. Відтак, за даними порівняльно-історичного мовознавства, найдавніший – праслов'янський – етап етногенезу слов'ян, завершився наприкінці I тис. до н. е. Саме тоді остаточно сформувалась основа слов'янської мовної системи, в якій знайшли відображення контакти і взаємовпливи з сусідніми етнічними масивами – германським, кельтським, балтським, іранським і фракійським [4, с. 57–58].

Окремі поселення кельтів-галатів, яких почали витісняти з Центральної Європи германські племена та римська адміністрація, з'явилися на Прикарпатті в кінці II ст. до н. е., а через цю територію наприкінці I ст. до н. е. просуваються до кордонів Римської імперії окремі загони германців-лугіїв (вандалів). Одночасно відбувається розселення слов'ян з Північного Прикарпаття на території Середньої і Західної Європи, а вже у IX–X ст. представники цих земель відомі на поселеннях між Гамбургом і Любеком [11, с. 38–39].

Перші писемні згадки про слов'ян, яких античні автори називають “венетами” або “венетами”, з'являються в I–II ст. Відомості про венедів містить праця римського автора, Тацита, “Про місце проживання і походження германців”, завершена в 98 р. н. е. Він зазначає, що не знає, чи відносяться венеди до германців, але “вони обходять розбійними зграями всі ліси і гори між певкінами (одним із германських племен – О. В.) і феннами (тобто, фінами – О. В.)” [10, с. 11]. Варто зауважити, що античні автори могли називати “венетами” не лише слов'ян, а й племена, які належали до інших етнічних масивів. Та все ж переважання слов'ян серед “венедів”, на думку дослідників, не викликає сумнівів. Цікаво, що німці й досі називають “венетами” слов'ян-лужичан.

Слов'яни в процесі контактів з германськими племенами збагачуються знаннями форм суспільної та військової організації, свідченням чого є поява таких термінів, як “князь”, “дума”, “полк”, “меч”, “шолом”, “шати”, “мито”, “хижа”, “хлів”, “тин”, “колодязь” тощо. Ці зв'язки тривають впродовж III–IV ст. в численних взаєминах ранньослов'янської держави Антів з сусідньою Готською державою, яка в 375 р. зазнала нищівної поразки з боку гунів. Тоді східні слов'яни через готських місіонерів зустрічаються із християнством, звідки з'являються такі мовні запозичення, як “церква”, “хрест”, “піп”, “піст”, “сатана” [2, с. 73]. Українська мова, наприклад, успадкувала деякі германізми з праслов'янської мови, яка мала запозичення з прагерманської, готської й балкано-германських мов, що стосувалися військово-політичних і торгових організацій, матеріальної культури і почасти християнської термінології (“меч”, “полк”, “князь”, “король”, “лихва”, “цята”, “хижа”, “морква”, “піп”). Згідно дослідження мовознавця Ю. Шевельова, кількість і добір германізмів зближують українську мову до західних слов'янських мов [12, с. 326].

Як свідчать писемні джерела найдовше готи затримались у Криму. Востаннє про кримських готів – мешканців печерних міст Мангуп-Кале, Ескі-Кермен – згадано в документах другої половини XVII ст. [4, с. 60].

У VI ст. гуни спільно із антами та склавінами здійснювали військові походи на Балкани, результатами яких стало масове переселення туди слов'янського землеробського населення, що змінило ситуацію в регіоні: місцева і прийшла тюркомовна людність була майже повністю слов'янізованою [1, с. 63–64]. Ці процеси відбувалися в контексті Великого

переселення народів, яке стало однією з причин падіння рабовласницької Західної Римської імперії.

Отже, перші українсько-німецькі контакти є досить ранніми й датуються першими тисячоліттями до нашої ери, а також здебільшого стихійними, що пов'язано з міграційними процесами в Європі. Проте вони заклали підґрунтя, на якому в подальшому розвивалися реальніші відносини між обома народами.

Київська Русь була могутньою європейською імперією, яка відігравала активну участь у міжнародних відносинах того часу. Давньоукраїнська держава та Священна Римська імперія (до якої входила Німеччина – О. В.) належали до найбільших тогочасних держав. Усвідомлення усієї важливості міжнародних зв'язків, зацікавленості в європейських справах знаходило відображення в діяльності керівників Київської Русі, у поглядах її ідеологів, у менталітеті інтелектуальної еліти [9, с. 18]. Саме тому держава послідовно, органічно і впевнено ввійшла в європейську дипломатію. Зростаючі темпи спілкування з країнами континенту обумовлювалися політичними й економічними потребами. Від перших зустрічей з варягами збагачувалися русько-польськими й русько-угорськими контактами, згодом – русько-чеськими й русько-німецькими, поширюючись далі на Захід.

Важливим кроком на шляху входження Київської Русі до світової християнської спільноти стало навернення в християнство княгині Ольги, яке підготувало хрещення в майбутньому всієї країни. Київ виявляв активний інтерес до обох частин християнського культурного світу, організованого в дві імперії – Західну і Східну, що продовжували зберігати в собі дух універсалізму Римської імперії, поглиблений і посилений зв'язком із вселенською християнською Церквою. Між 955–957 рр. Ольга відвідала столицю Візантійської імперії й була удостоєна прийому в імператора. Автор “Повісті временних літ” – грандіозного літописного твору кінця XI ст. стверджував, що Ольга прийняла християнство в Константинополі, а її хрещеним батьком був Константин VII Багрянородний. Однак, як зазначають сучасні дослідники, не слід беззастережно довірятися цьому джерелу про дипломатичний тріумф київської княгині. Під 959–962 рр. в анонімному “Continuator Reginonis” (“Продовженні хроніки Регінона Прюмського”) розповідається про візит послів княгині Ольги до двору німецького імператора Оттона I: “Посли Олени, королеви ругів, що хрестилася в Константинополі за імператора Романа, з'явившись до короля, удавно, просили поставити їхньому народу єпископа і священників” [13]. Посольство, відправлене Ольгою на християнський Захід, свідчить про те, що її візит до Константинополя зазнав невдачі. Невдоволення київської княгині його результатами прохоплюється між рядками літописних текстів. Очевидно, візантійський імператор був недостатньо поступливим у питаннях про майбутній статус церковної організації на Русі та місця великокнязівського дому в системі візантійської ієрархії християнських держав. Цим і була зумовлена підготовка церковно-політичної місії на Захід, до Німеччини. Відомо, що єпископами Русі були поставлені Либуцій із Майнцу та Адальберт із монастиря св. Максиміана в Трирі. Однак, перший – помер, а другий повернувся на батьківщину, “не встигнувши досягти успіхів ні в чому з того, заради чого його було послано”. Ймовірно, це сталося тому, що Константинополь, занепокоєний зближенням київської княгині з Оттоном I, завчасно потурбувався про врегулювання русько-візантійських взаємин, що й призвело до хрещення Ольги за греко-візантійським обрядом [14].

Церковно-політичні контакти Києва з християнським Заходом відновилися за правління князя Ярополка Святославовича (972–980 рр.). У 973 р. він відправив посольство до імператора Оттона Великого у Кведлінбург й приймав посланців останнього в Києві. На цій підставі історики обґрунтовували тезу про навернення зверхника Русі в християнство за західним обрядом. Однак свідчення про хрещення папськими місіонерами видаються сумнівними, через те, що почерпнуті із пізніших інтерполяцій “Хроніки Адемара Шабанського”. Втім, як показують останні дослідження взаємин Русі й Німеччини в 70-х рр. X ст., Київ був готовий прийняти хрещення від німців [13].

Таким чином, бачимо, що пошуки оптимальної для Київської Русі релігійної структури відбувалися не тільки через контакти зі світом християнської цивілізації, як це нерідко стверджується в науковій літературі, а у значно ширшому контексті. Під 986 р. “Повість временних літ” повідомляє про відвідини Києва болгарами “віри магометанської”, “німцями з Риму”, “жидами хозарськими” та “філософом грецьким”. Попри те, що ця, сповнена легендарними мотивами оповідь старокиївського книжника кінця XI ст. літературного походження, все ж вона допомагає скласти певне уявлення про міжнародний контекст, у якому Київська Русь зробила свій цивілізаційний вибір.

Стосунки з Німеччиною розвивав і київський князь Володимир Великий (Святославович 958–1015 рр.). Загальновідомим є той факт, що дочка Ярослава, Анна, була королевою Франції. А про те, що її племінниця і сестра Володимира Мономаха стала дружиною німецького імператора Генріха IV (1089 р.), стало відомо нещодавно. Літописець Нестор у “Повісті временних літ” згадує лише про її постриг у черниці в 1106 р. Більше відома княжна Євпраксія в західних джерелах під ім’ям Адельгейди. Саме вона відіграла значну роль у боротьбі за інвеституру між германським імператором та папою римським. Після публічного звинувачення Євпраксії на католицькому соборі в м. П’яченці 1 березня 1095 р. Генріха IV відлучили від церкви та позбавили престолу [10, с. 53–54]. Боротьба між церковною та світською владою в Європі тривала ще кілька десятиліть, однак П’яченський собор і київська князівна вплинули на її перебіг.

Варто зауважити, що Київська Русь мала стійкі торговельні зв’язки з Німеччиною. Так, зокрема, в жалуваній грамоті кельнського архієпископа Райнальда вестфальському місту Модебакх (1165 р.) зазначається про торгівлю з Руссю. На думку німецького дослідника Р. Відера, Русь поставляла до Німеччини ювелірні вироби і хутра. Особливо цінувалися в Німеччині руські соболі. Також існують свідчення, підтверджені археологічними матеріалами, зокрема, знайденими бронзовими водоліями, про те, що ці знаряддя виготовлялись в Лотарингії і Північній Німеччині, та поставлялися на Русь. Між давньоруськими містами Новгородом і Києвом пролягав торговельний шлях до Південної Прибалтики (Стариград, Любек та ін.) [15, с. 43].

У період занепаду Старокиївської держави широке дипломатичне і військове ангажування в європейські справи відбувалося через Галицько-Волинську державу за князювання Романа Мстиславича, Данила Романовича, а пізніше – Лева Даниловича. Між Галицько-Волинською державою і землями Мазовії, Угорщини, Чехії та інших народів від другої половини XII – в перших десятиліттях XIII ст. існували близькі відносини, велося регулярне, часто інтенсивне громадське (міжбоярське) і міждержавне дипломатичне листування [16, с. 7]. Один із перших збережених документів князівської канцелярії Юрія Болеслава Тройденевича (друга половина 1323 – 7 квітня 1340 рр.) належить приблизно до 9 березня 1327 р. Це лист князя до генеральних магістратів Тевтонського ордену в справах відновлення міждержавних відносин і лист з обіцянкою боронити землі ордену “від татарів та від будь-якого іншого ворожого нападу”. О. Купчинський припускає також, що князь Юрій Болеслав листувався з Пруссією і Литвою в зв’язку із польсько-угорською угодою щодо Галицької Русі, укладеної 1339 р. [17, с. 59].

Галицько-Волинське князівство мало тісні культурні взаємозв’язки з країнами Західної Європи, особливо з Німеччиною, що виявлялося в активній торгівлі, дипломатичних відносинах, різних політичних переговорах, взаємних візитах та протегуванні німецькому населенню. Західні князі неодноразово відвідували Володимир, Холм, Галич, а галицькі та волинські – не раз бували в столицях західних держав. Події культурного і політичного життя в Галицько-Волинському князівстві знаходили широкий відгук у хроніках західних держав. Тоді як у Галицько-Волинському літописі розповідається про події, що відбувалися в країнах Західної Європи. Взаємовпливи етнокультур формували атмосферу міжнародної довіри та мирних взаємовідносин у жорстоку феодалну епоху воєн і розбою [5].

Важливим компонентом діалогу культур були традиції і цінності середньовічної Галичини. Специфічність культурних контактів між українським і німецьким населенням

виявлялась не лише в особливостях побудови житла, пошиття одягу, приготування їжі, виготовлення знарядь праці, утримування худоби тощо, але й у позитивному впливі німецьких колоністів, працюючих селян і ремісників на корінне українське населення, насамперед, у виробничих галузях і побуті. Переконливе свідчення особливого місця німців у структурі міського населення краю – те, що вони витворили й першу магдебурзьку громаду Львова, життя якої зафіксоване у найстарішій збереженій книзі міських самоврядних органів 1382–1389 рр. Вони заселили південну частину міста над Полтвою, де і постав новий міський осередок з центром на теперішньому Старому Ринку. В маловідомому німецькому описі України XVI–XVII ст. мандрів Мартіна Груневега згадано, що “в цьому місті, як і у Венеції, стало звичним зустрічати на ринку людей з усіх країн світу в своїх уборах: угорців у їхніх малих магерках, козаків у великих кучмах, росіян у білих шапках, турків у білих чалмах. Ці всі в довгому одязі, а німці, італійці, іспанці – в короткому. Кожен, якою б мовою він не говорив, знайде тут свою мову” [18, с. 36].

Протягом XV – початку XVI ст. з німецького середовища виокремлюється перший міський патриціат, який охоплював родини Арнестів, Бухгольців, Гельбеземів, Геннігів, Гольдбергів, Зінріхів, Зоммерштайнів, Клопперів, Ліндерів, Раммерів, Смелдфельдів, Темплів, Фрідріхів, Чорнбергів, Шелерів, Штайнкелерів, Штехерів, Шропів. Дехто з них, поступово нагромаджуючи капітал і землю, отримував шляхетство, міняючи при цьому старе родове ім’я на прізвище, утворене за поширеним серед тогочасної шляхти звичаєм, – від назви населеного пункту, яким володів шляхтич. У цей час у Львові замешкали німецькі міщанські родини Йоганна Зоммерштайна, Ніколаса Ціммермана, Андреаса Клоппера, Пауля Гольдберга, Йоганна і Мартіна Ганеля, Лоренца Кребля і Куршнерів. Саме вони заклали перші німецькі поселення довкола міста – Зоммерштайнгоф, Клоппергоф, Гольдберггоф, Креблівку, Кушнарівку [5].

Інтенсивні українсько-німецькі процеси в Галичині (друга половина XVIII ст.) розпочалися завдяки організації і підтримці державними органами Австрії переселення німців-колоністів, що пов’язано з германізаційними тенденціями, припливом німецького міщанства до міст, заснуванням сільських колоній, а також значного інвестування австрійської програми міграції німецького населення до краю за рахунок державного бюджету. Завдяки заохочувальній політиці уряду Австрії в галицьких містах і селах наприкінці XVIII – у першій половині XIX ст. поселилося чимало німецьких ремісників і купців, а в сільській місцевості виникло 186 німецьких колоній, розміщених переважно в австрійській Галичині. Австрійський уряд запросив у Галичину переселенців як з німецьких провінцій, так і сусідніх країн (Пруссії, Саксонії, Баварії, Фландрії, Польщі, Чехії). За невеликий відрізок часу в регіоні виникло близько 150 німецьких поселень. Більшість колоній закладали на українській етнічній території, на схід від р. Сян. Уряд Австрії вважав за доцільне, щоб усі нові поселення закладалися окремо для протестантів і католиків, з метою легшого та швидкого їх забезпечення культовими спорудами та освітніми закладами. Австрійська програма міграції німців в Галичину передбачала значне інвестування за рахунок державного бюджету. Мігранти отримували гроші, коней і харчі на дорогу, а з приїздом на визначене місце поселення – безкоштовно землю з правом спадщини, велику рогату худобу, будівельні матеріали, сільськогосподарський реманент, посівні матеріали тощо. Німецькі колоністи звільнялися від сплати державних податків та мали свободу віросповідання. Заходами колонізації планувалося збільшити кількість населення австрійської держави, тому що підданим Австрії (громадянам внутрішніх територій) переселятися принципово не дозволялося [19, с. 1768].

Німецькі колоністи внесли помітний вклад у розвиток сільського господарства Галичини: освоєння значних площ неживаних земельних угідь, підвищення культури землеробства (запровадження вирощування конюшини, ріпаку, хмелю, ревеню), садівництва, впорядкування лісового господарства, покращення годівлі худоби. Заборона поселенцям продавати і дробити земельні площі забезпечувала колоніям розквіт на тривалий період.

Спочатку німецькі поселенці трималися до певної міри відокремлено від українського населення, але з плином часу ця відмежованість послаблювалася, стали налагоджуватися добросусідські взаємини з представниками як польської, так і української національності. Дослідники німецьких колоній – історики-краєзнавці Й. Габер і А. Шнайдер – відзначають, що “німці – привітні, дуже працьовиті люди, живуть з українцями в дружбі й злагоді і дотримуються звичаїв своїх батьків”. Свідченням налагоджених відносин між двома народами називають співпрацю німецького та українського населення села Надіїв на Стрийщині. Так, у другій половині XIX ст. туди переселилося 40 родин німецьких іммігрантів, які говорили з селянами українською [5].

У цей час значного поширення набули громадські товариства і спілки. Вслід за колонізаційними процесами в містах і містечках Галичини створювалися народні німецькі товариства і об'єднання: в Бредгаймі, Діамантгаймі, Гельзендорфі, Маковій, Ляндестрой, Енгельсберзі, Йозефсберзі та Бурчицях Нових. Жваву діяльність проводять суспільні, церковні та спортивні організації, покликані до активізації німецько-українських взаємин.

Переселенська практика в Європі була поширеною й часто розглядалася як стратегічний засіб нарощення могутності держави. Позитивні наслідки заохочення імміграції в Європі викликали інтерес до цієї практики і в Росії. Необхідність її вирішення значною мірою зумовила появу в 1702 р. маніфесту Петра I, адресованого іноземним громадянам, що бажали поступити на військову службу, а також купцям і ремісникам. Ці кроки фактично заклали підвалини майбутньої імміграційної політики Катерини II [20, с. 143]. Звісно, в залученні праці іноземців імператриця прагнула розв'язати економічні проблеми, що існували в державі. В зв'язку з цим, головним завданням уряду було запровадження землеробської культури в степових околицях імперії та поліпшення там, де вона вже існувала, і загалом піднесення сільського господарства до рівня Західної Європи.

У 1764 р. був затверджений загальний “План про розселення Новоросійського краю”, згідно з яким у розпорядження адміністрації колоній суцільними масивами передавалася земля для переселенців: у Катеринославській губернії – 52 тис. десятин, Херсонській – 263 тис., Таврійській – 214 тис. Ці великі степові простори поділялися на округи, а прибутки, одержані від них, спрямовувалися на погашення витрат, що були пов'язані із переселенням [8, с. 35–38]. Відомо, що значна частина південноукраїнських земель належала великим землевласникам – державним сановникам та поміщикам. При цьому було визначено, що колонізація не повинна перешкоджати інтересам поміщицького землеволодіння.

9 травня 1809 р. набув чинності указ про поселення колоністів на поміщицькі землі при збереженні свободи віросповідання і побуту, звільнення від військової служби, можливістю користуватися пільгами, надання рівних прав з іншим населенням при сплаті земських податків, приписом до місця свого проживання та праві переходити від одного поміщика до іншого. Слід зазначити, що на прийом колоністів держава виділяла значні кошти, які через 30 років колоністи повинні були відшкодувати.

Колонія як населений пункт, власне, була новим поселенням і відрізнялася від населених пунктів України. Практично, всі вони мали внутрішню самоорганізацію, займали певне місце в існуючому адміністративно-територіальному устрої. Етнограф В. Бабенко, який неодноразово відвідував німецькі колонії, писав, що вони були “зразок усього: найправильнішого розташування вулиць, провулків і площ, облаштованих у багатьох випадках на європейському рівні. Тут можна було вирізнити центральну вулицю – більш широку... На центральній вулиці іноді зустрічаються постові стовпи, що освітлюються ліхтарями... Підведені сади і дерева навколо садіб, прекрасні, правильні будівлі, чистота й охайність... упадають в очі кожному відвідувачу цих місць” [20, с. 145].

Серед перших заснованих колоній у Катеринославській губернії були – Хортиця, Острів, Розенталь, Айнлаге, Кроневейде, Нойенбург, Нойендорф і Шенгорст, згодом були створені: Ямбург, Йозефсталь і Фішерстдорф. Динамічними темпами відбувався процес заснування колоній у Таврійській губернії (65 німецьких поселень). З-поміж колоній Кримського півострова відомі наступні: Нойзац, Кроненталь, Розенталь, Фріденталь,

Цюріхсталь, Судак, Герценберг, Гейльбрюн, Сарата, Тарутіно, Красне, Теплиць, Бородіно, Клястіц, Лейпциг, Березина, Париж, Брієн, Ной-Арциз та інші [21, с. 58–80].

Через брак коштів на облаштування поселенців після 1825 р. спостерігається обмеження імміграції. Якщо в подальшому і створювалися німецькі колонії, то, насамперед, на прохання урядовців та землевласників-поміщиків з метою заснування “добре влаштованого сільського господарства, поєднаного з фабричним виробництвом”.

На середину XIX ст. колонізація Півдня вже відбулася, німці стали помітним елементом цього регіону. Якщо в 70-х рр. XVIII ст. їх тут ще майже не було, то в 1857 р. вони становили 4,3 % населення Херсонської та 2,3 % Катеринославської губерній. Найбільша кількість німців проживала в Одеському повіті – 19,9 % усіх мешканців, а також Тираспольському (8,3 %) і Катеринославському (9,6 %) повітах [20, с. 147].

Таким чином, переселенська політика кінця XVIII – початку XIX ст., яку розпочала Катерина II, була позитивним явищем у контексті налагодження українсько-німецьких відносин, оскільки відбувався синтез загальноєвропейського досвіду з українськими традиціями, що на практиці призводило до інтенсифікації розвитку господарства та активізації культурних взаємин.

Вагоме значення в культурному житті українського народу, його відносинах з іншими народами в XVII–XVIII ст. відіграла Києво-Могилянська академія [6, с. 118]. В цьому контексті перший український університет сприяв поглибленню наукової та культурної співпраці між Україною і Німеччиною. Міжнародні зв'язки Академії посилились в епоху раннього Просвітництва. Едуард Вінтер писав, що “Україна була в неабиякій мірі вхідними воротами, через які Просвітництво проникало на Русь”. Важливу роль у розвитку й поширенні його ідей відіграла саме Києво-Могилянська академія, яка була “головною ланкою зв'язку між західною культурою і Східною Європою” [6, с. 119–120].

Заснована на засадах європейської освіти, Академія впродовж усього існування (1615–1817 рр.) підтримувала широкі взаємини з навчальними й науковими осередками Європи, в тому числі із провідними університетами Німеччини. В них вихованці з України опановували точні науки, медицину, східні мови, осмислювали реформаційні віяння, особливо на основі перекладів і філологічно-критичного тлумачення Біблії. Розробку проблеми внутрішньої людини, її активних зусиль, спрямованих на моральне й духовне піднесення, через яке вона прилучається до Бога, київські студенти також знаходили в Німеччині. Великий авторитет києвомогилянців підкреслював М. Грушевський, зазначаючи, що з неї “вийшло багато людей, які зайняли перші місця в літературнім, церковнім і політичнім житті тодішньої України й Московщини” [22, с. 426].

У XVII–XVIII ст. українсько-німецькі зв'язки торкалися всіх сторін тогочасного культурного життя, в тому числі релігії і богослов'я. Серед захисників і теоретиків православ'я були вчені німецького походження – Інокентій Гізель і Адам Зернікау. Гізель був студентом, професором і ректором Києво-Могилянської Академії (1646–1652 рр.). Свої богословські праці він насичував філософською аргументацією раціоналістичного змісту, порушував чимало проблем як моральної філософії, так і морального богослов'я. Зернікау також неодноразово відвідував Київ, спілкувався з багатьма вченими Академії. Його твори мали фундаментальне значення для подальшого розвитку православного богослов'я майже впродовж трьох століть [7].

На той час у Києво-Могилянській академії викладалося чимало мов, як старожитніх, так і європейських. Викладання ж німецької мови було обов'язковою дисципліною з 1751 р. Студентів вчили писати, читати й говорити німецькою мовою з дотриманням правильної вимови. Для кращого вивчення мови митрополит Арсеній Могилянський, протектор Академії, виписав для студентів німецьку газету.

Першим професором німецької мови в навчальному закладі був Симон Тодорський, який до того понад десять років жив і працював у Німеччині. Чудовими знавцями німецької мови були також викладачі Іван Самойлович, Хома Халчинський, Іриней Фальковський,

Давид Нацинський, Варлаам Лашевський. Останні два навчалися в Німеччині. Серед викладачів німецької мови були й етнічні німці – Карл Фоген, Карл Ремер та інші.

Знання мови дозволило вихованцям Академії розгорнути значну викладацьку роботу, яка сприяла ознайомленню народів православного регіону з німецькою наукою і культурою. Майже всі перекладачі з німецької мови відчували гострий брак словників і граматичних посібників не лише з української мови, яка перебувала під заборонаю, а й сучасної їм російської. Тому цілком закономірно, що вихованці Академії, які перекладали з багатьох мов, заклали основи перекладацької практики – укладання порівняльних паралельних словників. До них належали Кириак Кондратович, Лука Січкарьов, Григорій Політика [7].

Однією із яскравих сторінок українсько-німецьких взаємин середини XVIII ст., безпосередньо пов'язаних з Києво-Могилянською академією, була діяльність Йогана Готфріда Шеделя. Із переїздом у 1731 р. до Києва розпочався найплідніший період праці відомого архітектора. З 23 творів майстра 16 виконувалися саме тут. Найкращі і найвідоміші з них – Академія на Подолі, Велика дзвіниця Києво-Печерської лаври тощо. Окрім того, в 1736 р. Шедель здійснив реконструкцію академічної будівлі. Притаманною рисою майстра було вміння поєднувати новітні досягнення тогочасної європейської архітектури з українськими національними традиціями.

У широкому вжитку в Києво-Могилянській академії були філософські словники та лексикони німецьких авторів, значною популярністю серед них користувався укладений Йоганом Мікреліусом “Філософський лексикон термінів, вживаних філософами”, виданий у Штеттіні в 1661 р. Загалом особливо багатою на твори німецьких протестанських авторів була книгозбірня Теофана Прокоповича, котра містила понад 3 тис. томів. У ній нараховувалися книги 741 автора, серед них німецьких – 420, або 57 %.

Професори та вихованці Києво-Могилянської академії не лише купували та читали твори німецьких авторів і книги німецьких видавництв. Вони їх перекладали, досліджували, видавали, популяризували, робили доступними для східнослов'янського читача. Цей творчий процес знаходить відображення в їх листах і щоденниках.

У свою чергу, твори київських професорів друкувалися в Німеччині, перекладалися німецькою і латинською мовами, ставали джерелом знань для німецького та європейського оглядача про світ греко-слов'янської культури, православне сповідання, історію, звичаї, політичні реалії тогочасної України. Отже, українсько-німецькі культурні зв'язки XVII–XVIII ст. були двосторонніми, в них кожна із сторін мала свій інтелектуальний інтерес. Але, безперечно і те, як зазначають дослідники В. Нічик і З. Хижняк, що українська сторона в цей час брала з німецької незрівнянно більше, ніж німецька з української [7].

Доброю традицією для Києво-Могилянської академії було продовження освіти найздібніших студентів у навчальних закладах різних країн Європи. Чимало вихованців Академії навчалось і в університетах Німеччини – Лепцігу, Страсбурзі, Гельдейберзі, Галле, Єні, Кенігсберзі та інших. Серед них – М. Мотоніс, І. Козицький, Іван та Павло Остроградські, А. Безбородько, Георгій і Михайло Милорадовичі, І. Данилевський, Сава Леонтович, М. Тереховський, Д. Понирка, Д. Самойлович, М. Ковалинський, І. Політика, І. Хмельницький, Ф. Туманський та інші.

Перебуваючи в Німеччині, київські вихованці знайомилися з її літературою та мистецтвом. Знали вони твори Себастьяна Брандта, Лукаса Кранаха, Альбрехта Дюрера, Ганса Гольбейна, а також цікавилися творчістю деяких німецьких композиторів, як-от: Й.-С. Баха, К. В. Глюка, Г. К. Вайгензеля, Г. Ф. Генделя тощо. Особливо уславилися своєю прихильністю до музичної культури України Розумовські. В залишеному ними нотному зібранні, яке містило 3 тис. творів, було чимало записів і німецьких авторів. Якщо в XVII ст. в Академії виконувалися переважно твори українських композиторів, то пізніше репертуар збагачується і творами німецьких музикантів, які були співзвучні українському мелосу [23].

Отже, українсько-німецькі наукові та культурні зв'язки, які здійснювалися через Києво-Могилянську академію, охоплювали: навчальні заклади, мистецькі осередки, бібліотеки, друкарні тощо. Попри суттєві відмінності в традиціях, ментальності, культурному розвитку

обох народів було чимало схожих рис, пов'язаних із спрямуванням духовних основ співпраці в русло Просвітництва.

XIX століття – час національного відродження в Україні – саме тоді відчутним був вплив ідей романтичного народництва, що поширились в Західній Європі, а також східнослов'янських відроджень, які сприяли піднесенню національної свідомості українців і виведенню української науки на міжнародний рівень. Одним із всеукраїнських репрезентів виходу на “широкі води” міжнародної наукової співдружності стало Наукове товариство ім. Шевченка у Львові.

Важливим кроком НТШ в цьому напрямку була політика взаємообміну наукових видань Товариства на видання багатьох національних академій наук, яку проводив голова Товариства Михайло Грушевський (1897–1913 рр.), а також вступ бібліотеки НТШ до міжнародної спілки бібліотек Академій Наук [24, с. 10–17]. Саме з цією метою “Хроніка НТШ” видавалася на двох мовах: крім української ще й німецькою, яка вважалася в той час мовою науки в світі. Підтвердженням того, що ці плани були втіленими в життя, служать листи від більше, ніж двохсот наукових установ, які пропонували взаємообмін власними виданнями. Серед наукових установ, що виступили з цією пропозицією, були також представники Німеччини [25, с. 137].

Наукове товариство ім. Шевченка підтримувало зв'язки із багатьма науковими установами Німеччини. На початках ці взаємини здійснювалися через літературу. Члени Товариства постійно знайомилися з німецькою науковою літературою і рецензували її у своїх періодичних виданнях. З середини 90-х років активізуються контакти через офіційне листування відділу Товариства. З цього часу широко застосовується й приватне листування його членів. Наприкінці XIX ст. з'являється нова форма взаємин – Товариство замовляє зарубіжним вченим праці на теми, які повинні були заповнити прогалини в українознавстві. Паралельно з цим, члени Товариства публікують свої роботи за кордоном. Багато з них, власне, вперше заявляють про себе, як науковці. Їхні праці друкуються в Німеччині, Франції й Італії [26, с. 128].

Українсько-німецька співпраця через Наукове товариство ім. Шевченка поглиблювалася в результаті співпраці членів Товариства та німецьких науковців. У перші десятиріччя свого існування НТШ не приймало в члени іноземних вчених. Ситуація змінилася докорінним чином після обрання М. Грушевського головою Товариства, який добре розумів, що реалізація завдань національного відродження не можлива без участі в ньому кращих представників інших національностей. Так, зокрема, дійсним членом НТШ став професор Берлінського університету Олександр Брюкнер, який в огляді новин слов'янського народознавства, підносив значення Товариства, як “головного огнища української науки, котрої центр наслідком неприхильних політичних обставин перенісся з Києва до Львова, а також вказував на високу наукову вартість його публікацій” [27, с. 200].

Отже, в кінці XIX – на початку XX ст. завдяки діяльності Наукового товариства ім. Шевченка в Німеччині більше дізнаються про Україну, а в Україні про розвиток та можливості наукової діяльності за кордоном, зокрема, на німецьких теренах. Це сприяло зближенню обох народів та поглибленню співпраці на наступні десятиліття.

Таким чином, бачимо, що Німеччина завжди мала свої інтереси на Сході, в яких Україна посідала чільне місце, що пов'язано з геополітичним становищем німецьких і українських земель в Європі. Досліджуваний період українсько-німецьких відносин – від найдавніших часів до кінця XIX ст. – характеризувався тривалими історичними контактами між двома народами, характер яких визначався, насамперед, державним станом України й Німеччини та їх міжнародним становищем. З історичної перспективи, можна стверджувати, що двосторонні взаємини відбувалися по висхідній, оскільки виробили багатовікові традиції культурних, економічних, наукових та людських зв'язків. Попереду – складне, суперечливе та неоднозначне XX століття в історії українсько-німецьких відносин, яке потребує окремого наукового дослідження. Всупереч різноманітним точкам зору та неоднозначним оцінкам

окремих історичних періодів і аспектів українсько-німецьких відносин у сучасну історичну добу вони продовжують зміцнюватися і розвиватися.

Список використаних джерел

1. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т.1. – К.: Наукова думка, 1991. – 648 с.
2. Рудницький С. Українська справа зі становища політичної географії. – Берлін: Українське слово, 1923. – 288 с.
3. Пастернак Я. Важливі проблеми етногенези українського народу в світлі археологічних досліджень. – Нью-Йорк: Українське історичне товариство, 1971 р. – 27 с.
4. Сеґеда С. Походження та ранньоетнічна історія слов'ян // Університет. – 2008. – № 1. – С. 56–64.
5. Монолатій І. Українсько-німецькі етнокультурні процеси у Галичині // <http://kolomyia.org/historypub4.htm>.
6. Алексієвець Л. Києво-Могилянська академія у суспільному житті України. – Тернопіль: Лілея, 1997. – 157 с.
7. Нічик В., Хижняк З. Києво-Могилянська академія та українсько-німецькі культурні зв'язки // <http://www.library.ukma.kiev.ua/e-lib>.
8. Кулинич І., Кривець Н. Нариси з історії німецьких колоній в Україні. – К.: Інститут історії України НАН України, 1995. – 271 с.
9. Литвин В. Україна: Європа чи Євразія. – К., 2004. – 512 с.
10. Бобилєва С. Історія Німеччини від давніх часів до 1945 року / За ред. Н. Бойцун. – Д.: РВВ ДНУ, 2003. – 523 с.
11. Історія Прикарпаття // Мій рідний край – Прикарпаття / Відп. ред. В. І. Кононенко. – Івано-Франківськ, 2000. – С. 38–39.
12. Бичко І. Німеччина // Українська культура: історія і сучасність. Навч. посібник. / За ред. С. О. Черепанової. – Львів, 1994. – 423 с.
13. Ричка В. Між християнським Сходом і Заходом. Київська Русь у міжцивілізаційному виборі // <http://www.adm.dp.ua/OBLADM/Obldp.nsf/b07122b559>.
14. Рогоза В. Княгиня Ольга // <http://svit.ukrinform.ua/celebrities.php?page=k-olga.htm#up>.
15. Історія України / В. Ф. Верстюк, О. В. Гарань, О. І. Гуржій та ін.; Під ред. В. А. Смолія. – К.: Альтернативи, 1997. – 424 с.
16. Грабовецький В. Столиця Ростиславичів і Романовичів у міжнародних відносинах XII–XIII століть (до 1100-річчя заснування Галича) // Вісник Прикарпатського університету. Серія: Історичні науки. – Вип. І. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 3–13.
17. Купчинський О. Із спостережень над розвитком документа та діяльності князівської канцелярії Галицько-Волинських земель XIII – першої половини XIV століть // Записки Наукового Товариства імені Шевченка. – 1996. – Т. CCXXXI. – С. 54–62.
18. Ісаєвич Я. Мандри Мартина Груневега – маловідомий німецький опис України на переломі XVI–XVII ст. // Німецькі колонії в Галичині: Історія – Архітектура – Культура / Впор., ред. Г. Петришин. – Львів, 1996. – 98 с.
19. Німці на Україні // Енциклопедія Українознавства. – Т. 5. – 1996. – 2000 с.
20. Васильчук В. Розселення німців в Україні (кін. XVIII – поч. XIX ст.) // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. С. Зуляка. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2007. – Вип. 1. – С. 143–148.
21. Очерки истории немцев и меннонитов Юга Украины (конец XVIII – первая половина XIX в.) / Под ред. С. И. Бобылевой. – Днепропетровск, 1999. – 232 с.
22. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – 524 с.
23. Репринцев О., Додонов Р. Києво-Могилянська академія та її внесок у розвиток культури // <http://masters.donntu.edu.ua/2009/kita/repryntsev/library/article1.htm>.
24. Дорошенко В. Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові // Записки НТШ. – 1961. – Т. 171. – С. 10–17.
25. Савенко В. М. Грушевський і НТШ // Михайло Грушевський. Погляд із сьогодення. – Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. – Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Літопис, 1997. – Вип. V. – С. 134–138.
26. Купчинський О. Зв'язки НТШ із зарубіжними науковими установами й центрами // Т. Шевченко і українська національна культура. – Львів, 1990. – С. 125–128.
27. Грушевський М. Наукове товариство імені Шевченка // Грушевський М. С. Твори: у 50-ти т. / Ред. кол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін.; Голов. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т.1. Серія: Суспільно-політичні твори (1894 – 1907). – С. 188–201.

Oksana Valion

THE HISTORICAL TIES BETWEEN UKRAINE AND GERMANY FROM ANCIENT TIMES TILL THE AND OF THE XIX-TH CENTURY

The article deals with the history of Ukrainian and German political, cultural, economic and scientific relations from ancient times till the end of the XIX-th century.

Key words: international relations, foreign policy, historical ties, Ukraine, Germany, Ukrainian-German political collaboration, cultural, economic and scientific relations.

УДК 327 (477)

Вікторія Гевко



УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ ТЕНДЕНЦІЙ СУЧАСНОГО СВІТОВОГО РОЗВИТКУ

У статті аналізуються основні тенденції процесів глобалізації та інтеграції, місце і роль України в них.

Ключові слова: глобалізація, інтеграція, Європейський Союз, Україна, тенденції.

Особливістю сучасного світового соціально-економічного й політичного розвитку є бурхлива динаміка інтеграційних процесів у світі загалом та Європі зокрема. Навіть ті країни, які не належать до складу інтеграційних об'єднань, неминуче відчують на собі їх вплив.

На сучасному етапі складається якісно нова ситуація, коли соціально-економічні й політичні процеси, що відбуваються в окремих країнах, оцінюються системою стандартів, розроблених світовою спільнотою. Ця оцінка не залишається абстрактною, а має абсолютно конкретні політичні та економічні наслідки для країни, яка оцінюється.

Не може залишатися осторонь світових та європейських інтеграційних процесів й Україна, яка чітко визначила свою європейську орієнтацію. Інтеграція України до Європейського Союзу здійснюється цілеспрямовано, хоча не завжди інтенсивно, але завжди є пріоритетним завданням внутрішньої і зовнішньої політики держави. Доцільно зазначити, що не завжди пересічний громадянин, державний службовець чи студент може визначити суть, організаційні засади та напрями діяльності світових та європейських інтеграційних структур і участь в них України. Незважаючи на те, що механізм інтеграції є об'єктом ґрунтовних досліджень, дискусій та суперечок серед економістів, істориків і політиків, комплексних досліджень з цих проблем ще недостатньо.

Одним із найбільш складних питань перехідного періоду в історії міжнародних відносин, який настав після розпаду СРСР, було вироблення спільної політики членів Європейського Союзу щодо нових незалежних держав Центрально-Східної Європи, більшість з яких (Україна в тому ж числі) назвали європейську інтеграцію пріоритетом своєї зовнішньої політики.

Європейський Союз як найвпливовіша інтеграційна структура на Старому континенті, відіграє надзвичайно важливу роль у сучасній системі міжнародних відносин. Становлення глобальної господарської системи, що руйнує кордони національних господарств, пов'язаних міцними торговельними, фінансовими, політичними, соціальними і культурними відносинами, – найбільш значущий процес, який визначив обличчя світу на межі XX–XXI століть.

Актуальність даної проблеми зумовлюється і тим, що кордони Європейського Союзу впритул наблизились до кордонів України. І саме проблема відносин ЄС та східних країн, в т.ч. України, ще не має свого однозначного вирішення. Дослідженням цих питань займалася низка дослідників як в Україні, так і в країнах Західної Європи та США. Серед багатьох варто згадати праці Я. Малика [1] А. Киридон [2], О. Білоус [3] В. Кременя, В. Ткаченка [4], С. Віднянського [5] М. Кордона [6], С. Лотоцького, С. Трохимчука [7] О. Малиновської [8], Л. Чекаленко [9], В. Шкляра, А. Юричка [10] та ін. З зарубіжних дослідників вивченням даної проблеми займаються В. Волес, Г. Волес [11], Р. Проді [12], С. Році [13], П. Вандич [14] та інші.

Кінець XX – початок XXI століття став визначальним періодом в історії як Європейського Союзу, так і країн Центральної і Східної Європи. Це був час адаптації до принципово нового етапу в розвитку співробітництва на європейському континенті, який

настав після завершення “холодної війни”. На зміну перманентній конфронтації прийшла вигідна взаємодія, нарешті географічне поняття “Європа” від Атлантичного узбережжя до Уральських гір отримало шанс наповнитись політично. Головними подіями, що сформували нову геополітичну ситуацію у Центрально-Східній Європі, став крах комуністичного режиму в країнах Соціалістичної співдружності, розпад Організації Варшавського договору та зникнення з політичної карти СРСР. Поява незалежних держав на цій території змінила розклад сил у Центрально-Східній Європі, відразу почався процес переорієнтації більшості країн регіону на Захід, що виявилось у прагненні увійти в НАТО та Європейський Союз. Чітке визначення країнами Центральної Європи свого майбутнього існування разом із НАТО та ЄС докорінно змінило геополітичну ситуацію в регіоні між Балтійським і Чорним морями, а центр посиленої активності головних суб’єктів геополітики (НАТО, ЄС, США, а також Росії) змістився на Центрально-Східну Європу та на Балкани [19, с. 31].

Мілан Кундера у своїй статті “Трагедія Центральної Європи”, надрукованій у 1984 р. в “The New York Times”, впливових німецьких, французьких та британських виданнях, вказує, що Центральна Європа становить осердя європейської культури, яке Захід зрадив 1945 р. в Ялті, віддавши на поталу комунізмові. В очах традиційної, демократичної Європи до подій кінця 80-х – початку 90-х рр. XX століття Центральна Європа розглядалась як просто частина радянської імперії й нічого більше [15, с.41]. Тези Кундери спиралися на спробу історичного доведення можливості й доцільності виокремлення регіону під назвою Центральна Європа. Ще в 1950-х роках польський історик Оскар Галецький [16; 17] намагався обґрунтувати історичну специфіку Східно-Центральної Європи. Наприкінці 1970-х років з’явилася праця медієвіста Ено Сюча “Три Європи” [18], котрий як і Оскар Галецький, використовував компромісний термін Східно-Центральна Європа [18, с. 130].

Доменак Жан-Марі у своїй розвідці “Європа: виклик культурі” так оцінює регіон Центральної Європи: “Дякуючи своїй колишній політичній системі, Центральна Європа – це Схід, але дякуючи своїй культурі – це Захід” [20, с. 17]. У сучасних умовах, якщо виходити з цієї логіки, Центральна Європа вже не Схід, бо змінила свою політичну систему і не просто змінила, а на сьогодні вже є повноправною частиною інтегрованої Європи через членство в загальноєвропейських структурах, зокрема в ЄС. На сьогоднішній день в уявленні Західної Європи Східна Європа – це Україна, частина Росії (за географічною приналежністю) і Білорусь. Україна на сьогодні фактично опинилась в “буферній зоні” між новими членами НАТО і ЄС, з якими вона має спільний кордон на заході, та Російською Федерацією на сході. Росія ж відносно Європи є далеким сусідом, завдяки близькому сусідові – Україні. А це створює відчуття більшої безпеки у західних країн та допомагає Росії, як зазначає М. Жулинський: “Протягувати руку дружби Європі не безпосередньо на європейський кордон” [21, с. 145].

Тому, незважаючи на постійні дискусії про європейську приналежність і перспективи інтеграції України, історичний досвід і географічне розташування України вже визначили її роль та місце на континенті. І на початку 90-х рр. XX століття, і сьогодні, коли кордони Західної Європи є кордонами, які безпосередньо межують з Україною.

Україна знаходиться на європейському перехресті, у складній системі міжнародних координат, будучи одночасно частиною Центральної, Східної та Південно-Східної Європи. На сьогодні Україна – одна з найбільших європейських держав, розташована на головних транспортних коридорах, що сполучають північ-південь та захід-схід Євразії, басейни Балтійського та Чорного морів, великі та перспективні нафтові й газові родовища у Середній Азії, Сибіру і на Кавказі зі споживачами у Європі. На Півдні Україна має широкий вихід до незамерзаючої акваторії Чорного моря з виходом в Середземномор’я та на Близький Схід.

Тому, як цивілізована європейська держава, яка стала на позиції демократії та ринкової економіки, Україна не може існувати ізольовано від світових і європейських інтеграційних процесів. Одним із найважливіших напрямків стратегії свого розвитку Україна проголосила вступ до Європейського Союзу. Особливого значення євроінтеграційні амбіції України набувають із прийняттям до ЄС низки країн-претендентів, що означає виникнення спільного

кордону між Європейським Союзом та Україною. Але перетворення прагнення на реальність вимагає значних зусиль, насамперед від України. Деформації соціально-економічної системи, яких зазнала наша країна, за весь період її радянської історії, виявилися настільки суттєвими, а розрив у розумінні й визначенні історичних, політичних та загальнолюдських цінностей настільки глибокими, що повернення до сім'ї європейських народів в аспекті політичної, економічної та культурної інтеграції до ЄС перетворилося на важкий, багатоплановий і тривалий процес.

Намір вступити в ЄС було вперше проголошено в 1994 р., а у червні 1998 р. було прийнято Стратегію інтеграції України в Європейський Союз [22], що офіційно проголосила членство України в ЄС як довгострокову стратегічну ціль. Більш детальну Програму інтеграції України в ЄС було прийнято у вересні 2000 р. Відтоді Україна неодноразово озвучувала свою основну зовнішньополітичну ціль – членство у Європейському Союзі.

Союз допоки виявляв неохоту поступитися цьому прагненню, розглядаючи Угоду про партнерство та співробітництво (УПС) [23], яка вступила в силу в 1998 р., як достатню та адекватну основу для майбутніх відносин. Сама по собі Угода про партнерство та співробітництво не покладе край домаганням України. Не зможе вона також слугувати основною рушійною силою досягнення жаданої мети ЄС в ширшій Європі – стабільності й процвітання. Для України привабливість угоди, що не призведе до членства, обмежена і навряд чи зменшить її прагнення до вступу в ЄС, особливо, через тверду впевненість, що тільки потенційні члени завойовують справжню увагу та визнання з боку ЄС.

Досі співпраця в цьому напрямі розвивалась перманентно, оскільки проєвропейські декларації України не було підкріплено відповідними діями, свідченням чому є етап зупинки у економічних та політичних реформах. Одна з причин цього явища полягає в тому, що економічні реформи на зразок “стоп-старт” разом із очевидним погіршенням процесу демократизації в останні роки і неймовірним падінням рівня соціального забезпечення основної маси населення сформували імідж України як “взірець пострадянської неспроможності”.

Водночас Україна окрім співпраці з ЄС активно залучається до конструктивного діалогу з низкою інших міжнародних організацій та альянсів. Зараз це є необхідною умовою налагодження стратегічної співпраці для вирішення внутрішньодержавних та глобальних проблем. Отож, Україна, окрім вирішення проблем багатовекторності і пріоритетності цілей інтеграції, має чітко окреслити свою стратегію діяльності в умовах прискорення темпів глобалізації.

На межі XX–XXI ст. світове співтовариство переходить до нової ери – глобалізації розвитку. Ця ера відкриває для людства не лише нові, небачені досі можливості розвитку і якісного зростання, але й нові загрози, проблеми та глобальні конфлікти. Якщо суспільство хоче не лише вижити, а й домагатися нового рівня розвитку для всіх країн, воно повинне шукати нових шляхів подолання криз і конфліктів.

Досвід другої половини XX ст. показує, що ніякі специфічні умови, особливості національного розвитку, кризові стани і внутрішні трансформації не можуть відмінити або відкласти неминучу дію об'єктивних законів глобалізації розвитку. Країни, які виявляться неспроможними “зайняти місце в експресі світової цивілізації, неминуче опиняться під його колесами”. Таким є закон сучасного розвитку – закон глобалізації [1, с. 13].

Існування і дію об'єктивного закону глобалізації як історичного явища та процесу розглядали і описували науковці ще в XIX ст. Так, М. Драгоманов ще наприкінці XIX ст. писав: “Уся практична мудрість людська може бути в тому, щоб убачити напрямок руху світового, його міру, закон і послужитись тим рухом. Інакше той рух піде проти нас, розчавить нас” [1, с. 13]. Ці слова є дуже актуальними для сучасної України, яка, ставши незалежною, визначає свою національну стратегію, глобальну орієнтацію, програму інтеграції з Європою.

Глобалізація є порівняно новою і найвищою стадією розвитку давно відомого процесу інтернаціоналізації (транснаціоналізації) численних аспектів суспільного життя. Вона

відображає об'єктивний процес активізації взаємопроникнення та взаємозалежності сучасних соціально-економічних і суспільно-політичних процесів у світовому масштабі, які не лише долають національні бар'єри, а й поєднують на перший погляд несхожі й різновекторні явища різних сфер життя.

Термін "глобалізація" епізодично застосовувався впродовж багатьох десятиліть, проте лише у 60-х рр. XX ст. його запровадили в науку відомі теоретики Римського клубу, а саме: Е. Ласло, Д. Медоуз, М. Месарович, А. Печчеї та ін. Вони ж вважаються засновниками концепції глобалізму. Проте завершеного, загальновизнаного визначення терміна "глобалізація" до цього часу ще не вироблено. Однак кілька досить вдалих інтерпретацій поняття "глобалізація" вже існує. Е. Гідденс трактує його як "розширення світових соціальних зв'язків, які з'єднують віддалені регіони таким чином, що місцеві події розвиваються під впливом подій, які відбуваються за багато миль від них" [1, с. 7]. Д. Гелд вважає, що глобалізація "передбачає, що політична, економічна і соціальна діяльність стає всесвітньою за своїми наслідками, а також означає, що відбулося посилення взаємодії та взаємозв'язків всередині держав і суспільства та між ними самими" [1, с. 7]. Р. Робертсон визначає глобалізацію як історичний процес посилення контактів між різними частинами світу, який призводить до зростання одноманітності у житті народів планети [1, с. 7].

Загалом у визначенні терміну "глобалізація" намітилися чотири основних підходи: тлумачення її як процесу зміцнення зв'язків між найвіддаленішими частинами світу; як процесу поширення по всій планеті єдиних, спільних для всього людства технологій, культури, ідей, ціннісних орієнтацій, способу життя, поведінки тощо; як виникнення спільних для світового співтовариства проблем (економічних, політичних, військових, екологічних тощо); як процес зростання загальнолюдських інтересів у всіх сферах людського буття, спричинених поглибленням взаємозв'язків і взаємозалежності країн і народів.

Глобальні масштаби взаємозв'язків та взаємозалежностей не лише прискорюють еволюційний розвиток українських національних політичних інститутів, але надають їм нових якостей, як консолідуючих, так і руйнівних. Тому основою глобального правління повинні бути демократичні засади, але в жодному випадку не його монополізація в руках однієї наддержави "великої сімки" чи Європейського Союзу. Жодна країна не повинна мати монополії на управління світом. Глобальне правління аж ніяк не повинно означати встановлення світового уряду чи глобальної держави. В такому випадку виникнуть системи врядування в регіональному розрізі на зразок Європейського Союзу. Окрім того, виникнуть нові глобальні організації на зразок Організації Об'єднаних Націй, Міжнародного валютного фонду, Світового банку, які будуть забезпечувати глобальне управління політичними методами. Паралельно виникнуть глобальні організації на зразок СОТ, які будуть структурами глобального управління з використанням фінансово-економічних методів впливу.

Таким чином, Україна за економічними можливостями, інтелектуальним і науково-технічним потенціалом належить до розвинутих, найбільших європейських держав, що робить її відчутним фактором міжнародного життя. Тому зовнішня політика країни повинна спрямовуватись на утвердження її авторитету і вагомості у світовому співтоваристві. Європейський вибір зовнішньополітичного курсу України – достатньо важкий і тривалий шлях, який вимагає мобілізації і цілеспрямованості усього суспільства у здійсненні кардинальних реформ у політичній, економічній, правовій та інших сферах. Участь України в інтеграційних процесах можна чітко диференціювати за двома напрямками – регіональна (поглиблення співпраці з ЄС) та загальносвітова – співпраця з міжнародними альянсами та організаціями. І пріоритетним для України зараз є напрям європейської інтеграції через інтенсифікацію процесів співпраці в політико-правовій, соціально-економічній та культурній сферах.

Список використаних джерел

1. *Світова та європейська інтеграція: Навчальний посібник* / За заг. ред. д-ра іст. наук, проф. Я. Й. Малика. – Львів: ЛРІДУНАДУ, 2005.
2. *Киридон А.* Євроінтеграційний курс України: адекватність реалій зовнішньополітичного вибору // *Україна – Європа – Світ*. – Вип.1: Міжнародний збірник наукових праць / Гол. ред. Л. М. Алексієвсь. – Тернопіль, 2008. – С. 270–278.
3. *Глобалізація і безпека розвитку: монографія* / Кер. авт. кол. О. Г. Білоус. – К., 2001.
4. *Кремень В., Ткаченко В.* Україна в контексті глобалізації. – К., 1998.
5. *Зовнішня політика України в умовах глобалізації: Анотована історична хроніка міжнародних відносин (1991–2003 pp.)* / Відп. ред. С.В. Віднянський – К.: Генеза, 2004. – 616 с.
6. *Кордон М. В.* Європейська та євроатлантична інтеграція України. Навчальний посібник. – К., 2008.
7. *Лотоцький С., Трохимчук С.* Україна в світовому геополітичному просторі // *Зб. наук. пр.* – Львів: Львівський нац. ун-т ім. Івана Франка, 2002. – 192 с.
8. *Малиновська О.* Україна, Європа, міграція: міграція населення України в умовах розширення ЄС. – К., 2004.
9. *Чекаленко Л. Д.* Україна і розширення ЄС: тенденції відносин // *Стратегічна панорама*. – 2004. – № 4.
10. *Україна на шляху до Європи.* Упорядники В. Шкляр, А. Юричко. – К., 2006.
11. *Волес В., Волес Г.* Творення політики в Європейському Союзі / Пер. з англ. Р. Ткачук. – К.: Основи, 2004.
12. *Романо Проді.* Задум об'єднаної Європи. – К., 2004.
13. *Сандро Році.* Урядкування в об'єднаній Європі. – К., 2004.
14. *Пьотр Вандич.* Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення. – К.: Критика, 2004.
15. *Кундера Мілан.* Трагедія Центральної Європи // *“Ї”*. Незалежний культурологічний часопис. – 1995. – Вип. 1. – С. 41.
16. *Oscar Halecki.* Borderlands of Western Civilizations: A History of East-Central Europe. – New York, 1952.
17. *Oscar Halecki.* Historia Europy – jej granicy i podziały, Lublin.
18. *Sucz. J.* Trzy Europy. – Lublin, 1995.
19. *Парахонський Б.* Україна в Центральноєвропейському регіоні: геополітичні ситуація та перспективи розвитку // *Україна і Польща у Східно-Центральній Європі: спадок і майбуття*. – К., 1999. – С. 30–38.
20. *Доменак Жан-Марі.* Європа: виклик культурі // *“Ї”*. Незалежний культурологічний часопис. – 1995. – Вип. 1. – С. 17.
21. *Жулинський М.* Україна і Польща: перспективи набуття реальної Європи // *Всесвіт*. – 2002. – № 1–2. – С. 143–150.
22. *Офіційний веб-сайт Міністерства економіки та з питань європейської інтеграції України* www.me.gov.ua
23. *Офіційний сайт представництва України в ЄС* <http://ukraine-eu.mfa.gov.ua>

Viktoriya Hevko

UKRAINE IS IN THE CONTEXT OF MODERN WORLD DEVELOPMENT

The main tendencies of globalization and integration processes, place and role of Ukraine in these processes are analyzed in this article.

Key words: globalization, integration, European Union, Ukraine, tendencies.

ПРОБЛЕМИ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94 (438)

Елла Бистрицька



ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ РАДЯНСЬКО-ВАТИКАНСЬКИХ ВІДНОСИН У 1917–1929 РР.

У статті авторка з'ясовує особливості розвитку дипломатичних відносин між Радянською Росією і Святим Престолом, їх мету і наслідки.

Ключові слова: СРСР, Україна, Ватикан, папська місія, Святий Престол.

В умовах незалежної Української держави складні процеси геополітичного самовизначення, вироблення концептуальних засад зовнішньополітичної стратегії та пріоритетів міжнародної діяльності ставлять перед науковцями завдання осмислення світової історії, виявлення певних закономірностей і тенденції у розвитку відносин з зарубіжними країнами. З огляду на особливе становище Святого Престолу у світі, який здійснює керівництво Римсько-католицької церкви і одночасно виступає юридичним суб'єктом міжнародної політики, дослідження історії українсько-ватиканських відносин є важливим завданням сучасної науки. Увага українських науковців переважно прикута до вивчення позиції Римської курії щодо поширення католицизму серед православних в Київській Русі, на території Литовсько-Польської держави і в Московському царстві, в період підготовки і проведення Берестейської унії, в Речі Посполитій до її поділів в 1772–1795 рр., в Російській та Австро-Угорській імперіях, у міжвоєнній Польщі (1918–1939 рр.). Одночасно аналізуються загальні тенденції розвитку унійної ідеї та способи її утвердження. Значні напрацювання істориків зосереджені в тематичному полі боротьби радянської влади з Греко-католицькою церквою (Б. Боцюрків, А. Васьків, М. Гайковський, Л. Гентош, Б. Гудзяк, Н. Кочан, Г. Надтока, О. Недавна, В. Пашенко, В. Сергійчук, Н. Стоколос, П. Яроцький та ін.).

Однією з малодосліджених проблем в українській історіографії є радянсько-ватиканські відносини, які з огляду на спільність історичної спадщини, близькість кордонів та стратегічність відносин між Україною і Російською Федерацією, вимагають ретельного вивчення. У пропонованій статті на основі залучення архівних матеріалів Державного архіву Російської Федерації та Архіву зовнішньої політики Російської Федерації, гриф таємності з яких був знятий після 1991 р., з'ясовуються особливості перебігу радянсько-ватиканських дипломатичних відносин у зазначений період та їх наслідки.

Партія більшовиків, захопивши владу, розірвала дипломатичні відносини з країнами світу. Наказами Наркомату закордонних справ від 26 листопада (9 грудня) 1917 р. міністр-резидент російської місії у Ватикані О. Лисаковський та його заступник М. Бок були звільнені. Зносини уряду більшовиків зі Святим Престолом мали характер епізодичних контактів. Вони відбулися у 1918 р., коли Ватикан опікувався долею ув'язненої царської родини: Бенедикт XV готовий був надати їй притулок у Ватикані або в Кастельгандольфо [1, с. 12].

Вдруге папа Римський звернувся до радянських чільників у зв'язку з переслідуваннями духовенства, нищенням святинь у 1919 р. [2, с. 245]. Але у відповідь надійшла телеграма від наркома НКЗС Г. Чичеріна, який заперечив факти вандалізму і звинуватив Апостольський Престол у непослідовності захисту прав віруючих [2, с. 245–246]. Цим завершилися спроби Святого Престолу мати зносини з більшовиками, викликані швидше випадковими

міркуваннями, необхідністю “що-небудь зробити” і “чому б не спробувати”, ніж більш глибокими політичними розрахунками” [3, л. 63]. У Ватикані до захоплення влади більшовиками поставились як до явища тимчасового. І продовжували вважати місію, очолювану О. Лисаковським, законним представництвом Росії*.

Перемога більшовиків у громадянській війні спонукала міжнародне співтовариство до встановлення дипломатичних контактів з радянським урядом. Росія як важливий політико-економічний партнер на певних умовах повинна була повернутися у світову спільноту. Водночас і радянський уряд Росії шукав можливості встановити нормальні дипломатичні відносини з країнами світу. В 1920 р. став очевидним провал курсу більшовиків на розгортання світової революції. Комуністично орієнтовані партії не отримали підтримки населення у Німеччині та інших країнах, на що так сподівалися більшовицькі лідери на чолі з В. Леніним. Поразкою закінчився похід Червоної Армії на Варшаву, поховавши надії на створення європейського коридору експорту революції. Найактивніша дипломатична діяльність припала на 1921 – 1922 рр., коли торговельні угоди з радянською Росією уклали Великобританія (1921 р.), країни Скандинавії та США. На противагу англо-французькому пануванню в Європі розпочалися російсько-німецькі контакти, які згодом завершилися підписанням економічних і політичних угод.

Документи з архіву Міністерства закордонних справ РФ засвідчують, що у зв'язку з проведенням Генуезької конференції (1922 р.) у більшовицьких лідерів виникла ідея використати підготовку і власне саму конференцію для встановлення контактів з представниками Ватикану. Дипломатичні відносини з Апостольським Престолом Москва розглядала як один із засобів її визнання країнами Заходу. Відповідальність за розвиток російсько-ватиканського діалогу була покладена на Наркомат закордонних справ (НКЗС) РРФСР, який очолював Г. Чичерін.

У системі російсько-ватиканських відносин НКЗС вважав першочерговим завданням досягти юридичного визнання РРФСР Святим Престолом. На його думку, така позиція Ватикану сприяла б гармонізації відносин з Польщею та Литвою, а також стабілізації внутрішньополітичної ситуації з огляду на значну кількість віруючих-католиків у Білорусії, Україні, великих містах Росії.

З'ясовувати можливості для вступу в переговорний процес з Ватиканом Москва розпочала у 1920 р. У серпні на ім'я Г. Чичеріна надійшла записка від архієпископа Могилевського Е. Роппа, який був висланий за межі країни у 1919 р. Він виклав положення, які могли б створити основу для діалогу: а) “свобода навчання вірі й моралі” для дорослих та дітей; б) свобода заснування освітніх закладів з цією метою; в) визнання за церковними товариствами і закладами прав володіння, тобто прав юридичної особи. Свідченням доброї волі радянської влади Е. Ропп вважав повернення конфіскованих капіталів і визнання за церквою права на отримання прибутків від майна [4, л. 7].

У лютому 1921 р. повноважним представником РРФСР у Італії був призначений Вацлав Воровський. Йому було доручено неофіційно з'ясувати можливість встановлення офіційних відносин з Ватиканом з метою подальшого міжнародного визнання радянського уряду Святим Престолом. Перші контакти засвідчили, що наслідки переговорів прямо залежать від правових гарантій свободи діяльності католицьких громад у радянській Росії.

У НКЗС одразу приступили до розробки проекту статуту Католицької церкви у РРФСР. Документ не виходив за межі Декрету про відокремлення церкви від держави і школи від церкви й містив п'ять пунктів. У ньому зазначалося (пп. 2, 3), що призначення католицького духовенства необхідно узгоджувати з радянським урядом, надавши йому право відводу кандидатур. А також обумовлювалася реєстрація католицьких єпархій спеціальним рішенням

* Обов'язки міністра закордонних справ в урядах О. Колчака і А. Денікіна виконував колишній міністр МЗС Російської імперії С. Сазонов. Перебуваючи у Парижі, він представляв їхні інтереси при урядах країн Антанти. Продовжували виконувати свої обов'язки й інші дипломати, зокрема О. Лисаковський, призначений Тимчасовим урядом головою дипломатичної місії Росії при Св. Престолі у 1917 р.

НКВС. Одночасно автори проекту закону передбачали поширення його дії на інші релігійні громади, які підпорядковувались Ватикану: вірмено-католицькі та “уніатські” [5, л. 147].

Однак Раднарком зволивав з затвердженням проекту, оскільки завідувач V відділу Нарком'юсту П. Красиков, вважав, що документ не узгоджений з Декретом від 23 січня 1918 р. Контроль держави над заміщенням церковних посад (у тексті: “пляцет” – Е. Б.) порушує головне положення Декрету про відокремлення церкви від держави [5, л. 85].

Це перше обговорення документа виявило протилежні позиції у вищому державному керівництві Росії щодо діяльності Католицької церкви. Нарком'юст, який уособлював позицію внутрішніх законодавчих і виконавчих органів влади, керувався документами, які розглядали церкву як одну з громадських організацій. Для них був запроваджений принцип виборності згори донизу та оренда державного майна. Для НКЗС Католицька церква слугувала засобом вирішення важливих міжнародних завдань. Г. Чичерін продовжував наполягати на прийнятті спеціального законодавчого акта для Католицької церкви з огляду на важливу роль Ватикану у міжнародній політиці, спростування звинувачень про переслідування Католицької церкви та необхідність скоригувати радянське законодавство з канонічним правом церкви [6, л. 4].

У міжвідомчому листуванні помітна ще одна риса, яка в майбутньому перетворилася на характерну ознаку політики радянської влади. НКЗС доводилося створювати міф про існування свободи совісті в СРСР, виправдовувати внутрішню політику переслідувань, що суперечила загальноприйнятим світовим нормам.

Приводом для радянського уряду розпочати офіційний переговорний процес з Ватиканом став голод, який почався в 1921 р. й охопив значну частину території Росії та України. Переговори з урядом більшовиків про надання Росії гуманітарної допомоги розпочалися в останні місяці життя Бенедикта XV і проводилися таємно. Про існування контактів між Ватиканом і радянським урядом стало відомо тільки під час Генуезької конференції.

У грудні 1921 р. був укладений проект угоди про гуманітарну допомогу Ватикану голодуючому населенню Росії. Ця попередня угода гарантувала членам місії свободу пересування, звільнення від податків тощо. Натомість радянський уряд наполягав на визнанні Святим Престолом свого легітимного статусу на міжнародному рівні.

Після смерті Бенедикта XV (1922 р.) його наступник Пій XI (Акілле Ратті) отримав з Москви новий варіант угоди, який обмежував свободу дій місіонерів. Власне, термін “місіонери” був замінений на “посланники”, що мало вказувати на винятково благодійний характер допомоги голодуючим. 12 березня 1922 р. держсекретар Гаспаррі та представник радянської Росії в Італії В. Воровський таємно підписали угоду, яка згідно з дипломатичною традицією була складена французькою мовою. В документах Архіву зовнішньої політики Російської Федерації зберігаються переклади під назвою “Соглашение между Святейшим Престолом и Советским правительством по вопросу об отправке агентов Святейшего Престола в Россию”. Документ містив 14 пунктів, які обумовлювали роботу ватиканської місії щодо надання допомоги голодуючим у Росії [7, л. 24].

Поза письмовим договором залишилася домовленість сторін про припинення Ватиканом офіційних стосунків з раніше акредитованою при Святому Престолі місією О. Лисаковського, діяльність якої не була пролонгована радянським урядом [8, с. 158–184].

Це перший дипломатичний документ між Ватиканом і Радянською Росією, яким Апостольський Престол фактично визнав уряд більшовиків.

Коментуючи укладення договору, В. Воровський писав у НКЗС про його політичні переваги: 1) можливість збільшити потік коштів від Ватикану; 2) залучення Католицької церкви до надання допомоги безпритульним дітям, організації притулків для дітей та підлітків, майстерень. В. Воровський вважав, що політика переслідувань церкви тільки посилювала релігійний рух, який сприяє зміцненню авторитету Православної церкви в Росії. “Протидіяти цьому шляхом репресій смішно, а протиставити серйозну культурну (а не вузькополітичну) пропаганду ми виявилися безсилим”. Тому він пропонував під контролем

підтримати “агентів католицизму” з метою змусити “войовничу православну церкву повернути фронт проти нового конкурента і тим ослабити її операції проти Радвлади”. В. Воровський був переконаний, що політичний прагматизм Ватикану унеможливиловатиме його об’єднання з православними у боротьбі з радянською владою і одночасно сприятиме вирішенню національного питання. “Маючи справу з Ватиканом, а не з Варшавою, ми ліквідуємо польсько-націоналістичний елемент”, – вказував він [9, л. 94–95].

Як дипломат, В. Воровський пропонував компромісний варіант співпраці у системі міжнародних відносин. Він ні в якому разі не відмовлявся від класового погляду на релігію. Пропозиції В. Воровського передбачали “м’яку” боротьбу з релігією і церквою, використання її потенціалу у розв’язанні соціальних проблем. У контексті тієї політики, яку проводив більшовицький уряд, погляди, висловлені дипломатом, заслуговують на увагу. Вони характеризують складну внутрішньополітичну ситуацію, яка склалася в країні, і відсутність чіткої визначеності радянських керівників щодо Католицької церкви. Рішення уряду РРФСР спрямовані на боротьбу з нею на той час почасти мали ситуативний характер.

Надання гуманітарної допомоги народам, які постраждали в Першій світовій війні, а також нова гуманітарна акція для Росії стали важливим аспектом діяльності Ватикану, що значно зміцнило міжнародний авторитет Католицької церкви й особисто Бенедикта XV. Перед початком роботи місії Папа склав персональну пожертву на суму 500 тис. лір. 10 липня 1922 р. Пій XI звернувся до всіх католицьких єпископів з проханням про збір коштів для голодуючих у радянській Росії. Аналогічні послання спрямували віруючим ієрархи церкви, намагаючись залучити до допомоги голодуючим банки, великі торгові дома, урядові організації [10, с. 25]. У відповідь на звернення Апостольської Престоли було зібрано понад 2 млн американських доларів [11, с. 126–172].

Згідно з радянсько-ватиканською угодою від 12 березня 1922 р. гуманітарна місія у кількості 12 священників на чолі з американським єзуїтом Едмундом Уолшем 22 вересня того ж року приступила до благодійної діяльності у Криму. Ватиканська місія працювала у складі Міжнародного союзу допомоги дітям (МСДД). 6 серпня в Євпаторії була створена перша благодійна їдальня. Католицькій місії, у якій працювало 1700 осіб, наприкінці серпня вдалося з Феодосії спрямувати свою діяльність у південні райони Росії та Поволжя. Місія відкрила 257 їдалень, де харчувалися 95 тис. осіб, переважно діти. Безплатні кухні були створені в Москві, Ростові, Краснодарі, Оренбурзі. Тільки у Криму діяло близько 80 їдалень, які щоденно годували до 160 тис. осіб [11, с. 225]. Згідно із звітами місії вже через місяць після початку її роботи допомогу отримали близько мільйона осіб. У 1924 р. становище поліпшилося і місія годувала тільки 11 тис. осіб. Крім того, продовжували діяти спеціальні кухні для дітей і хворих. Значна допомога надавалася сиротинцям [12, с. 258].

Відповідно до договору уповноважені Святого Престоли прибували до Росії винятково з харитативною метою, не маючи повноважень на виконання завдань будь-якого іншого характеру, зокрема місіонерського. Але 17 липня 1922 р. В. Воровський повідомив керівництво про заявлену кардиналом Гаспаррі декларацію, в якій Е. Уолш є представником Ватикану в розподілі гуманітарної допомоги голодуючим, а також “уповноважений від імені Святійшого Папи вести переговори з усіх питань, які йому будуть доручені Ватиканом” [13, л. 33]. Таким чином, Е. Уолш отримав повноваження політичного представника Ватикану.

Робота католицьких священників відбувалась у складних умовах репресивного наступу держави на церкву. Члени папської місії були оточені атмосферою підозрілості та недовіри. Їхній проїзд Росією та Україною супроводжувався вказівкою “ніяких зустрічей не влаштовувати. Вжити тільки заходів для усунення непорозумінь” [13, л. 43]. Надалі робота контролювалася представниками виконавчих органів, а також ВНК-ДПУ (ВЧК-ГПУ – рос.) було встановлено спостереження, обмежувалося пересування, строго контролювалися контакти з католицьким духовенством у країні.

Незабаром виник серйозний конфлікт у зв’язку з закупівлею та розподілом медикаментів, на які уповноважений Російського Товариства Червоного Хреста (РТЧХ; РОКК – рос.) в Італії Михайло Шефтель 18 листопада 1922 р. отримав від Ватикану 1 млн лір

[14, л. 7]. При цьому у Римській курії потурбувалися, щоб перевезення вантажу територією Німеччини та Польщі не обкладалося митом. Відповідно, всі кошти було витрачено на ліки, так необхідні для боротьби з тифом та іншими епідеміями, від яких потерпали в Росії. Про це все повідомляв М. Шефтель голові Центрального комітету Червоного Хреста (далі – Центрохрест) З. Соловійову [13, л. 55].

У Ватикані вважали, що вантаж одразу надійде на Кавказ і південь Росії, де відчувалися найбільші потреби. Однак за розпорядженням Центрохреста медикаменти направили до Москви “для подальшого планового розподілу” [15, л. 43] і на склади ватиканської місії не потрапили, що порушувало домовленості.

Вацлав Воровський звернув увагу керівництва РТЧХ, що було б великою помилкою “підірвати довіру” Ватикану, оскільки, останній, сплачуючи всі рахунки, прагнув отримати можливість активної участі своєї місії у розподілі медикаментів серед населення [15, л. 31]. Згодом В. Воровський надіслав З. Соловійову телеграму про стурбованість Ватикану відсутністю медикаментів у його місіях у Краснодарі та Москві. “Навіть не припускаю, що обійшли Ватмісію, це підірвало б усяке довір’я до нас”, – писав він [15, л. 33].

Голова ватиканської місії Е. Уолш відмовлявся бути стороннім спостерігачем розподілу гуманітарної допомоги, яку вже від свого імені розподіляли радянські органи влади. У цьому він мав повну підтримку ватиканського керівництва [15, л. 34]. 31 березня В. Воровський вкотре писав із цього приводу: “Ватикану важливо, щоб розподіл здійснювався під контролем його місії і було відомо, що це дар папи” [15, л. 50]. Але саме ця обставина дратувала радянських чиновників – щоденні юрби людей, які оточували ватиканську місію, де їм надавали індивідуальну допомогу, зокрема й грошову [17, л. 27].

У результаті втручання В. Воровського у конфлікт з медикаментами кардинал Гаспаррі надіслав дві телеграми, в яких рекомендував Е. Уолшу компромісне рішення – прийняти католицькій місії лише половину вантажу [17, л. 29 об.]. Насправді, конфлікт набрав політичного забарвлення й обидві сторони – Держсекретаріат Ватикану і радянські дипломати – намагалися стабілізувати ситуацію. Зокрема, радянська сторона була зацікавлена у продовженні гуманітарної допомоги і прагматично оцінювала бажання Ватикану “через розподіл (гуманітарної допомоги – Е. Б.) вести католицьку пропаганду і вступати в безпосередній контакт зі споживачами”, незважаючи на переслідування священиків і розстріл прелата К. Буткевича [16, л. 47–48].

Але принциповість Е. Уолша поставила радянських керівників у безвихідне становище: далі утримувати медикаменти на складі РТЧХ або, порушивши побажання Ватикану, самостійно продовжити їх розповсюдження [9, л. 30 об.]. Інцидент загрожував перерости в міжнародний скандал.

Конфлікт Е. Уолша з радянськими чиновниками з приводу медикаментів розвивався на тлі арешту групи католицьких священиків на чолі з архієпископом Я. Цепляком та винесенням безпрецедентного для священиків смертного вироку. Будучи уповноваженим Ватикану вести переговори з радянським урядом, Е. Уолш намагався полегшити долю засуджених [18, л. 4]. Деякими радянськими керівниками його заступництво тлумачилося як підміна благодійницької діяльності політичною і релігійною, що порушувало умови Ватиканського договору. Легітимність політичних повноважень Е. Уолша викликала сумнів [17, л. 26].

Балансуючи на межі припинення переговорного процесу, який був ускладнений справою “Цепляка – Буткевича”, Г. Чичерін вважав доцільним продовжувати переговори. Для радянської сторони загострення відносин з Ватиканом могло створити додаткові проблеми в міжнародних переговорах з метою подолання її політичної та економічної ізоляції, до чого так прагнув СРСР. Тим більше, що Великобританія миттєво відреагувала на результати судового процесу, а 8 травня 1923 р. уряд Дж. Керзона пред’явив Радянському Союзу ультиматум, у якому, зокрема, вимагав припинити переслідування віруючих та звільнити засуджених [19, с. 37–38].

Одночасно була помічена зацікавленість Ватикану, який утримався від офіційної оцінки процесу над католицькими священиками, у подальшому розвитку діалогу. На засіданні Консисторії 23 травня Пій XI підтвердив намір продовжити діяльність гуманітарної місії, “яка триває вже ряд місяців і полегшила стільки страждань” [18, л. 43].

Однак у радянському уряді вважали, що міжнародні місії виконали завдання і їх подальше перебування у країні створює додаткові труднощі. Було офіційно оголошено про закінчення голоду і завершення роботи місій до 1 серпня 1923 р. 19 червня лист про припинення дії договору з католицькою місією був направлений голові ватиканської місії Е. Уолшу. У ньому повідомлялося, що будь-яка благодійна діяльність, яка є бажаною для Росії, може відбуватися “винятково як допомога... без... витрат на те з боку мого Уряду”. Проїзд, проживання, утримання складів, транспортування і т. п. – усі фінансові витрати “повинна взяти на себе та місія, яка бажає надавати нам допомогу [20, л. 175].

Едмунд Уолш був викликаний у Ватикан, звідки повернувся з новими пропозиціями від Римської курії. У Ватикані вважали недостатнім будувати роботу місії на основі розпоряджень радянського уряду про благодійницьку діяльність і пропонували укласти новий договір, згідно з яким планувалося створити безплатні дитячі диспансери й амбулаторії, організувати харчування для студентів та зайнятися облаштуванням їхніх гуртожитків, виділити кошти на боротьбу з епідемією. Е. Уолш повідомив, що в розпорядження місії надано 1 млн рублів золотом і її діяльність обмежиться Москвою та Ростовом. Також він просив надати місії у Москві в оренду будинок на 200 співробітників [17, л. 15].

26 липня текст договору був переданий Е. Уолшем у Закордонний відділ ЦК Последгола*. Серед інших окремих пункт фіксував право місії розпоряджатися пожертвуваннями [17, л. 12].

Полеміка навколо укладення договору затягувалася. 8 вересня Г. Чичерін повідомляв, що вже три місяці Е. Уолш безуспішно намагається укласти договір. Нарком вважав, що у межах загальної ватиканської політики це питання необхідно владнати [18, л. 34]. Але одночасно він не бажав, щоб Е. Уолш вів переговори з представниками радянського уряду про становище Католицької церкви, на що останній був уповноважений Ватиканом. Питання унормування діяльності Католицької церкви нарком ставив у залежність від визнання СРСР де-юре. У Москві це питання не могло бути вирішеним. Тому Г. Чичерін інформував Ватикан, що розглядає Е. Уолша лише як главу гуманітарної місії і вважає доцільним вести переговори з Ватиканом у Римі [21, л. 6].

Георгій Чичерін поставив за мету спонукати Ватикан відкликати Е. Уолша. У листах до свого представника в Римі він називав Е. Уолша “запеклим ворогом” або “зарозумілим професором”. У листопаді 1923 р. нарком повідомляв М. Йорданського: “Ніяких хороших відносин з Ватиканом не може бути, поки Ватикан тримає у Москві цього духовного хулігіна” [21, л. 45–46]. В іншому листі він писав представнику Росії в Італії: “Вкажіть, що ми вважаємо Волша** настільки скомпрометованим, що подальше його перебування у Москві є край небажаним і може лише нашкодити відносинам з Ватиканом. У подальшому не може бути і мови про його повернення до СРСР” [21, л. 60]. Нарешті, 23 листопада 1923 р. Е. Уолш був відкликаний.

У липні 1923 р. питання, які стосувалися становища католиків у СРСР та переговорів з Ватиканом, неодноразово обговорювалися на засіданні Антирелігійної комісії. У деяких засіданнях брав участь М. Йорданський, який влітку 1923 р. був призначений повноважним представником СРСР в Італії. За його участі, у присутності Г. Чичеріна 21 липня відбулася нарада у В. Менжинського***, на якій були окреслені основні пункти переговорів. Одразу

* Відділ, який займався ліквідацією наслідків голоду.

** У документах прізвище голови Ватиканської місії допомоги голодуючим Е. Уолша писали як Уолш, Вельш, Волш.

*** Менжинський В'ячеслав Рудольфович (1874 – 1934) – у 1918 – 1919 рр. – генеральний консул РРФСР у Берліні. З кінця 1919 р. – член Президії ВНК, з 1923 р. – заступник голови ОДПУ; в 1926 р. – голова ОДПУ; у 1927 р. обраний чл. ЦК ВКП(б).

були виключені з плану обговорення питання про надання релігійним організаціям прав юридичної особи. В. Менжинський заявив, що уряд не втручатиметься у призначення священиків, вважаючи це внутрішньою справою церкви. Заміну польських священиків на італійських та німецьких він пов'язав з формуванням “нової системи церковної політики” Ватикану на території Росії. Реорганізації вимагала католицька духовна академія в Петрограді, яка випускала священиків польського і литовського походження [21, л. 7].

У вересні того ж року, після прибуття до Італії, М. Йорданський виклав пропозиції радянської сторони заступникові держсекретаря Ватикану Дж. Піццардо. На першій же зустрічі, 20 вересня, останній повідомив, що аналогічні переговори проводить у Москві Е. Уолш. Договір, який є предметом обговорення, складався спільно П. Красиковим і Е. Уолшем. Звернувшись з запитом до керівництва, М. Йорданський отримав від Г. Чичеріна відповідь, у якій нарком констатував тенденцію затягування переговорів у взаємовідносинах з Ватиканом. Згідно з повідомленнями, які надходили до НКВС, справа “Цепляка – Буткевича” мала негативний резонанс у ватиканських колах, посявши зерно недовіри до перспектив досягнення домовленостей з радянським партнером. Водночас нарком вважав, що “папський двір настільки зацікавлений у відносинах з нами, що за будь-якого визначеного і твердого невдоволення з нашого боку він починає хвилюватися і виявляє готовність поступитися”. У листопаді він нагадував М. Йорданському, що його завдання полягало в укладенні договору з Ватиканом на основі циркуляру від 27 квітня і попереджав у разі його відсутності про закриття католицьких громад [21, л. 35]. У листі від 12 листопада Г. Чичерін рекомендував дипломатові зайняти жорстку позицію, вважаючи, що “Католицька церква більше нас зацікавлена в хороших відносинах” [21, л. 45].

Необхідно зауважити, що у 1923 р. серед частини впливових осіб Ватикану існувала впевненість у необхідності встановити найтісніші відносини з радянською Росією. У переговорному процесі враховувалася зацікавленість радянського уряду вийти з міжнародної ізоляції, і, таким чином, факт дипломатичного визнання Святим Престолом міг змінити характер політики щодо релігії, церкви, віруючих у Росії. Але вже у липні в Держсекретаріаті виникли сумніви щодо можливостей домовитись. Кардинал Дж. Піццардо висловився, що “на це дуже мало або навіть зовсім немає підстав” [22, л. 14]. Невизначеність правового становища Католицької церкви та неузгодженість цього питання у вищих ешелонах влади, упереджене ставлення до голови гуманітарної місії Е. Уолша, затягування укладення нового договору щодо продовження допомоги та ряд інших проблем вказували на те, що уряд РРФСР не має наміру прийняти умови Ватикану.

Намагаючись знайти підтримку своєї позиції у впливових ватиканських колах, у грудні 1923 р. співробітник радянського місії в Італії Б. Михайлов мав розмову з генеральним секретарем ордену єзуїтів о. Таккі-Вентурі. Після консультацій з впливовими особами Ватикану останній заявив, що Святий Престол готовий прийняти представника радянського уряду в обмін на уповноваженого представника Ватикану. “Ватикан готовий на весь католицький світ відкрито заявити про своє юридичне визнання Совпра* і розпочати офіційні переговори”. Попередні умови Ватикану стосувалися вирішення таких питань: 1) відкриття католицьких церков (це положення не викликало труднощів, оскільки храми вже були відкриті); 2) припинення переслідувань католицького духовенства за безумовного визнання Ватиканом права радянської влади карати духовних осіб при порушенні ними законодавства; 3) право призначення єпископів за погодженням відповідних кандидатур з органами влади, враховуючи їх національність та інші питання; 4) свобода католицьких шкіл (пропонувався американський варіант, коли поряд з державними функціонували релігійні школи, які давали широку освіту).

У результаті розмови радянський дипломат дійшов висновку, що “Ватикан не має наміру зараз визнавати нас де-юре”. Йшлося про релігійну освіту та приватні конфесійні школи, переваги яких доводив Таккі-Вентурі. Не дійшовши згоди в питаннях релігійної

* Скорочено від “Советское правительство”. У документах часто зустрічаються подібні скорочення.

освіти, опоненти погодились, що вирішення більш серйозних питань становитиме значні труднощі. При цьому Б. Михайлов відверто вказав, що після можливого і неминучого визнання СРСР великими державами, політичне значення визнання Ватиканом “зменшиться до факту другорядного значення” [21, л. 3–5].

17 листопада 1923 р. питання встановлення офіційних дипломатичних відносин з СРСР розглядалося на засіданні Римської курії. Проти цього гаряче заперечив генерал ордену єзуїтів В.-Д. Лєдоховський [23, с. 45]. Визнання уряду, брутальна атеїстична політика якого була зведена у ранг державної, безумовно, підірвало б авторитет Святого Престолу в очах міжнародної спільноти. З цієї причини Ватикан не афішував домовленості з Москвою. Надзвичайно негативного резонансу у країнах світу набули факти атеїстичного беззаконня. Переслідування духовенства, віруючих, закриття храмів і конфіскація церковних цінностей не мали ні морального, ні правового виправдання.

У 1924 р. міжнародне визнання Ватиканом СРСР втратило свою актуальність для радянського уряду. Певною мірою цьому сприяло встановлення дипломатичних відносин з Великобританією та Італією у лютому 1924 р. У взаємовідносинах з Ватиканом Москва зосередилась на унормуванні релігійного життя католиків. У березні того ж року Г. Чичерін писав: “У даний час визнання де-юре Ватиканом втрачено і те значення, яке воно могло мати в минулому, але угода про призначення священників і створення протиріч між полонізмом і католицизмом залишилася надзвичайно актуальною” [24, с. 73]. Нарком продовжував наполягати на необхідності прийняття окремого законопроекту для діяльності Католицької церкви у Радянському Союзі.

Красномовним свідченням розуміння партійними і радянськими функціонерами того часу змісту радянсько-ватиканських відносин є лист П. Красикова до Г. Чичеріна, надісланий ним напередодні відновлення переговорів. У ньому П. Красиков називав Ватикан “оплотом контрреволюції і клерикалізації”, провідником таємної, а за необхідності й відкритої боротьби проти соціалістичних республік [24, с. 72].

У радянській урядовій системі РПЦ залишалася інструментом стримування католицизму не тільки як носія релігійної ідеї, а й як представника західної системи цінностей. Ватикан вважали ворожою СРСР політичною організацією, яка функціонує під релігійним прикриттям, має висококваліфікованих “агентів” та значні матеріальні кошти для своїх прибічників. Нарком’юст рекомендував з великою обережністю поставитись до питання відкриття представництва Папи в Радянському Союзі [24, с. 72].

Листування між міністром Г. Чичеріним і завідувачем V відділу Нарком’юсту засвідчує полярність точок зору на проблему врегулювання радянсько-ватиканських відносин і нерозуміння останнім їх зовнішньополітичного значення. У квітні 1924 р. Г. Чичерін пояснював П. Красикову: “НКЗС ніколи не ставив на перше місце питання про визнання Ватиканом. Однак деяку користь у розумінні зміцнення міжнародного становища воно мало б” [24, с. 76].

Георгій Чичерін вказував на дві основні причини, які спонукали Радянський уряд до продовження переговорів з Ватиканом: по-перше, у СРСР були зацікавлені у призначенні священниками німців або італійців замість поляків, оскільки єдність між полонізмом і католицизмом залишилася актуальною. Використання деяких відносин з Ватиканом проти Польщі вже відіграли позитивну роль і повинні залишатися таким надалі. Одночасно НКЗС наполягав на праві відводу священників. Г. Чичерін вважав, що особливих труднощів у порозумінні з Ватиканом не буде. Його більше непокоїла відсутність у радянських декретах норм для юридичного обґрунтування цієї вимоги; по-друге, періодичні конфлікти навколо становища Католицької церкви в СРСР завдавали шкоди міжнародному авторитету радянської країни: “...Найбільше шкодять в Англії, і в Америці, причому, чи не в найпершу чергу у правлячих колах англійської робітничої партії” [24, с. 73–74].

Оскільки К. Юренєв представляв інтереси СРСР при Квіриналі, а дипломатичні відносини між Святим Престолом та Італією не були встановлені, Ватиканом було запропоновано переговори перенести у Берлін. У листуванні з цього приводу Г. Чичерін

повідомив дипломату позицію Антирелігійної комісії: визнання СРСР Ватиканом не повинно передбачати відкриття нунціатури в Москві і укладення конкордату [25, с. 50]. Літо 1924 р. нарком вважав сприятливим для ведення переговорів з огляду на ускладнення відносин Курії з французьким урядом [24, с. 77]. Окрім того, позитивним для СРСР було його офіційне визнання Норвегією, Австрією, Грецією, Швецією впродовж весни 1924 р. Переговори про визнання суверенітету НКЗС СРСР вів з Китаєм та Угорщиною.

Складні умови життя католиків у Радянському Союзі, знечолення церкви не могли сприяти компромісу на переговорах з боку Ватикану. Позиція радянських дипломатів також була однозначною, що у серпні того ж року призвело до призупинення переговорів. Необхідно звернути увагу на ту обставину, що на час проведення переговорів Нарком'юст не забезпечив радянських дипломатів необхідними документами, які регулювали б правовий статус Католицької церкви в СРСР. У липні Г. Чичерін звертався до П. Красикова з проханням пришвидшити роботу, підкресливши зовнішньополітичну сприятливість моменту [24, с. 77].

Однак Нарком'юст зволікав з підготовкою відповідних документів. Продовжуючи наполягати на необхідності правового врегулювання діяльності Католицької церкви, Г. Чичерін звернувся до голови Антирелігійної комісії О. Ярославського, який підтримав наміри наркома [24, с. 61].

9 грудня Г. Чичерін направив до Політбюро ЦК ВКП(б) остаточний варіант “Положення о католическом вероучении в СССР” і “Устав католического вероучения в СССР”. Одночасно він повідомляв, що, окрім цих документів, ОДПУ доручено підготувати постанови для внутрішнього користування: про умови пересування єпископів та інших духовних осіб, про хресні ходи, збори громад, умови зносин католицької ієрархії зі Святим Престолом, заборону прозелітизму [24, с. 61].

На початку січня 1925 р. голова Раднаркому СРСР О. Риков затвердив “Положення о католическом вероучении в СССР” і “Устав католического вероучения в СССР” як основу для подальших переговорів з Ватиканом. Документи були направлені повноважному представнику СРСР у Німеччині М. Крестинському для передачі їх папському нунцію у Німеччині Е. Пачеллі [26, л. 97–99].

Підставою для “Статуту” та “Основних положень”, підписаних О. Риковим 5 січня 1925 р., стали деякі постанови царського уряду щодо обмеження діяльності католицьких громад та ієрархії. Згідно зі Статутом культові споруди (костели) передавалися громадам у користування після підписання розписки у губвиконкомі. Правами юридичної особи останні не користувалися [27, с. 458–460]. У кадрових рішеннях радянська сторона зберігала за собою право ініціативи та відводу (пп. 1, 7, 11, 13). Сфера діяльності католицького духовенства підпорядковувалася законам і розпорядженням радянського уряду і обмежувалася територією проживання католицького населення, що виключало місіонерство (пп. 1, 3, 8). “Основні положення” забороняли діяльність на території СРСР чернечих чинів та їхніх філій, благодійних організацій, кооперативів (пп. 2, 5). Поширенню католицизму не сприяла також виключно латинська мова богослужіння (п. 4). Автори законопроекту жорстко обмежили інформативний вплив Святого Престолу. Окремим пунктом зазначалося, що “булли, бреве, послання, енцикліки та інші акти... не можуть публікуватися, поширюватися і пропонуватися до втілення у життя без дозволу НКЗС” (п. 6). Відповідно обмежувався виток інформації: вищі ієрархи повинні були тримати зв'язок з Курією також через посередництво НКЗС. Їм заборонялося перебувати у підпорядкуванні ієрархів інших країн і мати з ними службові зносини (п. 10) [24, с. 102–103].

З проекту Статуту був усунутий принцип виборності священиків, який викликав неузгодженості з обох сторін. Але, як виявилось, ініціатива належала органам ДПУ, яким значно легше було здійснювати контроль церкви через ієрархів, ніж насаджувати свою політику групам віруючих [28, с. 162].

Римська курія прийняла до розгляду документи, і у вересні 1925 р. М. Крестинський отримав від Е. Пачеллі відповідь. У ноті вказувалося, що запропоновані документи не

здаються Ватикану “придатними для обговорення”. Практично всі пункти обох документів були прокоментовані Е. Пачеллі як такі, що потребують змін. Однак Ватикан висловив сподівання на продовження переговорів і пошук компромісних рішень [26, л. 101].

Для остаточного прийняття рішень з питань переговорів тільки 5 червня 1926 р. була скликана Антирелігійна комісія. Радянська сторона залишила незмінними майже всі пункти запропонованих документів. Корективи внесли до процедури здійснення зв'язку. Служителям культу дозволялося мати безпосередні зносини з Ватиканом, але оприлюднення документів необхідно було узгоджувати з НКЗС. Комісія вирішила дозволити отримувати фінансову допомогу “з-за кордону групам віруючих на певні потреби (ремонт, купівля предметів культу, утримання церковних споруд і т.п.) за умови контролю з боку Радянського уряду” [26, л. 60].

Дипломатична пауза у переговорах тривала майже рік – з вересня 1925 р. до червня 1926 р. Нарешті, 14 серпня 1926 р., після звернень Апостольського Престолу, Г. Чичерін повідомив посольство СРСР у Берліні про результати рішень Антирелігійної комісії та Наркомату юстиції. 11 вересня 1926 р. Е. Пачеллі отримав офіційну відповідь радянського уряду. Документ викликав розчарування у ватиканських учасників переговорного процесу, які вважали, що радянська сторона переважно проігнорувала їхні вимоги. Подальше ведення переговорів видавалося безперспективним. Лише після нагадування Г. Чичеріна у червні наступного, 1927 р., нунцію Е. Пачеллі, що радянський уряд чекає відповіді, Ватикан підготував свої пропозиції. У жовтні того ж року на зустрічі з М. Крестинським нунцій запропонував зосередити переговори лише на трьох пунктах:

1. Призначення єпископів. Ватикан погодився при призначенні єпископів визнати за радянським урядом право відхиляти кандидатури з політичних міркувань.

2. Поповнення кліру. Ватикан наполягав на заснуванні семінарій для підготовки католицьких священиків, а також вільному в'їзді священиків з-за кордону за узгодження з урядом.

3. Фінансова допомога. Ватикан пропонував надати йому право фінансової допомоги священикам на особисті витрати та учительську діяльність [26, л. 22–24].

Упродовж жовтня – грудня 1927 р. дипломатичний корпус за дорученням Г. Чичеріна намагався з'ясувати позицію Ватикану: продовження переговорів передбачало узгодження лише цих трьох положень і, таким чином, затвердження Статуту католицького віровчення і Основних положень католицького віровчення в СРСР стає внутрішньою справою радянського уряду або Ватикан пропонував відмовитися від затвердження означених документів і виробити узгоджену позицію щодо запропонованих пунктів, які надалі і регулюватимуть відносини між СРСР і Апостольським Престолом, а також діяльність католицьких громад на території Радянського Союзу [26, л. 25]. Радянським дипломатам було зрозуміло, що Ватикан не піде на подальші поступки, якщо радянський уряд не внесе значних коректив або відхилить останні пропозиції [26, л. 18].

У грудні 1927 р. Пій XI оголосив про неможливість продовження переговорів з СРСР. 1 січня 1928 р. Е. Пачеллі повідомив М. Крестинського про рішення Ватикану призупинити переговори, вказавши на переслідування віруючих і ув'язнення священиків. Він сказав, що Пій XI має намір виступити з протестом проти жорстокого поводження з католицькими духовними особами в СРСР [26, л. 15–16].

Однією з причин такого рішення Папи був арешт 16 вересня 1926 р. апостольського адміністратора Могильова єпископа Б. Слосканса. У своїй заяві Мінському ДПУ єпископ заявив про провокативність свого арешту, мотивуючи тим, що під час обшуку на квартирі йому підкинули військові карти та інші документи. Він відмовився давати свідчення, підкресливши, що його арешт є свідченням переслідування Католицької церкви в СРСР [29, с. 224].

Фактично умовою продовження переговорів Курія ставила питання звільнення арештованих священиків. Після XV з'їзду партії, який відбувся у грудні 1927 р. і затвердив курс на ліквідацію релігії, у період роздмухування антикатолицької пропаганди, коли

священникам і віруючим інкримінувалася націоналістична або антидержавна діяльність, публічно проводилися судові процеси над “католиками-шпигунами”, Москва не могла піти на такий крок.

Нове загострення радянсько-ватиканських відносин припало на 1929–1930 рр. Антикатолицька пропаганда отримала додатковий стимул після укладення Латеранського договору в лютому 1929 р. між Святим Престолом і урядом Італії на чолі з Б. Муссоліні. Сторінки радянської преси заповнили статті про зв'язки Католицької церкви зі світовою буржуазією.

На початку лютого 1930 р. Пій XI оголосив про початок “хрестового походу” проти СРСР. На 19 травня 1930 р. Папа призначив спеціальні молебні за переслідуваних у Радянському Союзі. Заявлений публічно протест Папи перетворився на безпрецедентну за своїми масштабами міжнародну кампанію захисту віруючих, у якій взяли участь не тільки релігійні організації. Члени Палати представників США внесли на розгляд Конгресу резолюцію, яка звинувачувала радянський уряд в організації репресій проти віруючих усіх конфесій. Деякі політики навіть вимагали розірвати дипломатичні та економічні відносини з СРСР. Д. Ллойд-Джордж у розмові з Повноважним представником СРСР у Великобританії вказав на необхідність вжити заходів з метою зменшення розмаху антирелігійної кампанії в СРСР. Уряд Чехословаччини відмовився визнати СРСР суверенною державою [30, с. 85. 89, 103, 106, 119; 31, с. 225–227].

Провал радянсько-ватиканських переговорів став однією з причин звільнення з посади наркома закордонних справ Г. Чичеріна. Необхідно вказати, що його діяльність як глави НКЗС відбувалася у складних умовах протистояння між партійними чиновниками і дипломатичним корпусом. Нерозуміння партійними функціонерами ваги міжнародних відносин для утвердження життєдіяльності радянської Росії зумовлювалося ленінським прожектом світової революції, в якому дипломатія як “буржуазний інститут” не мала перспектив для існування. Таким чином, результати радянсько-ватиканських переговорів безпосередньо залежали від внутрішньої політики, яка проводилася в СРСР. Курс партії на ліквідацію релігії та церкви, який супроводжувався протиправними репресіями духовенства та віруючих, не міг бути основою для укладення договору. Святий Престол як духовний і керівний центр Католицької церкви опікувався проблемою збереження принципів свободи совісті. Становище релігії та церкви в радянській Росії стало предметом його першочергової турботи в переговорах з представниками дипломатичного корпусу. Для керівників більшовицького уряду встановлення дипломатичних відносин з Ватиканом було зумовлене необхідністю розірвати міжнародну політичну та економічну ізоляцію. Саме таке завдання ставилося перед дипломатичним корпусом НКЗС у 1921 – 1923 рр. Радянська сторона наміри Ватикану в переговорному процесі та допомогу голодуючим розглядала під кутом зору проникнення і поширення ворожого ідеологічного впливу на території СРСР. У трактуванні політики Ватикану радянські урядовці мало чим різнилися від своїх попередників періоду імперії.

Визнання Ватиканом СРСР як суверенної держави і встановлення з ним нормальних дипломатичних відносин ніяким чином не могло вплинути на атеїстичну політику радянського уряду. Рішуче обмеження діяльності церкви релігійними потребами віруючих, переслідування і репресії щодо духовенства і віруючих викликало недовіру Курії. В таких умовах визнання СРСР де-юре продемонструвало б всьому світу, що Ватикан підтримує подібне ставлення до релігії, церкви, віруючих або принаймні не може чи не хоче протистояти цьому. В обох випадках такий вчинок міг спричинити серйозну критику міжнародної спільноти.

Під час переговорів у 1924–1927 рр. взаємовигідність укладення договору зберігали обидві сторони. Для Ватикану важливим було зберегти Католицьку церкву в СРСР, її кадровий потенціал і підписати двосторонній договір, який би гарантував правову чинність її діяльності в цій країні. Для радянського уряду Ватикан ще залишався засобом міжнародного визнання і авторитету. Однак із розширенням кола держав, які визнавали суверенність СРСР,

та руйнуванням церковних інституцій, ліквідації духовенства, укладення договору для більшовицького керівництва втратило своє значення. Неактуальність цього питання відбилась на міжвідомчому протистоянні НКЮ, який готував правові документи, і НКЗС, для якого ці документи були предметом переговорів.

Польсько-католицька проблема, яка так непокоїла Г. Чичеріна і була однією з причин необхідності домовлятися з Ватиканом, сталінським урядом розв'язувалась радикально – ліквідацією Католицької церкви і репресіями проти її вірних, більшість з яких становили поляки.

Список використаних джерел

1. Бок Н. Россия и Ватикан накануне революции. Воспоминания дипломата / Иеромонах Николай Бок О. И. – Нью-Йорк: Русский Центр Фордамского Ун-та, 1962. – 79 с.
2. *Внешняя политика СССР*: сб. док. Т. 1. 1917 – 1920 гг. / Отв. ред. С. А. Лозовский; ред. и авт. примеч. проф. Б. Е. Штейн. – М.: [б. и.], 1944. – 572 с.
3. *Державний архів Російської Федерації* (далі – ГАРФ). – Ф. 200. – Оп. 1. – Д. 310.
4. *Архів зовнішньої політики Російської Федерації* (далі – АВП РФ). АВП РФ. – Ф. 98. – Оп. 4. – П. 2. – Д. 5.
5. *ГА РФ*. – Ф. А-353. – Оп. 5. – Д. 234.
6. *АВП РФ*. – Ф. 098. – Оп. 5. – П. 102. – Д. 32.
7. *АВП РФ*. – Ф. 98. – Оп. 6. – П. 4. – Д. 9.
8. Карлов Ю. Советская власть и Ватикан в 1917-1924 гг. / Ю. Карлов // Россия и Ватикан в конце XIX – первой трети XX века / под ред. Е. С. Токаревой, А. В. Юдина. – СПб.: [б. и.], 2003. – 321 с.
9. *АВП РФ*. – Ф. 04. – П. 419. – Д. 56870.
10. *Вера и Родина*. – 1924. – № 2.
11. Венгер А. Рим и Москва: 1900 – 1950: пер. с фр. / А. Венгер; предисл. Н. Струве. – М.: Русский путь, 2000. – 616 с.
12. *Вера и Родина*. – 1924. – № 12.
13. *АВП РФ*. – Ф. 98. – Оп. 6. – П. 4. – Д. 9.
14. *ГА РФ*. – Ф. 3341. – Оп. 5. – Д. 100.
15. *ГА РФ*. – Ф. 3341. – Оп. 6. – Д. 319.
16. *ГА РФ*. – Ф. 9501. – Оп. 5. – Д. 45.
17. *АВП РФ*. – Ф. 04. – Оп. 59. – П. 419. – Д. 56870.
18. *АВП РФ*. – Ф. 98. – Оп. 7. – П. 5. – Д. 9.
19. *Англо-советские отношения со дня подписания торгового соглашения до разрыва (1921 – 1927 гг.): ноты и документы с вводной статьей и предметными указателями* – М.: Изд. Литиздата нар. Комиссариата по Иностранным Делах, 1927. – 172 с.
20. *ГА РФ*. – Ф. Р-1065. – Оп. 3. – Д. 64.
21. *АВП РФ*. – Ф. 098. – Оп. 6. – П. 103. – Д. 48.
22. *АВП РФ*. – Ф. 98. – Оп. 8. – П. 8. – Д. 9.
23. Роод В. Рим и Москва: Отношения между Святым Престолом и Россией / Советским Союзом в период от Октябрьской революции 1917 г. до 1 декабря 1989 г. / В. Роод; пер. с нем. Ю. Авакумова. – Львів: Монастир Монахів Студійського Уставу: Свічадо, 1995. – 279 с.
24. *Исторический архив*. – 2005. – № 1.
25. Токарева Е. Отношения СССР и Ватикана: от переговоров к разрыву. 1922 – 1929. / Е. С. Токарева // Россия и Ватикан в конце XIX – первой трети XX века / под ред. Е. С. Токаревой, А. В. Юдина. – СПб., 2003. – 321 с.
26. *ГА РФ*. – Ф. 5263. – Оп. 1. – Д. 2.
27. *Архивы Кремля*. – Кн. 1: Политбюро и церковь, 1922 – 1925. – Новосибирск; М.: Сибирский хронограф: РОССПЭН, 1997. – 599 с.
28. Токарева Е. С. Проблемы статуса католической иерархии в переговорах СССР и Святого Престола в 20-е годы XX века / Е. С. Токарева // Россия и Ватикан / п. ред. Е. С. Токарева, А. В. Юдина. – 2007. – Вып. 2. – 323 с.
29. Dzwonkowski R. SAC. Kosciol katolicki w ZSSR 1917 – 1939: Zarys historii / Roman Dzwonkowski SAC. – Lublin: TNKUL, 1997. – 476 s.
30. *Документы внешней политики СССР* / М-во иностр. дел СССР; А. А. Громыко [и др.]. – М.: Политиздат, 1967. Т. 13: 1 января – 31 декабря 1930 г. – 883 с.
31. *Международная политика в 1930 г.: договоры, декларации и дипломатическая переписка* / собрал и редактировал А. В. Сабанин. – М.: Наркоминдел, 1932. – 414 с.

Ella Bystrytska

THE SPECIALITES OF DEVELOPMENT OF THE SOVIET-VATICAN RELATIONS IN 1917–1929

In the article the author turn out the specialites of development of diplomatic relations turn out between Soviet Russia and Sainted Throne, their purpose and consequences.

Key words: USSR, Ukraine, Vatican, papal mission, Sainted Throne.

УДК 94 (438)

Оксана Парнета



ОСНОВНІ ТЕНДЕНЦІЇ СТАНОВЛЕННЯ ЗОВНІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ВІДРОДЖЕНОЇ ПОЛЬЩІ. ФЕДЕРАЛІЗМ ТА ІНКОРПОРАЦІОНІЗМ (1918–1926 рр.)

У статті проаналізовано основні пріоритети та етапи зовнішньої політики Другої Речі Посполитої у 1918–1926 рр. у континуумі системи міжнародних відносин післявоєнної Європи.

Ключові слова: Друга Річ Посполита, післявоєнна Європа, зовнішня політика, міжнародні відносини, федералізм, інкорпораціонізм.

Відновлення національної незалежності Польської держави 11 листопада 1918 р. та розвиток її державницьких інститутів припав на період кардинальних змін у системі міжнародних відносин Центральної і Східної Європи, пов'язаних із завершенням Першої світової війни. Підсумки і наслідки війни 1914–1918 рр. зумовили глибинні зміни фактично в усіх компонентах тодішнього міжнародного життя та визначили головні тенденції його розвитку, принаймні, у першій половині XX ст. Так, автор популярної книги з історії західної цивілізації Дж. Шпильфогель писав: “Перша світова війна була визначальною подією XX ст. Вона зруйнувала довоєнний економічний, соціальний і політичний лад Європи, в той час як її сумнівні результати підготували шлях для ще більш руйнівної війни” [1, с. 876]. А відомий американський дипломат Джордж Кеннан у своїх спогадах взагалі прийшов до висновку, що в контексті XX ст. Першу світову війну “варто розглядати, як розглядають її багато думаючих людей – в якості “зародкової” катастрофи цього століття...” [2, с. 40].

Перша світова війна та її наслідки ініціювали процеси, які призвели до розпаду Австро-Угорської імперії та зречення влади Габсбургів, проголошення Німецько-Австрійської республіки, падіння Російської й Оттоманської (Османської) монархій. Серед багаточисельних геополітичних змін, викликаних війною, одним із найбільш важливих стало виникнення у Європі нових незалежних держав, що було явищем, безперечно, епохального значення. Саме в цей час процеси національного державотворення розпочались у чехів, словаків, поляків, сербів, хорватів, білорусів та українців. Тоді здобули незалежність Чехословацька Республіка (28 жовтня 1918 р.), після правно-політичних процедур, пов'язаних із приєднанням до Сербії, 1 грудня 1918 р. Держава словенців, хорватів і сербів, що постала 29 жовтня цього року, перетворилася на Королівство сербів, хорватів і словенців на чолі з династією Карагеоргієвичів. Ще раніше, у листопаді 1917 – січні 1918 р., конституювалася Українська Народна Республіка (УНР), в Білорусі набула чинності Білоруська Рада [3, с. 8]. Як уже зазначалося вище, 11 листопада 1918 р. була створена Друга Річ Посполита – Польська Республіка. Після Першої світової війни постали Фінляндія, Литва, Латвія, Естонія, суттєво змінилися кордони й етнічний склад населення Румунії, а також Болгарії. У підсумку виникли чи були відтворені як мінімум вісім нових незалежних держав (або 10, якщо рахувати Австрію та Угорщину) [4, с. 14].

Розпад держав-імперій знаменував собою початок нової сторінки історії для багатьох європейських народів, які стали на шлях самостійного розвитку. Тож серед інших подій історики трактують суверенізацію нових держав як одну з найважливіших ознак новітнього часу. Як стверджував відомий англійський історик Д. Джолл, Перша світова війна стала “кінцем однієї доби і початком другої”, а її наслідки – “російська революція, політичні та соціальні перевороти 1918–1922 рр. повсюди в Європі, перекроєння мап внаслідок появи нових держав визначили напрям історії у двадцятому столітті” [5, с. 13]. А міжвоєнна доба

1918–1939 рр. вмістила в собі події світової історії, резонантність яких відчувається і до сьогодні.

Першу світову війну, на думку авторки, можна визнати тим рубежем, на якому завершилася нова й розпочалася новітня історія світу, історія великих змін, перетворень системи старого світу на основі рішень Паризької мирної конференції та Версальсько-Вашингтонської системи. Зміни, що відбулися після, а головне ж – в результаті Великої війни 1914–1918 рр. мали дійсно геополітичний характер й наслідки. Склалися не тільки нові соціально-економічні й політичні реалії в повоєнному світі, а й почали налагоджуватися нові підходи до врегулювання міжнародних відносин, векторність яких була окреслена у континуумі Версальсько-Вашингтонської парадигми міждержавних взаємин між двома світовими війнами.

Новостворена Друга Річ Посполита не тільки ознаменувала завершення багатолітніх зусиль поляків у справі відродження країни й була закономірною подією в історії державницьких домагань польського народу, а і відповідала вимогам національної та європейської історії, стала складовою післявоєнної Європи й Версальської системи. У цьому контексті винятково важливого значення крізь призму сучасного становлення нового світу набула проблема дослідження формування зовнішньополітичних пріоритетів, започаткування державних структур національної дипломатії, результативності їх діяльності на важливих етапах становлення і утвердження Польської держави у системі міжнародних відносин міжвоєнної доби, її гідного міждержавного представництва на європейському континенті, а відтак і у світі. Слід констатувати, що ще й досі ці питання не набули достатнього висвітлення в українській історіографії. У запропонованій статті зроблено спробу визначити і проаналізувати основні тенденції формування зовнішньої політики Другої Речі Посполитої, показати її головні етапи в континуумі геополітичних змін після Першої світової війни та системи міжнародних відносин у післявоєнній Європі.

Серед багатьох нагальних проблем, що постали перед відновленою Польською державою, зовнішньополітичні посідали особливе місце. Вони були пов'язані зі справжньою незалежністю країни, її визнанням зовнішнім світом, способами і темпами її входження до післявоєнного співтовариства, участю в розв'язанні чисельних питань міжнародної політики міжвоєнної доби. Зауважимо, історична практика розбудови незалежних держав переконливо свідчить, що їх суверенність, крім усього іншого, передбачає самостійність їх зовнішньої політики.

У цьому зв'язку доречним буде розглянути термінологічні питання, а також визначити загальні проблеми, що стосуються генези розвитку й пріоритетів міжнародних відносин у структурі суспільства й держави. Це дасть змогу порівняти, якою мірою існуюча у відродженій Польщі система міждержавних відносин мала аналоги в тодішній Європі, а у чому вбачаємо її специфічні риси. На нашу думку, зовнішня політика є системою дій держави на міжнародній арені, спрямованої на забезпечення впливу на поведінку інших суб'єктів міжнародних відносин та пристосування до наслідків процесів системи міжнародної. Зовнішня політика тієї чи іншої країни не зводиться до окремих дискретних дій, а має характер зовнішньополітичної діяльності, в основі якої лежить більшою або меншою мірою формалізована стратегія поведінки в міжнародному середовищі. За своїм функціональним змістом зовнішня політика актуалізує соціальні інтереси в індивідуальному, корпоративному та універсальному аспектах, а також у субнаціональному, національному, регіональному та глобальному вимірах [6, с. 529]. Авторка схильється до визнання діалектичного характеру взаємодії внутрішньої та зовнішньої політики держави, конкретний стан якої, не в останню чергу, залежав від статусу суб'єкта міжнародних відносин, як сукупності різних форм і засобів співробітництва, взаємин між народами і країнами. Зміст і характер міжнародних відносин визначається об'єктивними чинниками, що впливають з тенденцій світового суспільного розвитку, історичних традицій, стану зв'язків між тією чи іншою країною у відповідний період.

У цьому контексті підкреслимо, що здобуття Польщею ознак повноцінної держави, повноцінного суб'єкта міжнародних відносин після Першої світової війни відбувалося за складних

і суперечливих умов, що значною мірою визначило характер й зміст її національної політики на міжнародній арені. Складність ситуації полягала в тому, що Польща, будучи офіційно незалежною державою, маючи певний потенціал міжнародних зв'язків, не мала відповідного місця й впливовості у стосунках з іншими державами, поставала радше об'єктом, ніж суб'єктом зовнішнього впливу, відчувала зрештою брак дипломатичних кадрів. Хоча із забезпеченням єдності польського народу й польської території виникла нова ситуація в Центральній Європі, де відроджена Польща була однією з найбільших держав з багатовіковими традиціями самостійного існування та активної зовнішньої політики, проте міжнародна ситуація і становище Другої Речі Посполитої залишалися украй складними. Варто зазначити, поки Польща як самостійна держава не існувала, її прагнення до свободи пробуджували симпатії до неї багатьох народів і країн. Коли ж вона знову постала, як суверенна країна й узялася відстоювати власні інтереси на міжнародній арені, зокрема вигідні для себе питання розв'язання кордонів, одразу ж почулися численні критичні голоси критики і зневаги, що засуджували Польщу, говорили про неї як про “сезонну державу”, нападати на так званий польський коридор (Німеччина), заявляли про неї, як про “охоронця” біля колючого дроту, що відділяє Росію від Європи (РРФСР) і т. д. [7, с. 5–6]. А Девід Ллойд Джордж назвав її (Польщу – О. П.) “історичною помилкою”, що “здобула свободу не власними зусиллями, а кров'ю інших людей”, країною, що “накинула іншим народам ту саму тиранію, від якої страждала багато років”. “Польща, – казав він, – упилася новим вином свободи, яке дали їй союзники”, і “уявила себе нездоланно знадливою коханкою Центральної Європи” [8, с. 739]. В. Молотов називав Польську державу “потворним байстрюком Версальського миру”; Е. Г. Кар назвав її “фарсом”, а А. Гітлер – “державою, що постала з крові незліченних німецьких полків”, “державою, збудованою на силі й керованою палицями поліції та військових”, “сміховинною державою, що не має ніякої національної, історичної, культурної та моральної основи” [8, с. 739]. Зауважимо, що польський уряд і його дипломатична служба, а також сейм, намагалися захистити добре ім'я Польщі як суверенної держави, долали обмови, обґрунтовували її інтереси на міжнародній арені. Це була одна з великих і важливих проблем польської зовнішньої політики упродовж цілого міжвоєнного двадцятиліття.

У процесі розгляду з'яви Другої Речі Посполитої зацентруємо увагу на тому, що відновлення 11 листопада 1918 р. незалежності Польщі й проголошення її Республікою відповідало прагненням поляків, було логічним кроком у розвитку польської національно-визвольної боротьби, завершенням довготривалого руху поляків до свободи і політичної самостійності. Процес становлення польської національної незалежності сам собою став проявом закономірності розвитку історичних подій, історичної зумовленості її відродження. Тож її “не створив Версальський договір, який тільки підтвердив те, що вже існувало, й територіальні статті якого обмежувалися визначенням кордону тільки з Німеччиною. То не була підпорядкована держава, яку готувалися створити уряди союзних держав у 1917–1918 рр. у співпраці з Національним комітетом Дмовського у Парижі. То не була держава, яку сподівалися створити більшовики як свій червоний міст з революційною Німеччиною. І то не була маріонеткова Польща, яку в різних подобах пропонували створити під час війни Росія, Німеччина та Австрія”, – зауважує видатний англійський історик Норман Дейвіс [8, с. 740].

Крах усього усталеного ладу в Центральній та Східній Європі прирік молоду республіку на низку воєнних конфліктів. У 1918–1921 рр. одночасно точилося шість війн [9, с. 17]. Українська війна, що почалася у Львові в листопаді 1918 р. і закінчилася ліквідацією Західно-Української Народної Республіки в липні 1919 р., утвердила польський контроль над Східною Галичиною аж до річки Збруч. Познанській війні з Німеччиною, що спалахнула 27 грудня 1918 р., поклав край Версальський договір 28 червня 1919 р., зате Сілезька війна, яка точилася уривчасто протягом трьох повстань (16–24 серпня 1919 р., 19–25 серпня 1920 р. і 2 травня – 5 липня 1921 р.), закінчилася тільки тоді, коли в Женеві 1922 р. підписали Сілезьку конвенцію. Литовська війна, в якій йшлося про долю міста Вільна (Вільнюса), почалася в липні 1919 р. і тривала на практиці до перемир'я в жовтні 1920 р., а теоретично, за браком офіційного мирного договору – упродовж усього міжвоєнного періоду.

Чехословацька війна, яка почалася 26 січня 1919 р. з чехословацького нападу на Цешин (Тешин), що порушив місцеву угоду, закінчилася союзницьким арбітражем 28 липня 1920 р. Невеличкі конфлікти в Спиші та інших районах Карпат тривали до 1925 р. Найтяжчим з усіх конфліктів була польсько-радянська війна, оскільки загрожувала існуванню республіки. Це “випробування вогнем, що лишило тривалий слід” [8, с. 740]. Не варто при цьому забувати і про агресивний загарбницький характер воєн Польської держави у досліджуваний період. Силowe встановлення більшої частини кордонів Польщі призвело до міжнаціональної напруги, підозри і, власне, конфліктів із сусідніми країнами, послаблення міждержавних взаємин. Заради справедливості необхідно зазначити, що відроджена Польща розбудовувалася в умовах постійної зовнішньої загрози. Разом з тим, до Другої Речі Посполитої увійшли землі з етнічно переважаючим непольським населенням, яке прагнуло створити власні держави. Це істотно впливало і на внутрішні відносини в країні, і на зовнішньополітичну діяльність відновленої Польщі, утвердження її міжнародного становища у міжвоєнному світі.

Характерною рисою польської міжнародної політики в часи постання Другої Речі Посполитої було ідеологічне її забарвлення. Як зазначає відомий польський історик Януш Паєвський, – “це був конфлікт поміж християнством та ісламом, поміж західним світом, латинським і католицьким, та східним православ’ям, поміж лібералізмом і самодержавством, поміж антикомунізмом і комунізмом” [10, с. 134]. На думку авторки, варто брати до уваги і такий чинник, котрий впливав на формування зовнішньої політики, її напрямки. Мається на увазі географічне положення Польщі, яка позбавлена природних кордонів, за винятком гірського пасма на південному заході та невеликого морського узбережжя на півночі, що штовхало її – залежно від кон’юнктури в умовах протистояння і визначення кордонів, з одного боку, до експансії, а з другого – напружувати зусилля для власного життя, власного існування. До того ж XIX ст. принесло, а власне утримало роздробленість польської політики. Вели її певною мірою органи державних утворень на польських землях – Варшавське князівство і Конгресове королівство, листопадові й січневі повстанці, метою котрих було – вижити й повернути незалежність. В одних прагнення повернути незалежність набирало такої сили, що заступало все. В інших гасло “вижити” виходило на передній план і глушило всі інші погляди [10, с. 134]. Польська політична думка XIX ст. відзначалася не тільки поділом на прихильників збройної дії та однодумців органічної праці. Різницю їх також осуд, хто із загарбників є головним ворогом Польщі й головною перешкодою на шляху до незалежності. Так формувалася польська політична думка в момент, коли Польська держава стала дійсністю. Також треба пам’ятати, що вона формувалася в XIX ст. тільки теоретично. Не було польського уряду, польського парламенту, політичних дій. На наш погляд, і тут знаходилася загальна причина багатьох недомагань польської зовнішньої політики в перші роки незалежності. Так само як перед Польщею П’ястів, Польщею Ягелонів, Річчю Посполитою, так і перед Польщею Двадцятиріччя постали дві дилеми: хто з сусідів є більш небезпечним і в якому напрямку й повинна діяти Польща. Перша дилема залишалася актуальною упродовж 1918–1939 рр., друга – швидко втратила своє значення. За спрощеною схемою розмірковування так само, як і в епоху розподілів країни, роки Першої світової війни, так і в міжвоєнний час боролися, на думку авторки, в основному, між собою дві зовнішньополітичні орієнтації – антинімецька й антиросійська. Тож коли, з’ясовуємо міжнародну політику Польщі у досліджуваний період маємо пам’ятати, що вона була функцією німецько-російських відносин для країни, втиснутої поміж ці дві могутні держави, тобто між заходом і сходом. За оцінкою Юзефа Пілсудського головними супротивниками відбудови Польської держави були Росія і Німеччина, хоча остання серед цих двох ворогів видавалася йому більш грізною й небезпечною. “Побита на заході, – говорив він, – на сході вона залишалася сильною” [11, с. 123]. У відповідь на запитання кореспондента “Le Matin” чи він є оптимістом, 19 лютого 1919 р. Пілсудський заявив: “Був би ним цілком, якщо б Польща була залишена сама собі й мала можливість повільного розвитку; але, на жаль, ця країна оточена ворогами. Найбільш запеклими є Німеччина й більшовики, бо наше відродження повністю розчленовує й знищить Пруссію й відкине максималістів на схід Європи. Я маю дані

про те, що Німеччина й більшовики разом зроблять усе, щоб перешкодити відродженню Польщі” [12, с. 59]. 13 серпня 1921 р. міністр закордонних справ Константи Скірмунт (11.06.1921 – 6.06.1922) охарактеризував міжнародне становище Другої Речі Посполитої такими словами: “Втиснена в два осередки ненависті, суспільної в Росії та національної в Німеччині, поміж два загарбницькі імперіалізми, Польща більш ніж будь-яка інша держава наражається на небезпеку як з одного, так і з другого боку. Потребуючи спокою, зокрема у добу творення й розбудови нашої державності, ми мусимо шукати гарантій нашого буття і знайдемо їх тільки в рівновазі політичних сил світу, яка базується на спільному інтересі всіх тих, хто переможно вийшов із світової війни” [13, с. 179]. Звичайно, обидві ці давні орієнтації у зовнішній політиці країни надалі залишалися актуальними і у Другій Речі Посполитій, але вже в інших формах. Щодо Німеччини, то вона захоплена колись у Польщі землі втратила, щоправда не всі, на основі Версальського трактату. Значна кількість німців визнала це кривдою, з якою вони погодитися не можуть. Зауважимо, що такі думки поширювалися не тільки в Німеччині, але їх поділяли численні кола на Заході. Там вважали, що Версальський договір признав Польщі занадто багато, що особливо т.зв. “коридор” на Помор’ї є важкою поразкою, завданою Німеччині. Німці це бачили й перші реваншистські прагнення спрямували проти Польщі. Енергійна пропагандистська акція мала підготувати ревізію версальських рішень, поки що мирним шляхом, на підставі пакту Ліги Націй. Для розбитої й роззброєної Німеччини розв’язання цього питання збройним шляхом поки що не було можливим [10, с. 133]. Відносно Росії, то тут була інша справа. Кордон між Другою Річчю Посполитою та східним сусідом виник шляхом компромісу, взаємних поступок. У польському суспільстві, принаймні в переважній його більшості, після березня 1921 р. панувало переконання, що Ризький договір, який базується на порозумінні, угоді з Росією, є договором, укладеним двома сторонами, також і радянською, добровільно й лояльно, а тому має всі риси тривалості. З боку Кремля ніколи, аж до 17 вересня 1939 р. не заперечувалися публічно й офіційно територіальні основи договору й ніколи не піддавалися сумніву, наголошуємо, офіційно кордони, визначені Ризьким договором. Насправді в Кремлі вважали Ризький договір умовою перехідного характеру й діяли потайки згідно з такою позицією, але в Польщі на це не звертали уваги [10, с. 134]. При цьому зазначимо, що ставлення Польщі до Росії визначали два чинники: перший – поляки упродовж тривалого часу Росію ототожнювали з царизмом, слабкість котрого в останню епоху його існування переносили на слабкість Росії, яку вона, вважали, не скоро зможе подолати; другий – у країні загальним було переконання, що Польща перемогла Росію в 1920 р., а це вело до зміцнення помилкових уявлень про слабкість Росії. Поляки не усвідомлювали те, що не Польща перемогла Росію, а лише польська армія перемогла під Варшавою Червону Армію й відбила напад. Натомість це ускладнювало міжнародне становище країни, оскільки насправді, незважаючи на поразку, Німеччина й далі залишалась могутньою державою. А послаблення Росії внаслідок революції та громадянської війни також було тимчасовим. Обидві держави, незадоволені, ізольовані, прагнули реваншу, чим загрожували новій Центрально-Східній Європі, особливо саме Польській державі [14, с. 250]. Лідер національної демократії Роман Дмовський через десять років після перемоги під Варшавою писав: “Треба передусім навчитися думати про Росію, чого ми ніколи не вміли” [15, с. 123].

Зрештою особливість польської зовнішньої політики в досліджуваній період полягала також і в тому, як зазначає Н. Дейвіс, що “Річ Посполита постала в листопаді 1918 р. внаслідок, який біологи могли б назвати партеногенезом. Вона створила сама себе у вакуумі, що лишився після краху трьох держав, які поділили країну” [8, с. 739]. Складність полягала ще й у тому, що польська зовнішня політика досить несподівано і незвично для багатьох виявилася предметом внутрішньополітичної боротьби, коли, приміром, розв’язання інтеграції польських земель після проголошення Польської Республіки, налагодження системи господарювання, певні позиції й дії офіційних структур призводили до несприятливих колізій у справі вироблення зовнішньої політики країни. Специфікою польської зовнішньої політики досліджуваного періоду було також і те, що принцип

національного самовизначення, котрий миротворці, зокрема президент В. Вільсон, взяли за основу реконструкції Центрально-Східної Європи, у т.ч. і Польщі, мав узгодити формальні кордони з етнічним поділом. З огляду на існування багатьох безнадійно змішаних районів та потребу враховувати економічні, стратегічні й історичні фактори, визначити абсолютно справедливий кордон було практично неможливо. Насамперед, після Першої світової війни це стосувалося Польської держави, що в добу національного відродження створювали складні й нерозв'язні проблеми на міжнародній арені.

У цих умовах політичні вожді відроджуваної Польської держави стали перед непростю проблемою визначення основ польської зовнішньої політики в контексті національних інтересів, враховуючи геополітичні виклики і зміни після Першої світової війни. Відразу в 1918 р. багато відомих польських діячів виступало від імені Польщі на міжнародних форумах, вони були широко відомі за кордоном, підтримували контакти з державними лідерами інших країн, проявляли численні ініціативи, формували не тільки образ відновленої Польщі, але й Європи. У Парижі, Лондоні та інших столицях діяв Роман Дмовський, в США активним був Ігнацій Падеревський, на перебіг польсько-російських стосунків впливав Юзеф Пілсудський, польсько-німецькі справи на найважливіших етапах знаходилися в руках Войцеха Корфанти, як керівники урядів, на польську зовнішню політику справляли вплив Вінцентій Вітос і Ігнацій Дашинський, деякі міністри закордонних справ, окремі дипломати. Дипломатична служба Другої Речі Посполитої виникла в нелегких умовах, методом імпровізації, творилася, переважно, в чотирьох центрах – у Польщі серед діячів краківського Головного національного комітету, довкола Регентської ради та її Державного департаменту, на Заході в Національному польському комітеті, четвертим осередком був Ballhausplatz у Відні, тобто спільне Міністерство закордонних справ Австро-Угорщини [10, с. 138].

Особистий склад Міністерства закордонних справ Польщі був досить диференційований з точки зору політичного походження: належали до нього діячі Національного польського комітету (посли в Парижі, Римі? Брюсселі: Маурицій Замойський, Константи Скірмунт, Владислав Собанський), довірені особи Начальника держави (Леон Василевський, Титус Філіпович), працівники уряду Регентської ради й Головного національного комітету (Роман Кноль, Кароль Бадер, Юліуш Лукасевич), кілька фахівців з австро-угорської дипломатичної служби (Владислав Скшинський, Олександр Скшинський, Ян Шембек) і, нарешті, особи, яких завдяки їх позиції в суспільстві й донедавній діяльності було визнано можливими в польській дипломатії – посли в Лондоні та Вашингтоні: Євстахій Сапега, Казімеж Любомирський, посол у Ватикані Юзеф Веруш Ковальський [10, с. 139]. У державах з парламентським устроєм пост міністра закордонних справ посідали, як правило, парламентаристи. У відновленій Польщі тільки один міністр закордонних справ був парламентарієм – Мар'ян Сейда. Обіймали цю посаду два творчих працівники – митець Ігнацій Падеревський і професор політехніки Габріель Нарутович, визначний публіцист Леон Василевський, офіцер з дипломатичним стажем Юзеф Бек, державний діяч високого класу Роман Дмовський. Всі інші були покликані на міністерські посади із закордонних осередків. До травня 1926 р. посада міністра закордонних справ розподілялася на підставі порозуміння поміж політиком, що формує кабінет і сеймовими фракціями. Від 15 травня 1926 р. рішення про призначення міністра закордонних справ знаходилося в руках Маршалка. З передтравневих міністрів із Ю. Пілсудським більш або менш пов'язаними були Л. Василевський, С. Патек, Є. Сапега і Г. Нарутович. Політичний напрямок Національної демократії представляли К. Скірмунт, М. Сейда, Р. Дмовський і М. Замойський. І. Падеревський наче зберігав рівновагу: були галузі, у яких наближався до Пілсудського, та інші, у яких його надихали національні демократи. Олександр Скшинський стояв на узбіччі й виробив власну концепцію зовнішньої політики, зокрема в другій каденції (2 серпня 1924 – 9 травня 1926) [16, с. 316]. Усі вони впливали на формування міжнародної політики Польщі, її напрямки, методи й пріоритети.

Протягом перших років існування новоствореної Польської держави відбувався процес виокремлення національних центрів, у яких формувалася міжнародна політика. На думку авторки, на початку 1919 р. незалежна Польща мала уже два осередки, що визначали зовнішню політику. Її представляли: Ю. Пілсудський у Варшаві та в Парижі Р. Дмовський, котрий повністю домінував у Польському Національному комітеті, з якого, власне, і було утворено польську делегацію на Паризьку мирну конференцію. Міжвоєнна зовнішня позиція Польщі великою мірою визначалася саме історичним баченням цих двох найавторитетніших і найвпливовіших політичних сил польського суспільства першої половини XX ст. – націонал-демократії, лідером якої був Роман Дмовський, і соціаліста Юзефа Пілсудського, головною ідеєю котрих було створення сильної великої незалежної Польської держави [17, с. 101], яка мала відбудуватися в історичних кордонах, тобто на територіях, що їй належали перед розподілами [18, с. 15]. Їх погляди базувалися на переконанні у необхідності відродження Польської держави у її історичних межах 1772 р. Вони лише по-різному бачили шляхи відновлення незалежної Польщі, але в територіальному питанні їхні погляди були подібні.

Основоположні концептуальні засади Р. Дмовського, Ю. Пілсудського з питань формування зовнішньої політики відродженої Польщі стали основою державотворчої діяльності вже перших урядів країни, керівників зовнішньополітичного відомства і дипломатичної служби у сфері міжнародних відносин. Події 1918–1926 рр. яскраво засвідчили, що Польська держава послідовно реалізовувала напрацьовані цими політичними діячами доктрини інкорпораціонізму і федералізму у визначенні міжнародної політики країни у новій геополітичній системі Європи післявоєнного часу.

Зауважимо, що у період становлення й розвитку Польської держави чітко визначилося дві політичні концепції: федералізму та інкорпораціонізму. Перша з них була сформульована табором націонал-демократів, т.зв. ендеків, лідером, як зазначалось вище, був видатний польський політичний діяч і публіцист Роман Дмовський. У своїх головних творах “Думки сучасного поляка” (1903) [19], “Німеччина, Росія і польська проблема” (1908) [20], “Польська політика і відродження держави” (1925) [21], та ін., він обґрунтовував ідею інкорпорації, тобто приєднання українських земель до Польської держави. Напередодні ще Першої світової війни ця ідея набула свого завершеного вигляду. Згідно з нею, наприклад, українцям, як народу “неісторичному”, “недержавному”, відмовлялося в праві на власну державу. Обґрунтовуючи свої погляди, націонал-демократи доводили, що українці за останні століття нічим не виявили себе ні державно-політично, ні культурно, були пасивним, інертним елементом, нездатним до самостійного державно-творчого життя. “Там, де ми можемо примножити свої сили і свою цивілізаційну працю, поглинаючи інші елементи, – зазначав Р. Дмовський, – жодне право не може заборонити нам того, а діяти так, то навіть наш обов’язок” [21, с. 47]. Разом з тим, враховуючи реалії початку XX ст., він вважав за нонсенс програму відновлення Польщі в кордонах 1772 р. Це був принциповий відхід від історичної традиції. На думку ендеків інкорпорувати слід було стільки “східних”, у тому числі й українських земель, скільки можна “проковтнути”, скільки можна поступово повністю полонізувати, перетворивши Польщу на мононаціональну державу, асимілювавши українське населення прикордонних територій [22, с. 123]. Такими теренами вважалися Східна Галичина, Волинь і Поділля. Роман Дмовський, обґрунтовуючи інкорпораційну концепцію у праці “Польська політика і відбудова держави” писав: “Майбутня Польська держава не може мати кордонів, які вона мала перед першим розподілом 1772 року, але мусить і має право вийти своїми кордонами поза етнографічні польські межі, вийти такою мірою, визначити собі такі державні території, які відповідають історичній вартості Польщі” [21, с. 47]. На думку ендеків, частина українських земель мала відійти до Росії, в якій вони вбачали протиположність німецькому гегемонізму. Але при цьому, націонал-демократи планували подальшу полонізацію українців, що опиняться у складі Російської імперії. Утворення радянської Росії додало аргументам ендеків. Модернізуючи ідею *antemurale* (Польща форпост і передмурок християнства у його протистоянні зі Сходом), вони стали вбачати у

своїй діяльності важливу місію в охороні західної цивілізації від більшовицької загрози. Таким чином, у політичних доктринах однієї з найавторитетніших і найвпливовіших сил польського суспільства першої половини ХХ ст. – націонал-демократії – незалежній Україні місця не було.

Треба зауважити, що подібні погляди національних демократів стосувалися литовців і білорусів, у державотворчій здібності яких вони не вірили. Етнографічна Литва, на думку Дмовського, мала належати до Польщі, але була б єдиним її регіоном, в якому місцевому населенню гарантувалася мовно-культурна автономія. В меморіалі, представленому президентові Вільсону, Дмовський писав у вересні 1919 р.: “Литва була би замала, щоб утворити самобутню державу, тільки в унії з Польщею її національна свобода та розвиток були б краще забезпечені” [23, с. 38]. У свою чергу націонал-демократи вважали, що й більша частина Білорусі мала увійти до Польщі без права на самовизначення [23, с. 38]. На заході, метою Р. Дмовського було, передусім, повернення з Німеччиною кордону від 1772 р., збільшеного на Верхню Сілезію й Мазури, і підпорядкування Польщі Східної Пруссії, а на сході встановлення кордону, просунутого далі на схід, ніж кордон другого розподілу 1793 р., що робило би неможливим утворення окремих від Росії Білорусі, Литви та України. На думку Дмовського, ослаблена революцією Росія разом із Польщею утворювала би антинімецький бастион, який би тісно співпрацював із Францією [23, с. 97]. Керівники ендеків на чолі з Романом Дмовським, таким чином, прагнули повернути історичні кордони, не рахуючись ані з революційним, ані національним рухом.

Аналіз польських зовнішньополітичних доктрин перших років новоствореної Другої Речі Посполитої дає підстави стверджувати, що не менш впливовою і популярною, ніж концепція ендеків, була “федераціоністська” програма соціаліста Юзефа Пілсудського. У 1918–1922 рр. він був Начальником Держави й Головнокомандувачем польських збройних сил [24; 25; 26]. Моральний авторитет Пілсудського у міжвоєнній польській політиці походив з його успішного керівництва політичною та військовою боротьбою напередодні та упродовж Першої світової війни, спрямованою на досягнення відродження незалежної Польщі. Згодом, як Начальник Держави та Головнокомандувач збройними силами у післявоєнні роки, він прагнув за допомогою військових зусиль, аби приєднати до відновленої країни широкі східні кордони і як наслідок багатоетнічну людність, яка була характерна для давньої Польщі до її поділу. Ця програма передбачала федеральну конституційну структуру [27, с. 49]. Суть програми федералізму Пілсудського полягала в тому, щоб у результаті повалення царизму і розпаду Російської імперії створити у Східній Європі велику, сильну і міцну Польщу. Передбачалося, що відроджена Річ Посполита постане на федеративних засадах. До її складу увійдуть польські, литовські, білоруські й українські землі. Провідна роль, звичайно, відводилася польському етнічному, політичному, економічному і культурному елементу. Незважаючи на те, що програма не давала відповіді на запитання, що робити, коли народи не захочуть об’єднуватися у складі Речі Посполитої, соціалісти декларували добровільне входження до складу майбутньої держави.

Зовнішню політику Другої Речі Посполитої федералісти розглядали через призму майбутнього конфлікту цивілізованого Заходу, до якого вони зараховували, звичайно, й Польщу, з комуністичною Росією. Результатом такого зіткнення, як передбачалося, буде розпад багатонаціональної більшовицької імперії. Звільнені, але, на думку пілсудчиків, політично і національно недостатньо зрілі народи потребуватимуть допомоги у формуванні власної державності. Цю “цивілізаційну” місію брала на себе Польща. Планувалося, що потенційні держави утворять єдину федерацію, провідні позиції в якій і займе Друга Річ Посполита [28, с. 47].

Українській проблемі відводилася головна роль в реалізації федералістичної програми Ю. Пілсудського [29, с. 104]. Передбачалося, що в результаті розпаду СРСР за допомогою Польщі постане самостійна українська держава – Велика Україна. Вона, по-перше, відмовиться від Західної України, а, по-друге, уклавши унію з Польщею, увійде до польської федерації. На думку пілсудчиків, створення так званої “Великої” України у всьому

відповідає “польським державним інтересам як засіб зміцнення Польщі” [29, с. 142]. Зауважимо, що Польська держава міжвоєнної доби своєю практикою послідовно реалізовувала напрацьовані політичними силами стратегію в українському питанні щодо асиміляції українців. У такий спосіб вони сподівалися довести, що приналежність західноукраїнських земель до Польщі забезпечена назавжди, і таким чином покласти край сподіванням українців на власну незалежну державу. Треба зазначити, що програма федералістів мала і певні відмінності порівняно з поглядами ендеків. Вони стосувалися, переважно, ролі Західної України в реалізації програми Пілсудського, на думку якого, за нових історичних умов з урахуванням набутого досвіду, галицькі українці можуть стати не лише каталізатором руху за утворення Великої України на руїнах більшовицької імперії – вони будуть авангардом і потужною силою походу на Схід [28, с. 47]. Між баченням Ю. Пілсудського та Р. Дмовського польська зовнішня політика почувалася, наче між двома стільцями. Перший, хоч і не цілком успішний у спробі повернути всі литовські, білоруські та українські землі, які перейшли від старої держави до Росії, втім, спромігся – завдяки короточасному післявоєнному та післяреволюційному її занепаду – включити у Польщу просторі східні території з непольським етнічним забарвленням. Водночас централістський устрій та загалом шовіністична позиція прихильників Дмовського відштовхували ці великі меншини, роблячи їх несхильними до поглинання навіть на політичному рівні [27, с. 49]. Тому при зовнішній їх відмінності ці дві впливові польські політичні концепції – “інкорпораційна” і “федераціоністська” – базувалися на ігноруванні прав українського народу на самовизначення і висували претензії на володіння українськими землями. Інші концепції з цього питання не відігравали значущої ролі. Загалом, на думку авторки, різниця між інкорпораційною програмою Р. Дмовського та федеративною Ю. Пілсудського зводилася до двох відмінностей. Пілсудський вважав, що білоруси, литовці та українці самі будуть шукати підтримки у Польщі й вірив у привабливу силу польської культури. А Дмовський на це не розраховував, домагався загарбання земель на сході для того, щоб Польща була достатньо велика й сильна, але анексії прагнув тільки в розмірах, можливих для здійснення безпосереднього правління поляків і швидкої колонізації завойованого населення. Даремним видається питання, яка із програм реалістичніша. Білоруси, литовці та українці прагнули, передусім, усунути польську шляхту, віддати землю селянам. Пілсудський особливо переживав розчарування у литовцях, на яких особливо розраховував, однак котрі найбільш послідовно домагалися створення власної держави, вільної від польських впливів [23, с. 38]. З іншого боку, Дмовський, хоча й не мав ілюзії щодо готовності білорусів, литовців та українців співпрацювати з Польщею та їй підпорядковуватися, однак переоцінював можливості Польщі як на міжнародній арені, так і у внутрішніх справах, думаючи, що вона зможе назавжди опанувати великі території, управляти ними всупереч волі населення, що вдасться їй це населення колонізувати.

Друга істотна відмінність між федеративною та інкорпораційною програмами стосувалася Росії. Ю. Пілсудський прагнув розбити колишню царську імперію на складові частини, її відсунути далеко на схід і відділитися від неї смугою держав, пов'язаних із Польщею федеративними зв'язками або тісним союзом. Дмовський не хотів на сході межувати з Росією і в цьому пункті, так само як і в інших, більше прислуховувався до Франції, ніж Пілсудський; бо Франція бажала поразки більшовиків й одночасно збереження “єдиної й неподільної Росії” як союзниці проти Німеччини. Він вважав, що Литва й Україна будуть інструментом німецьких інтриг та впливів проти Польщі й Росії. Тому критика федералізму збіглася із звинуваченням Пілсудського в служінні німецьким інтересам. Далі, Дмовський думав, що кордон, якого прагнув – зі Львовом, Мінськом і Вільнюсом на польському боці – неможна отримати за згодою білорусів, литовців та українців. Тому він відкидав концепцію Пілсудського про співпрацю з білорусами, литовцями та українцями проти Росії, а прагнув співпраці з Росією [23, с. 98].

Треба усвідомити, що національна демократія виводилася ідейно, політично й соціологічно із територій, загарбаних Росією: до 1917 р. вона була партією співпраці з

Росією із збереженням національної й релігійної самобутності поляків. Симпатизувала не Франції Клемансо, що нагадував традиції якобінців, навіть не тій Франції, що виходила з поміркованих ідей 1789 р., а Франції, як союзниці царської Росії проти Німеччини. До цього слід додати, що ендеки концентрувалися особливо на міжнародних справах. Однак, партія, квінтесенцією якої була програма співпраці з Росією, після жовтневого перевороту 1917 р. стала головною силою антибільшовизму, що означало серйозне політичне послаблення Р. Дмовського. Після утворення радянської влади національна демократія перестала бути партією союзу з Росією, а стала, передусім, антинімецькою, партією проти національних меншин. З цього випливало, що етнічні меншості, які прагнули максималізувати свою узгоджену потугу організацією міцного парламентського блоку впродовж 1920-х років, довго очікували сприятливішого ставлення радше від лівиці, ніж від правоцентристської коаліції.

Федераційній та інкорпораційній програмі зовнішньої політики КПрП протиставляла концепцію включення Польщі до складу радянських республік, вбачаючи в тому вирішальний наслідок пролетарської революції у Польщі, якої очікували з великою надією, пов'язуючи з нею оптимістичні очікування на переборення проблем тогочасної Європи. Комуністи висловлювалися проти війни на сході, пропонуючи перетворення її в соціалістичну революцію у Польщі. Проте ці гасла КПрП не були тоді популярними і, практично, не підтримувалися поляками, які в той час за найважливішу справу вважали послідовне виправлення злочинів розподілу і захист країни від зовнішніх ворогів [30, с. 9]. Цей вибух польського патріотизму наступив, зокрема, в період варшавської битви у серпні 1920 р. і став одним із вирішальних чинників тогочасної ситуації, який сильно вплинув на всі події Польщі на міжнародній арені. Війна і укладений у її результаті Ризький договір визначив майже на 20 років політичне обличчя Центрально-Східної Європи.

Зауважимо, що зовнішня політика відродженої Польщі розвивалася у досліджуваний період під впливом багатьох як внутрішніх, так і зовнішніх факторів, складність її міжнародного становища визначалась здебільшого відповідно до тих чи інших дипломатичних комбінацій великих держав, що були спрямовані на зміцнення власних та послаблення позицій суперників. Вона будувалася у континуумі їх дій на міжнародній арені й впливала, переважно, з концепції Німеччини та радянської Росії і СРСР, що об'єктивно вимагало від Польської держави, її політиків і дипломатії постійного лавірування, враховуючи їх зовнішньополітичні дії на сході й заході. Зрозуміло, що при цьому Друга Річ Посполита дбала і про свою мету – зміцнення зовнішньополітичних позицій, нерідко на шкоду країнам Центральної та Південно-Східної Європи. Підраховано, щоби розв'язати територіальні проблеми у перші роки становлення Польської держави, вона взяла участь у майже 60 локальних збройних конфліктах, півторарічній війні на сході. До військових дій було залучено загалом понад мільйон польських солдатів. А визначення кордонів Другої Речі Посполитої фактично закінчило процес її повернення на політичну карту світу як самостійної суверенної країни, дієвого суб'єкта міжнародних відносин у міжвоєнній Європі.

Розгорнутий після відновлення політичної незалежності Польської держави процес формування її зовнішньої політики й діяльності на міжнародній арені відбувався складно і неоднозначно. Хоча, на наш погляд, незважаючи на всю суперечливість міжнародного життя у період після Першої світової війни їй вдалося певною мірою забезпечити зміцнення зовнішньополітичних позицій, налагодити взаємні стосунки з близькими державами на тлі тогочасних міжнародних проблем, до загального повоєнного їх врегулювання та відновити власне місце у системі міжнародних відносин Центральної і Південно-Східної Європи між двома світовими війнами, посилити вплив на історичні процеси на європейському континенті в контексті серйозних викликів міжвоєнної доби.

Умови формування Польської держави як дієвого і впливового суб'єкта європейської історії вимагало осмислення завдань щодо визначення геополітичної ролі Другої Речі Посполитої в Центральній Європі, здійснення адекватної зовнішньої політики. Відновлення і подальший розвиток вигідних зовнішньополітичних взаємин між країнами Європи ставали запорукою стабільності міжнародних взаємин у контексті Версальсько-Вашингтонських

домовленостей щодо повоєнного врегулювання. Тут видається висновок про те, що міжнародна практика після Першої світової війни ще раз засвідчила взаємозалежність внутрішньополітичних і зовнішніх чинників безпеки в національному, регіональному і загальноєвропейському вимірах. Отже, перед Варшавою постали завдання враховувати як загальнонаціональні інтереси на міжнародній арені, так і ті зміни, що відбулися у Європі в післявоєнний період. Польщі треба було знайти своє місце у міжнародних відносинах Центральної Європи у міжвоєнний час, вийти на політичну карту світу як самостійна, суверенна і незалежна держава, активний учасник міжнародного життя з врахуванням національних традицій, здобутого досвіду і теоретичних напрацювань різних політичних сил польського суспільства.

Здобуття незалежності Польської держави, яке змінило геополітичну ситуацію на європейському континенті, спричинило необхідність і можливість формування самостійного зовнішньополітичного курсу у контексті міжнародних відносин міжвоєнної Європи. Вищевикремлені зовнішньо- і внутрішньополітичні чинники склали той історичний фон, дякуючи якому новостворена Польща змогла визначити характер і зміст національної політики на міжнародній арені. Уже з перших років незалежного існування зовнішньополітичні пріоритети Польщі зазнавали значних змін. Ще до проголошення Польської Республіки 7 листопада 1918 р. Тимчасовий народний уряд визначив завдання добиватися активного включення Польщі в міжнародне життя в галузі політики, дипломатії, економіки і культури, врегулювання стосунків з іншими державами, а також захисту польського населення, що жило за межами країни [31, с. 130]. Аналогічні завдання підтвердили перший загальнопольський уряд Єнджея Морачевського (листопад 1918 – січень 1919 рр.) [32], наступний уряд, на чолі з Ігнацієм Падеревським (січень – листопад 1919 р.) [33, с. 92]. Із здобуттям незалежності Польща поставила перед собою завдання матеріалізувати свої уявлення про власну геополітичну роль у Центральній Європі й налагодити, насамперед, взаємні стосунки з сусідніми державами. Варшава змушена була увійти у версальську систему. У результаті дипломатичних і військових зусиль уже у “Постанові Законодавчого сейму від 20 лютого 1919 року у справі довірення Юзефові Пілсудському дальшого виконання функцій Начальника держави” [34], яка отримала назву Малої конституції [35], а згодом у Березневій Конституції 1921р. визначила чільні напрямки й завдання зовнішньополітичної діяльності на міжнародній арені [36]. Основним завданням зовнішньої політики початкового періоду становлення Польщі були: захист національної державності, визначення кордонів та утвердження у житті міжнародного соціуму в нових геополітичних умовах повоєнної Європи [37]. Важливою віхою у формуванні й розвитку зовнішньополітичної діяльності Польщі як суб’єкта міжнародних відносин стало створення ще у листопаді 1918 р. зовнішньополітичного відомства країни [38, с. 16], що сприяло її входженню в систему відносин на європейському континенті. Першим міністром закордонних справ відродженої Польщі став Леон Василевський (17.11.1918 – 16.11.1919). З його утворенням польський дипломатичний корпус розпочав роботу над утвердженням міжнародно-правової суб’єктності країни. Очевидним є той факт, що поступово Польська держава почала відігравати помітнішу роль на міжнародній арені, проводити активну зовнішню політику як у західному, так і східному напрямках, все більш відкриваючи світовий політичний простір для реалізації національної незалежності на практиці.

Взявши за основу суттєві зміни та зрушення, що відбувалися після Першої світової війни, передусім на європейському континенті, а також внутрішньополітичні процеси у відновленій Польській державі, часовий проміжок від листопада 1918 р. до травня 1926 р., зовнішню політику Другої Речі Посполитої можна, на погляд авторки, умовно поділити на два головних етапи, у межах яких пріоритети, форми, методи, інтенсивність та результативність зовнішньополітичних дій були різними, хоча напруга цього процесу зберігалась упродовж досліджуваного періоду. Перший етап, 1918–1923 рр., характерний визначенням основних напрямків міжнародної політики, створенням зовнішньополітичного відомства, дипломатичної служби, міжнародних державних інституцій, боротьбою за західні

й східні кордони, що закінчився Ризьким трактатом 18 березня 1921 р., приєднанням Верхньої Сілезії в липні 1922 р. й визнанням кордонів на Конференції Амбасадорів 15 березня 1923 р. На першому етапі тривала напружена дипломатична і з людськими втратами збройна боротьба за існування Польської держави. У цей час панувало переконання про довготривале ослаблення Німеччини й Росії, а в союзі з Францією більшість поляків вбачали сильну гарантію безпеки Другої Речі Посполитої.

Другий етап, 1923–1926 рр., час, коли Польща утверджувалась у світовому просторі, намагалась забезпечити дальше зміцнення свого нового місця у Європі та налагодити зовнішні відносини з сусідніми державами й тогочасними сильними й великими країнами. У цьому контексті йшла складна робота уряду, дипломатів щодо забезпечення зовнішньополітичних умов для збереження держави. На цьому етапі було розвіяно міф про могутність Франції й вигоду, яку давали французькі союзники. З'являються думки про зближення з Великою Британією. Закінчився цей етап підписанням пактів у Локарно 15 жовтня 1925 р. та травневим переворотом Ю. Пілсудського у травні 1926 р. Вони змінили міжнародну ситуацію Польщі й започаткували новий етап її зовнішньої політики.

На структурі й міжнародній позиції Другої Речі Посполитої, як і на першому, так і на другому етапах, на формуванні й реалізації зовнішньополітичної діяльності позначилася орієнтаційна суперечка з цього питання між Р. Дмовським і Ю. Пілсудським, про що йшлося вище. Страх перед Німеччиною й бажання залагодити давній польсько-російський конфлікт були дуже поширеними у Польщі на той час й визначали значною мірою союзників та пріоритети зовнішньої політики.

Варто зауважити, що українські й польські дослідники звертають увагу на необхідність уточнення періодизації процесу становлення зовнішньої політики відновленої Польщі та характеристики її основних напрямків у міжвоєнний час. Належне висвітлення цих питань забезпечує розв'язання низки проблем, а головне, на наш погляд, про органічну взаємодію внутрішньо-зовнішньополітичних чинників формування власної національної державності. Феномен новітньої побудови Другої Речі Посполитої полягає в тому, що вона була утворена у результаті комбінованої дії об'єктивних і суб'єктивних міжнародних та внутрішніх чинників, але, насамперед, завдяки збігові національних польських інтересів та міжнародної ситуації, що склалася після Першої світової війни. Важливе значення у здійсненні зовнішньополітичного курсу мало те, що від першої хвилини свого існування Польща була активним елементом міжнародного життя, багато відомих польських діячів виступало від її імені на світових форумах, вони були знані за кордоном, підтримували контакти з багатьма зарубіжними громадсько-політичними діячами, проявляли численні ініціативи у континуумі національно-державного відродження. Така їх активність сприяла трансформації позиції західних держав щодо її місця й ролі у міжнародних відносинах Центрально-Східної Європи. Доцільно замислитися над кількома важливими теоретичними проблемами щодо того, що національна історія є складовою всесвітньої. В обмеженому і дедалі взаємопов'язанішому світі обов'язково народи відчувають себе частиною глобальної цивілізації, яка розвивається і становить матрицю їх загальних долі. Такий методологічний підхід підкреслює, що історія окремих країн і народів є домінантою загальнолюдського розвитку, становлення якої відбувається під впливом загальносвітових, європейських і регіональних закономірностей. Виникнення чи відновлення держав у післявоєнній Європі переконливо це засвідчує. У цьому зв'язку становлення новоствореної Другої Речі Посполитої, її утвердження у європейському просторі в окреслений період, показ зовнішньополітичних пріоритетів потребує неупередженого аналізу і характеристики у світлі сучасних викликів вибудовування нової системи міжнародних взаємозв'язків.

З-посеред багатьох нагальних проблем, що постали на початковому етапі польського національного відродження, зовнішньополітичні посідають особливе місце. Вони були пов'язані зі справжнім унезалежненням країни, її визнанням зовнішнім світом, участю Польщі у системі міжнародних відносин. Новопостала Польська держава змінила післявоєнну геополітичну карту Європи, її поява була визначною подією на континенті, тому

розглядати становлення зовнішньої політики Польщі у досліджуваний період у відриві від процесів міжнародного життя в Європі та світі неможливо, оскільки, як акцентували вище, окремі держави є невід'ємними складовими європейського геополітичного простору та суб'єктами міжнародної політики.

Слід наголосити, що ще наприкінці Першої світової війни основними центрами вирішення польського питання стали, з одного боку, – власне країна та її народ, який зі зброєю захищав державні кордони, а з іншого, – держави Антанти і Сполучені Штати Америки. Особливу роль у розв'язанні означеного питання відіграла Паризька мирна конференція [39]. Творці Версальського миру вважали його наріжним каменем безпеки і гармонії співпраці в Європі, але він залишив нерозв'язаними багато зовнішньополітичних питань, що, природно відбивалися на становленні післявоєнного світу на європейському континенті. Відновлення і подальший розвиток вигідних зовнішньополітичних зв'язків між країнами Європи ставали запорукою стабільності міжнародних стосунків, доки погіршення загальної ситуації не знищило хитку рівновагу Версальської системи. Це ще раз засвідчило про взаємозалежність внутрішньополітичних й міжнародних факторів безпеки в національному і загальноєвропейському вимірах.

З огляду на це зазначимо, що важливим компонентом стабілізації у Центральній-Східній Європі у досліджуваний період був стан міжнародних відносин на лінії між Варшавою, Берліном, Парижем, Лондоном і Москвою. У багатьох дослідженнях зроблена спроба показати значення й масштаби впливу на ситуацію у Європі політики однієї, двох чи всіх згаданих столиць разом. Однак запропонована тема визначила переважне висвітлення керівництва Польщі, котрій судилося в 20-х – 30-х рр. минулого століття відіграти важливу роль у європейській історії, яка до цього часу ще не одержала належної оцінки в історіографії.

Міжнародна ситуація та закордонна політика Польщі, справляючи політичний вплив на її внутрішній розвиток, визначали своєрідне довкілля країни, створене нею, так і сусідніми державами, що впливали на її зовнішньополітичний курс. Силowe встановлення більшої частини кордонів Другої Речі Посполитої призвело до напруги і підозри у відносинах з більшістю сусідніх країн, за винятком, можливо, тільки Румунії, і певною мірою Латвії. Переважно профранцузька орієнтація зовнішньої політики в період становлення Польської національної держави обмежували свободу маневру в майбутньому, в міру того, як Франція втрачала свої пануючі позиції на європейському континенті. В результаті цього стосунки із сусідніми країнами були напруженими і суперечливими [40, с. 195].

Міжнародний порядок, який постав на підвалинах повоєнних мирних договорів, має спиратися на Лігу Націй. Але від самого початку його основна опора – Сполучені Штати Америки – були в ній відсутні, а вплив Великої Британії та Франції значно послаблювали їхні розбіжності. Французи мали намір виконати Версальський договір, зберегти статус кво та всіляко перешкодити відновленню могутності Німеччини. Британці бажали усунути причини німецького ревізіонізму, задовольнивши скарги Німеччини, й змінивши "гнів на милість". Із плином часу Франція дедалі більше залежала від Британії. Це ускладнювало становище Польщі, як союзниці Франції, оскільки її доля було тісно пов'язана із збереженням повоєнної системи [14, с. 253]. Друга Річ Посполита поступово опинялась між німецькою Сциллою та російською Харибдою, або, як тоді казали, у величезних лещатах, які могли її з успіхом розчавити. І тут найважливішим було нейтралізувати Німеччину і радянську Росію, зокрема з огляду на постійну загрозу співпраці між ними. Незважаючи на напруженість відносин з Литвою і Чехословаччиною, центр ваги польської зовнішньої політики фактично був пов'язаний з Німеччиною і радянською Росією, які хотіли вийти з міжнародної ізоляції й тому прагнули до співробітництва. У цих складних міжнародних умовах Польща не могла не ризикнути своєю незалежністю, укласти союз із Німеччиною проти Росії чи навпаки. Тому закордонна політика Варшави мала ґрунтуватися на двох засадах: балансуванні та союзницьких відносинах з Францією та Румунією. Хоча їх інколи було нелегко поєднати.

Уряд Польщі від початку домагався союзів і ухвали угод, що гарантували б недоторканість кордонів, суверенітет і незалежність. На думку Пілсудського, зовнішня політика мусила дати Польщі час на зміцнення держави. Тож з багатьох інших форм діяльності польського парламенту особливе місце займали питання зовнішньої політики країни. Лише Законодавчий сейм упродовж своєї роботи ратифікував 40 міжнародних договорів [3, с. 241]. Звичайно, варто наголосити на важливій інтеграційній чи консолідаційній ролі палати в питаннях, які стосувалися територіального формування держави й оборони її незалежності. Керівники Польщі, яка розташовувалася між Німеччиною і радянською Росією, незалежно від їх партійності, ідеологічних симпатій, змушені були найуважніше аналізувати та оцінювати кроки Берліна й Москви. Цього вимагала турбота про безпеку, свободу й суверенітет Польщі [41, с. 47]. Не викликає сумніву і те, що від польсько-німецьких й польсько-радянських відносин значною мірою залежала доля тієї системи, яка сформувалася у Центральній Європі як результат Версальських домовленостей і польсько-радянського мирного договору, ухваленого у Ризі в 1921 р. Відносини між Варшавою, Берліном і Москвою визначали міжнародний клімат на всьому європейському континенті, звичайно ж, не такою мірою, як між СРСР і Німеччиною чи Москвою, Парижем і Лондоном. Ці відносини справляли також вплив на ситуацію і за межами Центральноєвропейського регіону.

Наслідки уваги до безпеки Польщі в Європі й встановлення коректних відносин з двома сусідами, обтяженими спадком антипольської політики Пруссії, а пізніше кайзерівської Німеччини, з одного боку, і царської Росії, з другого, а також війною 1919–1920 рр. зумовлювали пошук шляхів до нормалізації відносин з ними. Відтак зовнішня політика Польщі була скерована на пошуки союзників. Природним союзником проти Німеччини була Франція. 1925 р. підписано польсько-французьку угоду [42], що підтвердила їхню військову конвенцію 1921 р. [43].

Важливим здобутком зовнішньої політики Польщі було укладення 10 лютого 1925 р. конкордату з Апостольським Престолом [44]. Конкордат регулював статус Католицької церкви та її стосунки з державою. Врегулювання було важким – між іншим, з огляду на різну політику держав-загарбниць стосовно Церкви і релігії. У Польщі конкордат було впроваджено в життя зразу ж після його підписання [45, с. 123].

У перші післявоєнні роки польська дипломатія вважала домінантою переважно відносини з Францією. Проте зволікання з боку Франції із порушенням взагалі польського питання було виявом її вірності російському союзникові. Мир, укладений радянською Росією з Німеччиною в Брест-Литовську у березні 1918 р. цю позицію частково змінив, оскільки французький уряд сподівався на падіння радянської влади [23, с. 13]. Пізніше постійно панувала недовіра між Польщею та Францією у питанні ставлення до Росії. Польща прагнула бути “замінником” Росії як східний союзник Франції проти Німеччини, французи, усвідомлюючи слабкість Польщі, чекали на перемогу антибільшовицьких сил у Росії, щоб знову зав’язати з нею союзницькі стосунки, і в зв’язку з цим з обережністю ставилися до питання східного кордону Польщі, аби не вразити російських націоналістів, а згодом почали надавати вагу порозуміння із СРСР, що викликало занепокоєння польського уряду [23, с. 13]. Виразником французького впливу в Другій Речі Посполитій була Національна демократія на чолі з Р. Дмовським. Невдовзі Польща підтримала Францію, що створювала в Центральній і Південно-Східній Європі пов’язаний з нею військово-політичний блок, рівносильно спрямований проти Радянського Союзу і Німеччини. У лютому 1921 р. Польща і Франція підписали політичний договір про союз [47], який був спрямований в основному на схід, де польські керівники мріяли про нові територіальні захоплення. Різно посилювалися ворожі дії польського керівництва щодо Радянської Росії восени 1921 р., коли Франція запропонувала Польщі скористатися викликаними голодом труднощами в Росії і пред’явити їй в ультимативній формі максимальні вимоги. При цьому французький уряд заявив, що він також висуне Радянській Росії ультиматум, вимагав передати управління генеральним штабом та інтендантством французькому командуванню і привести військові сили Польщі у

бойову готовність. 18 вересня 1921 р. Польща направила радянському уряду ноту, в якій висунула ультимативні вимоги, проте запрошення Радянської республіки на Генуезьку конференцію 1922 р. змінило міжнародну обстановку, яка не могла не вплинути на політику Польщі [48, с. 135]. В подальшому у зв'язку з ослабленням Франції польський уряд все більше схилявся до проведення на міжнародній арені самостійної політики. Особливо це сталося, коли восени 1925 р. західні держави уклали в Локарно з Німеччиною низку угод, які не давали гарантій непорушності польсько-німецького кордону, польські політичні еліти стали проводити більш незалежну від Парижа зовнішню політику. Помітно, це проявилось після державного перевороту 1926 р., коли повний контроль за зовнішньою політикою було зосереджено у руках Пілсудського [46, с. 108].

Польська Республіка мала досить складні й напружені відносини з більшістю своїх сусідів, у т.ч. з Німеччиною і СРСР, економічний і людський потенціал яких на декілька порядків переважав польський. Відновлення військово-економічного потенціалу Німеччини внаслідок реалізації “плану Дауеса” становило серйозну небезпеку і для Польщі, оскільки вона не могла не стати одним з перших об'єктів німецької агресії. Зростаючи на Заході небезпеку Польща могла хоча б частково паралізувати певним зближенням з СРСР, але, як раніше, правлячі кола Польщі не вживали ніяких дійових заходів до нормалізації відносин з Радянським Союзом. Польсько-радянські відносини залишалися взаємно ворожими і суперечливими. Все більше втрачаючи надію на практичну допомогу Франції й Великої Британії, керівництво Польщі намагалось встановити відносини з Німеччиною. На думку авторки, будучи геополітично ослабленою на середину 1920-х рр. Польща, у особі її керівників, тим не менше, проводила невиправдано амбіційну зовнішню політику, у багатьох відношеннях позбавлену реалістичної оцінки міжнародного розвитку. Намагаючись зміцнити відносини з Берліном і спираючись не в останню чергу на його підтримку, щоб реалізувати свої територіальні претензії до інших держав, Польща тим самим крок за кроком значно звужувала можливості для маневру, погіршувала власні міжнародні й воєнно-стратегічні позиції. Особливо це стало помітним, коли в Німеччині до влади прийшли нацисти, і Польща знову перебувала у її полі зору, хоча ще й не в якості об'єкта агресивної політики нацистів. Після травневого державного перевороту 1926 р. в умовах корінної перебудови міжнародних відносин в Європі й світі в умовах політики Рапалло і Локарно формувались у Польщі нові напрямки зовнішньої політики. Остання впливала з концепції “двох ворогів”, намагалась протидіяти можливому об'єднанню Радянського Союзу і Третього рейху на антипольській платформі. Серйозною перевіркою реалістичності польської зовнішньої політики стали події другої половини 1920-х – 1930-х років.

Таким чином, зовнішню політику відродженої Польської держави визначали багато факторів, як внутрішнього, так і зовнішнього характеру, складність її міжнародного становища. Значний вплив на її становлення й розвиток справляли дві тенденції: інкорпораційна та федераціоністська, які відповідно представляли Р. Дмовський і Ю. Пілсудський. Друга Річ Посполита від початку домагалась союзів і ухвалення угод, які б гарантували непорушність кордонів, суверенітет й незалежність. Основними завданнями зовнішньополітичної діяльності початкового періоду становлення Польщі були: захист національної державності, визначення кордонів та утвердження на міжнародній арені як самостійної, суверенної й незалежної держави. У контексті цих положень зовнішню політику Другої Речі Посполитої в досліджуваній період можна поділити на два головні етапи: перший охоплює часово 1918–1923 рр. і характерний, переважно, зусиллями щодо визначення кордонів відновленої Польської держави, а також їх міжнародного визнання; другий – 1923–1926 рр., коли Польща простувала до зміцнення свого нового становища в Європі, налагодження відносин із сусідами й тогочасними великими державами. В цей час тривала напружена дипломатична боротьба за існування Польської держави. Зовнішня політика Польщі орієнтувалась в окреслений період на нейтралізацію Німеччини і радянської Росії, а потім СРСР, й встановлення союзу з Францією як природної союзниці.

Перелом у зовнішній політиці Польщі відбувся після локарнських домовленостей західних держав з Німеччиною та державного перевороту 1926 р.

Список використаних джерел

1. *Spielvogel J. J.* Western Civilization / J. J. Spielvogel. – Vol. 2. Since 1600. 3rd ed-n. – Minneapolis et al., 1997. – 977 s. 2. *Ференбах О.* Крах и возрождение Германии. Взгляд на европейскую историю XX века / О. Ференбах. – М., 2001. – 447 с. 3. *Алексієвець Л. М.* Польща: утвердження незалежної держави 1918–1926 / Леся Миколаївна Алексієвець. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – 448 с. 4. *Сич О.* Проблема цивілізаційного вибору в Центральній та Східній Європі: перша спроба / Олександр Сич // Україна–Європа–Світ. – Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 13–25. 5. *Джолл Д.* Истоки первой мировой войны / Д. Джолл. – Ростов-на-Дону, 1988. – 417 с. 6. *Українська дипломатична енциклопедія: У 2-х т.* / Ред. кол.: Л. В. Губерський. Т. 1. – 760 с. 7. *Jędruszcak T.* Wstęp // Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939 / Pod red. T. Jędruszcaka i M. Nowak-Kiełbikowej. – T.1. 1918–1932. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1989. – 540 s. 8. *Дейвіс Н.* Боже ігрище: історія Польщі / Норман Дейвіс; пер. з англ. П. Тарашук. – К.: Вид-во Соломії Павличко “Основи”, 2008. – 1080 с.: іл. – Бібліотек.: с. 1017–1023. 9. *Pomarański S.* Pierwsza wojna polska. 1918–1920. – Warszawa, 1920. – 347 s. (збірка воєнних повідомлень). 10. *Pajewski J.* Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926 / Janusz Pajewski. – Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1995. – 267 s. 11. *Przemówienie* w Poznaniu w dniu 28 XII 1919 r. 12. *Piłsudski J.* Pisma zbiorowe / Józef Piłsudski. – T. V. – Warszawa, 1937. – 547 s. 13. *Instrukcja* okólna ministra spraw zagranicznych RP K. Skirmunta z wytycznymi dla polskiej polityki zagranicznej / Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej... T.1. 1918–1932.... S. 175–179. 14. *Вандич П.* Ціна свободи. Історія Центрально-Східної Європи від Середньовіччя до сьогодення / Пётр Вандич. – К.: Критика, 2004. – 463 с. 15. *Dmowski R.* Rosja [w:] Wybór pism / Roman Dmowski. – T. IV. – Nowy Jork, 1988. – 547 s. 16. *Łaptos J.* Dyplomaci II Rzeczypospolitej w świetle raporów Quai d’Orsay / J. Łaptos. – Warszawa, 1993. – 547 s. 17. *Tomaszewski J.* Kresy Wschodnie w polskiej politycznej XI i XX w. / J. Tomaszewski. Między Polską etniczną a historyczną. Polska myśl polityczna XIX i XX wieku. – T. 6. – Warszawa, 1988. – 547 s. 18. *Czubiński A.* Ewolucja systemu politycznego w Polsce w latach 1914–1998 / Antoni Czubiński. – T. 1. Odbudowanie niepodległego państwa i jego rozwój do 1945 r. – Poznań: Wydawnictwo TERRA, 2000. – 320 s. 19. *Dmowski R.* Myśli nowoczesnego Polaka / Roman Dmowski. – Warszawa, 1989. – 347 s. 20. *Dmowski R.* Niemcy, Rosja i kwestia polska / Roman Dmowski. – Lwów, 1908. – 547 s. 21. *Dmowski R.* Polityka polska i odbudowanie państwa / Roman Dmowski. – Warszawa, 1926. – 647 s. 22. *Брюбейкер Р.* Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Р. Брюбейкер. Переклад з англійської Олександра Рябова. – Львів: Кальварія, 2006. – 280 с. 23. *Krasuski J.* Tragiczna niepodległość. Polityka zagraniczna Polski w latach 1919–1945 / Jerzy Krasuski. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2000. – 347 s. 24. *Garlicki A.* Józef Piłsudski 1867–1935 / A. Garlicki. – Warszawa, 1988. – 547 s. 25. *Świątek R.* Lodowa ściana. Sekrety polityki Józefa Piłsudskiego 1904–1918 / R. Świątek. – Kraków, 1998. – 567 s. 26. *Suleja W.* Piłsudski / W. Suleja. – Wrocław, 1997. – 577 s. 27. *Ротшильд Д.* Східно-Центральна Європа між двома світовими війнами / Джозеф Ротшильд. – // Пер. з англ. В. П. Канаша. – К.: Вид-во “Мератайп”, 2001. – 496 с. 28. *Mikulicz S.* Prometeizm w polityce II Rzeczypospolitej / S. Mikulicz. – Warszawa, 1971. – 786 s. 29. *Сливка Ю. Ю.* Західна Україна в реакційній політиці польської та української буржуазії (1920–1939) / Юрій Юрійович Сливка. – К., 1985. – С. 104–137. 30. *Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej 1918–1939.* – T.1: 1918–1932 / Pod red. naukową Tadeusza Jędruszcaka i Marii Nowak-Kiełbikowej. – Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1989. – 540 s. 31. *Manifest* Tymczasowego Rządu Republiki Polskiej // Kumaniecki K. Odbudowa państwowości polskiej. – Najważniejsze dokumenty 1912 – styczeń 1924. – Warszawa; Kraków, 1924. 32. *Do Ob. Jędrzeja Moraczewskiego...* – AAN, Akta Leona Wasilewskiego, sygn. 68, s. 2. 33. *Przemówienie* Paderewskiego na Dworcu Wiedeńskim... // Kurier Warszawski, nr 2, z 22 stycznia 1919, s. 4. 34. *Uchwała* Sejmu Ustawodawczego z dnia 20 lutego 1919 roku w sprawie powierzenia Józefowi Piłsudskiemu dalszego sprawowania urzędu Naczelnika Państwa // Dziennik Praw Państwa Polskiego, 1919, nr 19, poz. 226. 35. *Sprawozdanie* stenograficzne z posiedzenia Sejmu Ustawodawczego z dnia 20 II 1919, łam. 54–58. 36. *Ustawa* z dnia 17 marca 1921 roku Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej. – 1921, nr 44, poz. 267. 37. *Ustawa* Przechodnia do Ustawy Konstytucyjnej z dnia 17 marca 1921r. w sprawie tymczasowej organizacji władzy zwierzchniej Rzeczypospolitej // Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej. – 1921, nr. 44, poz. 268. 38. *Łossowski P.* Dyplomacja polska 1918 – 1939 / Piotr Łossowski. – Warszawa, 2001. – 478 s. 39. *Traktat* pokoju między Mocarstwami Sprzymierzonymi i Stowarzyszonymi a Polską 1919 czerwiec 28, Wersal // Dz URP, 1920, nr 110, poz. 728. 40. *Алексієвець Л.* Зовнішньополітичні пріоритети Польщі міжвоєнної доби / Леся Алексієвець // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – № 14. – 2001. – С. 194–202. 41. *Historia* dyplomacji polskiej. – T. IV. 1918–1939 / Red. P. Łossowski. – Warszawa, 1995. 42. *Traktat* Gwarancyjny między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Francuską, 1925 październik 16 // Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej... T.1. – 1918–1932. – S. 351–353. 43. *Konwencja* wojskowa między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Francuską, 1921 luty 19 // Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej... T.1. – 1918–1932. – S. 130–133. 44. *Konkordat* między Rzeczpospolitą Polską a Stolicą Apostolską, z załącznikiem, 1925 luty 10, Rzym // Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej... T.1. – 1918–1932. – S. 305–315. 45. *Дильонгова Г.* Історія Польщі 1795–1990 / Ганна Дильонгова // Пер. з пол. М. Кірсенка. – К.: Вид. дім “Киево-Могилянська академія”, 2007. – 239 с. 46. *История* южных и западных славян: В 2 т.: – Т. 2: Новейшее время / Под ред. Г. Ф. Матвеева, З. С. Ненашевой. – М.: Изд-во

МГУ, 1998. – 272 с. 47. *Umowa polityczna między Rzeczpospolitą Polską a Republiką Francuską // Dokumenty z dziejów polskiej polityki zagranicznej...* T.1. – 1918–1932. – S. 129–133. 48. *Генуэзская конференция* (Стенографический отчет): Материалы и документы. – Вып. 1. – М., 1922. – 647 с.

Oksana Parneta

**THE MAIN TENDENCIES OF BECOMING OF EXTERNAL POLICY OF BORN-AGAIN
POLAND. FEDERALISM AND INCORPORATIONISM (1918–1926)**

In the article the main priorities and stages of external policy of the Rich Pospolita II are analysed in 1918–1926 in the context of the system international relations in the post-bellum Europe.

Key words: Rich Pospolita II, post-bellum Europe, external policy, international relations, federalism, incorporationism.

ПРОБЛЕМИ МЕТОДОЛОГІЇ

УДК 930.2

Алла Киридон



КОНЦЕПТ “ІСТОРИЧНА ПАМ’ЯТЬ”: ВАРІАТИВНІСТЬ ДЕФІНІЦІЮВАННЯ

У сучасному інтелектуальному дискурсі в наукових, публіцистичних текстах та офіційних документах вживається поняття “історична пам’ять”. У статті порушено проблему дефініційної диференціації концепту.

Ключові слова: історична пам’ять, конструювання пам’яті.

Складність та суперечливість етнонаціональних та державотворчих процесів в Україні потребує системного наукового погляду на феномен національної пам’яті, ретельної оцінки її сучасного стану, впливу на формування національної ідентичності та подальших трансформацій. Невід’ємною складовою українського проекту державотворення є необхідність конструювання національного міфу, формування на рівні колективної пам’яті цілісного образу української історії. У цьому сенсі актуалізується потреба осмислення не лише сутнісних історичних процесів та явищ, але й формування понятійно-категоріального апарату для їх дефініювання.

У сучасному інтелектуальному дискурсі статусу усталеного терміну набуло словосполучення “історична пам’ять”, яке широко вживається в наукових, публіцистичних текстах та офіційних документах. Однією з причин виникнення у ХХ ст. цього концепту і наповнення його тим чи іншим змістом стало підвищення здебільшого виправданої уваги до спогадів жертв найбільших трагедій століття – Голокосту, сталінських репресій, інших етнічних і політичних геноцидів, як і учасників Другої світової війни та різноманітних революцій. Однак згодом і термін “пам’ять”, і пов’язані з ним політичні ініціативи стали швидко поширюватися на різноманітні аспекти соціальних уявлень про минуле. Упродовж останніх десятиліть виникла, за висловом американського історика Кервіна Клейна, ціла “індустрія пам’яті”. Водночас треба зауважити, що проблематизація історичної пам’яті корегується під впливом уведення в обіг новітніх методів історіографії [1]. Тільки впродовж останніх років до аналізу концепту історичної пам’яті зверталось чимало науковців. Відзначимо з-поміж них європейських – В. Вернера, В. Вжоска, О. Гнатюк, Е. Гобсбаума, С. Скульчика, Р. Козеллека, П. Коннертона, П. Нора, П. Рікера, Й. Рюзена, Р. Стобецького, М. Хальбвакса, П. Хаттона; російських – А. Полетаєва, Л. Репіну, І. Савельєву, Ж. Тощенка; українських – О. Антонюка, Г. Бондаренка, Ю. Зерній, М. Козловця, І. Кресіну, Л. Нагорну, М. Рябчука, Н. Яковенко та інших.

Попри значний інтерес до історичної пам’яті, маємо констатувати відсутність єдності щодо дефініювання самого поняття [2]. Російські дослідники проблеми пам’яті І. Савельєва й А. Полетаєв слушно зауважили: “Останніми десятиліттями масові чи групові уявлення про минуле часто позначають словосполученнями, які містять слово “пам’ять” – колективна пам’ять, соціальна пам’ять, культурна пам’ять, історична пам’ять”. При цьому вони зазначили: “Усі ці кліше видаються нам не зовсім вдалим, хоча боротися з ними, очевидно, запізно” [3] (Розгорнуту критику концепту “історична пам’ять” див. [4]).

Мета статті – окреслити сучасне понятійне поле концепту “історична пам’ять”, порушити проблему дефініційної диференціації та розглянути вмотивованість використання концепту.

Загалом “історична пам’ять” трактується як сукупність уявлень про соціальне минуле, які існують в суспільстві на масовому та індивідуальному рівнях, з урахуванням їх когнітивного, образного та емоційного аспектів. У цьому випадку “масове знання про минулу соціальну реальність і є змістом “історичної пам’яті” [5]. Або ж “історична пам’ять” є опорними пунктами масового знання про минуле, мінімальний набір ключових образів подій та особистостей минулого в усній, візуальній чи текстуальній формі, які репрезентовані в активній пам’яті, і не потрібно докладати зусиль для їх згадування” [6].

З огляду на нечіткість концептуалізації, науковці справедливо артикулюють існування інтерпретаційних різновидів поняття “історична пам’ять”:

- 1) спосіб збереження й пам’ять трансляції минулого в епоху втрати традиції (звідси – винайдення традицій і впровадження “місць пам’яті” в сучасному суспільстві);
- 2) індивідуальна пам’ять про минуле;
- 3) частина соціального запасу знань, яка існувала вже в примітивних суспільствах;
- 4) колективна пам’ять про минуле, коли йдеться про певну групу;
- 5) соціальна пам’ять, якщо мова йде про суспільство;
- 6) ідеологізована історія (здебільшого пов’язана з виникненням держави-нації);
- 7) синонім історичної свідомості (пізнання);
- 8) визначальний чинник національної ідентичності;
- 9) канал передачі досвіду та відомостей про минуле, важливу складову самоідентифікації людини та соціальних груп тощо.

Наведені вище ілюстрації демонструють широту діапазону трактування поняття “історична пам’ять”. За визначенням, зафіксованим у термінологічному і понятійному довіднику “Історична наука”, – “пам’ять історична” – здатність людської свідомості відтворювати минуле. Без “пам’яті історичної” неможливе відтворення історії суспільства. Вона є успадкуванням минулого досвіду, що опредметнюється у відповідних культурних формах (традиціях, пам’ятках, мемуарах тощо), а також існує у вигляді історичної свідомості народу” [7].

Г. Бондаренко визначає “історичну пам’ять” як “категорію історичного пізнання, яка складається з сукупності матеріальних, духовних та генетичних джерел суспільства” [8]. За твердженням Л. Зашкільняка, “під історичною пам’яттю” розуміють здатність людського розуму зберігати індивідуальний і колективний досвід міжлюдських взаємин і формувати на підставі цього досвіду уявлення про історію як таку та своє місце в ній. Фактично історична пам’ять – це наявна інформація для соціальної ідентифікації особистості і спільноти” [9].

Можна погодитися з точкою зору, згідно якої термін “історична пам’ять” використовується здебільшого як метафора, щоб підкреслити, що суспільство “пам’ятає” про своє минуле, “зберігає в пам’яті” події власної історії. Але, насправді, знання фіксують тексти та інші матеріальні носії, а пам’ять – це здатність індивідуальної психіки [10]. На міфологічну природу конструкту звертає увагу Н. Яковенко: “Історична пам’ять – красива метафора й не більше. Адже людська пам’ять про пережите зазвичай не сягає глибше трьох поколінь, тож ідеться про вигаданий образ минулого – певне “колективне переживання”, яке згуртовує спільноту... В цьому сенсі “історична пам’ять”, по суті, тотожна мітові, бо вибирає з хаотичного плину сущого лише якісь певні, потрібні спільноті, вартості, а також дає змогу долати тимчасовість і скороминушість життя окремої людини” [11].

На думку російських дослідників І. Савельєвої та А. Полетаєва, “історична пам’ять” – це новий конструкт в ідеологічному арсеналі сучасного суспільства. Свідченням останнього може слугувати використання в одному ланцюгу чи в одній зв’язці концепту “історична пам’ять” та “політика пам’яті” [12].

За Колінгвудом Р. “історія і пам’ять не є одним і тим самим, хоча вони й споріднені. ...Історія і пам’ять споріднені в тому, що їхнім об’єктом є минуле; але тоді як предметом історії є минуле, яким воно “реконструюється” на основі свідчень, предметом пам’яті є минуле, яким його безпосередньо “осягнуто” через акт, у якому висновування не відіграє

ніякої ролі” [13]. Таким чином, для моделювання пам’яті мусить сформуватися своєрідний ланцюг: подія – первинний досвід – переживання – пам’ять.

Моріс Хальбвакс вважає, що індивіду “доступні” два типи пам’яті: 1) з одного боку, його спогади “вмонтовуються” у рамки його особистості та його особистого життя; 2) з іншого боку, – у певні моменти він здатен себе поводити як член “групи” (товариства, спільноти), утримуючи в пам’яті спогади, які так чи інакше “здіяли” його групу [14]. Ці дві пам’яті часто взаємопроникні: зокрема, для “підтвердження” чи “уточнення” (або навіть для заповнення окремих лакун) індивідуальна пам’ять може спиратися на пам’ять колективну. Отже, існує дві пам’яті: одну з них можна назвати внутрішньою або особистою – автобіографічна пам’ять, іншу – зовнішньою або соціальною – історична пам’ять. Колективна пам’ять обертається навколо індивідуальної пам’яті, не змішуючись з нею. Вона розвивається за власними законами. Індивідуальна пам’ять не є ізольованою чи закритою. Для відтворення минулого, людина часто вдається до “чужих” спогадів, ґрунтуючись на “кодових сигналах” (“опорних точках”), встановлених суспільством. Навіть більше: існування і функціонування індивідуальної пам’яті просто неможливе без своєрідних інструментів – “слів і ідей”, які індивід не придумує, а запозичує їх із свого середовища.

Спроби залучення істориків до створення “історичної пам’яті” та розробки сценаріїв “політики пам’яті” в сучасному суспільстві по суті є відображенням модифікації уявлень про функції історії. На думку багатьох сучасних дослідників, поняття “історична пам’ять” сьогодні набуло такого загального та екстенсивного сенсу, в якому професійне заняття історією бачиться поставленим на службу пам’яті. Адже історія як наука стає не просто частиною колективної пам’яті, а й самою пам’яттю, утворюючи у цьому поєднанні цілісний наратив національної історії. Як влучно зазначає Й. Рюзен, “осмислення історичної репрезентації через категорію пам’яті може заставити істориків почувати себе незручно, оскільки вона легко виходить за рамки або заперечує ті стратегії звернення до минулого, які конструюють історичні дослідження як дисципліну або як “науку” і як професійне знання істориків” [15]. Н. Яковенко пропонує долати цю незручність шляхом “розщеплення жанрів” двох історій – дидактичної та дослідницької [16]. Проте можна погодитися з дослідницею Ю. Зерній, що таке “розщеплення” з очевидністю матиме дуже умовний характер, залишатиметься складним практичним завданням.

Якщо погодитися з конвертованим у науковому дискурсі концептом “історична пам’ять”, варто уточнити також смислове навантаження доволі усталеної конструкції – “відродження історичної пам’яті”. На нашу думку, варто говорити не про відродження, а про конструювання історичної пам’яті, оскільки:

- 1) здебільшого не відбувається безпосередньої передачі або ж безпосередньої ретрансляції об’єктивної візії того, що відбувається;
- 2) необхідно враховувати віковий “розрив” поколінь при подальшій спробі “відтворення”, “моделювання” історії чи історичних візій, образів тощо. “Традицію” (історію) намагаються відродити й передати нащадкам представники цього “іншого покоління”, яке втратило її. При цьому вони можуть мати уявлення про культурний факт, що сформувався в них з розповідей попередників чи на основі інформації періодичних видань. Ці уявлення, які стають частиною сучасної культури, іноді є історично виправданими (виваженими), а іноді вкрай міфологізованими;
- 3) комунікат на рівні “батьки-діти” має враховувати, з одного боку, загострені відносини двох поколінь, а з іншого, навпаки – своєрідний пієтет перед старшим поколінням і намагання його виправдати;
- 4) існує очевидна суперечливість явища: соціальні форми та практики модерного суспільства не є уніформним проектом, позаяк для модерну характерне розмаїття та плинність його форм. У випадку ж конструювання “історичної пам’яті” передбачається уніфікація конструкту;
- 5) сконструйовані проєкції можуть суттєво відрізнятися від ідеологічної візії, що також може призвести до дисонування або заперечення запропонованої моделі;

- б) як оцінка результатів змін у системі визначається ідеологічним (ціннісним) вибором учасників та інтерпретаторів цих процесів, так само й історична пам'ять (подієва оцінка) визначається ідеологічним (ціннісним) вибором учасників та інтерпретаторів цих процесів.

З огляду на сказане, на нашу думку, історична пам'ять може лише конструюватися або моделюватися, в тому числі з метою актуалізації історичних подій. Польський дослідник В. Вернер у статті “Чи історія має майбутнє? Проблемний начерк відповіді” цитує професора В. Вжосека: “Наша культура існує завдяки пам'яті і завдяки тягlostі пам'яті – її природнім середовищем є історичний час, який акцентує тягlostь і тяглу присутність явищ і їх значень”. На його думку, треба розуміти пам'ять, як функцію пізнання, завданням якого є надання сенсів актуальним подіям [17].

Зауважимо, що відмінності історичної свідомості (“історичної пам'яті”) особливо відчутно знаходять вияв у переломні епохи, коли “йде процес трансформації колективної пам'яті, який охоплює не лише “живу” соціальну пам'ять і пам'ять про пережите сучасників і учасників тих подій, але й глибинні пласти культурної пам'яті суспільства, яка охороняється традицією і обернена до віддаленого минулого” [18].

При цьому ми змушені констатувати фактично відсутність методології конструювання пам'яті, особливо з огляду на врахування своєрідної “дизайнерської складової” – науковця формує певне середовище – при конструюванні пам'яті. Від істориків у роботі над творенням “пам'яті” очікують продукування не просто наукового знання, але й масового “знання про минуле” або ж, іншими словами, своєрідного конструювання історичної пам'яті. Йде робота по: 1) конструюванню національної візії історії в суспільній свідомості; 2) по реінтерпретації візії історії, сконструйованої від початку 1990-х років. При цьому варто врахувати своєрідний подвійний “злам”: після проголошення Україною незалежності спостерігається упровадження невідомого фактологічного матеріалу різних періодів історії українського народу (здебільшого трагічних або заангажовано трактованих радянською історіографією). Шокуюча правда була не лише пізнавальним “откровенням”, але й своєрідною свідомісною “травмою”. Якщо для 1990-х років характерним було явище когнітивного дисонансу, пов'язане з переосмисленням радянської візії історії та зародженням національного історіописання, то сьогодні спостерігаємо турбулентний стан в альтернативній презентації історії різних періодів. Замість магістральної лінійної історії виникає фрагментарна мозаїка, яка кристалізується навколо “місць пам'яті” (за П'єром Нора) або фрагментів минулого, які містяться в пам'яті колективній.

Поділяючи точку зору Ю. Арутюнової [19], пропонуємо наступне визначення: “історична пам'ять” – це новий конструкт в ідеологічному арсеналі сучасного суспільства для позначення процесу, за допомогою якого суспільство актуалізує та переформатовує своє сприйняття минулого як невід'ємної складової власної ідентичності.

Таким чином, історична пам'ять як продукт конкретної культурної формації може виступати ретранслятором уявлень про минуле лише в конкретний час репродукування чи конструювання з домінуючими візіями заданого минулого. Ці уявлення містять інформацію як про те, що реально відбувалося в минулому, так і про ірреальні події. Події, що зберігає історична пам'ять, набувають оцінок, позитивних чи негативних конотацій, які можуть відрізнятися від версій офіційної історії. Варто враховувати вибірковість історичної пам'яті: одні події зберігаються в ній, спогади про інші повністю стираються. При цьому в історичній пам'яті є проблема “витіснення небажаного у сприйнятті”. Подальшого осмислення потребує взаємодія конструктів “історична пам'ять”-“контр-пам'ять” в умовах різноваріативних візій історії.

Припускаємо, що з метою уникнення невірною або полісемантичного трактування концепт “історична пам'ять” вимагає уточнення й верифікації визначень з екстраполяванням на конкретний предмет дослідження. Понятійно-категоріальний апарат має чітку фіксацію використання для адекватного розуміння терміну адресатом й рецепієнтом. Відповідно змістовне наповнення тезаурусу має визначатися не контекстом дослідження, а чітким

дефініюванням самого терміну. Поняття є не лише інструментом для конструювання процесу, а й ключем для його розуміння.

Йдеться також про уникнення підміни понять: “історична пам’ять” як інформативно-комунікативний ретранслятор досвіду та традицій чи пам’ять, як процес когнітивної діяльності індивіда (колективу), який потребує осмислення й аналізу. Концепт “історична пам’ять” концентрує поєднання спеціалізованого наукового історичного знання та знання про минуле назагал, з розгалуженою амплітудою типів знань (філософські, релігійні, природничі тощо).

Кореляції потребує взаємодія чи суголосність концепту “історична пам’ять” та синонімічного ряду понять. Вочевидь, подальшого вивчення потребують механізми функціонування “історичної пам’яті” та атрибутивні ознаки поняття. Варто говорити про необхідність розробки оновлених/нових моделей, теоретичних схем та категоріально-понятійного апарату з урахуванням/на основі вже напрацьованого та відповідних змін у суспільстві.

Список використаних джерел

1. *Зерній Ю.О.* Державна політика пам’яті як чинник утвердження української національної ідентичності: Дис. ... к.і.н. 23.00.05 – етнополітологія та етндержавознавство / Юлія Володимирівна Зерній [Національний інститут стратегічних досліджень]. – К., 2009; *Козловець М.А.* Феномен національної ідентичності: виклики глобалізації: Монографія / Микола Адамович Козловець. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2009. – 558 с.; *Нагорна Л. П.* Регіональна ідентичність: український контекст / Лариса Нагорна. – К.: ІПІЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. – 405 с.; *Фостачук О. О.* Соціальна пам’ять як соціокультурний феномен: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. соціол. наук: спец. 22.00.04 “Спеціальні та галузеві соціології” / О. О. Фостачук. – Харків, 2005. – 19 с.
2. *Зерній Ю. О.* Генеза та сучасний зміст поняття історичної пам’яті / Ю. О. Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 1 (6). – С. 32–39.
3. *Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории* / Под ред. Л.П. Репиной. – М.: Кругъ, 2008. – С. 64.
4. *Савельева И.* “Историческая память”: к вопросу о границах понятия / И. Савельева, А. Полетаев // Феномен прошлого. – М.: Издательский дом ГУ-ВШЭ, 2005. – С. 170–220.
5. *Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории* / Под ред. Л. П. Репиной. – М.: Кругъ, 2008. – С. 69.
6. *Там само.*
7. *Історична наука: термінологічний і понятійний довідник:* Навч. посібник / В. М. Литвин, В. І. Гусев, А. Г. Слюсаренко та ін. – К.: Вища школа, 2002. – С. 281.
8. *Бондаренко Г.* Історичне пізнання: питання теорії і практики. – Луцьк: Ред.-вид. відділ Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1998. – С. 133.
9. *Зашкільняк Л.* Історична пам’ять і соціальні функції історії у сучасному світі / Л. Зашкільняк // Україна – Європа – Світ. – Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвський. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – С. 156.
10. *Яковенко Н. М.* Вступ до історії / Наталя Миколаївна Яковенко. – К.: Критика, 2007. – С. 34.
11. *Диалоги со временем: память о прошлом в контексте истории* / Под ред. Л. П. Репиной. – М.: Кругъ, 2008. – С. 69.
12. *Савельева И. М., Полетаев А. В.* Теория исторического знания / И. М. Савельева, А. В. Полетаев. – СПб.: Алетейя; М.: ГУ ВШЭ, 2008. – С. 490.
13. *Колінгвуд Р.* Идея истории. – К.: Основи, 1996. – С. 533.
14. *Хальбвакс М.* Коллективная и историческая память / Морис Хальбвакс // НЛЮ. – 2005. – № 2–3 (40–41).
15. *Рюзен Й.* Утрачивая последовательность истории: Некоторые аспекты исторической науки на перекрестке модернизма, постмодернизма и дискуссии о памяти / Йорн Рюзен // Диалог со временем. Альманах интеллектуальной истории. – 2001. – Вып. 7. – С. 8–26.
16. *Яковенко Н.* Одна Клію, дві історії / Н. Яковенко // Критика. – 2002. – № 12. – С. 12–14.
17. *Werner W.* Czy historia ma przyszłość? Problemowy zarys odpowiedzi / Wiktor Werner // Czy przeszłość powinna być inna? Studia z teorii i historii historiografii / Pod redakcją Macieja Bugajewskiego. – Poznań: Instytut Historii Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2008. – S. 69, 71.
18. *История и память.* Историческая культура Европы до начала Нового времени / Под ред. Л. П. Репиной. – М., 2006. – С. 38.
19. *Арутюнова Ю.* Мемория: “тотальный социальный феномен” и объект исследования / Ю. Арутюнова // Образы прошлого и коллективная идентичность в Европе до начала Нового времени. – М.: Кругъ, 2003. – С. 19–37.

Alla Kyrydon

THE CONCEPT “HISTORICAL MEMORY”: VARIANTS OF DEFINITIONS

The concept “historical memory” is often using in modern intellectual diskurs. The main issue of this article is poble of difrence of definitions.

Key words: historical memory, construction of memory.

УДК 37.025

Александр Клименюк



СИНЕРГЕТИЧЕСКИЕ АРХЕТИПЫ САМОРАЗВИТИЯ ЛичНОСТИ И СОЦИАЛЬНО-ИСТОРИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

На основе логического анализа существующего научно-исторического знания предвосхищены архетипы синергетических структур-аттракторов саморазвития личности и социально-исторических процессов, обоснована перспективная методология и предложено инструментарий их исследования.

Ключевые слова: личность, саморазвитие, синергетические архетипы, социально-исторические процессы, методология.

Поздно, пожалуй, и тщетно, выискивая то одни, то другие малозначительные аргументы, полемизировать о целесообразности и эффективности применения синергетического анализа в исследованиях становления личности конкретного индивида, равно как и в развитии любого наугад взятого социально-исторического процесса или явления. Синергетика необходимо и закономерно состоялась [1, с. 160–163], приняв, как минимум, форму современного направления междисциплинарных исследований.

Более благородно и целесообразно перейти к традиционному для науки занятию – формированию максимально продуктивной концептуальной парадигмы синергетического анализа и конструктивной практической проверке её возможностей выполнять функции прогрессивного методологического инструментария исторических исследований.

Поэтому целью предпринятого в данной работе теоретико-методологического поиска и является обоснование универсальной интеллигибельной синергетической модели для анализа становления человеческой личности, в частности и социально-исторических процессов, вообще, основанного на постулатах архетипичности и объективности их саморазвития.

Проведенный с этой целью методологический анализ показал, что концептуальной основой формирования искомой модели должны быть наиболее полно апробированные наукой и практикой теоретические положения, к числу которых целесообразно отнести следующие:

- 1) становление и непрерывное саморазвитие человеческой личности возможно лишь в условиях и в процессах её социализации;
- 2) история развития природы и общества, рассматриваемая в неразрывном единстве как процесс их изменения во времени, не может быть полной без истории саморазвития каждой отдельно и конкретно участвующей в ней личности;
- 3) объективный анализ исторических процессов любого иерархического уровня требует их рассмотрения в составе определённой системы и на основании конкретного исторического опыта;
- 4) первичность общественного бытия по отношению к общественному сознанию, определяющая и все отношения, возникающие между людьми, служит также источником противоречий, диалектическое взаимодействие которых побуждает индивида принимать участие в творении своей истории.

В силу специфики постановки задач предпринятого нами моделирования эти теоретические положения были дополнены такими постулатами:

- 1) историческое развитие личности, берущее свое начало в микросоциуме, осуществляется в непосредственном взаимодействии с ним и макросоциумом, в условиях опосредованной её взаимосвязи с гиперсоциумом как объединяющей их надсистемой;

2) в основе процессов развития личности, равно как и развития социума, лежит синергетика стохастического саморазвития неравновесных открытых систем;

3) синергетическое саморазвитие личности и социально-исторических процессов, реализуемые в их объективно неразрывном единстве, осуществляются на основе архетипичных структур-аттракторов;

4) в пределах взаимодействия ноосферы и сферы духовного бытия личности имеет место закон равенства воздействий, оказываемых индивидом на историю и историей на индивида.

На основе сформулированных таким образом положений и дополняющих их постулатов нами была сформирована структура системной модели саморазвития личности индивида, представленная на рис. 1.

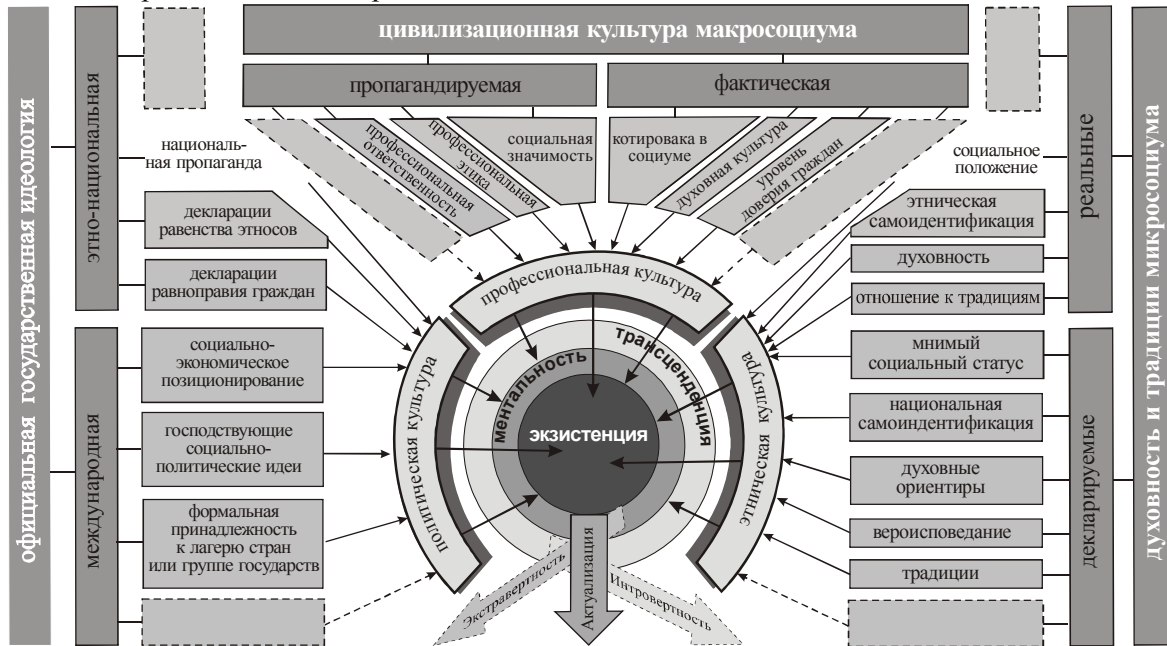


Рис. 1. Обобщенная системная модель взаимодействия факторов, определяющих саморазвитие личности индивида

В её графической интерпретации выражена системная идея отражения синергетического механизма воздействия комплексов социокультурных факторов на специфику саморазвития личности индивида, результаты которого в экстравертной или интровертной форме актуализируются в его речемыслительной и предметно-преобразующей деятельности.

Модель, расположенная нами для удобства предварительного восприятия на плоскости, несёт в себе исходную потенцию для последующей пространственной графической интерпретации её ядра – духовной сферы индивида, в царстве которой и разворачиваются все без исключения стохастические процессы саморазвития его личности.

Смыслосодержательное насыщение её элементов таково. Ядро модели представляет собой сферу духовного бытия личности индивида, охватывающую условно последовательно расположенные её экзистенциальное, ментальное и трансцендентное бытие с присущими им соответственно видами эмоционального, эмо-рационального и рационального мышления [2, с. 88–104], контролируемые сознанием результаты функционирования которых и актуализируются в речевой или деятельностной форме. Построенное таким образом ядро отражает сущность, а также неразрывное когнитивное единство процессов мышления и духовного саморазвития личности, единый механизм протекания которых опирается на экзистенцию, ментальность и трансценденцию. Мы не будем углубляться в специфику функционирования и взаимодействия указанных выше сфер духовного бытия индивида поскольку её системному описанию в основе своей и посвящена работа [2].

Укажем здесь лишь то, что *экзистенциальное бытие* человека, движимое эмоциональным мышлением, протекает в сфере его бессознательного, а *ментальное бытие*, являющееся результатом эмо-рационального мышления, и *трансцендентное бытие*, основанное на рациональном мышлении, реализуются в сфере предсознания. При этом движущей силой всех видов духовного бытия индивида является психофизиологическая энергия его личности.

Следует напомнить и то, что в объеме данной методологической разработки под термином **экзистенциальный** подразумевается все, что относится к уникальной неповторимости внутrichеловеческого бытия, ощущению индивидом своей причастности к высшему, и не может быть выражено на языке понятий. Понятием **ментальный** мы будем называть результат взаимодействия глубинных уровней коллективного и индивидуального сознания, определяющих образ мысли и чувств человека, основанный на бессознательных мыслительных установках, а также на его навыках эмоциональной и поведенческой готовности к восприятию и познанию окружающего мира. И, наконец, термином **трансцендентный** будем обозначать акт, процесс, а также любой продукт человеческого мышления о сверхкатегориальной полноте бытия или его отдельных характеристиках, недоступных непосредственному познанию и познаваемых лишь умозрительно, поскольку они могут быть выражены языком абстрактных понятий.

Подчеркнем также, что источником энергии, обеспечивающей *функционирование экзистенциального начала* индивида, является его психо-эмоциональная сфера, способная при обострении эмоциональных реакций в условиях резких изменений окружающей действительности фиксировать опасную для человека неопределенность, и по мере снижения возникшего возбуждения сохранять в его памяти вполне конкретные последовательности эмоциональных состояний, приводящих к снятию этого возбуждения.

Возникающие в эмоциональной сфере возбуждения вызывают и обеспечивают энергией повышение активности протекания ментальных процессов, энергия реализации которых черпается также из эмоциональной сферы. В отличие от экзистенциальных, *протекание ментальных процессов* осуществляется уже как результат взаимодействия эмоциональных состояний (“эмоцио”) и актов (начал) трансцендентно-логического мышления (“рацио”). Отметим в свою очередь, что *акты трансцендентного бытия* индивида контролируются сознанием лишь в отношении общих правил их протекания. В результате энергетического взаимодействия с материальными структурами мозга, несущими ответственность за логическое начало мышления, акты трансценденции переформируются в соответствующие им процедуры логического мышления, продукт которого без значительных затрат психофизиологической энергии может материализоваться как в мысленной, так и в вербальной формах.

Эмоционально-энергетические процессы, происходящие в экзистенции, подчиняясь законам саморазвивающегося хаоса, порождают в психической сфере индивида определенные неосознаваемые им поля интенций, энергия которых передается ментальным структурам. Эта энергия, вызывая резонанс в возбуждении эмоционального (эмоцио) и логического (рацио) начал его ментальной сферы, трансформируется в более конкретные, но еще не полностью осознанные индивидом прагматические намерения. Затем, передаваемая в сферу трансцендентного бытия, энергия не вполне осознаваемых им прагматических намерений, под контролем сознания преобразуется во вполне конкретные прагматические или целевые установки.

Поэтому причины зарождения когнитивных процессов, обеспечивающих саморазвитие личности, логично искать в сфере экзистенции индивида, а картину их стохастического развития относить к его ментальному и трансцендентному бытию.

Трансцендентное бытие человека, также протекающее в сфере предсознательного по законам саморазвивающегося хаоса, существенно отличается от его ноуменального экзистенциального и феноменального ментального бытия тем, что основывается на процессах, состоящих из актов мышления, базирующихся преимущественно на

рациональной логике. Результатом краткоимпульсной хаотической работы предсознательного начала являются специфические недостаточно четкие рациональные концепты (образы или символы), которые сознание индивида способно трансформировать в определенные абстрактные понятия.

Образно говоря, в сфере трансцендентного бытия фиксируются своеобразные дифференцированные от эмоций следы рационального мышления человека, способные агрегатироваться в более сложные структуры рациональных концептов. Эти концепты формируются и расширяются подобно описанным выше и могут существовать непродолжительное время, поскольку сохраняются лишь в кратковременной памяти человека. Отметим, что именно благодаря разворачивающемуся в сфере предсознательного трансцендентному бытию, основанному на синергетическом механизме полилектического [3] рационального мышления, человек и обретает свои креативные способности.

Однако главную роль в духовном бытии человека играет сознание, уровень развития и концептуальное насыщение которого и определяют в основе своей качественную сторону его личности. При этом основная энергия сознания направлена, как известно, на адаптацию индивида к постоянно изменяющимся условиям окружающей его реальности. Проще говоря, сознание как сложная психо-энергетическая система призвано, прежде всего, осуществлять разработку и контролировать реализацию определенных поведенческих технологий, обеспечивающих человеку возможность выживания в условиях отнюдь не простого, мало предсказуемого материального мира и не менее своенравного социума.

Для решения возникающих в связи с этим стратегических проблем и порождаемых ими оперативных задач сознание использует результаты *биологического инстинктивно-эмоционального* опыта индивида (продукт экзистенциального бытия), *генетико-культурную информацию* (продукт ментального бытия) и *социокультурное знание* (продукт трансцендентного бытия). Лишь, таким образом, на основе *синтеза коллективного исторического и современного социального опыта* оно способно обеспечивать адекватные реакции человека на вызовы окружающей реальности, то есть находить пути и средства для его адаптации к ее постоянным, различным по природе и весьма динамичным изменениям. При этом выбор индивидом той или иной поведенческой/коммуникативной стратегии или тактики, а также средств их реализации чаще всего осуществляется в условиях развития диалектически противоречивого конфликта его личных потребностей и интересов с фактами и событиями объективной реальности.

Из изложенного становится вполне очевидной не только сложность структуры духовной сферы психического начала человека, едино способной обеспечивать саморазвитие его личности, но и объективная необходимость научного рассмотрения указанного процесса как результата функционирования сложной неравновесной открытой синергетической системы, смоделированной нами на рис. 1.

Возвращаясь к этой модели, поясним следующее. Согласно её структуре, источником саморазвития личности выступают постоянно возникающие противоречия между традициями микросоциума (например, семьи, коллектива детского дома и т.п.), цивилизационной культурой макросоциума (например, профессиональный коллектив, диаспора, религиозная конфессия, общественная организация и т.п.) и идеологией гиперсоциума (государство, содружество или иное объединение государств), интенсивность напряжения которых изменяется по мере развития мировой цивилизации. При более внимательном рассмотрении модели нетрудно заметить, что и внутри каждого члена описанной нами триады могут иметь, а, точнее говоря, постоянно имеют место, явные и весьма значительные противоречия, возникающие на почве периодически возрастающего до критического состояния несоответствия между декларируемыми и пропагандируемыми идеями социумов трех обозначенных выше уровней и фактическим результатом реализации этих идей. Полюсами таких противоречий в нашей модели являются: традиции – отношение к ним, социальная значимость профессии – ее котировка в социуме, социальное положение

индивида – его мнимый социальный статус, вероисповедание – духовность, национальная самоидентификация – этническая самоидентификация или самосознание и т.д.

Как видно из ее схемы, направленная по трем условным осям двухуровневая структура противоречий формируется под влиянием стохастического воздействия практически неисчислимого количества факторов, различных по природе и по степени влияния на саморазвитие личности индивида.

Однако, не взирая на их необозримость, изучая историю саморазвития любой конкретной личности, эти факторы методологически вполне корректно сгруппировать в их некие конечные множества, имеющие общую природу происхождения и называемые, как правило, в науке комплексными факторами. Поэтому в модели рис. 1, исходя из структуры рассмотренных выше противоречий, нами и были сформированы соответствующие трехуровневые системы факторов, способных выполнять роль причин, влияющих на специфику саморазвития личности. Здесь следует обратить внимание на то, что ограниченность формата графического изображения модели не позволила нам отразить более широкие морфологические ряды факторов, имеющих общую природу возникновения (например, пропагандируемая культура макросоциума или его фактическая культура) и вызвала тем самым необходимость введения в указанные ряды графических символов в виде пустых штриховых четырехугольников, свидетельствующих о практической возможности рассмотрения значительно большего количества таких факторов.

Отметим, что в синергетике все существующее в реальности многообразие этих факторов принято называть параметрами состояния [5, с. 113; 2, с. 141–142] моделируемой системы, обуславливающими закономерности и специфику саморазвития личности индивида. Естественно, что осуществить адекватное описание поведения системы на основе такого явно избыточного количества параметров её состояния практически невозможно. В связи с этим в рамках синергетического подхода принято использовать метод сжатия информации, сущность которого заключается в переходе от переменных, называемых параметрами состояния системы, к параметрам порядка, являющимися их функциями.

Эффективность перехода к параметрам порядка, интегрирующим в себе влияние наиболее значимых переменных на процесс саморазвития системы в целом, состоит еще в том, что они определяют поведение ее частей или подсистем (в нашей модели это экзистенциальная, ментальная и трансцендентная сферы духовного бытия индивида). В соответствии с указанным методом роль параметров порядка сложной стохастической системы саморазвития личности оказались способными выполнять три такие комплексные переменные, как политическая, профессиональная и этническая культуры индивида.

На схеме модели они изображены в виде отдельных частей незамкнутого кольца, символически охватывающих сферу духовного бытия индивида. Использованный в данном случае символизм базируется на известном, хорошо согласующемся с вековой практикой саморазвития известных истории социумов, рассуждении З. Фрейда [6, с. 96] о том, что психологический арсенал всякой культуры вынужден строиться на принуждении к труду и на отказе от влечений и их запретах, затрагивающих всех, и касающихся только отдельных групп, классов или просто одиночек, а также о том, что громадное число людей повинуется [6, с. 100] соответствующим культурным запретам лишь под давлением внешнего принуждения, то есть только там, где нарушение запрета грозит наказанием, и только до тех пор, пока угроза реальна.

Построенная таким образом модель обретает способность отражать ту, сформулированную в третьем постулате, особенность объективной реальности, согласно которой саморазвитие личности индивида неизбежно происходит под непрерывным довлеющим влиянием культур иерархически определенных социумов. На схеме ядра модели стрелками-векторами четко обозначено подробно обоснованное нами в работе [2] проникновение влияния параметров порядка (политической, профессиональной и этнической культур) на протекание процессов саморазвития личности в разных (экзистенциальной, ментальной и трансцендентной) сферах духовного бытия человека.

Воспользовавшись описанным выше символическим образом, обратим внимание и на то, что в зависимости от перераспределения интенсивности культурных (политических, профессиональных и этнических) воздействий изменяется изображенный на модели широкими штриховыми стрелками характер актуализации результатов саморазвития личности индивида.

Так, в соответствии с изложенным выше четвертым постулатом результатом превалирования давления ряда значительных факторов политической культуры на духовную сферу индивида, наиболее вероятной будет актуализация его психоэнергетического потенциала с определенной интровертностью, тяготеющей к духовным идеалам и традициям микросоциума. В обратной ситуации, последствием жесткого давления требований этнической культуры, как правило, является актуализация психоэнергетического потенциала индивида с её экстравертной направленностью на осмысление тех или иных политических проблем. И лишь в случае, когда в силу определенных обстоятельств индивиду, попавшему под влиянием профессиональных проблем, удаётся в приблизительно равной степени абстрагироваться от давления факторов политической и этнической культур, актуализация его психоэнергетического потенциала приобретает объективно профессиональную сущность.

Однако, являясь весьма типичными, описанные ситуации не должны, тем не менее, рассматриваться в процессе исторического исследования исключительно в качестве обязательной закономерности. К этому вопросу в каждом конкретном случае следует подходить с особым вниманием, учитывая маятниковый характер реакции психической сферы человека на раздражающие его факторы, называемые в синергетических системах возмущающими воздействиями. Поэтому, в описанных ситуациях естественная реакция индивида на давление, оказываемое на него запретами культуры, может, вообще говоря, принимать две формы: форму открытого протеста и ее сублимированные варианты, представляющие собой различные формы латентных (внутренних) протестов.

В реальной действительности чаще всего актуализируются более сложные для исследования формы внутреннего протеста, обусловленные, прежде всего, своеобразным появлением столь могучего инстинкта выживания, поддерживаемого подражательной сущностью психических процессов становления личности индивида.

В этой связи мы хотим обратить отдельное внимание на то, что в отличие от традиционно рассматриваемого в естественных науках влияния выявленных исследователем факторов и количественно определяющих их переменных параметров на изменение состояний изучаемых систем, при исследовании исторических явлений особый статус причин резкого изменения процессов их развития получают предшествующие им события и факты. Это весьма важно, поскольку в нашем случае идет речь о саморазвитии личности человека, основанном на когнитивных процессах, протекающих в сфере его психического начала. Здесь, пожалуй, уместно напомнить о роли казни старшего брата в саморазвитии личности Владимира Ульянова или месте факта посещения Белого дома малолетней Кандулизой Райс в саморазвитии и актуализации её как личности и прочие широко известные исторические примеры подобного рода.

Рассмотрев в первом приближении графическую обобщенную модель гиперсистемы саморазвития личности с точки зрения логики взаимодействия входящих в неё элементов, перейдем непосредственно к анализу особенностей и механизмов функционирования сфер духовного бытия индивида. Для этого мы воспользуемся рядом основных концептуальных положений, а также графическим образом, обоснованным нами в работе [7] и воспроизведенным на рис. 2.

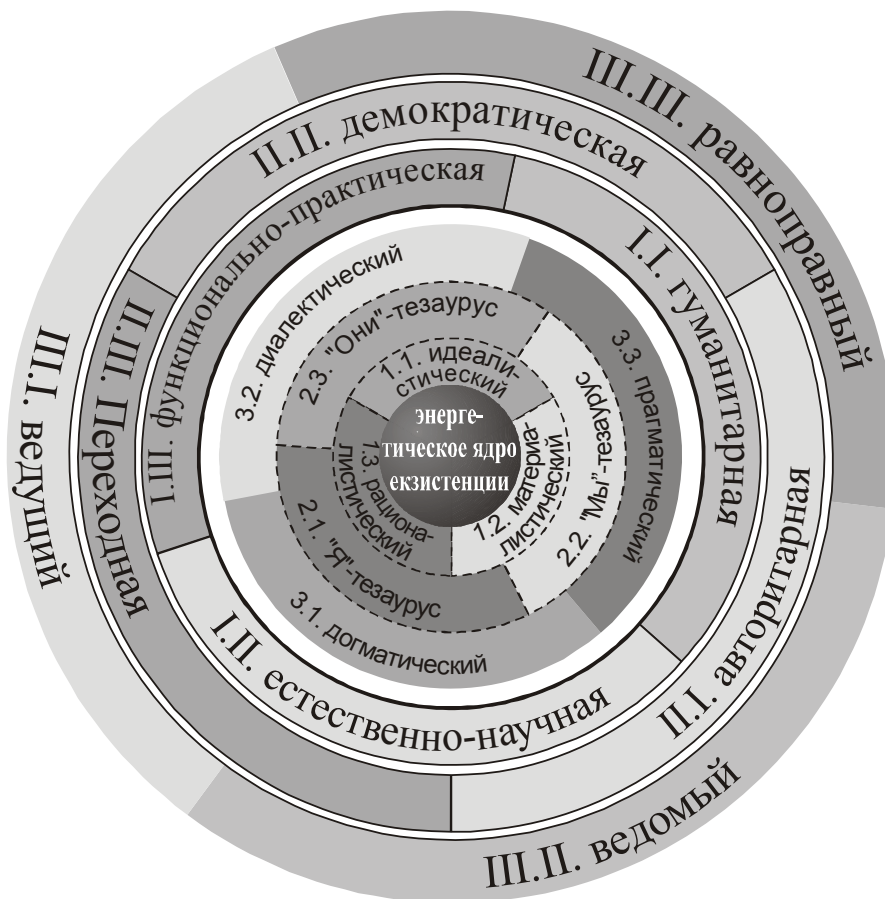


Рис. 2. Универсальная модель взаимодействия макро- и микрокосмов сфер духовного бытия личности

Изображенная на рисунке модель имеет универсальный характер, поскольку, во-первых, она построена с учетом единства механизмов протекания в духовной сфере человека процессов познания, обучения и когниции в общем социокультурном поле (в гиперсистеме) саморазвития его личности; во-вторых, структура модели и связи между её элементами являются справедливыми для описания закономерностей функционирования всех без исключения сфер психического начала индивида: экзистенциальной, ментальной и трансцендентной.

Не менее характерным является и то, что логика её построения дает исследователю возможность проследить как любой из параметров состояния гиперсистемы (рис. 1), выступающий в роли причины специфического протекания процесса саморазвития личности индивида, может повлиять на поведение подсистемы его экзистенциального бытия. Такая возможность обеспечивается за счет условного членения сферы экзистенциального бытия на саморазвивающиеся в процессе социализации микрокосм внутреннего практически неосознаваемого мышления и макрокосм его вполне контролируемой прагматически направленной речемышлительной и предметно-преобразовательной деятельности.

Из философии хорошо известно [7, с. 180], что все вопросы, возникавшие в человеческом сознании с момента выхода из первобытного состояния и до настоящего времени, могут быть классифицированы по трем укрупненным классам: 1. “Кто есть я сам?”, 2. “Чем является окружающий меня мир (общество и природа) и почему он такой?”, 3. “Как мне комфортно существовать (выжить) в этом мире?”. С учетом этого обстоятельства и социально-психической природы человеческой личности экзистенциальный микрокосм (рис. 2) индивида представлен нами в виде трех соответствующих сфер: 1. Эго-тезаурус (1.1-идеалистический, 1.2-материалистический, 1.3-прагматический); 2. Социотезаурус (2.1-“Я”-тезаурус, 2.2-“Мы”-тезаурус, 2.3-“Они”-тезаурус); 3. Универсум-тезаурус

(3.1-догматический, 3.2-диалектический, 3.3-прагматический). Здесь очевидно, что экзистенциальное единство психической сферы индивида, саморазвивающегося в среде себе подобных, неизбежно порождает идеалистический, материалистический и рационалистический тезаурусы как составные части его эго-тезауруса. В свою очередь вполне ясно, что социотезаурус образуется на основе взаимодействующих тезаурусов, описывающих представления индивида о себе (“Я”-тезаурус), об определенном социо-инцесуальном единстве (“Мы”-тезаурус) и про остальное общество (“Они”-тезаурус). Универсум-тезаурус охватывает уникальные по практически абстрагированной от социально опосредованного знания природе их образования, представления индивида о мироздании, которые могут носить догматический, диалектический или прагматический характер.

Под тезаурусом в объеме данного изложения следует понимать сохраняемую памятью индивида совокупность смыслодержательных элементов (называемых в когнитивистике концептами [2]) и связей между ними, на базе которых и разворачиваются процессы всех (эмоционального, эмо-рационального, рационального и логического) видов мышления человека.

Отметим также, что с методологической точки зрения мы рассматриваем экзистенцию как уникальную, присущую индивиду способность самоопределяться в условиях реальных материального и социального миров, неся полную ответственность за свой выбор. Вполне разделяя известное мнение о том, что экзистенцию невозможно объяснить, нельзя предварительно задавать как объект научного познания, а можно лишь зафиксировать результат порождаемой ею речемыслительной и предметно-преобразовательной деятельности, мы изобразили в центре модели только некое её условное энергетическое ядро.

Такое изображение призвано подчеркнуть, что она не может стать непосредственным объектом теоретического описания или исследования. Однако порождаемые ею и фиксируемые сознанием индивида эго-, социо- и универсум-тезаурусы достаточно четко могут быть описаны и изучены экспериментально, а, следовательно, могут выступать в качестве предметов научного познания результатов экзистенциально-трансцендентного выбора индивидом стратегии и тактики любых видов его речемыслительной и предметно-преобразовательной деятельности. Поэтому экзистенция выступает в нашей модели в роли энергетического источника процессов порождения специфики приращения и взаимодействия тезаурусов микро- и макрокосмов индивида, составляющих информационную основу саморазвития его личности.

Описываемый моделью микрокосм окружен тремя сферами макрокосма индивида: I. Обусловленная образованием сфера точек зрения на окружающую реальность (I.I-гуманитарная, I.II-естественно-научная, I.III-функционально-практическая); II. Сфера влияющих на сознание видов государственных идеологий (II.I-авторитарная, II.II-демократическая, II.III-переходная); III. Сфера идентификации своей роли в конкретных ситуациях (III.I-ведущий, III.II-равноправный, III.III-ведомый).

Графическая структура модели и смыслодержательное насыщение отдельных сфер микро- и макрокосмов свидетельствуют о весьма сложной и труднопредсказуемой динамике возможных взаимодействий их тезаурусных структур, предопределяющей конкретные результаты проявления последствий экзистенциального бытия личности. И это вполне понятно, поскольку в условиях бесконечного множества реально возникающих ситуаций и не меньшего количества возможных сочетаний взаимного расположения сфер и содержаний элементов тезаурусных систем микрокосма индивида, формирующихся под влиянием громадного количества причин (социальное положение индивида, культурный уровень его семьи, его психофизиологические особенности, специфика и качество его обучения на различных этапах его формирования как личности и т. д. и т. п.), его экзистенция в соответствии с законами её функционирования, не подлежащими в данное время исчерпывающему описанию, формирует противоречивые динамически неустойчивые, подвластные изменениям под влиянием макрокосма тезаурусные конгломераты.

Для углубления понимания сложной динамики процессов экзистенциального бытия личности обратимся к рис. 3, на котором области тезаурусных сфер микрокосма индивида проиндексированы адекватно их членению на модели рис. 2. На нём изображены два варианта взаимодействия тезаурусных сфер микрокосма экзистенциальной сферы индивида в процессе поступления в неё информации из гиперсистемы и выработки ею ответных речемыслительных и предметно-преобразующих реакций. Так, на рис. 3а отражен идеальный вариант виртуальной ситуации, в которой все сферы экзистенциального микрокосма расположились в соответствующих секторах их логико-диалектического сродства.

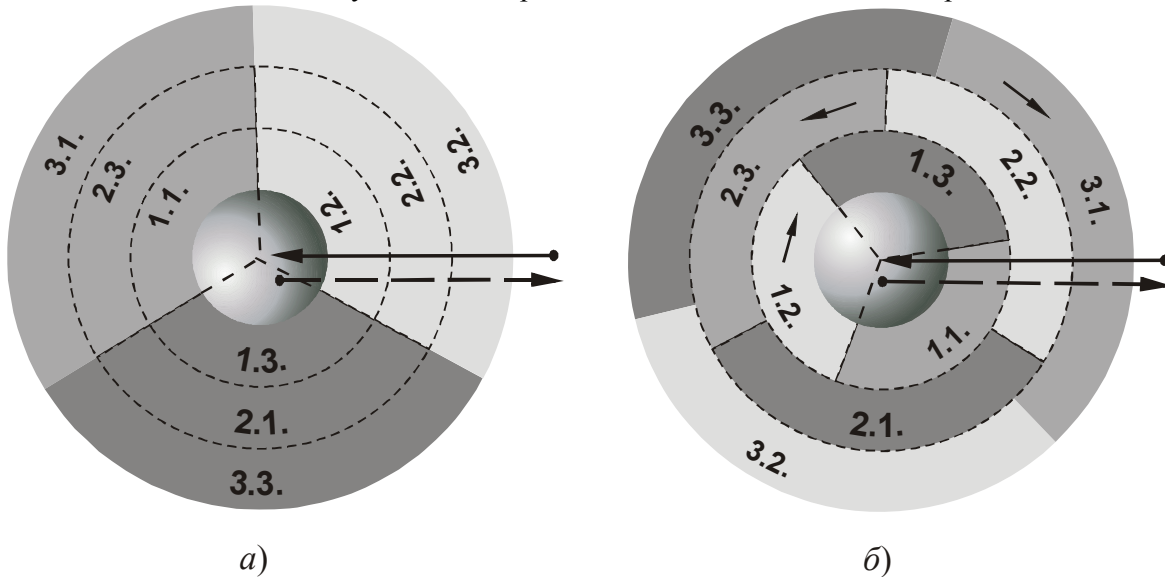


Рис. 3. Варианты взаимодействия тезаурусных сфер микрокосма индивида:

а) идеальный, б) реальный

При этом информация, поступающая из гиперсистемы в экзистенциальную сферу (сплошная стрелка) и подвергнутая в ней декодированию с материалистических (сфера 1.2) позиций коллективного интереса (сфера 2.2) диалектически мыслящего (сфера 3.2) индивида, вызывает у него логически адекватную реакцию (пунктирная стрелка). Но такая ситуация не имеет, как правило, места в условиях коммуникации, совместной предметно-преобразовательной деятельности людей или их общения с природой, то есть в процессах саморазвития их личностей.

В отличие от неё, реальное саморазвитие сопровождается бесчисленными вариантами спонтанного взаимодействия тезаурусных сфер микрокосма экзистенции, образующего модели, подобные приведенной на рис. 3б, и отражающего в концептуально-тезаурусной системе памяти индивида менее адекватную и более пеструю картину окружающей его материальной и социальной действительности.

Аналогичная спонтанная, точнее говоря, вероятностная природа присуща также динамическому взаимодействию сфер макрокосма экзистенции, один из вариантов которого и изображен на модели рис. 2.

Для нашего рассмотрения здесь, собственно говоря, важно то, что непрерывное разнонаправленное взаимодвижение сфер микро- и макрокосмов экзистенции, приводящее к спонтанному динамическому взаимодействию их тезаурусных систем, придает процессу саморазвития личности характерные и однозначные признаки синергетической системы.

Этим обстоятельством и продиктована необходимость дальнейшего изложения анализируемой проблемы строго в рамках теоретической парадигмы синергетического подхода с применением присущего ему понятийно-терминологического аппарата, сущность которых в достаточном для данного случая объеме раскрыта и изложена в нашей работе [1, с. 132–181].

Предварим дальнейший анализ напоминанием о том, что структура рассмотренной модели (рис. 2) и связи между тезаурусными элементами её микро- и макрокосмов являются справедливыми для описания закономерностей функционирования всех без исключения сфер психического начала индивида: экзистенциальной, ментальной, трансцендентной, а также сферы его сознания.

Таким образом, мы получаем достаточные основания для перехода к обсуждению специфики протекания стохастического саморазвивающегося процесса мышления на примере его реализации в ментальной сфере духовного бытия индивида (рис. 4).

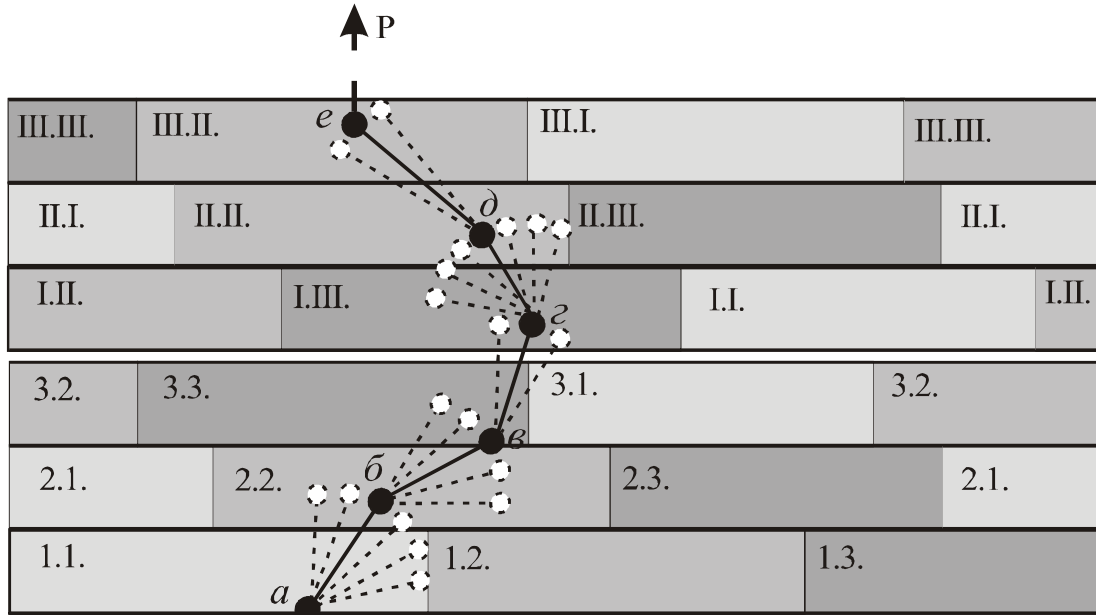


Рис. 4. Пример структурной модели протекания стохастического саморазвивающегося процесса мышления в ментальной сфере духовного бытия индивида

Координатная сетка указанной модели воспроизводит плоскую развертку сфер микро- и макрокосма универсальной модели (рис. 2), имеющих, как это уже подчеркивалось, место и в ментальной сфере индивида. Описываемый в таких координатах элементарный процесс саморазвития личности зарождается в точке “а” под влиянием психофизиологической энергии, передаваемой ему из экзистенциальной сферы бессознательного начала психики индивида. Под элементарностью процесса в данном случае подразумевается пригодность его модели в целом или отдельных составляющих её элементов для моделирования подобных сколь угодно сложных по своей структуре процессов.

Синергетическая сущность акта зарождения анализируемого нами процесса связывается, как известно [1, с. 137–139; 8, с. 84], с вхождением мышления индивида в хаос. При переходе системы в состояние развитого хаоса внутри его происходит зарождение порядка, в результате которого в рассматриваемой точке “а” формируется спектр целей, присущий по природе лишь данному индивиду, и делающий невозможным дальнейший произвольный путь развития его мышления как системы, поскольку нелинейная среда может саморазвиваться исключительно по законам, не противоречащим ее определенным внутренним свойствам (в нашем случае – особенностям психики личности).

На схеме рис. 4 последовательность реализации этих целей отражена жирной ломаной кривой “ае”, называемой в синергетике структурой-аттрактором, состоящей из отдельных частных аттракторов (аб, бв, вг, гд, де), последовательность и взаимное расположение которых дает представление о путях развития системы в целом.

С точки зрения историка частный аттрактор представляет собой определенный графический след, свидетельствующий о наличии в сложной системе ментального мышления индивида определенной задачи саморазвития как результата противоборства порядка и хаоса на каждом этапе общего процесса выбора пути размышления. Функциональная сущность

термина частный аттрактор состоит в том, что им принято обозначать режим развития неравновесной системы, в котором она способна нейтрализовать влияние возбудителей, действующих на нее со стороны гиперсистемы или окружающей среды, и таким образом восстанавливать свое стандартное состояние.

Наиболее характерной особенностью развития процесса на любом отрезке времени, интерпретируемого частным аттрактором, является то, что мышление индивида равно как и его саморазвитие адекватно описываются линейными причинно-следственными закономерностями.

Такая возможность реального протекания детерминированного этапа саморазвития мышления индивида (аттрактор “аб”) достигается за счет подавления или подчинения сознанию содержания альтернативных путей его развития. Этими путями, обозначенными на схеме (рис. 4) пунктирными точками, попавшими в конус или область притяжения аттрактора “аб”, и ограничивается веер альтернатив, за границами которого сознание индивида запрещает рассмотрение остальных потенциально возможных путей мышления.

Протекающее таким образом саморазвитие системы достигает следующей точки “б”, так называемой точки бифуркации, в которой траектория развития системы раздваивается. В этой точке стабильное развитие системы (порядок) завершается и начинается ее вхождение в хаос, в котором по прохождении определенного времени, как и в предыдущей точке бифуркации “а”, и зарождается новый порядок ее развития – аттрактор “бв”.

Состояние хаоса в нашей модели (рис. 4) можно рассматривать как сомнения, колебания или раздумия, имеющее место в сфере духовного саморазвития личности и хорошо знакомое мыслящему человеку. На каждом последующем этапе саморазвития (аттракторы “бв”, “вг”, “гд”, “де”) и точках бифуркации “в”, “г”, “д” поведение системы циклично повторяется: ее саморазвитие в состоянии динамического порядка, вхождение в хаос, зарождение в его недрах нового порядка и дальнейшее ее развитие.

Эволюция описываемой системы завершается в точке “е”, интерпретирующей конечное состояние открытой неравновесной системы, т.е. достижение ею цели развития. Этой точке, называемой в синергетике аттрактором развития, соответствует устойчивое конечное состояние взаимодействия системы с гиперсистемой или окружающей средой. Результатом (Р) саморазвивающегося процесса мышления индивида является, как это указывалось выше, вербализация самого мышления или определенные предметно-преобразовательные действия.

Напомним также, что динамические открытые системы, модели функционирования которых, без сомнения, продуктивны и для описания саморазвития личности, и процессов социальной истории, могут развиваться или в непрерывном, или в дискретном времени. Первый вид их развития называется в синергетике потоком, второй – отражением (реже – каскадом). Для нас важно то, что благодаря этому мы получаем возможность описывать указанные процессы в двух масштабах их развития, а, следовательно, устанавливать влияния любого параметра состояния, в частности и параметров порядка вообще, на особенности их саморазвития.

Теперь, в соотнесении с содержанием тезаурусов сфер рис. 2, раскроем смылосодержательное насыщение модели рис. 4. На ней мышление индивида, имеющего идеалистический (1.1) эго-тезаурус, развивается в рамках коллективного интереса (2.2) с прагматических (3.3), близких к догматическим (3.1), позиций в направлении поиска демократического (II.II) решения практической проблемы (I.III) или поставленного перед ним (III.III) задания.

Проведенный нами теоретико-методологический анализ потенциальных возможностей синергетического описания известных истории примеров саморазвития личности позволил обосновать наиболее типичные элементарные синергетические модели их эволюции, представленные на рис. 5.

Из рисунка видно, что изображенные на нем структуры-аттракторы различаются по сложности пути их развития. Так, на рис. 5а описан процесс становления личности индивида, в результате которого в одной из сфер его духовного бытия (например, экзистенциальной, ментальной или трансцендентной) закрепились навыки мышления, характеризующиеся в

основе своей прагматическим началом (1.3) его эго-тезауруса, привычкой диалектически (3.2) воспринимать реальность через призму коллективных (2.2) интересов, с позиций гуманитария (I.I), разделяющего идеологические ценности государства с переходной формой правления и привыкшего занимать ведущее положение в социуме. Даже непосвященный читатель отметит здесь характерные признаки мышления многих современных государственных мужей и политиков.

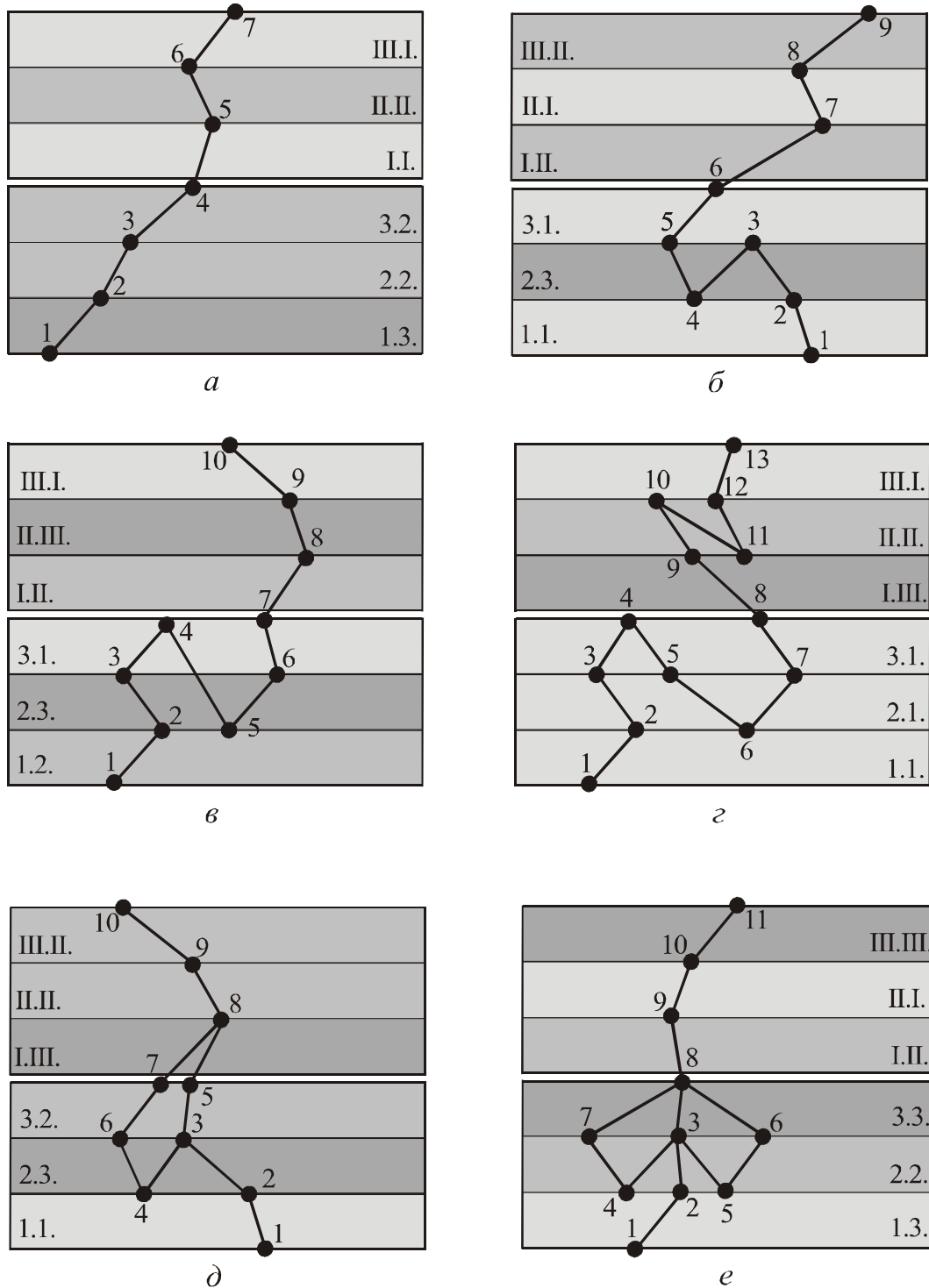


Рис. 5. Наиболее типичные элементарные структуры-аттракторы саморазвивающихся процессов становления личности индивида

Описав рассматриваемую модель в терминах синергетики, мы получим возможность говорить, что параметрами порядка, управляющего развитием данной личности, служат его микро- и макрокосмы, а параметрами ее состояния являются конкретные типы эго-тезауруса, социотезауруса, универсум-тезауруса, точки зрения на окружающую реальность, влияние государственной идеологии и идентификация собственной роли в социуме.

При этом следует обратить внимание на то, что уникальность личности каждого индивида определяется следующими обстоятельствами. Во-первых, взаимодействие макро- и микрокосмов его личности осуществляется на всех трех уровнях его духовного бытия: экзистенциальном, ментальном и трансцендентальном. Во-вторых, мы не имеем возможности предсказания взаимного расположения тезаурусных сфер микро- и макрокосмов в каждом конкретном акте саморазвития индивида. В-третьих, во время сна [2], а также в результате завершения любого акта продуктивного мышления, происходит неперенное расширение содержательного насыщения концептов, сопровождающиеся определенной трансформацией тезаурусных структур сфер его духовного бытия.

Возвращаясь к схемам рис. 5, прокомментируем кратко сущность процессов мышления, описываемых структурами-аттракторами рисунков 5б, 5в, 5г. Общими признаками указанных процессов является то, что на отдельных этапах саморазвития личности в сфере ее духовного бытия имеют место факты временного возвращения мировосприятия индивида к его предыдущим, отвергнутым в результате эволюции собственного сознания, взглядам на окружающую действительность. О фактах такого возвращения свидетельствуют следующие частные аттракторы: 3-4 на рис. 5б, 4-5 на рис. 5в и 4-5, 5-6 на рис. 5г. Назовем их “возвратными” (по отношению к общей направленности развития системы) аттракторами.

В таком случае дифференциальными признаками рассматриваемых нами процессов саморазвития личности следует считать движение, описывающих их возвратных аттракторов, на глубину одного (рис. 5б, аттрактор 3-4), двух (рис. 5в, аттрактор 4-5 и рис. 5г, аттракторы 4-5 и 5-6) и более сфер микро- и макрокосмов духовных сфер психики индивида.

Методологический анализ показал также, что наиболее сложными элементарными (в смысле их пригодности выступать в роли элементов других сколь угодно сложных структур-аттракторов) являются структуры-аттракторы, изображенные на рис. 5д и 5е.

Так, структура-аттрактор рис. 5д описывает процесс саморазвития личности, на завершении второй стадии которого в точке (3) после выхода системы из хаоса ее дальнейшее развитие осуществляется по двум различным направлениям. Первое из них определено частными аттракторами 3-4, 4-6, 6-7 и 7-8, а второе – аттракторами 3-5 и 5-8. В результате этого система как бы решает параллельные задачи, обусловленные целью ее развития. После решения указанных задач система возвращается в стандартный режим развития (точка 8).

Такие точки, в которых происходит переход системы на два и более пути ее развития, названы в синергетике точками полифуркации.

Отметим в качестве примера возможного смыслодержательного насыщения процесса саморазвития личности, описываемого структурой-аттрактором рисунка 5д, следующее. Подобная картина саморазвития творческой личности профессионального композитора при рассмотрении параллельно создаваемых им произведений может свидетельствовать о поиске новых музыкальных форм, идущем, с одной стороны, путем его обращения к неформальным традициям (возвратный аттрактор 3-4) с последующим их осмыслением с позиций классика (аттракторы 6-7 и 7-8), с другой – путем использования современной оперной традиции (аттракторы 3-5 и 5-8). Результатом (точка 8) такого параллельного решения задач (творческого поиска) его музыкального саморазвития может вполне стать, например, новая по своей сути рок-опера.

Как это ни покажется странным, но структура-аттрактор, изображенная на рис. 5д, пригодна и для адекватного описания процесса саморазвития личности политика-экономиста, предложившего новые формы сочетания в управлении хозяйственным

комплексом государства так называемого ручного режима с естественными механизмами регуляции мирового рынка. Впрочем говоря, странного здесь нет ничего, поскольку высокая методологическая эффективность применения синергетического подхода и заключается именно в том, что его основные принципы имеют всеобщий характер, а, следовательно, могут быть распространены на любые явления бытия природы и человека.

Типично полифуркационную сущность имеет и модель саморазвития личности, приведенная на рис. 5е. В отличие от предыдущей в точке (3) в результате полифуркации берут свое начало три параллельных пути развития системы (см. аттракторы 3-4, 3-6 и 3-8). При этом частный аттрактор 3-8 показывает, что параллельные задачи саморазвития системы (3-4 и 7-8, а также 3-5 и 5-8) достигаются в строгом соответствии с управляющей ими стратегической задачей эволюции личности индивида.

Иначе говоря, в плане саморазвития здесь явно просматривается тенденция вполне осознанного синтеза двух, на первый взгляд, несовместимых, взаимоисключающих или конкурирующих задач (аттракторы 4-7 и 5-6).

Для акцентирования важности использования межпрофессионального знания при смыслодержательном насыщении элементарной модели структуры-аттрактора, изображенной на рис. 5е, обратимся к эпизоду из научного творчества К. Юнга. Так, он, вполне понимая, что “внутреннее” как источник искусства не соответствует по содержанию никаким известным сознанию объектам из нашего опыта и, видя в этом опасное раздвоение бессознательных и сознательных объектов [4, с. 420], диагностировал способность психической сферы Пикассо реагировать на серьезные психические нарушения шизоидным синдромом. При этом, что особенно важно, он констатировал у художника дар объединять противоположности благодаря расширению его мировоззрения, охватывающего в целом человеческую мораль, животное и духовное начала, не воспринимая, тем не менее, их в жизненном единстве [4, с. 425].

Справедливости ради, нелишне отметить, что обычный человек, мыслящий, как правило, ассоциативно, не способен одномоментно охватывать так туманно названное К. Юнгом “жизненное единство” даже незначительной совокупности изображенных предметов. Для этого его психике необходимо вполне определенное время, достаточное для зондирования опыта собственного подсознания, а порой и сферы бессознательного.

Поэтому, несколько не умаляя достоинства видения проблемы творчества Пикассо не менее гениальным Юнгом, мы можем полагать, что магнетизм произведений художника и состоит в присущей его психической сфере способности под влиянием своего рода креативного синдрома осуществлять диалектически творческое раздвоение виртуально создаваемого сознанием объекта, образное воспроизведение которого на холсте или бумаге обретает способность генерировать в психике зрителя энергетику подобных состояний.

Это вполне объяснимо хотя бы и потому, что сознание индивида, контролирующее его бессознательное начало и не имеющее возможности определять понятие белизны, не используя при этом понятия черноты, не способно проецировать на холст образ, состоящий из множества предметов-содержаний, иначе как вытесняя в бессознательное их антиподы.

При этом причину возникновения креативного синдрома духовной сферы Пикассо следует искать в энергетике эмоций, способной повышать известную из работ самого же Юнга проницаемость [4, с. 24] воображаемой перегородки между сознанием и подсознательным художника.

Вообще говоря, описываемыми структурами-аттракторами рис. 5 уникальными способностями своей психической сферы, проявляемыми в их неосознанной (рис. 5д) или вполне осознанной (рис. 5е) формах, пользовались многие творческие личности: Дали, Достоевский, Врубель, Кафка и др. Особенно акцентно, правда, с подачи современных политтехнологов, эксплуатируют государственные мужи, основанную на этих возможностях психики избирателя, его, зачастую, наивную способность генерировать в своей духовной сфере тонко навязываемый ему виртуальный образ позитивного политика.

Справедливо это или нет – рассудит история. Для нашего рассмотрения, прежде всего, важно то, что модель структур-аттракторов саморазвивающихся процессов становления, а, следовательно, и мышления индивида, являются не чем иным, как архетипами единственно возможных, изначально закладываемых природой в его психику, то есть неизбежно продуцируемых духовной сферой моделей эволюции его личности.

Теперь, апеллируя к достаточно известным в синергетике и надежно апробированным результатам [5, 8, 11, 12] применения теории динамического хаоса в решении множества комплексных научных проблем, не являющиеся прерогативами отдельных дисциплин, рассмотрим модель, приведенную на рис. 6.

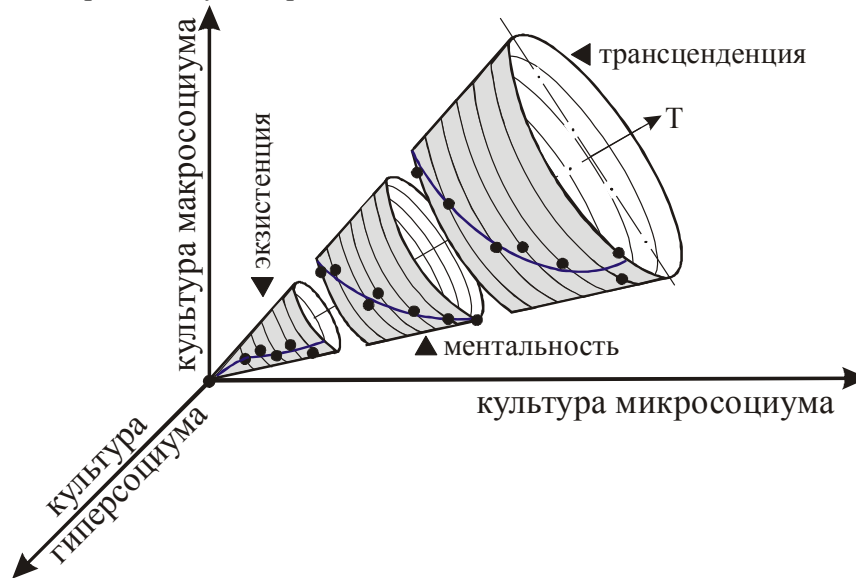


Рис. 6. Обобщенная правоспиральная модель структуры-аттрактора саморазвития личности индивида

При внимательном рассмотрении нетрудно убедиться, что эта модель является пространственной интерпретацией исходной модели, изображенной нами на рис. 1. Координатами моделируемого в ней пространства служат уже известные из предыдущего изложения параметры порядка (культуры гипер-, макро- и микросоциумов). Из точки их начала на равном удалении от каждой из координат восстановлена ось исторического времени (Т), вдоль которой, имитируя конусом образ расширяющегося в процессе мышления сознания, и нашли свое графическое изображение экзистенциальная, ментальная и трансцендентная сферы духовного бытия индивида, поделенные на микро- и макрокосмы с присущими им тезаурусными сферами.

Сформированная таким образом модель открывает широкие возможности профессиональной методологической рефлексии. Прежде всего, обратим внимание на ее потенциальную возможность трансформироваться во всеобщую модель ноосферы саморазвития личности и социальной истории. Для этого достаточно продолжить через точку начала координат все три оси модели рис. 6 и придать полученным за счет этого полуосям смыслодержательное насыщение диалектически противоречивых параметров порядка. В таком случае ось культуры микросоциума преобразуется в две его, сходящиеся в начале координат, разнополярные полуоси: декларируемая культура микросоциума и фактическая его культура. Ось культуры гиперсоциума преобразуется в полуоси его также противоположных международной и этно-национальной культур. И, наконец, ось культуры макросоциума заменяется полуосями его пропагандируемой и фактической культур.

Дополнив полученные координаты восемью осями синхронного времени, методологическое обоснование введения которых дано нами в работе [9], мы и получим искомое для исторического анализа пространство саморазвития личности. Естественно, что в

таких координатах, описывающих бесконечное пространство актуализации потенциально возможных структур-аттракторов, найдет свое отражение любая сколь угодно сложная картина реального саморазвития личности.

Типичным примером такой картины и является, изображенная на рис. 6 правоспиральная модель структуры-аттрактора саморазвития личности индивида. Отметим здесь и первый порождаемый ею артефакт, свидетельствующий, что в силу описанных выше изменений динамики саморазвития личности, закономерности которых в соответствии с принципом обратимости перенесены нами на динамику взаимного вращения тезаурусных сфер, характеризующая ее эволюцию структура-аттрактор, неизбежно принимает спиралеобразную форму.

Напомним лишь о диалектической обусловленности существования левоспиральных моделей, предоставим историкам решать проблему причин их возникновения и устанавливать их отличительные признаки. При этом мы полагаем, что наиболее вероятными причинами, предопределяющими, по меньшей мере, в рассматриваемых координатах левое и правое направления спиралеобразного саморазвития личности является ее психологический экстравертный или интровертный тип.

Второй, не менее важный, генерируемый такой всеобщей моделью артефакт состоит в том, что природа человека способна порождать лишь восемь (по количеству квадрантов, входящих в описываемое пространство), архетипов структур-аттракторов синергетического саморазвития личности. В силу этого, мы должны получить восемь вариантов указанных архетипов, реализуемых в их интровертной или экстравертной формах, причины порождения которых подробно рассмотрены нами в работе [10]. Как видим, основания для решения проблемы типологии процессов саморазвития личности человека здесь налицо.

Уяснив изложенное, не составляет труда осознать и реальную возможность трансформации смыслодержательного насыщения элементов модели рис. 1 для формирования ее пространственной модификации (по типу модели рис. 6), позволяющей осуществлять описание стохастического развития социально-исторических процессов.

Для этого с методологической точки зрения исследователю необходимо лишь повысить степень абстрактности или обобщенности закладываемых им в модель параметров порядка системы и сформировать из параметров ее состояния их диалектически противоречивые комплексы. Рассматривая, например, социально-исторический процесс саморазвития демократии в определенной стране, имеет смысл в качестве микросистемы принять традиционные национальные или этнические отношения. Тогда роль макросистемы могут выполнять культурно-экономические или политические отношения содружества государств или военно-политических блоков, в составе которых развиваются рассматриваемые историком нация или этнос. И, вполне понятно, что роль гиперсоциума будет тогда отведена международной системе отношений.

В таком случае параметры состояния описываемой системы будут иметь ассоциативно единоприродную с параметрами модели рис. 1 сущность, а, следовательно, их выбор не вызовет особых осложнений. В свою очередь, все без исключения тезаурусные сферы микро- и макрокосмов ядра модели, сохраняя свой смысл обобщаться до уровня национальных или этнических архетипов, и будут представлены в таком виде, как этнический (или национальный) архетип эго-тезауруса, архетипичные этнические воззрения на окружающую реальность или архетипичная национальная идентификация гражданина в межнациональной культуре или отношениях и т.п.

Нетрудно теперь понять, что количественные и качественные признаки архетипов структур-аттракторов саморазвития демократии, полученных на основе такой модели, будут существенно подобны описанным выше структурам-аттракторам эволюции личности индивида, но принципиально отличны по времени и содержанию рассматриваемых явлений. Кроме того, с ее помощью мы получим важнейший артефакт, свидетельствующий, что архетип структур-аттракторов саморазвития любых социально-исторических процессов был сформирован еще в недрах первобытных обществ как следствие отражения потенциальных

возможностей психики его членов, и в силу этого от истории не следует ожидать появления принципиально новых, отличающихся от известных нам демократической, авторитарной или переходной (смешанной) форм социального управления и правления.

Поэтому нам остается лишь восхищаться прозорливостью великого труженика ума Николая Михайловича Карамзина, считавшего, что гражданские общества не переменили своих уставов; все осталось, как было на Земле и как иначе быть не может [13, с. 537].

Изложенное показывает, что в объеме обоснованной нами методологической парадигмы синергетический анализ может выполнять функцию весьма перспективного теоретического инструментария, дающего историкам возможность адекватного описания архетипических сторон эволюции социально-исторических процессов и явлений, а также указывать пути и предопределять логику наиболее объективного освещения закономерностей и особенностей саморазвития любой исторически значимой личности. Потенциал методологической сущности обоснованной парадигмы таков, что даже отдельно взятые фрагменты, сформированных на основе ее моделей, способны, без всякого сомнения, играть роль исходных предпосылок креативного мышления исследователя в процессе решения ряда актуальных исторических вопросов. Дальнейшая практическая апробация основных положений выполненной теоретико-методологической разработки представляется нам крайне необходимой, поскольку сказано мудрецами: призванное быть наполненным – наполнится.

Список использованных источников

1. Клименюк А. В. Методология и методы научного исследования. – К.: “Милениум”, 2005. – 186 с.
2. Клименюк А. В. Модели концептосферы и механизмов когнитивного мышления индивида // Наукові записки. – Вип. 81 (3). – Серія: Філологічні науки (мовознавство): У 4 ч. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2009. – С. 88–104.
3. Клименюк О. В. Уніфікація, діалектика та полілектика в науковому пізнанні // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Філософія, економіка. – 1999. – № 2. – С. 52–63.
4. Юнг К. Г. Избранное / Пер. с нем. Е. Б. Глушак, Г. А. Бутузов, М. А. Собуцкий, О. О. Чистяков; отв. ред. С. Л. Удовик; худ. обл. М. В. Драко. – Мн.: ООО “Попурри”, 1998. – 448 с.
5. Курдюмов С. П., Князева Е. Н. Структуры будущего: синергетика как методологическая основа футурологии // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. – М.: Прогресс-Традиция, 2002. – 496 с.
6. Фрейд З. Будущее одной иллюзии // Сумерки богов / Сост. и общ. ред. А. А. Яковлева. – М.: Политиздат, 1990. – С. 94–142. (Б-ка атеист. лит.).
7. Клименюк О. В. Полілектика як філософсько-методологічне підґрунтя культури та пізнання // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – 1998. – Вип. VII. – С. 172–187.
8. Аршинов В. И., Буданов В. Г. Когнитивные основания синергетики // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. – М.: Прогресс-Традиция, 2002. – 496 с.
9. Клименюк О. В. Діалектика трансцендентного в методології наукового моделювання // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Філософія. – 2002. – № 8. – С. 62–78.
10. Клименюк А. В. Латентный парадокс человеческого бытия // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка. – 2006. – Вип. 3. – С. 201–205.
11. Веденова Е. Г. Архетипы коллективного бессознательного и формирование теоретической науки // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. – М.: Прогресс-Традиция, 2002. – 496 с.
12. Синергетике 30 лет. Интервью с профессором Г. Хакеном. Проведено Е. Н. Князевой // Вопросы философии. – 2000. – № 3. – С. 53–61.
13. Мудрость тысячелетий: Энциклопедия / Автор-составитель В. Балязин. – М.: ОЛМА Медиа Групп, 2008. – 848 с.

Alexander Klimenyuk

SYNERGETIC ARCHETYPES OF SELF-DEVELOPMENT PERSONALITY AND SOCIALLY-HISTORICAL PROCESSES

The paper suggests the synergetic archetypes of structure-attractors of personality and socially-historical processes' self-development foreseen on the basis of the logical analysis of existing scientific-and-historical knowledge. The perspective methodology and techniques of their study are advanced.

Key words: personality, self-development, synergetic archetypes, socially-historical processes, methodology.

УДК 572.93 / 167

Тетяна Гонтар



ДОСЛІДЖЕННЯ МИНУЛОГО: АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ПІДХІД

У статті розглянуті пошуки істориків у вивченні минулого як діяльності людини. Поряд з інтересом до політичного життя зростає й прагнення писати про життя людей – видатних і звичайних, про їх повсякденне життя, світогляд і побут.

Ключові слова: дослідження, минуле, антропологічний підхід, діяльність людини, світогляд.

Кожного, хто хоч раз писав про минуле, неодмінно відвідувала думка про достовірність написаного. У одних вона набирала характеру впевненості у власній здатності написати те, що дійсно мало місце – ще й досі можна побачити гучні заяви про “об’єктивне висвітлення”. У інших – обережно висловлені прагнення уважного й шанобливого ставлення до джерел, прагнення виявити їх якомога більше і різноманітних, аналізувати та співставляти. Треті не випадково обминають питання відповідності минулим подіям, прагнучи подивитись на минуле по-своєму, оригінально, створивши власну теорію події, явища, процесу. Всі ці прагнення людей, суб’єктів дослідницького процесу, звідси примарність всіх намірів строго слідувати логіці минулих подій і висвітлити їх неупереджено, бо у кожного є свій світогляд, політичні, релігійні, моральні, ідеологічні цінності, що формують погляд на минуле. Весь цей комплекс впливів на дослідника прийнято називати позанауковими чинниками [1, с. 49]. Хоча, назва цих чинників видається неточною і навіть парадоксальною. Бо хіба ж можна досліджувати минуле без світоглядних позицій, і чи є особистість поза світоглядом? Та й світогляд розрізняють цілісний, науковий і фрагментарний, ненауковий. Отже, світоглядні позиції є фактором власне дослідницьким, а для історика, можливо, й визначальним.

Тому кожен історичний твір – це погляд на минуле з позиції свого часу і свого суспільства. Він несе інформацію принаймні про два світи – той, минулий, досліджуваний автором, і цей, сьогоденний, в якому автор живе, і який також стане минулим для прийдешніх поколінь. І згодом нове покоління істориків включить цей погляд в історіографічний аналіз, розбираючись в позиції автора, як людини своєї епохи і свого соціального середовища, чи яскравого індивіда, що випадав із загального суспільного тла, випереджав його, чи відображав минулі реалії.

У своєму “Вступі до історії” Наталя Яковенко проаналізувала історичні позиції дослідників різних епох, пов’язавши їх, насамперед, з філософським осмисленням минулого, характерним для часу, суспільства, особи. У цьому ретроспективному аналізі знаходимо найбільш відомі імена дослідників, що постають людьми свого часу, в соціальному й гносеологічному значенні, у баченні минулого і того, як про нього треба писати. Поза увагою не стоїть й так звана історична антропологія, більше того, подано, за висловом автора “перелік предметних полів, які тою чи тою мірою “присвоїла” собі історична антропологія” [2, с. 211]. Не претендуючи ні на доповнення даної картини європейських історичних досліджень, ні на поглиблення висловлених позицій, в даній статті ставимо за мету проаналізувати ряд парадигм історичного бачення минулого в новітню добу, що відображають пошук гуманізації картини минулого як альтернативу політичній та соціальній історії – домінуючим напрямкам позитивістських історичних досліджень.

Повернення до історичної антропології – процес тривалий і багатовимірний. Він зумовлений низкою факторів суспільного життя, в тому числі, звичайно, і прагненням особистості позиціонуватись у сьогодиньшньому світі й в минулих подіях, не загубитись у соціальних та політичних процесах. Історична антропологія – явище вже давно помітне в

історіографії і в методології історії [3; 4]. Відомий вислів про те, що історія є писанням про виняткових людей та надзвичайні події, в яких сучасники не пізнали б себе і свого часу. Цікаво, що пошуки антропологічної історії виявились не тільки в дослідженнях повсякденного життя, але й у масштабних працях. Такою є, зокрема, “Острови” Нормана Дейвіса – праця, що охоплює всю історію Великої Британії.

Автор у вступі подає свої роздуми з приводу того, чи варто було братись за всеохоплюючу працю. Новизну він вбачає у дуже особистому погляді на історію, “побаченою однією парою очей, осмисленою однією головою, написаною одним пером” [5, s. XXIV]. Новою є також спроба об’єднати як рівноправні історії Уелса, Шотландії, Ірландії з англійською історією, розкривши при цьому потужний шар фольклору, історичних переказів, навіть публікуючи в додатках тексти і ноти пісень авторів XVIII–XIX ст., додаючи ілюстративний матеріал джерельного характеру.

Звичайно, виклад всеохоплюючої історії не може здійснюватись поза політичною історією, тому знаходимо тут і королів, і прем’єр-міністрів. Однак, автор показує правителів, як людей зі своїми особливостями характерів, не перебільшуючи їх, як це роблять прихильники психоісторії. Саме в “Островах” читач знайде ілюстрацію подій переказом легенд та народних пісень. Войовничість кельтських племен та їх прагнення до військової здобичі супроводжується оповіддю про королівське подружжя. Король Айліл сказав королеві Медб: “Правду кажуть, що дружина заможної людини насолоджується комфортним життям. Я оце подумав, наскільки краще тобі зараз зі мною, аніж у день, коли я з тобою одружився”. На що королева відповіла: “Це зовсім не так. Мій батько був Еочайд, король Ірландії, і з шести його дочок я була найбільш войовничою і багатою. У мене було п’ятнадцять сотень воїнів...Коли я вибрала тебе, я принесла тобі дари, блискучу колісницю з сімома слугами і золото... Ти є нічим іншим, як утриманцем”. У відповідь Айліл відзначив, що він і сам король і має скарби, на що дружина запропонувала: от і давай позмагаємось [5, s. 70].

Легенди та історичні перекази, включені в опис подій і складають з ним єдине ціле – на відміну від іншої книги Нормана Дейвіса “Європа. Історія”, де історичні цікавинки доповнюють опис, але випадають з його послідовності й подані в якості фрагментів, що допомагають краще зрозуміти епоху.

Згаданий автор робить спробу написати зрозумілу, але достатньо ґрунтовну історію, звертаючись до широкого загалу – антропологічний задум тут полягає у наближенні до конкретних і неповторних виявів життя, але задумане цілком реалізоване – і то не в історії повсякденності, а в історії політичній – історії навіть не однієї, а кількох держав.

В українській історіографії такі спроби також мали місце. “Історія України-Руси” Миколи Аркаса, задумана, як книга, що зацікавить історією України людей, у котрих ще не сформований інтерес до неї. Для того, щоб зробити книгу цікавою, автор використовує ті ж прийоми включення легенд, переказів, усної традиції. Шлях цей, на жаль, надовго був відкинутий небезпідставною, але невиправдано нищівною критикою Михайла Грушевського. А як багато спільного у М. Аркаса з сучасними пошуками антропологічної історії в самих підходах до історичних переказів і легенд! Варто згадати бодай притчу про вужа, якою нібито відповів Богдан Хмельницький польським послам на пропозицію миру в 1656 році. Нині ж ім’я Миколи Аркаса при загальному хрестоматійному визнанні згадується найчастіше лише в контексті популяризації історії України, і то з обмовками неточності поданої ним інформації.

Втім, найбільш поширені взірці антропологічного повороту – все ж твори історії повсякденності. Сучасна англійська авторка Морин Уоллер в своїй книзі “Лондон. 1700 год” подає політичне, економічне і культурне життя англійської столиці на рубежі XVII і XVIII ст. У цьому дослідженні джерелами були здебільшого мемуари, листи, щоденники, юридичні документи, що дало можливість показати соціальні відносини і побут в деталях, яскравих і екзотичних. Саме в цих подробицях, враженнях і свідченнях лондонців початку XVIII ст. і є та відповідь на запити суспільства, що була метою автора: ми знаємо, хто був

королем і якою була політика держави, але як в ті часи жили люди? В книзі знаходимо те, що може зацікавити не лише історика, але й найширше коло читачів – моди, сімейні відносини, ремесла, харчування, а також те, як люди сприймали смерть, хворобу, народження дітей, розваги, злочини і багато іншого.

До речі, нетрадиційною за підходом є вже перша глава – “Шлюб”. Історик, для якого пріоритетними є політичне і соціальне життя, ніколи не почав би працювати саме з цієї суспільної інституції. В цьому розділі авторка пояснює, чому прагматичні незможні лондонці в пошуку можливості зекономити на укладанні шлюбу часто вдавались до підпільної церемонії, котру здійснювали особи без законних на це повноважень. У наступних розділах висвітлено народження дітей, хвороби, смерть та церемонії, пов’язані з нею, моди, життя бідняків і злочинців, віра й забобони та ін. Тут можна знайти й ціни на товари і рецепти десертів того часу [6, с. 194, 220]. Отже, типова історія повсякденності, а як приваблює детальністю описів та стриманими коментарями, далекими від зверхності й звинувачень у примітивності.

Методологічні ж підходи у даному виданні виразно не окреслені – присутнє лише публіцистично-сентиментальне пояснення звертання до теми життя лондонців: “Спокійні й зухвалі, боязкі й безстрашні, ті, що перебували у відчаї, й веселі, ці люди ... хочуть, щоб ми почули їх голоси ... наче ці люди чекали століття, щоб бути нарешті почутими” [6, с. 12]. Автор реалізує антропологічний підхід до минулого, усвідомлюючи його, як суспільний запит.

У нашій національній історії є твори, що вже понад сто років дають ключ для антропологічного осмислення історії. У цьому контексті варто згадати тритомну “Історію запорізьких козаків” Дмитра Яворницького. В ньому оповіді про життя запорізьких козаків включені в характеристику устрою Січі, опис походів – власне, у всю історію. Тут знаходимо і розповіді старих козаків у стилі сучасної “усної історії” (популярної нині oral history). Варто пригадати бодай включення розповіді 116-річного діда Івана Гнатовича Розсолоти про Дике поле, яскравої, фантастичної та гіперболізованої: “...А що все між травою та різних ягід, і говорити нічого: оце було як вийдеш в степ та як розгорнеш траву, то так і бери руками полуниці.... А бджоли тої, а меду? Мед і в пасіках, мед і в зимівниках, мед і в бурдюгах – так і стоїть у липових діжках: скільки хочеш, стільки й бери” [7, с. 41].

Народними оповідями та переказами особливо щедро наповнений перший том. Серед інших знаходимо тут опис процедури козацького суду з детальним розподілом ролей – хто і що повинен сказати. Тут же і оповідь про те, що козака від смерті могла порятувати дівчина, що згоджувалась вийти за нього заміж: “Одного разу вели якогось злочинця на страту; назустріч йому вийшла дівчина під білим покривалом і виявила бажання вийти за нього заміж. Злочинець, наблизившись до дівчини, почав просити її зняти з обличчя покривку. Дівчина зняла. Тоді злочинець, побачивши перед собою потвору, подзьобану віспою, привселюдно заявив: “Як мати таку дзюбу вести до шлюбу, ліпше на шибениці дати дубу!” [7, с. 152]. Як бачимо, тут Д. Яворницький переказує народний анекдот.

На основі саме таких праць склалась певна традиція в українській історіографії – писати про козацтво не тільки як про соціальне явище, але і як культурно-побутову спільноту, акцентуючи при цьому його національну самобутність.

Методологічне ж обґрунтування історичної антропології також є не новим. Представник третього покоління “Школи Анналів” Жак Ле Гофф історичну антропологію вважає зближенням після двохсотлітнього розмежування між історією і етнологією. “Етнологія, – пише він, – перш за все модифікує уявлення про час історії. Вона веде до радикального звільнення від подій, реалізуючи таким чином ідеал не-подієвої історії. Або, скоріше за все, вона пропонує історії, що являє собою набір подій та церемоній, що повторюються або очікуються – релігійних свят, подій і церемоній, пов’язаних з біологічною та сімейною історією: народження, весілля, смерть” [8, с. 202]. Саме етнологія на думку Ле Гоффа і заставляє історика звернути увагу на *тяглість часу* – ідею Фернана Броделя, котрий

розрізняв історичні часи: час подій – швидкий, і тяглий, повільний – час повсякденного життя.

Втім, Жак Ле Гофф не стільки винайшов власне бачення минулого, скільки, методологічно помітив ті підходи, що вже існували в історичній науці. Власне, і Фернан Бродель, пишучи історію не політичних подій, але виробництва, писав про повсякденність, життя і працю простих людей, що в свою чергу опосередковано впливало на політику держав, навіть в добу середньовіччя.

Історія повсякденності в різній мірі присутня там, де історик прагне показати життя не правителів і політиків, а простих людей. Простих – не значить представників нижчих верств чи соціальних низів, а людей не видатних, тих, чиї імена не відомі з традиційної політичної історії.

Якщо одним живильним джерелом антропологічної історії є етнологія, то другим – історія культури в її найширшому розумінні. Вивчення культурних явищ також відкривало можливість зрозуміти людину минулого – через її духовний світ та його відображення в мистецтві та літературі. Автор відомої праці “Культура безмолвствующего большинства” А. Я. Гуревич дуже своєрідно пояснював зародження свого інтересу до духовного світу людини середньовіччя.

За його словами, великий вплив справило читання книги М. М. Бахтіна “Творчество Франсуа Рабле и народная культура Средневековья и Ренессанса”. М. М. Бахтін розвивав і обґрунтовував думку про середньовічне гротескне світобачення, про те, що сприйняття світу як карнавалу було характеристикою тогочасного духовного життя. Згодом, після знайомства з комплексом джерел, А. Гуревич прийшов до висновку, що, власне, Михайло Бахтін написав свою книгу, не знаючи багатьох з них, та власне, живучи в провінції, і не міг з ними ознайомитись. І для середньовічного світогляду європейця зовсім не було типовим сприйняття дійсності як карнавалу, як це стверджував автор. Та й Франсуа Рабле – це вже не класичне середньовіччя, а ранній новий час. Отже, його книга містила історичні погрішності. Втім, її вплив, як дослідження ментальності, настроїв і світогляду був настільки значним, а сама вона на тлі праць про соціально-економічне становище і прояви класової боротьби була настільки оригінальним явищем, що будила дослідницьку думку і в кінцевому результаті принесла історичній науці більше користі, аніж шкоди через помилки автора [9].

Втім, вивчення культурного життя минулого через специфіку самого предмета дослідження відкриває можливості деталізації цього життя, надання йому конкретних рис часу. Звичайно, можна писати про культуру минулого виключно як соціальне явище, чи, оперуючи ускладненими термінами, намагатись визначити її специфіку – до речі, це також важливо. Але нинішньому читачеві, а власне і в усі часи, в такому разі бракуватиме конкретики, поля для власного порівняння та висновків.

Цікавою методологічною посилкою відкриває книгу з дослідження громадського та культурного життя Жешова в кінці XIX – на початку XX ст. польська дослідниця Ядвіга Шимчак-Гофф. Вона наводить слова Тадеуша Бой-Желенського щодо літератури: “...не вміємо жити з літературою просто, як з приятелем, як з коханкою; обцілюємо її руки як матроні або єпископові”, додаючи, – те саме можна сказати й про історію [10, с. 5]. Авторка цілком реалізувала свій задум написати історію близьку читачеві й таку, що не відлякує надто складними дефініціями, втім достатньо аналітичну й соціальну. Тут ми знаходимо опис всього розмаїття життя міста. В мистецьких кав’ярнях збиралась інтелігенція, старий професор скаржиться, що три години занять на день для нього є замало, 1901 рік зустрічали, як початок нового століття, з особливою урочистістю й забавами. Ось у такому контексті й з’являється нагода описати, як у 1886 році після конфлікту з музикантами на пікніку чи забаві в складчину на Підзамчу пані ходили з пов’язками на обличчях і скаржились на зубний біль [10, с. 119]. Якщо ви напишете таке про вчорашню пригоду в міській кнайпі – це плітка, а якщо про подію позаминулого століття – це вже історія з усією її приналежністю.

В українській історіографії книги, що присвячені життю не визначних особистостей, а звичайних людей, є, хоча їх не так багато. В значній мірі таке звертання зумовлене інтересом

до суспільних явищ та урядової політики щодо них. Далеким від опису власне побуту, але яскравим у своїй конкретності є дослідження Бориса Савчука, темою якого стало хай не найкорисніше з того, чим займаються люди, але все ж те, що складає частину їх життя як реальність – вживання алкоголю [11]. Тут не обійдені увагою і політика уряду щодо пиття, і побутові деталі життя шинку, і соціальні обставини пияцтва, і боротьба церкви проти цього негативного явища. Сам автор зазначає, що його дослідження “має як історико-науковий, так і громадсько-пізнавальний характер та безпосередньо не переслідує агітаційно-пропагандистських завдань” [11, с. 7]. Бачимо в даному разі взірць антропологічного підходу до політичної історії.

Ще одним напрямком, де антропологічні підходи до дослідження домінують, став постмодернізм в історії. Попри всі звинувачення в “неісторичності”, довільному трактуванні та перекрученні минулого, постмодерні праці не лише існують, але й викликають неабиякий інтерес. Арон Гуревич так визначив позитив цього підходу до історії: “...постмодернізм заставляє історика звертатися до саморефлексії... Наївність, довіра до того, що повідомляє джерело, невіддільні від ремесла історика. Саморефлексія ж спонукає ставити знаки запитання там, де стояли стверджуючі крапки або й захоплені знаки оклику” [9].

Спробою осмислення не лише історичної постаті, але і її впливу на суспільство, а також механізмів цього впливу, стала книга Ярослава Грицака, присвячена Іванові Франкові [12]. Це міркування не тільки на основі джерел, але й поза їх інформацією, міркування з позиції часу і нового суспільства. В них виражається, власне, позиція постмодернізму: а для чого нам знати минуле, як не для роздумів над ним? А оскільки роздуми викликає не лише минуле, але й сьогодення, то для даного напрямку характерне поєднання жанрів – історії і публіцистики, дослідження на основі документів і есе, як рефлексія на подію чи процес. Такою є, до речі, книга того ж Ярослава Грицака “Життя, смерть та інші неприємності” [13].

Палкий захисник науковості історії Ричард Еванс, критично підходячи до постмодернізму, відзначає: “В усьому цьому теоретизуванні історичний факт більшою чи меншою мірою зникає з поля зору. Відмінності між первинними і вторинними джерелами, на яких ґрунтується дослідження, усуваються. Історик стає таким же автором, як і будь-який інший оповідач, об’єктом літературної критики та аналізу. Межі між історією та художньою літературою розмиваються. ...Які б корисні можливості не пропонував такий хід думки історії як дисципліні, але з боку багатьох з тих, хто його розробляв, відчуваються ворожі наміри стосовно традиційних норм історичного мислення” [14, с. 84].

Однак, критично ставлячись до постмодернізму, Р. Еванс визнає його право на існування та інтерес до нього в суспільстві. “Врешті-решт, – пише він, – нікому не вдалося покращити визначення Маркса, що люди самі творять свою історію, але в обставинах, яких вони не вибирають. Саме взаємодія індивіда з його або її обставинами і робить вивчення людей минулого таким захоплюючим. Постмодерністська історія повертається до індивіда, до людського фактора в історії на всіх рівнях, відновлює рівновагу – і є в цьому відношенні великим здобутком” [14, с. 150].

У жодному разі не прагнемо сказати, що історик повинен писати так, а не інакше. Він, як дослідник, взагалі нічого і нікому не повинен, якщо на нього, звичайно, не накладені певні посадові обов’язки. Він писав і буде писати про минуле так, як склалися під впливом суспільства, системи освіти, особистого досвіду і ще безлічі факторів його уявлення про те, що таке минуле і що в ньому є цікавого для людей його доби – всіх чи окремих. Однак, саме сьогодні в суспільстві є той інтерес, що й зумовлює антропологічний підхід до минулого. Можна міркувати з приводу того, чому він зростає. Політично в Європі досягнута відносна стабільність, зміни здійснюються переважно реформаційними шляхами. Очевидно, свою роль відіграє зростання рівня життя, хай і не скрізь рівномірно; соціальна мобільність надає життю динамічності, але разом з тим потребує певних стабільних цінностей, насамперед гуманістичних. Декларація людських цінностей справляє істотний вплив на пізнання. Одним з його виявів і є антропологічний підхід в історії, що є рефлексією на сучасне сприйняття

людини, але разом з тим не є абсолютно новим явищем і має своїх попередників як у європейській, так і у вітчизняній історичній думці.

Список використаних джерел

1. Запекіньняк Л. О. Вступ до методології історії. – Львів: ЛОИМО, 1996. – 96 с. 2. К новому пониманию человека в истории. Очерки развития современной западной исторической мысли. – Томск, 1994. – 287 с. 3. Ким С. Г. Историческая антропология в Германии: методологические искания и историографическая практика. – Томск, 2002. – 198 с. 4. Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – 376 с. 5. Davies Norman. The Isles. A History. – Chatham, Kent, 2000. – 1078 s. 6. Уоллер М. Лондон. 1700 год. – Смоленск: Русич, 2003. – 384 с. 7. Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. Том перший. – Львів: Світ, 1990. – 319 с. 8. Ле Гофф Жак. Другое средневековье. Время, труд и культура Запада. – Екатеринбург: Изд-во Уральского университета, 2000. – 328 с. 9. Гуревич А. Историк у верстака // Отечественные записки, 2004. – №5 //magazines.russ.ru/oz/2004/5 10. Szymczak-Hoff J. Życie towarzyskie i kulturalne Rzeszowa w dobie Galicji. – Rzeszów: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1993. – 252 s. 11. Савчук Б. Корчма: алкогольна політика і рух тверезості в Західній Україні у XIX – 30-х роках XX ст. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2001. – 248 с. 12. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні: Іван Франко і його спільнота. – К.: Критика, 1990. – 632 с. 13. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності. – К.: Грані-Т, 2008. – 232 с. 14. Еванс Р. На захист історії. – Львів: Кальварія, 2008. – 296 с.

Tetyana Hontar

THE RESEARCH OF THE PAST: ANTROPOLOGICAL ASPECT

The article deals with search of means to write about the past as the deeds of people, their mode of life, sweep and dreams.

Key words: research, the past, anthropological aspect, activity of peoples, world view.

УДК 94 (438)

Ірина Федорів

**СЛАВІСТИЧНІ СТУДІЇ ІВАНА ФРАНКА:
ЗМІСТ І МЕТОДОЛОГІЯ**

У статті авторка аналізує славістичну спадщину видатного українського науковця, письменника, громадсько-політичного діяча – І. Франка (1856–1916), з'ясовує методологічні підходи наукової творчості вченого, висвітлює основний зміст слов'янознавчих досліджень.

Ключові слова: І. Франко, українська славістика, полоністика, позитивізм, слов'янська єдність, культурологія.

Наприкінці XIX ст. українська славістика суттєво вирізнялася у європейському слов'янознавстві: до наукового обігу введено численні документальні джерела, видано десятки фундаментальних монографій, багато сотень інших робіт, у яких обґрунтовано чимало узагальнень, що й до сьогодні не втратили свого значення.

Історія науки є не лише її пам'яттю, а й її епістемологічною лабораторією. Згадаймо слова Г. Лейбніца, котрий писав “що в світі є річ важливіша за найпрекрасніші відкриття – це знання методу, яким їх зроблено” [1, с. 23]. З цього вислову випливає низка висновків. Основний з них полягає у тому, що саморефлексія – суттєва сторона розвитку науки. Йдеться про ті шляхи, якими наука приходить до певних відкриттів. Власне рефлексія і змушує звертатися до історіографічних проблем, зокрема до питання про місце даної науки у житті суспільства, у складній і динамічній системі культури.

Відомо, що в процесі розвитку слов'янознавства визначилися дві точки зору до нього. Одна із них суто філологічна – її прибічники вважали, що славістика є синонімом поняття слов'янська філологія. Основи другої, загальнокультурологічної, концепції розвитку слов'янознавства були закладені чеськими будителями й А. Міцкевичем. Прихильники цього погляду включали до славістики історію, право й етнографію. У становленні цієї точки зору значну роль відіграли такі вчені як П. Гулак-Артемівський, О. Бодянский, І. Срезневський, П. Прейс, В. Григорович, у тому числі й І. Франко. Таким чином, сучасна славістика вивчає мову, історію і культуру слов'янських народів у всіх їх проявах, взаємини між цими народами і внесок кожного з них і слов'янства загалом у скарбницю загальнолюдських цінностей [1, с. 24; 2, с. 12].

Слід підкреслити, що міждисциплінарні й комплексні дослідження набули в наш час широкого розвитку і у природничих, і у гуманітарних науках. Ще В. Вернадський, розмірковуючи над історією і перспективами розвитку науки, писав: “...Зростання наукового знання XX ст. швидко стирає межі між окремими науками. Ми все більше спеціалізуємось не за науками, а за проблемами. Це дає змогу, з одного боку, надзвичайно заглиблюватися у досліджуване явище, а з другого – розширювати охоплення його з різних точок зору” [3, с. 145].

Логіка розвитку науки найчіткіше простежується у творчості тих учених, які визначали основні тенденції її розвитку і відобразили їх у своїх працях. У цьому плані діяльність І. Франка-славіста становить особливий інтерес. Він, використовуючи досягнення сучасної йому славістичної науки, разом з тим набагато випереджав свій час, заклавши основи того підходу, який утвердився в наступних славістичних дослідженнях, особливо в плані методики і методології.

У своїх працях учений охопив історію, літературу і культуру багатьох слов'янських народів від давнини до сучасної йому епохи. Джерела, до яких він звертався, були різноманітними, торкалися різних сторін і проявів слов'янського життя. Вони висували

перед науковцем питання про контекстуальний підхід, про застосування різних дослідницьких прийомів і методів. Особливості досліджуваних об'єктів, логіка їх всебічного вивчення неминує вели до використання принципів комплексності, міждисциплінарності. Візьмемо хоча б дослідження І. Франком кирило-мефодіївської проблеми: він вивчає всі її аспекти, розглядає діяльність Кирила і Мефодія як лінгвіст, літературознавець, історик та культуролог [1, с. 25]. Ще один приклад – розвідка І. Франка “Іван Вишенський і його твори” [4]. Вона є показовою у багатьох аспектах. Постать видатного полеміста упродовж багатьох років привертала увагу Каменяря як митця і вченого. Як поет він створив прекрасний образ видатного культурного діяча України; життя І. Вишенського дало І. Франку привід для глибоких роздумів про долю творця, який не зміг втілити в життя свої гуманістичні ідеали. Як учений, І. Франко дослідив основні етапи творчого шляху поета, усі його твори, вписавши їх у широкий загальнослов'янський і загальноєвропейський контекст [4].

Історія комплексних і міждисциплінарних досліджень має одну важливу особливість, яку варто вивчати також у плані психології творчої особистості. Вчений, як правило, йде до таких досліджень від певної науки, конкретного об'єкта вивчення. Вже сам предмет виводить його за межі “своєї” проблематики. Та з І. Франком справа виглядає складніше. По-перше, він поєднував у собі митця, вченого, громадського і політичного діяча. Літературно-художня, наукова, публіцистична і громадська діяльність у нього нерозривно пов'язані між собою. По-друге, для І. Франка характерний універсалізм, широкий підхід до історії й сучасності, розуміння дійсності в усіх її проявах, у складних взаємозв'язках її сторін і граней. Універсалізм І. Франка проявився і у нерозривному зв'язку пізнання і діяльності. Художня творчість і наукова праця вченого невіддільні від його культуротворчої діяльності. Як славіст, він багато зробив для зміцнення культурних взаємозв'язків між слов'янськими народами. По-третє, як науковець він поєднував у собі літературознавця, і фольклориста, етнолога, і етнографа, мовознавця і філософа, історика, і політолога. Це означає, що він був культурологом у найглибшому і найширшому розумінні цього слова. Відзначаючи багатогранність зацікавлень І. Франка, широту його творчих обріїв, різносторонню діяльність загалом та в галузі славістики, зокрема, маємо на увазі не енциклопедизм, а саме універсалізм. Енциклопедизм означає широту і глибину знань, засвоєння здобутків культури. Універсалізм пов'язаний з тим, що на основі цього засвоєння створюються нові цінності. Він передбачає творчу активність особистості.

У зв'язку з цим згадаємо обставини, за яких з'явилися перші виступи І. Франка із славістичних питань. Вчений жив в Австро-Угорській імперії, до складу якої входили поневолені слов'янські народи. Уже у старших класах Дрогобицької гімназії він зацікавився давньочеськими Краледворським і Зеленогорським рукописами, переклав їх українською мовою [2, с. 306] (рукописи були “відкриті” у 1817–1818 рр. чеськими ученими В. Ганком і Й. Ліндом; свого часу І. Срезневський видрукував російський переклад уривків Зеленогорського рукопису і на основі дослідження мови пам'ятки та її змісту зробив спробу його джерелознавчого аналізу, а згодом видрукував студію “Виписки із Краледворського рукопису, стосовно релігійних вірувань і обрядів”, де заявив про автентичність цієї “пам'ятки давнини про давнину”, що є “спільною дорогоцінністю всіх слов'ян”) [2, с. 156].

У 1875 р. І. Франко вступив до Львівського університету, а закінчив філософський факультет Чернівецького університету лише 1891 р. Упродовж наступних двох років він працював над докторською дисертацією у Відні під керівництвом відомого вченого-славіста В. Ягича. Її успішний захист (1893) відкрив ученому шлях до професури, але на заваді цьому стали польські націоналістичні кола імперії Габсбургів [2, с. 307]. І. Франко бачив, яка величезна роль культури у формуванні національної самосвідомості. Сама дійсність поставила перед ним питання про зв'язок розвитку культури і національно-визвольних рухів. Значний вплив на становлення і розвиток І. Франка-славіста мали також балканські події 1875–1878 рр. Відомо, що одним з перших його виступів з цієї проблематики були “Літературні письма” [5], згодом, “Із болгарських пісень народних, пісні гайдуцькі”, “Сербські народні думи й пісні” [6]. Балканські події висунули перед науковцем ті проблеми,

над якими він буде працювати у наступні роки. В першу чергу, це питання про відповідальність діяча культури за долю народів та завдання, що стоять перед ним.

Відтак, славістичні праці І. Франка умовно можна поділити на такі групи:

- дослідження, де головним об'єктом є явища літератури, мови або словесного фольклору; будучи за предметом свого вивчення філологічними, вони, проте, виходять за межі філології і включають у себе загальнокультурологічну проблематику;
- праці, присвячені історії, етнографії, політології, філософії; в них явища розглядаються в широкому контексті загальнославістичної проблематики;
- студії, в яких культура розглядається як єдине ціле, а не окремі її аспекти [1, с. 26].

У працях з історії світової славістики розділи про І. Франка-славіста повинні бути одними з центральних. На сьогодні написані лише невеличкі розвідки з цієї проблеми. Декілька досліджень опубліковано ще в радянські часи: Т. Рудої “Іван Франко – дослідник слов'янського фольклору” [7], Г. Вервес “Іван Франко і питання українсько-польських літературно-громадських взаємин 70–90-х років XIX ст.” [8], Л. Коваленка “І.Я. Франко – історик-славіст” [9], В. Жебокрицького “Деякі питання історії південних слов'ян в творчості І. Франка” [10]; окремі з'явилися в часи незалежності, наприклад, О. Дорофтей “Маловідома стаття І. Франка про слов'янофільські рухи: (До 150-річчя І. Франка)” [11].

Заслуговують спеціальної уваги праці львівського науковця М. Гольберга, присвячені методологічним аспектам наукової спадщини І. Франка [1; 12; 13].

Відомий на сьогодні дослідник з історичної славістики – С. Копилов у монографії “Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.)” серед низки інших українських славістів аналізує й твори І. Франка, присвячені окремим аспектам історії Польщі, Болгарії та з історії славістики [14].

Попри це, слід констатувати, що в наш час методичні й методологічні уроки, які випливають із діяльності І. Франка в галузі слов'янознавства, вивчені ще не достатньо. Відтак, у запропонованій статті зроблена спроба систематизації й аналізу славістичної спадщини із наукового доробку видатного вченого, з'ясовано методологічні підходи наукової творчості І. Франка у цій галузі, висвітлено основний зміст слов'янознавчих досліджень, передусім з історії слов'янських народів.

Те, як І. Франко розглядав питання про завдання і методологію окремих наук, що входили до славістичного комплексу є надзвичайно цікавим. Звичайно, найбільше уваги у цьому зв'язку він приділяв літературі, згадаймо: “історія українського літературного і духовного життя була віддавна улюбленим предметом моїх досліджень” [18, с. 276]. У статті “Етнологія та історія літератури” письменник так визначив завдання історика літератури: “...Історик літератури мусить бути істориком цивілізації свого народу і історію літератури повинен розглядати як частину, і то дуже значну, хоч і не єдину історії цивілізації” [15, с. 273]. Цю думку вчений розвинув у наступних працях, зокрема у статтях “Задачі і метод історії літератури” [16], “Метод і задача історії літератури” [17], а також у першій частині “Історії української літератури” [18].

У зв'язку з цим доречно згадати іншого вченого, старшого сучасника І. Франка, який зробив чималий внесок у розвиток славістики, – академіка О. Веселовського. У своїх працях Каменяр часто звертався до нього, відзначав, що цей дослідник “має найбільше заслуг у великій галузі порівняльного дослідження літератури” [19, с. 623].

Незважаючи на відмінності між І. Франком і О. Веселовським, ці вчені мали чимало спільного. Насамперед у галузі славістики вони часто працювали над однаковими темами, вивчали слов'янські літератури у їх взаємозв'язках і у взаєминах з європейськими (щоправда, О. Веселовський підходив до цієї проблеми з позиції фахівця романо-германської філології, І. Франко ж розглядав її в першу чергу як україніст та славіст) [1, с. 27]. Обидва вчені на матеріалі слов'янських літератур розв'язували фундаментальні питання літературознавства, культурології загалом, відкривали такі сторони історико-літературного й історико-культурного процесу, які до них не висвітлювались іншими західноєвропейськими вченими. Обидва розглядали літературу в нерозривному зв'язку з іншими проявами життя народів.

Долучення творів слов'янських літератур до характеристики європейського і світового культурного процесу робило його розуміння повнішим, масштабнішим і глибшим. Це є й повинно бути важливим уроком для сучасних дослідників: не можна досліджувати світової літератури чи всесвітньої історії, не беручи до уваги ролі в них слов'янських народів [1, с. 28].

У розумінні предмета історії І. Франко стояв на позиції визнання закономірностей історичних процесів, а головне завдання історичної науки вбачав у вивченні цих об'єктивних закономірностей. “Під історією, – писав він у 1881 р., – розуміємо дослідження внутрішнього зв'язку між фактами, т.є. таке угруповання єдиничних, важливіших і дрібніших фактів, щоб з них виходив якийсь “сенс”, т.є., щоб видно було певні основні закони природні, правлячі тими фактами і виключаючи їх” [20, с. 10]. Як бачимо, залежно від власного соціологічного розуміння історичного процесу, І. Франко був прихильником позитивістської методології, котра від історії вимагає не лише обробки сирого матеріалу, але, головним чином, розкриття законів розвитку людського суспільства [21, с. 171].

Із наукової спадщини І. Франка, що стосується історичної славістики слід виділити такі найважливіші теми, якими він найбільше займався: історія Польщі, історія і культура південних слов'ян, історія славістики (що власне наприкінці XIX ст. виокремлюється у самостійний напрям славістичних досліджень), кирило-мефодіївська проблематика. Непокійло видатного вченого і питання слов'янської єдності, у якому він виступив як продовжувач традицій славістичної науки і суспільної думки епохи національного відродження, зокрема чеських і словацьких діячів Й. Домбровського, Й. Юнгмана, Я. Коллара, П. Шафарика, які розвиваючи ідею Й. Гердера, розглядали слов'янські культури у їх нерозривному зв'язку.

Безпосереднім поштовхом до розробки І. Франком питань польської історії були обставини громадсько-політичного життя на галицьких землях у 60–80-х рр. XIX ст. Польське повстання 1860-х рр., що перекинулося на територію Правобережжя, привернуло увагу громадськості, у тому числі й наукових кіл. Увагу до цих подій виявили і слов'янофіли, котрі вважали поразку поляків переконливим доказом зради ними “одвічних завітів слов'янства”. Актуальним було й питання про оцінку польського визвольного руху першої половини XIX ст. Передумовою для розвитку полоністики в цей час служив сам факт переплетіння історичної долі українського й польського народів і зосередження чималої кількості джерел для успішного дослідження історії Польщі в різних державних і наукових установах України. Частина цих документів у другій половині XIX ст. була видрукувана зусиллями Київської археографічної комісії [2, с. 270].

В історичному розвитку Польщі І. Франко не бачив якихось виняткових особливостей. Вважав, що під німецьким впливом упродовж X–XIII ст. в Польщі були встановлені феодальні порядки й наступило різке розділення між станом хліборобським і шляхтою, а від XIV ст. остання “рішуче й ненастанно йшла до цілковитого поневолення хліборобів” [22, с. 19]. Рішеннями ж сеймів у XIV–XVI ст. “шляхта добилася того, що хлоп зробився її приватною власністю, її худобою, з котрою вона могла робити, що хотіла” [22, с. 22–23]. І. Франко лише кількома штрихами торкнувся питання виникнення й розвитку польської державності, але згадував про те, що вже, починаючи з XIV ст., королівська влада була обмежена на користь шляхти, а вже після смерті Казимира Великого шляхта обирала королів Польщі, “звичайно при таких виборі вони пильнували, аби у нового короля виторгувати для себе якнайбільше користей” [22, с. 20].

Учений зробив спробу з'ясувати характерні риси шляхетської демократії в Польщі у XVI–XVII ст. Зокрема, він висловив міркування, що польський державний організм поступово слабшав, а головними причинами цього вважав безправність простого народу, необмежену владу над ним шляхти, повне безсилля королівської та державної влади взагалі, релігійну нетерпимість, політичну корупцію і моральний розклад шляхти. “Певна річ, польська шляхта не все була вже на тим низьким моральнім рівні, а її воєнна хоробрість не була пустою фразою”, – вказував учений [23, с. 15]. Низка переможних війн принесла

Польщі немало здобич для правлячої верхівки, але в Польщі не було великих міст, а промисел і торгівля не могли розвиватися в суспільно-економічних обставинах Польської республіки, міщанство упадало, та все-таки при панських дворах і під панською опікою були деякі зав'язки ремесел і промислу”, з останніх зростало виробництво горілки [23, с. 8].

Однією з причин занепаду Польщі, яка у середині XVII ст. вважалася найсильнішою державою в Європі, І. Франко вважав внутрішні чинники. Коли б навіть не почалося українське повстання, то через “рік чи кілька літ пізніше була би вибухла пожежа з якоїсь іншої причини, а хто знає, чи й без воєнної пожежі Польща не була би ще швидше пропала від внутрішньої гнилизни, що точила її вже 1648 р.” [23, с. 9]. А з другої половини XVII ст. Польща “почала хиріти та марніти всім тілом. Раз іще 1683 р. вона з Яном Собеським здобулася на геройський подвиг під Віднем та се була остання її перемога. Швидко потім пішли часи “сасів” (курфюрстів саксонських – Августа II та Августа III), а за ними, не сповна 100 літ по віденській перемозі польська самостійна держава почала рішуче конати” [23, с. 8–9].

Іван Франко вважав, що “упадок Польської держави і перехід Литви та Правобережної України під Росію пройшов майже незаметно” [24, с. 197]. Становище польської шляхти у новій державі майже не змінилося, а, навпаки, під російським правлінням вона навіть виграла, бо змогла опертися на сильну російську адміністрацію у своїх стосунках до закріпаченої народної маси. Так було і на польських землях, які ввійшли до складу Пруссії, де онімечені польські магнати Радзівіли стали опорою трону, а також в Австрії, де частина польської шляхти підтримувала режим Габсбурзької монархії, а польські поміщики не були обмежені у своїх “правах” над селянами і поводитися з ними “по-старому, по-старопольськи” [22, с. 44].

У низці робіт І. Франко сформулював свій погляд щодо польського визвольного руху першої половини XIX ст. Вчений зупинився на всіх найважливіших подіях 1830–1831, 1846, 1848, 1863 рр. в Галичині.

Він вважав, що, обороняючи ідею історичної Польщі “від моря до моря”, польський народ зазнав лише чималої кривди. “Повстання 1831 року принесло їм, крім зруйнованого краю, також страту конституції Царства Польського, спроби 1846 і 1848 – різню в Тарнівським і битву під Гдовом, де польський мужик стояв проти польського шляхтича, бомбардування Кракова і Львова і слідує за тим довголітню реакцію бюрократичну в Галичині і в Познанщині; повстання 1863 року принесло також велике погіршення їх долі в Росії”, – писав він у розвідці “Наш погляд на польське питання” (1883) [25, с. 206].

У повстанні 1830–1831 рр. І. Франко відзначає два головні моменти: обставини його передодня та вплив цього руху на Поділля. Мова йде про активізацію польських громадських кіл в 20-х рр. XIX ст.: заснування й поширення різних освітніх та навчальних закладів (реформа Віленського університету, відкриття Кременецького ліцею, Вінницької гімназії тощо). Водночас досить рішуче діяли єзуїти, котрі боролися проти ідей лібералізму. В них ідеологи польських поміщиків і духівництва вбачали небезпеку. Ці настрої мракобісся, розвиває думку І. Франко, були поширені в польських шляхетських колах. Мова йшла про кріпацтво, а поміщики не хотіли серйозно поступатись своїми правами і привілеями [6, с. 56].

Іван Франко звернув увагу на те, що на Поділлі мали місце співчуття і допомога повстанцям з боку дрібної польської й української шляхти. Коли повстання було придушено, царська адміністрація розправила з тими, хто співчував повсталим, переселивши їх з Поділля в Катеринославську губернію. Згодом була створена спеціальна комісія при київському генерал-губернаторові, яка скасувала шляхетство 23 тис. родин і вписала до податкового стану близько 80 тис. осіб [9, с. 56].

Висвітленню цього питання вчений присвятив повідомлення “Записка о состоянии Подолии в 1843 г.”, опубліковане в “Киевской старине” (1896, кн. 3). Дані з нього письменник навів удруге в статті “Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX ст.”, надрукованій в “Записках НТШ” за 1902 р. (т. 45, кн. 1). Подільські події, як відгук на повстання 1830–1831 рр., досі глибоко не вивчені. Оригінальний матеріал про

учасників повстання 1831 р. на Поділлі, переважно про місцеву дрібну польську й українську шляхту та селян зберігаються в Хмельницькому обласному архіві м. Кам'янця-Подільського [9, с. 56].

Чимало уваги І. Франко приділив повстанню польських селян у Галичині в 1846 р., опублікувавши солідну історичну розвідку “Польське повстання 1846 року в Галичині” на сторінках тижневика “Зоря” [9, с. 57; 26].

Причини повстання історик вбачав у подіях польського руху початку 1830-х років, коли дії у Варшаві “розворушили польську суспільність на цілім просторі давньої Польщі”, а після його поразки чимало учасників емігрувало до Галичини. Тут ними були створені таємні карбонарські ложі й товариства, що згуртували у своїх лавах патріотично налаштованих поляків, котрі виношували плани загальнонаціонального повстання. Учений з'ясував, що “поштовх до нового руху, котрий мав закінчитися такою страшною для польського народу катастрофою, вийшов із заходу, від еміграції польської”, а його рушійними силами були “емісари польських революційних зв'язків у Франції” Едвард Дембовський і Теофіл Вишньовський [26, с. 367]. Задля придушення повстанського руху, австрійська влада поширювала в Західній Галичині чутки про озброєну шляхту, яка намагалася не допустити скасування імператором панщини, й це стало для селян, “оружених в коси, вили і ціпи”, сигналом для розправи з панами-поляками [26, с. 383]. Кульмінацією повстання, як з'ясував дослідник, стали селянські виступи у Тарновському окрузі, де були розгромлені майже всі шляхетські маєтки, а чутки про те, що “поляки хотять різати хлопів” стали “однією з головних причин страшної лютості і нелюдськості, яку проявляли селяни над повстанцями”. Утім, невдача спіткала повстання в Кракові, також в інших повітах Галичини, учасників якого було віддано під суд [26, с. 389–412].

Важливо, що І. Франко звернув увагу на наслідки поразки повстання 1846 р. в Галичині, котрі були “фатальними”. По-перше, започатковано “упадок серед польської освіченої молодіжі того вільного, демократичного духу, того хлопоманства, котре зачало було зароджуватись серед неї” [26, с. 412]. По-друге, “катастрофа 1846 р. наклала глибоку і досі незарівняну пропасть між польським народом і польською шляхетською інтелігенцією... Та фатальна нехоть і відрізка польської інтелігенції до польського народу сталася одною з найсумнівніших появ в історії нашого століття..., затроїла й весь свободний рух 1846 року і найбільше причинилася до його цілковитої безплідності” [26, с. 412–413]. По-третє, трагічні події 1846 р. стали чи не головною причиною схибленого, “утяжливого та руйнівного способу знесення панщини і індемнізації”, виданий же восени того року патент, що регулював панщину, “ані хлопа, ані панів не вдоволив” [26, с. 413–414].

Торкаючись подій революції 1848 р. в Австрійській імперії, І. Франко назвав її “нагальною бурею”, котра на якийсь час зняла “бюрократичне павутиння” та очистила повітря на наступні десять років [26, с. 414]. У квітні 1848 р. австрійський уряд, задля зменшення впливу польської революційної демократії та ослаблення політичного напруження, видав “патент” про скасування панщини в Галичині, а у вересні – закон про ліквідацію панщини за викуп на території всієї Австрії. Учений був переконаний, що ця реформа не дала селянам землі, а великі викупні платежі й залишки феодалізму важким тягарем лягли на плечі трудового селянства. “Та будь-що-будь, знесення панщини лишилося одинокою тривкою й добродійною пам'яткою бурхливого 1848 року, – писав І. Франко. – З усього, про що тоді, мов у гарячці, говорено й писано, се одно не пропало і зробилося підвалиною нового життя, нового ладу та розвою Австрії, а особливо нашого народу” [26, с. 89].

Далекоглядними виявилися міркування І. Франка про можливість утворення незалежної Польщі: “яко слов'яни, ми, конечно, бажаємо полякам всього доброго і бажаємо їм наперед всього “не пропасти в німецькій пучині”, котра грозить їм з заходу. Ми бажаємо їм народного поєднання і навіть політичного відродження... Але, – підкреслює письменник, – ми уважаємо всякі замаху реставрації Польщі поза етнографічними границями польського народу найтяжчим нещастям для самого польського народу. ... відродженої Польщі не

можемо представити собі інакше, як тільки людовою, демократичною” [9, с. 57]. Історія лише підтвердила ці передбачення вченого.

Зрештою, важко переоцінити значення наукового доробку І. Франка у вивченні таких важливих проблем нової історії Польщі, як повстання селян у 1846 р., революційних подій 1848 р., скасування у Галичині панщини та ін. Його спостереження, аргументовані й виважені думки відносно українсько-польських взаємин зберігають своє наукове значення й сьогодні.

Власне судження щодо окремих подій руху богомилів висловив І. Франко у студії “Переслідування богомилів у Болгарії в 1211 р.” (1908) [27, с. 553–554]. Піддавши критиці твердження К. Іречека про переслідування богомилів у 1211 р., зокрема видання за ініціативою царя Борила антибогомилського збірника, він з’ясував, що “цей епізод є видуманим, власне, слабким відблиском більш давньої подібної легенди, чисто літературним запозиченням” [27, с. 553–554]. Порівнявши цю легенду з останньої книги хроніки Малали з оповіданням про переслідування болгарських богомилів у 1211 р., І. Франко висловив думку, що “розповідь Малали виступає як прототип, а остання як слабка копія. Те, що в легенді таке просте, ясне і цілком підхоже до орієнтальних звичаїв і традицій, у болгарському оповіданні видається фрагментарним, випадковим і майже невмотивованим” [27, с. 554]. Він був переконаний, що лише додаткова інформація про першоджерело цього оповідання дозволила б остаточно з’ясувати, “як нам розглядати оповідання про переслідування богомилів у 1211 р. – як історичний факт чи як імпортовану легенду” [27, с. 554]. У будь-якому разі, як констатує сучасний дослідник В. Чорний, богомилський рух посилював внутрішню нестабільність болгарської держави цього періоду, кількість прихильників богомилства зростала [28, с. 87].

У 70–90-х рр. XIX ст. боротьба слов’янських народів за національне визволення посилюється. Окремою сторінкою стали події на Балканах 1875–1878 рр. І. Франко підкреслював, що визвольний рух південних слов’ян мав загальнослов’янське значення. У вже зазначених вище статтях [5–6] вчений, не обмежуючись суто літературознавчою стороною, торкнувся низки питань з історії південних слов’ян, підкреслив, що вони, зокрема болгари, під владою султанської Туреччини терпіли національний, релігійний і соціальний гніт. Це пов’язано із законами, за якими не мусульмани вважалися мало не худобою. Вказав, що звичним явищем були періодичні погроми болгарських поселень. І. Франко позитивно оцінює гайдуцтво як форму боротьби болгарського народу проти турків. Шляхом перекладу й друкування в пресі гайдуцьких пісень письменник популяризував цей рух [6].

У статті-рецензії “Сербські народні думи й пісні” І. Франко зупинився на одному з драматичних моментів історії сербського народу – битві на Косовому полі [6].

Відтак, у руслі тогочасних наукових тенденцій, І. Франко, як й інші українські славісти продовжував вивчення ключових проблем історії й культури південних слов’ян.

Як уже зазначалося, наприкінці XIX ст. у самостійний науковий напрям славістичних досліджень виокремлюється історія славістики. Безперечні заслуги у ньому мають О. Кочубинський, А. Дудка-Степович, Т. Флоринський, М. Кордуба. Серед них вирізняється й постать І. Франка. Вчений активно студіював праці російських та українських славістів XIX ст.: М. Погодіна, О. Гільфердінга, П. Прейса, О. Пипіна, В. Макушева, О. Потебні тощо. І. Франко ретельно стежив за роботами професора-слов’янознавця Одеського університету О. Кочубинського. Про широкий діапазон І. Франка в цій галузі свідчить і його обізнаність з науковим доробком славістів за рубіжем: Шафарика, Коллара, Міклошича, Ягича, Мурка, Дринова, Вазова, Каравелова, Марковича, Новаковича, Богішича та ін. [9, с. 54; 29, с. 7–10].

В окремій праці І. Франко звернувся до характеристики наукової діяльності польського етнографа, українця за походженням Е. Коритка [30]. Студентом другого курсу Львівського університету він брав участь у “польських конспіраціях 1833 і 1834 р.” й був засланий під нагляд поліції до міста Любляни [30, с. 509]. В Іллірії та Крайні Е. Коритко проводив фольклорні та етнографічні спостереження словенського народу, результатом яких і стала його п’ятитомна збірка українських народних пісень [30, с. 515–516]. І. Франко був

переконаний, що невідома у науковому світі епістолярна спадщина Е. Коритка й зібрані ним фольклорні записи є новим, важливим матеріалом для “загальної картини етнографічних студій і наукових інтересів чільних провідників слов’янського відродження в першій половині XIX в.” [30, с. 504].

Безумовно, І. Франко цікавився працями українських славістів-істориків та літературознавців О. Бодянського, Ю. Венеліна, В. Григоровича та ін. У 1903 р. він написав біографічний нарис про О. Бодянського, в якому високо оцінив його наукову діяльність [31]. Чи не першим із його біографів, він акцентував увагу на зацікавленості майбутнього вченого славістичною проблематикою уже в період навчання в Переяславській семінарії, чимало професорів якої через рід Думітрашок-Райчів були зв’язані із Сербією. Цим, зокрема, автор пояснював знання семінаристом О. Бодянським сербської мови, його захоплення народними піснями зі збірки В. Караджича. За спостереженням І. Франка, вирішальне значення у формуванні наукових зацікавлень видатного вченого мав професор Московського університету М. Каченовський, який “надихнув його до нових тоді в Росії славістичних студій” [31, с. 439]. Дослідник констатував, що у 1837 р. О. Бодянський захистив магістерську дисертацію і став першим ученим, якому російський уряд надав стипендію для проведення слов’янознавчих студій [31, с. 441]. Зрештою, І. Франко висловив думку, що О. Бодянський був “одним з найзаслуженіших діячів на полі слов’яно- і спеціального українознавства в Росії” [31, с. 438].

Іван Франко підкреслював, що українські славісти не визначалися однорідністю щодо суспільно-політичної орієнтації, серед яких вирізнялися послідовники слов’янофільства та панславізму. З цієї точки зору цікавою є характеристика галицького історика Д. Зубрицького, котрий, “познайомившись 1838 р. з Погодіним, по-своєму, а властиво зовсім по-шляхетськи зрозумів його ідеї про слов’янську взаємність, як конечність зректися своєї народності, мови і традиції і зіллється в одно з якою-небудь пануючою: у Зубрицького такою пануючою народністю була зразу польська, а потім російська” [9, с. 54].

Іван Франко дав глибоку й змістовну оцінку проектам слов’янського федералізму, в яких провідною була ідея М. Костомарова про месіанство України. “Приїхавши до Києва в р. 1845, Костомаров мав уже вироблені погляди на питання слов’янське. Він приймав у свою програму конечність взаємного ознайомлення слов’ян між собою, але йшов далі, вважаючи конечним змагати до витворення одноцільної слов’янської держави, основаної на взаємнім пошануванню всіх національних осібностей поодиноких слов’янських націй і на їх федеративному зв’язку”. В іншому місці письменник з іронією говорить про “костомарівську федерацію під протекцією” [9, с. 54].

Іван Франко перший позитивно відзначив, що в українській славистиці в середині XIX ст. була прогресивна суспільно-політична течія, представлена “руською трійцею”, а “головне демократом Т. Шевченком”, який на протигагу слов’янофілам і лібералам, висунув тезу про об’єднання народів усіх слов’янських країн з метою національного і соціального визволення [9, с. 54].

На окрему увагу заслуговують студії І. Франка, присвячені аналізу наукових поглядів М. Драгоманова, в яких була зроблена вдала спроба з’ясувати вплив історіософії відомого українського громадського діяча та історика на розробку теоретичних підвалин його концепції історії. Вчений відзначив вагомий доробок М. Драгоманова у галузі слов’янської фольклористики, що, за спостереженням І. Франка, засвідчили видрукувані в Софії студії про народні вірування і легенди, “праці ті поставили його в ряд найліпших знавців того предмета в цілій Слов’янщині” [32, с. 221–223].

Іван Франко виступив ініціатором видання окремих матеріалів епістолярної спадщини деяких учених-славістів, зокрема І. Ягича [33].

На початку 90-х років минулого століття у статтях “Літературне відродження полудневої Русі і Ян Коллар” [34] та “Слов’янська взаємність у розумінні Яна Коллара і тепер” [35] Іван Франко писав про зв’язок історії славістики з розвитком політичних взаємин між слов’янськими народами. Він підходив до цієї проблеми з позиції глибокого історизму,

відзначаючи її складність і суперечливість. Каменярь вважав, що становлення славістики і її розвиток багато в чому залежали від того, який зміст вкладався у поняття слов'янська взаємність, слов'янська спільність. Ця спільність по-різному проявляла себе на різних етапах історії. Взаємини між слов'янськими народами були складними і суперечливими, їх аж ніяк не можна розглядати як суцільну ідилію. Мали місце й процеси інтеграції й дезінтеграції. Спільність не виключала гострих конфліктів, які не можна замовчувати, їх слід ґрунтовно вивчати, всебічно висвітлювати. Але необхідно бачити, що в кінцевому рахунку перемагало почуття спільності та слов'янської солідарності, яка з такою силою проявляла себе у часи великих історичних випробувань [1, с. 23].

Коли йдеться про слов'янську спільність, маємо на увазі, звичайно, рівноправність народів й їх культур. Тут немає “старших” і “молодших” братів, “малих” і “великих” народів. Як тільки якийсь народ починає вивищувати себе над іншим, виникає загроза слов'янській спільності. При розмові про слов'янські взаємини не слід забувати важливих положень І. Франка про діалектику національного й інтернаціонального [1, 25]. За І. Франком, як точно відзначила Т. Панько, усвідомлення українськими людьми себе історичною єдністю, народом, нацією йшло поруч з бажанням утвердити себе в контексті інших народів шляхом примноження своєї культури іншими надбаннями [36, с. 7].

Вчений торкався питання про особливості філософії слов'янських народів. І хоча він цю тему спеціально не висвітлював, у нього є цікаві висловлювання про філософські напрями, які виявили себе упродовж історії слов'янства. Ось лише два приклади.

Розглядаючи притчу про багатих, І. Франко звертався до вчення богомилів. Це ж питання він розглядав і в першій частині “Історії української літератури”, й у деяких інших працях. Висловлювання вченого про богомильський рух заслуговують на серйозну увагу, тим більше, що вони не були предметом спеціального вивчення. Дослідник аналізував богомильські апокрифи. Релігійно-філософські погляди богомилів науковець вивчав у широкому європейському контексті як явище своєрідне, самобутнє і водночас таке, що містить характерні риси середньовічної філософії [1, с. 28].

Інший приклад. У статтях про слов'янське національне відродження йдеться і про філософські основи національно-визвольних рухів, про те, яке розуміння національної культури виявили ті чи інші діячі [1, с. 28].

Безумовно, що в основі праць І. Франка, в тому числі його славістичних досліджень була культура, або, за словами самого вченого, “витвори духовного життя даного народу”. Діяльність І. Франка вписується у широкий контекст історії світової науки. Одним із засновників культурологічної науки був Й. Гердер, творчість котрого постійно перебувала в полі зору І. Франка. Ці тенденції розвинулись у діяльності культурно-історичної школи (Ф. Гребнера – І. Ф.), яка проголошувала принцип історизму як основу у підході до досліджуваних явищ, виступала проти нормативізму й догматизму. Культурно-історична школа має незаперечні заслуги, які неодноразово відзначав й І. Франко, хоча й вказував на певну її однобічність [1, с. 29]. Для вченого важливими були питання цілісності й системності культури, специфічності кожного з її компонентів. Між тим, як зазначав він у рецензії на книжку М. Мурка “Geschichte der altern sudslawischen Literatur” (“Історія південнослов'янських літератур”), у представників культурно-історичної школи вивчення літератури перетворювалося у загальну історію культури, ототожнення природного і соціального, нерідко ігнорувався особистісний фактор. І. Франко поєднав соціологічне вивчення літератури із вивченням її специфіки, її естетичної сутності. Такий метод він застосовував також при вивченні слов'янських літератур і фольклору [13, с. 96–98].

Гуманітарні науки вимагають методичного плюралізму. Це положення необхідно враховувати й у славістичних дослідженнях. У зв'язку з цим варто зупинитися на такій обставині. Культурно-історична школа не була суто літературознавчою, вона мала й загальногуманітарне значення. Один з її позитивних моментів полягав у тому, що вона багато уваги приділяла питанню ролі й місця історичної науки в гуманітарному комплексі. Без історії не можна пізнати духовного життя суспільства – така одна із засад культурно-

історичної школи. Разом з тим стверджувалась єдність історії й культури. Проте тут виявилася певна суперечність, пов'язана з недооцінкою суб'єктивного фактора в історичних і культуротворчих процесах. На це вказував І. Франко у низці своїх праць, зокрема у рецензії на нарис М. Мурка [1, с. 29].

Наприкінці XIX – у XX ст. у розвитку гуманітарних наук проявилися тенденції, які притаманні також і слов'янознавству. Це, по-перше, зростання ролі історичних досліджень серед гуманітарних наук, по-друге, – антропологічного фактора в історичних і гуманітарних дослідженнях загалом. Увага до духовної культури, до відтворення способу мислення людей минулого дає змогу розкривати людинознавчу сутність історії, суб'єктивну, психологічну сторону історичного процесу. Підкреслимо, що увага до антропологічного фактора об'єднує усіх гуманітаріїв і сьогодні, сприяє створенню комплексної науки про людину і культуру. Якщо історики є прихильниками історичної антропології, то літературознавці стверджують, що “твір є явищем антропологічним”, вводять навіть поняття “антропологія тексту”. Все це безпосередньо стосується завдань славістичної науки. Нагадаємо у зв'язку з цим, що І. Франко поділяв науки на фізичні й антропологічні [1, с. 30].

До цього часу дослідники мало уваги звертали на те, що письменник був визначним текстологом і багато займався проблемами критики тексту, зокрема на слов'янському матеріалі. Він неодноразово підкреслював важливість вдумливої, аргументованої критики джерел, копійкою текстологічної праці. Зроблене ним, скажімо, в галузі кирило-мефодіївської текстології і на сьогодні залишається глибоко повчальним. Важливо, що розв'язання текстологічних завдань І. Франко поєднував із вивченням життя тексту, його функціонування у різних середовищах, у різних історичних умовах [1, с. 31].

У 1903–1905 рр. Франко опублікував рецензії на праці польських учених О. Брюкнера і К. Потканського з кирило-мефодіївського питання. У них він висловив важливі методологічні положення. О. Брюкнеру належить велика кількість праць з кирило-мефодіївського питання [37–38].

У деяких з них І. Франко знаходить цінні факти, важливі думки, проте окремі положення польського історика вважає апіорними, безпідставними, слабо аргументованими. Особливо гострій критиці піддає Каменяр дослідження О. Брюкнера “Mystifikationen. I. Die Wahrheit über ‘Slavenpostil’ und ihre Wirken...” (Містифікації І. Правда про “Слов'янських апостолів і їхні Праці”): “...Ся праця різала вухо славістів (навіть не слов'ян) своїми незвичайно гострими осудами, кинутими на особи, діяльність і всю історичну роль тих мужів, у яких слов'янський світ привик і досі бачити не лише святих, але також зачиначів і батьків слов'янської освіти, слов'янського самопізнання” [37, с. 380]. І. Франко дорікає О. Брюкнеру, що той не приділив уваги критиці тексту, текстологічній проблематиці [37, с. 383].

Ті ж проблеми методики досліджень І. Франко розглядає у рецензії на працю К. Потканського “Konstantyn i Metodyusz” (“Константин і Мефодій”). Відзначивши певні переваги К. Потканського над О. Брюкнером, І. Франко проте зауважує, що “метод їх обох у головній суті однаковий: замало критики джерел, а забагато суб'єктивно психологічного міркування” [38, с. 395].

Йдеться про значення текстології, яка допомагає створити надійну основу для історичних і філологічних досліджень. Цієї програми дотримувався І. Франко у своїх славістичних працях, зокрема в таких, як “Варлам і Йоасаф” [39], “Святий Климент у Корсуні” [40], “Слово о Лазареве воскресении” [41].

Іван Франко приділяв значну увагу питанням порівняльного вивчення літератури, культури загалом. Оскільки порівняльну методику найбільше розроблено у літературознавстві, фольклористиці, етнографії, лінгвістиці, історики повинні враховувати досягнення цих наук [1, с. 34].

Звичайно, порівняльні історичні дослідження мають свою специфіку, але і тут вони повинні бути спрямовані на показ того спільного, що зближує слов'янські народи, і водночас того, що визначає самотність і своєрідність кожного з них. Йдеться не про те, щоб

об'єднати розділи про історію і культуру різних слов'янських народів під одним “дахом”. Суть справи у порівняльно-типологічному вивченні тих історичних й історико-культурних процесів, що відбувалися у слов'янських країнах [1, с. 34].

Щоб порівняльне вивчення було аргументованим, глибшим, воно повинно мати надійну джерелознавчу базу, спиратися на ґрунтовне знання історіографії досліджуваної проблеми. І в цьому Франкові уроки є повчальними. Він завжди виходив з того, що історіографія становить один із наріжних каменів наукової праці. Варто вивчити не лише джерельну, а й історіографічну базу його праць. Показовий у цьому плані шостий розділ праці про Варлама і Йоасафа, де йдеться про досліді над змістом і джерелом цього твору [39].

Розв'язуючи історіографічні проблеми славістики, ми ставимо питання і про роль традиції у розвитку науки. Під цим кутом зору І. Франко-славист постає перед нами як діяч нового типу, що здійснив синтез традицій слов'янського національного відродження, досягнень академічної науки і найпрогресивніших філософських і соціальних ідей свого часу. Принагідно слід зазначити, що у працях І. Франка містяться глибокі, яскраві й надзвичайно місткі характеристики слов'янських будителів, які закладали основи нових національних слов'янських культур.

Щоразу перед нами відкриваються все нові й нові грані Франкової діяльності у галузі слов'янознавства. Великий вчений закликає нас не замикатися у межах однієї, окремо взятої спеціальності, а продовжувати утверджувати єдність славістики як співдружності гуманітарних наук, все повніше і глибше розкривати її потенціал, її людинознавчий зміст.

Список використаних джерел

1. Гольберг М. Іван Франко і методологічні засади славістики // Проблеми слов'янознавства. – 1999. – Вип. 50. – С. 23–35.
2. Копилов С. Українська історична славістика: витоки, становлення і етапи розвитку: Дис... докт. історичних наук/ 07.00.06. Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни. – Кам'янець-Подільський, 2006. – 525 с.
3. Вернадський В. Вибрані праці: Праці / В.І. Вернадський. – К.: Наук. Думка, 2005. – 300 с.
4. Франко І. Іван Вишенський і його твори // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 30.: Літературно-критичні праці (1895–1897). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 7–212.
5. Франко І. Літературні письма // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 26.: Літературно-критичні праці (1876–1885). – К.: Наукова думка, 1980. – С. 26–47.
6. Франко І. Сербські народні думи і пісні // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 26.: Літературно-критичні праці (1876–1885). – К.: Наукова думка, 1980. – С. 51–59.
7. Руда Т. Іван Франко – дослідник слов'янського фольклору. – К.: Наукова думка, 1974. – 156 с.
8. Вєрвєс Г. Іван Франко і питання українсько-польських літературно-громадських взаємин 70–90-х років XIX ст. / Г.Д. Вєрвєс; відп. ред. М. Т. Рильський; АН УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 361 с.
9. Коваленко Л. І.Я. Франко – історик-славист // Український історичний журнал. – 1966. – С. 53–61.
10. Жебокрицький В. Деякі питання історії південних слов'ян в творчості І. Франка // Наукові записки КДУ. – Т. XV. – Вип. VIII. – К., 1956. – С. 46–57.
11. Дорофтей О. Маловідома стаття І. Франка про слов'янофільські рухи: (До 150-річчя І. Франка) // Визвольний шлях. – 2006. – № 2. – С. 48–52.
12. Гольберг М. Іван Франко та українсько-сербські культурні зв'язки. – Львів: Світ, 1991. – 144 с.
13. Гольберг М. Іван Франко і сучасне культурологічне вивчення літератури // Іван Франко і національне відродження. Тези доповідей наукової конференції. – Львів, 1991. – С. 96–98.
14. Копилов С. Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.). – Кам'янець-Подільський: Оіом, 2005. – 464 с.
15. Франко І. Етнологія та історія літератури // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 29.: Літературно-критичні праці (1893–1895). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 40–50.
16. Франко І. Задачі і метод історії літератури // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 41.: Літературно-критичні праці (1890–1910). – К.: Наукова думка, 1984. – С. 7–16.
17. Франко І. Метод і задача історії літератури // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 41.: Літературно-критичні праці (1890–1910). – К.: Наукова думка, 1984. – С. 17–23.
18. Франко І. Історія української літератури // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 29.: Літературно-критичні праці (1893–1895). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 276–290.
19. Франко І. Слов'янська “Притча о богатых из книг болгарских” // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 30.: Літературно-критичні праці (1895–1897). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 621–659.
20. Коваленко Л. Історичні погляди Івана Франка. // І.Я. Франко як історик: Наукові записки АН УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1956. – Т. 8. – С. 3–33.
21. Яковенко Н. Вступ до історії. – К.: Критика, 2007. – 375 с.
22. Франко І. Панщина та її скасування 1848 р. в Галичині // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 47: Історичні праці (1898–1913). – К.: Наукова думка, 1986. – С. 7–122.
23. Франко І. Хмельниччина 1648–1649 років у сучасних віршах // Записки Наукового товариства ім. Шевченка. – 1898. – Т. XXIII–XXIV. – Кн. III–IV. – С. 2–15.
24. Франко І. Нові причинки до історії польської суспільності на Україні в XIX в. // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 47: Історичні праці (1898–1913). – К.: Наукова думка, 1986. – С. 191–241.
25. Франко І. Наш погляд на польське питання // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 45: Філософські праці. – К.: Наукова думка, 1986. –

С. 204–220. 26. *Франко І.* Польське повстання в Галичині 1846 року (Історична розвідка) // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 46. – Кн. І: Історичні праці (1883–1890). – К.: Наукова думка, 1985. – С. 352–414. 27. *Франко І.* Маленькі знахідки із старослов'янської літератури та історії. II. Переслідування богомилів у Болгарії в 1211 р. // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 37: Літературно-критичні праці (1906–1908). – К.: Наукова думка, 1982. – С. 553–554. 28. *Чорній В.* Історія Болгарії. – Львів: ПАІС, 2007. – 404 с.: іл., карти. 29. *Франко І.* Поступ славістики на Віденському університеті // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 31.: Літературно-критичні праці (1897–1899). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 7–10. 30. *Франко І.* Еміль Коритко, забутий слов'янський етнограф // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 37: Літературно-критичні праці (1906–1908). – К.: Наукова думка, 1982. – С. 500–549. 31. *Франко І.* Осип Бодянський // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 34: Літературно-критичні праці (1902–1905). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 438–444. 32. *Франко І.* [Промова на ювілей М.П. Драгоманова] // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 46. – Кн. II: Історичні праці (1891–1897). – К.: Наукова думка, 1986. – С. 220–227. 33. *Франко І.* Лист проф. В. Ягича // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 35: Літературно-критичні праці (1903–1905). – К.: Наукова думка, 1982. – С. 411. 34. *Франко І.* Літературне відродження Полудневої Русі і Ян Коллар // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 29.: Літературно-критичні праці (1893–1895). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 40–50. 35. *Франко І.* Слов'янська взаємність в розумінні Яна Коллара і тепер // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 29.: Літературно-критичні праці (1893–1895). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 51–76. 36. *Панько Т.* Мова і нація в естетичній концепції Івана Франка. – Львів: Світ, 1992. – 188 с. 37. *Франко І.* A. Brückner. Mystifikationen. I. Die Wahrheit über "Slavenpostil" und ihre Wirken... // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 35.: Літературно-критичні праці (1903–1905). – К.: Наукова думка, 1982. – С. 377–388. 38. *Франко І.* K. Potkański. Konstantyn i Metodyusz // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 35.: Літературно-критичні праці (1903–1905). – К.: Наукова думка, 1982. – С. 389–395. 39. *Франко І.* Варлаам і Йоасаф. Старохристиянський духовний роман і його літературна історія // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 30.: Літературно-критичні праці (1895–1897). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 621–659. 40. *Франко І.* Слово о Лазареве воскресенні. Староруська поема на апокрифічні теми // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 32.: Літературно-критичні праці (1899–1901). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 55–111. 41. *Франко І.* Святий Климент у Корсуні. Причинок до історії старохристиянської легенди // Іван Франко. Зібрання творів у 50-ти томах. – Т. 34.: Літературно-критичні праці (1902–1905). – К.: Наукова думка, 1981. – С. 7–347.

Iryna Fedoriv

SLAVISTIC STUDIOS OF IVAN FRANKO: CONTENTS AND METHODOLOGY

In the article the author analyses slavistic heritage of the famous Ukrainian scholar, writer, public and political activist I. Franko (1856–1916), studies methodological approaches of the scholar's scientific activity, throws light on the basic contents of Slavic study research.

Key words: I. Franko, Ukrainian Slavistics, Polonistics, positivism, Slavic unity, culture study.

УКРАЇНСЬКА І ЗАРУБІЖНА БІОГРАФІСТИКА

*До 150-ліття від дня народження
С. О. Смаль-Стоцького*

УДК 94 (477)

Олександр Добржанський



**СТЕПАН СМАЛЬ-СТОЦЬКИЙ – ВИДАТНИЙ УЧЕНИЙ,
ПОЛІТИК, ГРОМАДСЬКИЙ ДІЯЧ**

У статті автор висвітлює історичний портрет видатного українського ученого, політика та громадсько-політичного діяча С. Смаль-Стоцького.

Ключові слова: С. Смаль-Стоцький, Буковина, національно-державне відродження, громадсько-політичний діяч.

Серед творців українського національного відродження на Буковині другої половини XIX – перших десятиліть XX ст. одним з найбільш відомих як в Галичині, так і в Наддніпрянській Україні був Степан Осипович Смаль-Стоцький. Його поважали за багаторічне служіння українській справі, активну політичну діяльність, наукові та просвітницькі здобутки. В 30-х рр. XX ст. академік С. Смаль-Стоцький вважався одним з патріархів українського національного руху, найзаслуженішим українським політиком Буковини.

Народився Степан Смаль-Стоцький в с. Немилів Радеківського повіту Галичини 9 січня 1859 р. [1, арк. 34]. Його рідні були селянами середнього достатку. Батько Йосип пізніше став місцевим дяком. Дитяче виховання Степана було традиційне для тогочасної Галичини. Маючи 6 років Степан вступає до місцевої школи, а потім продовжує навчання у тривіальній початковій школі Радехова. Після цього його віддали до бурси при Ставропігійському інституті у Львові, де він у 1869 р. закінчив нормальну (тобто повну початкову) школу та вступив до Академічної гімназії.

Навчаючися у гімназії (спочатку Академічній, а потім Другій німецькій) Смаль-Стоцький бере участь у роботі учнівських гуртків, а в 1876 р. стає одним із засновників товариства, яке взяло на себе видання бібліотеки творів українських письменників [2, с. 49]. Це була перша подібного роду спроба, яку учні гімназії здійснювали під керівництвом професора І. Онишкевича. Тому видання назвали “Ігнатія Онишкевича Руська бібліотека”. Професор Онишкевич справив на Смаль-Стоцького великий вплив, став його духовним наставником під час навчання у Другій німецькій гімназії Львова і пізніше в студентські роки. Вже в гімназії С. Смаль-Стоцький захопився народовськими ідеями і порвав з москвофілами, які прагнули перетягнути його на свій бік ще в часи перебування у бурсі.

1878 р. С. Смаль-Стоцький поступив на філософський факультет Чернівецького університету. І з цього часу аж до початку Першої світової війни його діяльність пов’язана з Буковиною. Він слухав лекції І. Онишкевича (який з 1877 р. став професором української мови та літератури у Чернівецькому університеті), очолив українське студентське товариство “Союз”, яке в цей час значно активізувало діяльність. Будучи студентом опублікував у газеті “Діло” свою першу публіцистичну статтю, закликаючи інтелігенцію рішучіше брати на себе керівництво національним рухом [3].

Після закінчення Чернівецького університету С. Смаль-Стоцький продовжив навчання у Віденському університеті, слухав лекції видатного славіста Ф. Міклошича, а в 1884 р. захистив дисертацію на тему “Процес аналогії у словозмінах руської мови” [4].

Цього ж року, за поданням Ф. Міклошича міністерство затвердило новоспеченого доктора слов'янської філології приват-доцентом Віденського університетус [2, с. 53].

1884–1885 навчального року С. Смаль-Стоцький працював у Відні, а 22 березня 1885 р. його іменовано екстраординарним професором Чернівецького університету [5, с. 206]. Перед приїздом до Чернівців він одружився з Емілією Заревич, дочкою пароха в Рожнові біля Снятина. Її дядько, Ф. Заревич, був відомим публіцистом, одним із засновників народовського руху 60-х років XIX ст.

У Чернівцях С. Смаль-Стоцький досить швидко став одним з лідерів українського національного руху краю. В різний час він очолював товариства “Руська рада”, “Руська бесіда”, “Руська школа”, “Союз хліборобських спілок “Селянська каса” та багато інших. 1892 року його обирають до Буковинського сейму, депутатом якого він залишався до 1912 р. З 1911 по 1918 р. С. Смаль-Стоцький депутат австрійського парламенту. За ініціативою С. Смаль-Стоцького у краї створюються десятки сільських читалень, відкриваються нові початкові школи, гімназії, спеціальні училища з українською мовою навчання. По всій Буковині виникають селянські каси, які мали на меті допомогти селянам вибратися з непростого економічного становища.

У 1903 р. С. Смаль-Стоцький разом з А. Ончулом, Б. Штравхером, М. Васильком створив депутатське об'єднання “Вільнодумний союз”, яке зробило чимало для модернізації суспільних відносин в краї.

Особливо великий вплив на громадські справи С. Смаль-Стоцький мав у 1904–1912 рр., коли виконував повноваження заступника маршалка крайового сейму. В газетах цього часу писали, що С. Смаль-Стоцький є керівником внутрішньої (тобто буковинської) політики українців, а М. Василько очолює зовнішню політику (тобто стосунки з вищими органами державної влади та поведінку в австрійському парламенті). Він був одним із засновників першої української політичної партії краю – “Національна рада русинів на Буковині”. У 1909 р. заснував селянську партію “Руська Рада”, а після її розпаду в 1912 р. став неофіційним лідером Української народної партії. Редагував газету “Хлібороб”, журнал “Руська школа” та співпрацював з газетами “Буковина”, “Руська рада”, “Україна” тощо.

С. Смаль-Стоцький не тільки проводив велику організаторську роботу. Він намагався теоретично осмислити український національний рух на західноукраїнських землях в цілому, окреслити найголовніші його завдання й тактичні принципи, дати відповідь на наболілі проблеми, які стояли не тільки перед українством Буковини, але й Галичини. 1896 року в 21 номері газети “Буковина” він вмістив велику працю “Політика реальна”. В ній чернівецький професор обґрунтовував поміркований курс в українському національному русі, дискутуючи з радикалами та частиною народовських лідерів, відкидаючи повністю можливість співпраці з москвофілами.

У 1885 р. С. Смаль-Стоцький разом з проф. Т. Гартнером розпочинає боротьбу за впровадження фонетичного правопису в українських навчальних закладах Галичини та Буковини. Цій проблемі вони присвятили статті “Нова руська школа”, “Про план науки руської мови в гімназіях” та брошури “Голос меншості в комісію по впорядкуванню українського правопису”, “Про руську правопись”, “Руська правопись” доводячи переваги фонетичного правопису для навчання дітей грамоти та безперспективність використання етимологічного правопису. Професори не обмежилися тільки науковими обґрунтуваннями а також організували громадські акції на підтримку своєї пропозиції. Проблема викликала гостру ідейну боротьбу з москвофілами. Завдяки наполегливості С. Смаль-Стоцького і Т. Гартнера в 1893–1894 рр. фонетику введено в народних школах Буковини та Галичини, а з 1895–96 навчального року, після неодноразових звернень товариства “Руська школа”, – і в усіх класах середніх шкіл. Боротьба, яка тривала близько десяти років, увінчалася перемогою.

На початку 90-х років XIX ст. С. Смаль-Стоцький разом з Т. Гартнером зайнявся підготовкою підручника української мови для середніх шкіл. Він побачив світ у 1893 р. і став досить популярним на західноукраїнських землях. У 1907 і 1913 р. вийшли друге і третє

видання цього підручника. Ці видання було дещо розширено, окремі параграфи (особливо стосовно іншомовних слів, імен власних та ін.) перероблено, вміщено додаток про ритміку української мови. В. Сімович особливо наголошував, що “Руська граматики” вносила багато нового в наукову термінологію. Частину термінів С. Смаль-Стоцький і Т. Гартнер придумали самі (прикметник, іменник, числівник, прислівник, оклик і т.д.), частину запозичили з інших мов або утворили на основі німецьких граматичних термінів (дієслово, дієприкметник, дієприслівник) [6, с. 10]. І. Огієнко ще у 1908 р. писав: “Творцями теперішньої нашої термінології треба вважати Степана Смаль-Стоцького і Федора Гартнера... Вони багато попрацювали, аби витворити термінологію відповідно вимогам української мови... Взагалі, про термінологію Смаль-Стоцького треба сказати, що се одна з найкращих спроб дати більш-менш наукову, вироблену на підставі народньої мови термінологію” [7, с. 111–113]. Термінологія “Руської граматики” утвердилася переважно в пізніших підручниках.

З 80-х років XIX ст. С. Смаль-Стоцький активно захоплювався історичними дослідженнями. Найбільше в той час його цікавила історія Буковини. Він збирав документи з минулого краю, ґрунтовно ознайомився з наявною літературою з цього питання. Одна за однією з’являються розробки на історичні теми у львівській “Правді” та в газеті “Буковина”. А в 1899 р. побачила світ узагальнююча праця “Буковинська Русь”. (На титулі книги вказано 1897 р., але вихід її затягнувся на два роки). Це була перша праця в українській історіографії, яка простежувала минуле українців Буковини з часів Галицько-Волинського князівства й до другої половини XIX ст. включно. С. Смаль-Стоцький аргументовано наголошував, що українці – автохтонне населення Буковини й проживали тут від давніх давен.

На початку XX ст. в Чернівцях С. Смаль-Стоцький став одним із організаторів і активним членом історичного товариства, неодноразово виступав у ньому на теми минулщини України. При товаристві у 1910–1911 рр. було організовано курси вищої освіти для селян, які також очолив С. Смаль-Стоцький.

Досить плідно в довоєнний період С. Смаль-Стоцький займався літературознавством. Ним опубліковано статті про творчість Ю. Федьковича, С. Воробкевича, І. Котляревського. С. Смаль-Стоцький був одним із перших, хто належно ще в 1898 р. оцінив великий талант молодого В. Стефаника – тоді студента медицини.

З початком Першої світової війни С. Смаль-Стоцький, незважаючи на поважний вік, вступив до австрійської армії офіцером і був прикріплений до штабу Чернівецької бригади. Тут служив на різних посадах. В 1916 р. за пропозицією В. Сімовича він починає працювати у Фрайштадтському (Горішня Австрія) таборі українських військовополонених. Спочатку головним завданням С. Смаль-Стоцького мало бути владнання стосунків між військовою адміністрацією австрійського табору й просвітнім відділом Союзу визволення України та організаціями військовополонених. Однак досить швидко й сам С. Смаль-Стоцький включився в просвітню працю. Протягом 1917 – першої половини 1918 рр. вів загальний курс української мови, української літератури, декламації та виразного читання, виголошував популярні лекції з історії України. Окремо готувалися виклади з шевченкознавства. Очевидці згадували: “...виклади професора С. Смаль-Стоцького з шевченкознавства набрали в таборі такої популярності, що аудиторія, розрахована на тисячу осіб, не могла всіх бажаючих вмістити. Так умів подати аналізу Шевченкових творів професор С. Смаль-Стоцький, що аудиторія з тисячею людей годинами сиділа й уважно вислухувала про “Великий Лях”, “Сон”, “Кавказ” та інше” [8, с. 113–114].

25 липня 1917 р. С. Смаль-Стоцького обрано головою Центральної Управи українських січових стрільців. Він доклав чимало зусиль, щоб піднести статус Центральної Управи, зробити її діяльність конкретнішою, наблизити до потреб стрілецтва, хоч можливостей для цього було не так уже й багато [9, арк. 1–2]. У квітні 1918 р. в Києві відбувся гетьманський переворот. С. Смаль-Стоцький, як і більшість західноукраїнських політиків, загалом, позитивно оцінювали цю подію. Вони покладали надію, що гетьман зможе стабілізувати ситуацію в Україні і навіть намагалися якось вплинути на антигетьманську опозицію. З цією метою С. Смаль-Стоцький навіть їздив у Київ. На той час він був уже досить добре відомим

на Наддніпрянській Україні. Ще до початку Першої світової війни кілька разів побував у Києві, мав стосунки з багатьма відомими людьми великої України, листувався з Б. Грінченком, М. Лисенком, М. Вороним, П. Житецьким, отримував поздоровлення від М. Коцюбинського, зустрічався з М. Міхновським, М. Левитським і багатьма іншими. Мав він чимало стійких прихильників у Східній Україні. Одним із тих, хто високо цінував діяльність С. Смаль-Стоцького, був С. Петлюра. Влітку 1918 р. С. Смаль-Стоцький особисто познайомився з П. Скоропадським.

Тому зовсім не дивно, що коли постало питання про заснування Української Академії Наук у числі 12 перших академіком-засновником став і С. Смаль-Стоцький. Це було заслужене визнання наукової цінності його ґрунтовної “Граматики” 1913 р., шкільних граматик, які на той час витримали вже три видання, навчальних посібників, виданих Гошеном у 1913–1914 рр., заслуг в реформуванні українського правопису, інших наукових праць, його високого авторитету як громадського діяча та керівника філологічної секції Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Вже на першому установчому засіданні історично-філологічного відділу Академії, 8 грудня 1918 року, Смаль-Стоцького обрано секретарем відділу, а 16 грудня 1918 р. – членом господарчого правління Академії. За ним закріплено кафедру історії української мови [10, с. 79–80]. У жодному із засідань Академії наук С. Смаль-Стоцький так і не зміг узяти участь, перебуваючи останні роки життя на еміграції. Однак він стежив за виданнями ВУАН і опублікував 1922 року в журналі “Славія” критичну статтю “Українська Академія наук в Києві”. В ній він досить різко виступив проти більшовизації поважної наукової установи. У другій половині 20-х років С. Смаль-Стоцький через М. Грушевського налагодив наукові контакти з Академією, опублікувавши декілька праць в журналі “Україна”. Однак посилення ідеологічного тиску в Радянському Союзі припинили ці стосунки.

Уже влітку 1918 р. ставало зрозумілим, що Австро-Угорщина та Німеччина зазнають поразки у війні, й це викличе зміни на карті Європи. Українські політичні лідери Східної Галичини та Буковини, разом із чехами, словенцями, хорватами й представниками інших народів Австро-Угорщини, прагнули добитися реформування імперії на засадах широкій національній автономії. З цією метою встановлювалися контакти між політиками окремих народів, робився певний тиск на владні структури. Вже у липні – серпні велися розмови про необхідність одного означеного дня проголосити національні конституанти – установчі збори держав - країв у порозумінні з імператором. У ці плани було втаємничено вузьке коло українських політиків, а серед них і С. Смаль-Стоцького. Коли настав час активних дій українців, С. Смаль-Стоцький перебував у Львові. Він узяв участь у роботі української конституанти 18–19 жовтня 1918 р. й заснуванні Національної Ради. У своєму виступі на цих історичних зборах, як і більшість галицьких політиків, Смаль-Стоцький підтримав ідею створення окремої держави з українських територій, що входили до складу Австро-Угорщини. Його лякали нестабільність у Великій Україні, соціалістичні спрямування більшості наддніпрянських політиків, більшовицька загроза.

Незабаром С. Смаль-Стоцький виїхав до Відня. Там його й застали події 1 листопада 1918 р. у Львові та проголошення Західно-Української Народної Республіки. С. Смаль-Стоцького включено до уряду тільки-но утвореної держави, за ним зарезервовано місце народного секретаря у справах освіти. Цю посаду він так і не обійняв (тимчасово обов’язки виконував О. Барвінський), залишаючись у Відні. Тут він деякий час очолював військове представництво ЗУНР і опублікував звернення до всіх українських вояків, яким повідомляв про створення української національної армії та про умови вступу до її лав українців і чужинців. Та вже 19 грудня 1918 р. керівництво Західно-Української Народної Республіки призначило С. Смаль-Стоцького послом у Празі.

З метою популяризації ідеї української державності, розвитку чесько-словацько-українських стосунків С. Смаль-Стоцький опублікував у Празі брошури “Львів – серце Західної України” та “Вигляди правдивої взаємності чесько-словацького і українського народу”. Вони були видані чеською та французькою мовами.

Чимало уваги С. Смаль-Стоцький приділяв організації прихильної для українців газетної кампанії, особливо у зв'язку з підписанням повоєнних мирних договорів, які розглядали питання мирного устрою Європи, згуртування української еміграції в Чесько-Словацькій республіці, яка швидко зростала. Дипломатичну місію С. Смаль-Стоцький очолював до 9-го вересня 1921 р., після чого здав свої повноваження представникові УНР, а сам працював у ролі радника.

У Празі С. Смаль-Стоцький дістав можливість продовжити свою професорсько-викладацьку та наукову діяльність. Це сталося завдяки заснуванню Українського Вільного Університету. С. Смаль-Стоцький із самого початку існування українського університету в столиці Чесько-Словацької республіки взяв активну участь у його роботі. Він увійшов до складу вищого керівного органу університету – Академічного Сенату. В 1922–1923 навчальному році був деканом, а в наступному – продеканом філософічного факультету. Деякий час очолював також комісію з підготовки наукових збірників університету, Товариство допомоги для українських учених, котрі опинилися в тяжкому матеріальному становищі тощо.

Повернення до викладацької діяльності стимулювало активізацію наукових вислідів академіка.

Найперше, С. Смаль-Стоцький продовжив розвінчення теорії праруської мови й цьому присвятив працю “Розвиток поглядів про сем’ю слов’янських мов і їх взаємне споріднення”, опубліковану в 1925 р. (Друге видання, значно доповнене – в 1927 р.). В ній він дав ґрунтовний огляд історії досліджень спорідненості слов’янських мов, розвитку окремих із них, аналізуючи доробок у цій справі Й. Добровського, П. Шафарика, О. Шахматова, В. Ягіча та інших найновіших публікацій. С. Смаль-Стоцький показав складність і заплутаність цієї проблеми й ще раз наголосив, що ідея О. Шахматова про праруську мову – це штучна конструкція, кількість аргументів на користь якої з розвитком порівняльної слов’янської філології зменшується. Так, він наголосував, що В. Ягіч називав 13 ознак праруської мови, але з часом, завдяки творам Лер-Сплавінського, Кульбакіна, Трубецького, їх кількість скоротилася до 3-х. Але й ці три ознаки, на думку С. Смаль-Стоцького, були хибними.

Цій же проблемі вчений присвятив ряд інших статей, опублікованих в українських і зарубіжних журналах. І як своєрідний заповіт академіка видруковано одну з останніх його праць – “Питання про східнослов’янську прамову”, в якій він іще раз наголосив на переконаності в своїй правоті й заявив: “Ніякої “праруської мови” ніколи не було, а всі живі слов’янські мови, між ними й українська, російська й білоруська, розвинулися прямо й безпосередньо з діалектів праслов’янської мови” [11, с. 5].

У 20-х роках ХХ ст. С. Смаль-Стоцький активно включився в правописну полеміку, пов’язану з розробкою нового правопису в Радянській Україні, який мав стати єдиним для всіх українських земель. Для державної правописної комісії він вислав ґрунтовний реферат, опублікував декілька статей, зокрема в “Літературно-науковому віснику”, “Україні”. Найбільше в цей час полемізував із академіком А. Кримським, звинувачуючи останнього в підтримці русифікаторських тенденцій у правописі. Погоджуючися з більшістю позицій, запропонованих комісією в Харкові, С. Смаль-Стоцький послідовно продовжував відстоювати ліквідацію апострофа, пом’якшення в словах “сьвіт”, “цьвіт” і т.п., написання “ся” окремо від дієслова та ін. Рішуче наполягав на тому, щоб правописні справи відділити від того, що належить до граматики, та, головне, зазначав: “Кому на тім залежить, щоби українська літературна мова одержала свій справдішній, їй вповні відповідний український правопис, той перш усього мусить прикласти усіх старань до того, щоб увільнити український правопис від занесених із чужих правописів, чужих українській мові невідповідних звичок. Українська мова, здобувши собі право державности і повну свободу розвитку, не може далі показуватися в світі “в латаній свитині”. Вона мусить нарешті вбратися в свою рідну, гарну, на неї шиту і добре припасовану одержу” [12, с. 315].

Однак чи не найбільше тішило його, як і давніше, дослідження творчості Т. Шевченка. В еміграції С. Смаль-Стоцький небезпідставно вважався одним із найкращих знавців цієї тематики. Марко Антонович в 90-х рр. ХХ ст. вважав, що “його інтерпретації дотепер неперевершені” [13, с. 191].

В інтерпретації С. Смаль-Стоцького, Т. Шевченко – державник, який закликає до самовідданої боротьби за вільну, політично й культурно незалежну Україну, де б кожний громадянин мав рівне право (“без хлопа і пана”). Ця незалежна Україна бачилася йому в творах Шевченка як республіка з новим і праведним законом, а на чолі республіки – президент, котрий, за історичною традицією українською, називається гетьманом. Але поряд із цим С. Смаль-Стоцький підкреслює, що в Шевченкові – ні крихіточки того шовінізму, того месіянізму, яким саме “визначаються передові тодішні люди між москалями, поляками й ін. Усі народи обіймає Тарас своєю любов’ю” [14, с. 17].

Дослідженням творчості Т. Шевченка С. Смаль-Стоцький займався до останніх років свого життя. В 1934 р. найкращі свої статті він опублікував окремою книгою “Т. Шевченко, інтерпретації”, що вийшла як 25-й том праць Українського наукового інституту в Варшаві. Однак і після цього наполеглива робота тривала. Остання стаття з цього великого циклу побачила світ уже по смерті автора, в 1939 р. Присвячувалася вона деяким передсмертним віршам Т. Шевченка й позначена глибиною аналізу, багатством думок, тобто стала прекрасним підсумком великої роботи протягом кількох десятиліть.

Ще одна справа, якій С. Смаль-Стоцький віддав чимало сил в останні роки життя, це товариство “Музей Визвольної Боротьби України”. Воно уконституювалося 25 травня 1925 р. в Празі. Першим головою товариства був академік І. Горбачевський, а незмінним директором Музею протягом 20-х – 30-х років – Д. Антонович. Серед членів–фундаторів знаходимо й прізвище С. Смаль-Стоцького. 8 квітня 1935 р. його обрано головою товариства. Він усією душею віддався справам Музею, вважаючи, що придбаний для нього будинок має стати не тільки сховищем зібраних цінних експонатів і документів, а й центром усього українського життя в Празі, своєрідним Українським Народним Домом. Ним опубліковано відоzву “Одна ясна думка – одна мета”, яка справила сильне враження на українську еміграцію не тільки Праги, й Берліна, Варшави, Відня та інших міст.

У квітні 1938 р. його обрано почесним членом Музею Визвольної Боротьби України в Празі. На той час він був почесним членом більш як десятка різних товариств Буковини й Галичини, зокрема “Руської Бесіди”, “Української школи”, “Союзу”, “Запорожжа” у Чернівцях, “Просвіти” у Львові та ін. У грудні 1937 р. надійшов лист зі Львова, в якому повідомлялося: “Високоповажного добродія, проф. д-ра С.Смаль-Стоцького підписаний виділ Наукового товариства ім. Т. Шевченка має честь повідомити Вас отсим, що наші звичайні загальні збори, дня 26-го грудня 1937 р., іменували Вас почесним членом НТШ в признанні великих заслуг Ваших для нашої науки і культури” [15, арк. 1].

Ще в 1936 р. С. Смаль-Стоцький переніс дві складних операції на шлунку. Протягом першої половини 1938 р. стан здоров’я його кілька разів погіршувався. Черговий приступ стався в ніч з 7 на 8 серпня. Лікарі помістили хворого в один із празьких санаторіїв. Та полегшення не приходило, й 17 серпня в другій половині дня С. Смаль-Стоцький помер. У ці останні дні біля нього постійно був син Роман, якому він зробив останні розпорядження, залишаючись свідомим своїх дій майже весь час. У заповіті С. Смаль-Стоцький просив не класти на домовину квітів і вінків під час похорону, а всі гроші, які б мали на це йти, жертвувати для Музею Визвольної Боротьби України. І ще останньою волею покійного було бажання, щоб поховали його біля дружини Емілії в Кракові.

30 вересня 1938 р. відбулись похорони в Кракові. Останнє пристановище С. Смаль-Стоцький знайшов біля своєї дружини, як і заповідав. Скорботні академії з приводу смерті С. Смаль-Стоцького провело Наукове Товариство ім. Т. Шевченка у Львові 20 листопада, Український Науковий Інститут у Берліні – 2 листопада, Український науковий інститут у Варшаві – 2 грудня, Український Академічний комітет у Празі – 6 грудня 1938 р. Панахиду в греко-католицькій парафіяльній церкві м. Чернівці відправили 27 вересня 1938 р.

Академік С. Смаль-Стоцький – велична постать українського національного руху, наукового і культурно-освітнього життя України кінця ХІХ – перших десятиліть ХХ ст. В історії він залишив по собі пам'ять як видатний політик, патріот, оригінальний вчений, який все своє життя поклав на вівтар служінню України.

Список використаних джерел

1. ЦДІА України (Львів), ф. 2а, оп. 4а, спр. 5845, арк. 34.
2. Д-р. Степан Смаль-Стоцький // Буковинський православний календар на рік звичайний 1894.
3. *Смаль-Стоцький Ст.* Листи з Буковини // Діло. – 1880. – Ч. 40.
4. *Smal-Stockij S.* Ueber die Wirkungen der Analogie in der Deklination des Kleinrussischen. – Wien, 1884. – 98 s.
5. *Wagner R.* Alma Mater Franzisko Josephina. – München, 1979. – S. 206.
6. Сімович В. С. Смаль-Стоцький як шкільний діяч і педагог. – Львів, 1939. – С. 10.
7. Огієнко І. Історія української граматичної термінології // Записки Українського Наукового Товариства в Києві. – Київ, 1908. – Кн. 1. – С. 111–113.
8. Дубрівний Р. Культурно-просвітня робота в таборі Фрайштадт // Союз Визволення України. – Нью-Йорк, 1979. – С. 113–114.
9. ЦДАВО України, ф. 4456с, оп. 1, спр. 24, арк. 1–2.
10. *Записки історично-філологічного відділу Української Академії Наук.* – К., 1919. – Кн. 1. – С. 79–80.
11. *Смаль-Стоцький С.* Питання про східнослов'янську прамову // Записки НТШ. – 1937. – Т. 155. – С. 5.
12. *Смаль-Стоцький С.* Правописна справа // Літ.-наук. вісн. – 1926. – Кн. 7–8. – С. 315.
13. *Марко Антонович.* Олександр Кониський // 125 років київської української академічної традиції. 1861–1986. Збірник. – Нью-Йорк, 1993. – С. 191.
14. *Смаль-Стоцький С.* Т. Шевченко, інтерпретації. – Варшава, 1934. – С. 17.
15. ЦДІА України (Львів), ф. 309, оп. 1, спр. 396, арк. 1.

Oleksandr Dobrzhansky

STEPAN SMAL-STOCKY – THE FAMOUS SCHOLAR, POLITIC AND PUBLIC FIGURE

In the article the author reflect the historical portrait of the famous Ukrainian scholar, public and political figure – S. Smal-Stockyi.

Key words: S. Smal-Stocky, Bukovyna, national and statehood revival, public and political figure.

УДК 94 (477)

Василь Погорецький

**КОНЦЕПТУАЛЬНА І СВІТОГЛЯДНА БОРОТЬБА КИЇВСЬКИХ
МИТРОПОЛИТІВ ПЕТРА МОГИЛИ ТА ІСАЇ КОПИНСЬКОГО
В КОНТЕКСТІ ВІДРОДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ**

У статті розкрито національну історію першої половини XVII ст. у процесі світоглядної боротьби визначних українських церковних діячів Петра Могили та Ісаї Копинського в контексті відродження української державності.

Ключові слова: Україна, національна історія, українське питання, Петро Могила, Ісая Копинський, боротьба, релігія, державність, незалежність.

Від князівських часів Україна, як етнографічний простір, була місцем боротьби різних ідей, релігій, племен і народностей. Дивлячись в минуле, з болем у серці констатуємо, що українська історія позначена віковичним поневоленням. І тільки в княжі часи Українська держава існувала на всій тодішній руській етнічній території і мала централізовані інститути влади. В усі наступні віки Україна була роз'єднана як територіально, так і релігійно, але її трагічна історія завжди мала духовний вимір, що давала повноту життя та історичну свідомість. Тому аж до Люблінської унії 1569 р., коли Польща об'єдналася з Литвою, існувала Українська держава. І навіть після її занепаду, частина української еліти подалася на Південь та zorganizувала козацьку державу, що стала в обороні гнобленого православ'я, захисницею народних вольностей і невід'ємною складовою світобачення кожного українця.

Визвольна хвиля XVII ст. виносить на Київський престол дві сильні, але непримиренні церковні та культурно-освітні особистості: Петра Могилу та Ісаю Копинського. Це були представники двох ворогуючих між собою ідеологічних напрямків в Україні: західного і східного. Безумовно, що їх знакові постаті привертали і привертають увагу, як сучасників, так і нинішніх дослідників. Інтерес до їх церковного служіння і громадської діяльності особливо актуалізується сьогодні, – в зв'язку із політичним протистоянням західного і східного векторів та теперішньою релігійною нестабільністю в Україні.

Досліджувати таких ключових релігійних і громадських діячів й просто, і, водночас, складно. Адже, можна дати оцінку їхньої діяльності, проаналізувати тогочасну ситуацію, однак передати силу їх характеру, велич Духу і провидіння, яке відіграло не останню роль в їхньому житті, нелегко. У пропонованій статті спробуємо визначити місце Петра Могили та Ісаї Копинського в українській історії, базуючись на окремих, найбільш вагомих подіях, як на їх світоглядному протистоянні й концептуальній боротьбі, так і життєпису тодішньої України, становищі, в якому опинилась Українська Церква у XVII ст.

Знакові і багатогранні постаті – П. Могила та І. Копинський, котрі позначили своїми іменами цілу епоху в історії Української Православної Церкви та України, привертати увагу багатьох дослідників, істориків, вчених і письменників [1; 2; 3; 4; 5; 6; 7; 8; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 15; 16; 17; 18; 19 й ін.]. Автори певною мірою торкалися біографічних даних релігійних діячів, а також становлення їх як особистостей. Тому в контексті завдань даної статті зупинимось на окремих і важливих аспектах життєдіяльності митрополитів.

Конфлікт між Петром Могилою та Ісаєю Копинським мав світоглядно-політичну основу, початок якого проглядається вже у XIV ст. Після татарського лихоліття Київські митрополити перенеслися на Московщину, але при цьому хотіли й надалі затримати свою владу й старий титул. Однак ні в Україні, ні в Литві на це не згодилися й кілька разів обирали собі окремих митрополитів, які мали осідок в Києві або у Вільні чи Новгородку

Литовським. Тим часом Візантія виявила нахил до замирення з Римом. Це призвело до відокремлення Московської митрополії від Візантії. Натомість Київська митрополія зберегла відданість Константинопольському патріарху [17, с. 171]. П. Могила репрезентував ліберальну течію в київському православ'ї, а І. Копинський – консервативну. Ліберали прагнули піднести освітній рівень населення, шукали зв'язків з культурою Західної Європи, в той час, консерватори вороже ставились до світської науки і відкидали будь-який контакт із Заходом.

На основі глибокого аналізу подій нашої історії переконуємось, що властивою трагедією українського народу був не стільки монголо-татарський погром, розпад Київської Русі й подальші поневолення, як його взаємопоборювання. Це є джерелом наших нещасть. Олег Ольжич актуально підкреслив: “Дух руїни, дух степу покутує в психічному укладі нашого народу від княжої доби, почерез гетьманщину й визвольні змагання 1917–20 років аж по сьогоднішній день” [20, с. 11]. Справжньою причиною неспроможності відродитися і самоствердитись було церковно-релігійне роз'єднання. Та це не означало, що український народ втратив свою соборноправну релігійність, якою він завжди відзначався. Саме глибока національна трагедія закликала його ще дужче та рішучіше віднаходити церковні структури будови для того, щоб посилити свою релігійну духовність. Історія свідчить, що, коли настала криза державної влади на початку XVII ст., Українська Церква переймає ці функції на себе, піклуючись народом та, стаючи єдиним його порятунком.

Так розумів, сприймав і впроваджував місію Київської Церкви Петро Могила. Та паралельно, Ісаєю Копинським, нав'язувалась доктрина канонічності, чистоти і першості московського православ'я. Проблемаю стало не до кінця з'ясоване та не зовсім зрозуміле переміщення Київської митрополії на Північ, до Московії. Хоча це був довгий процес боротьби, і незважаючи на те, що Україна мала своїх церковних провідників та митрополитів, все-таки, з часом утвердилось тяжіння до далекої Москви. Чомусь вважалося, що саме там правдива руська віра і чистота православ'я. А. Каппелер зазначає: “Укладена в ході Контрреформації в 1596 р. Берестейська унія створила підпорядковану папі уніятську церкву й тим самим розколола Київську митрополію. В Україні – значною мірою як протистояння католицизмові – розпочався протонаціональний духовний ренесанс. Заснована митрополитом Петром Могилою Київська колегія стала найважливішим центром української культури; тут православні традиції поєднувались із західними польсько-латинськими впливами” [21, с. 51]. Отже, Московська Церква не була продовженням української церковності. Українське християнство було просякнуте духом вселенськості, воно зберігало почуття приналежності до універсальної Христової Церкви.

Одночасне митрополиче служіння на Київській кафедрі Петра Могили та Ісаї Копинського було взаємопоборюваним, що проходило в складні для України часи, в період релігійного протистояння, яке в значній мірі ідентифікується з нашим сьогоденням. Тому їх історично-релігійні діяння актуальні й на початку XXI ст. Кожен з них прагнув по-своєму будувати Українську Православну Церкву, але, якщо П. Могила бачив розвиток Церкви і суспільства з їх українськими національними ознаками, тяжів до освіченого латинського Заходу, то І. Копинський – у строгій централізації змагав до єдності з московським консервативним і агресивним Північним Сходом. У непримиренному протистоянні між двома митрополитами Аркадій Жуковський вбачав концептуальну платформу: “Конфлікт, який виник між Могилою і Копинським, мав, крім інших, світоглядну основу: розходження між ліберальною і консервативною групами. Перша прагнула піднести освітній рівень населення за допомогою методів і зразків, узятих від своїх конфесійних противників, прямувала до зв'язку з культурою Західної Європи, вважала за можливе втримувати взаємоспілкування з католицькою церквою. Натомість консервативна група відкидала будь-який контакт з іновірцями, вороже ставилася до світської науки, особливо гостро поборювала латинську науку. Одним з представників останнього табору й був І. Копинський” [22, с. 30].

Після смерті Київського митрополита Іова Борецького в 1631 р., на Київську кафедру був обраний Смоленський єпископ Ісає Копинський, вихованець Острозької академії. Він довгі роки вів аскетичне життя в Печерському монастирі. Копинський був одним з п'ятьох єпископів, яких у 1620 р. з ініціативи гетьмана Петра Сагайдачного висвятив Єрусалимський патріарх Феофан, вертаючись дорогою з Москви, на Перемишльського єпископа. Пізніше Ісає був переведений до Смоленська. І навіть, будучи в сані єпископа, продовжував вести аскетичний спосіб життя, копав печери для подвижницького життя в монастирі. Він був великим ревнителем святого православ'я, але, маючи поважний вік, не зміг вчасно зрозуміти потреби українського православ'я, не мав належної підготовки до керівництва Церквою в такі складні часи. Йому більш зрозуміла була єдиновірна, непохитна північна сусідка, він щиро і довірливо шукав допомоги і захисту в Московського царя та патріарха. Ісає Копинський посилав свої прохання до Москви, вказуючи на переслідування православної віри: "Благочестивих князів немає, благородних вельмож не стало, всі від східного Православ'я на Захід завернули. Тільки дехто від малих і неславних при благочесті і правильній вірі знаходиться" [23, с. 342]. Митрополит Ісає був своїм і зрозумілим для козаків і посполитів, мав серед них незаперечний авторитет, на відміну від Петра Могили.

Протилежною особистістю до І. Копинського був Київський митрополит П. Могила, постать епохального значення в історії України і Європи XVII ст. Спираючись на аристократичне походження і впливові зв'язки, володіючи великими маєтками, він став палким захисником українського православ'я. Своєю активною діяльністю Могила створив новий образ православної віри, яка принципово відрізнялася від домогилянського періоду не тільки католицьким впливом на православну догматику та східну обрядовість, але і деяким відходом від духу традиційного православ'я. Вихований на західній культурі, Петро Могила хоч і дотримувався прадідівської православної віри, все ж ментальність його була західноєвропейською, орієнтованою на латинську духовність.

На думку І. Гаюка, П. Могила був прогресивною людиною часу, аристократом за походженням і вихованням, політичним і державним діячем за здібностями та можливостями [24, с. 144]. Він не був конфесійно засліпленим фанатиком, а єкуменічно налаштованим місіонером, не боявся відкрито контактувати з різними релігійними деномінаціями, тобто діяч прогресивно-патріотичного масштабу, для якого інтереси Церкви і держави були пріоритетними.

Щоб вповні себе спасенно зреалізувати, Петро Могила вибирає єдиноправильний шлях – служіння Богу і людям, найбільш скривдженій і поневоленій державі – Україні, де вирішувалася доля усього православ'я, а з ним і багатостраждальна доля українського народу. Вже з дитинства П. Могила зіткнувся з людською жорстокістю єдинокровних братів, в боротьбі за молдавський престол, у жовтні 1607 р. загинув його батько Симеон. Сім'я Могили вимушена була залишити рідний край і переселитися на Україну, до Львова. Професор Н. Д. Тальберг стверджує, що Петро Могила навчався в Львівській братській школі, де отримав добру богословську освіту, яку доповнив у Замойській академії і розширив свої знання в Голландії і Парижі [25, с. 505].

Отримавши високу освіту, П. Могила залишає блискуче розпочату воєнну кар'єру і, маючи покровительство аристократичних кіл і прихильність Київського митрополита Іова Борецького, в 1627 р. приймає монашество, а після смерті Захарії Копистенського, в цьому ж році, його обирають архімандритом Києво-Печерської лаври. Він вважав, що "чернече життя – це досконалість християнського життя" [4, с. 396], а масштабне зло можна перемогти тільки добром і самовідданою духовністю, тому Петро Могила й обрав церковну кар'єру. Окрім того, він був людиною великих організаційних здібностей, енергійною, талановитою, вольовою і власнолюбною.

Очолити найвпливовіший в Україні монастир, П. Могила став гідним продовжувачем справи своїх попередників – Єлисея Плетенецького та Захарії Копистенського, але на шляху його високих і прогресивних планів постало вперте нерозуміння і агресивне несприйняття великої частини чернецтва на чолі з Ісаєю Копинським. Конфлікт розпочався в 1631 р., з часу

заснування Петром Могилою в Києві Лаврської школи, а особливо, коли він відправив здібних ченців у Європу для навчання. На той час це була нечувана подія, оскільки духовенство і навіть миряни початку XVII ст. остерігалися латинських впливів, тому ініціатива П. Могили була зустрінута вороже. Окрім того, Лаврська школа, заснована Петром Могилою, ставала конкуренткою Братській школі, заснованій Іовом Борецьким ще в 1615 р., і до її появи безпосередньо був причетний І. Копинський, який окрім того був і першим ігуменом, створеного ним при школі Братського Богоявленського монастиря [10, с. 25].

Ситуація, яка склалася, була проти Петра Могили, тому що І. Борецький у своєму заповіті наказував навчати православну молодь тільки в Братській школі. Із цієї критичної обставини Могилі вдалося знайти єдино правильний для себе вихід – з'єднати Лаврську школу з Братською в обмін на призначення його старшим братчиком, розраховуючи на підтримку братчиками своєї кандидатури на митрополичу кафедру [8, с. 71–72].

Плани П. Могили не були зреалізовані, бо при обранні нового Київського митрополита перемогу отримав Ісає Копинський. Невідомо, де навчався і, яку освіту здобув нововибраний митрополит, але сучасники вважали його за талановитого церковного письменника, благодійника і ревного пастиря. Він належав до так званого монашого напрямку в духовній літературі. Показником обдарованості І. Копинського став його твір “Духовна лествиця”, в якому вперше із середовища монашого напрямку озвучується позитивне ставлення до світської науки. Автор підкреслює, що тільки вивчивши природу, ми можемо приступити до пізнання самих себе, і тільки з'ясувавши свою сутність, можемо перейти до пізнання Бога [1, с. 294]. А в праці “Алфавіт духовний” Копинський акцентує увагу на побожному вихованні підростаючого покоління [10, с. 25].

Свою першу світоглядно-кар'єрну боротьбу ще досить молодий Петро Могила програв поважному за віком і авторитетом старцю Ісаї Копинському, однак становище переможця не було надійним, цьому послужили його активні зносини з Москвою. Він помилково вважав, що взятий ним курс на підданство Московському патріарху є єдино можливим і правильним стратегічним кроком для порятунку українського православ'я від агресивної церковної політики латинського Заходу. Його помилку, але у державно-політичній сфері, повторить Богдан Хмельницький у 1654 р., що призведе до руйнації козацької України. В подальшому протистоянні І. Копинський зробить для себе ще одну, але вже партикулярну помилку, коли зіславшись на старість і хворобу, не поїде на сейм до Варшави, а відрядить ідейного ворога П. Могили, який вповні використає цей шанс у боротьбі з ним.

На сеймі у Варшаві архімандриту Петру Могилі, завдяки своїм численим зв'язкам, вдалося зробити кардинальну зміну в житті Української Церкви і української державності. Цього митрополит Ісає не міг передбачити, П. Могила взяв реванш за попередні поразки, від варшавських подій боротьба між ними ще більше загострилася і перейшла в сферу самознищення. Могилі вдалося домогтися, щоб новообраний король Владислав IV Ваза повернув православним втрачені після Берестейської унії 1596 р. права, визнав православну ієрархію після оновлення її складу, замінивши престарілих єпископів, висвячених патріархом Феофаном, яких не визнавала польська влада на нових і енергійних [8, с. 80–82]. Не забув П. Могила і про себе, в королівському привілеї від 14 березня 1633 р. зазначалося, що король Владислав IV вважає печерського архімандрита цілком гідним митрополичого сану, бо члени роду Могили завжди відзначалися відданістю польській короні [26, с. 169]. На час підтвердження королем обрання Петра Могили Польща перебувала в стані війни з Московією, що ставило Ісаю Копинського в особливо не вигідне становище, та все ж він не зупинив боротьби.

Київський митрополит Ісає заперечив законність обрання П. Могили на митрополичий престол і до кінця життя дієво захищав митрополичі права перед королем, шукав підтримки в козаків, просив допомоги в Москві, неодноразово звертався до суду і поширював тенденційні послання про Могили. У своїх пастирських листах І. Копинський звинувачував Петра Могили у відступі від православ'я, запровадженні насильницької латинізації, веденні таємних переговорів з уніатами. Боротьба між двома митрополитами ще більше загострилася

після того, як Ісає Копинський поширив чутку, що П. Могила отримав благословення від папи Римського на патріарха, присягнув йому встановити на Україні римську віру, церкви перетворити в костели, а монастирі передати католицьким монахам [24, с. 201]. Митрополит Петро Могила спочатку відповідав на різкі закиди опонента, а пізніше зайняв більш жорстку позицію і звинуватив Копинського в державній зраді на користь Москви [27, с. 33].

На думку деяких дослідників, релігійна справа між двома митрополитами, набрала небезпечного світоглядного і політичного забарвлення, що призвело до соціальної напруги і протистояння в українському суспільстві. Через поширення таких діаметрально протилежних, поборюючих, тривожних повідомлень і закликів, багато монахів почали зі страху переселятися зі своїми маєтками до Московії. Зокрема, в червні 1638 р. насельники Густинського монастиря переселилися до Путивля разом із своїм ігуменом. Нараховувалось їх близько 70 старців, 20 слуг і 11 селянських родин, а також близько 70 сестер з жіночого Ладинського монастиря [8, с. 90]. До цієї ідеологічної боротьби, що охопила широкі верстви населення, додалася і особиста ворожнеча між двома митрополитами, що принесло велику шкоду для православ'я.

Знесилений виснажливою боротьбою, зневірившись у можливості побороти свого молодшого противника, позбавлений посад і засобів для належного існування, І. Копинський вирішив також переселитися до Московщини. Але цей ризикований задум йому не вдался. Прихильники Могили спіймали його і привезли до Києва, де він перебував під суворим наглядом аж до смерті 1640 р. [22, с. 30]. Після цього полум'я боротьби відчутно пригасло, але в Українській Церкві ще довго йшло протистояння між прихильниками самостійницької лінії Петра Могили і тими, хто схилився за намовою Ісаї Копинського в бік Москви.

Петро Могила не довго пережив свого непримиренного противника, лише на 7 років. Виснажлива і жорстка боротьба забрала в нього здоров'я і дорогоцінний час, який він міг використати на служіння Богу й Україні, чого щиросердечно прагнув. Митрополит неодноразово намагався виправдати сподівання своїх прихильників, а противникам довести, що не шукав власної користі, а тільки дбав про розбудову духовності серед українського народу. Хвороба, що невідступно точила його організм, заставляла Петра Могила поспішати вкорінювати освіченість серед духовенства і особливо вдосконалювати високий вишкіл студентів [18, с. 240–241]. Як церковний діяч, він часто роздумував про причини хворобливого самопоборювання серед українців і, зокрема, серед церковнослужителів. Це болюче питання залишається актуальним для всіх народів і релігій, і на початку ХХІ ст. професор Луціан Бальтер підкреслює, що кожна людина за своєю природою є добра, але через присутність зла в світі, допускаючи гріх до себе, чинить зло собі та іншим людям, бо має ослаблену волю [28, с. 247–249].

Усвідомлюючи величезну відповідальність за долю Православної Церкви в Україні, за останні роки свого напруженого життя, П. Могила зробив так багато, що українське православ'я, будучи автономною Церквою від Константинопольського патріархату, по суті стало функціонувати вже як автокефальне утворення. Він розумів, що роздори в Церкві та суспільстві виникають через відсутність в Україні незалежної держави, тому прагнув, щоб Церква стала провідницею українського народу, навчаючи духовності й патріотизму. З цією метою він створив Київську колегію для плекання самостійницьких поглядів. Заради єдності в українському суспільстві Петро Могила пішов на зближення з уніатською Церквою і розробив разом з А. Кісілем проект поєднання Східних Церков "*Sententia cuiusdam nobilis poloni graecae religionis*" [8, с. 142], якому не судилося бути реалізованим. "Започаткований митрополитом рух до "нової унії" міг би привести до утворення в Україні єдиної християнської церкви, але цей рух був перерваний за загадкових обставин смертю п'ятдесятирічного владики" [22, с. 226].

Навіть смерть Ісаї Копинського і Петра Могили не припинила концептуальну і світоглядну боротьбу в середині Української Православної Церкви, яка закінчилась тим, що світська московська влада, через політичний тиск на керівництво Туреччини, домоглася в 1686 р. передачі Української Церкви під руку Московського патріарха. Це була велика

трагедія, до якої були причетні і свої гетьмани, і старшина, і частина духовенства [29, с. 393–394]. Церковне поневолення відбулося тільки через 32 роки після Переяславської ради 1654 р., тому що Київський митрополит Сильвестр Косів, який був обраний після Петра Могили, не поділяв політичного союзу України з Московією. Отож, остаточне підпорядкування Київської митрополії Московії відбулося за правління гетьмана Івана Самойловича, прихильника приєднання, а першим Київським митрополитом з підданством Москві став Луцький єпископ Гедеон, князь Святополк-Четвертинський, людина із слабким характером, сват Самойловича [30, с. 88–90]. Така релігійно-політична конструкція має назву в сьогоденні УПЦМП (Українська Православна Церква Московського Патріархату).

Боротьба за повний релігійний і політичний вплив на Україну з боку Москви триває. Свідченням цьому є десятиденний пастирський приїзд в Україну Московського патріарха Кирила, який тривав з 27 липня по 5 серпня 2009 р., і серпневі звернення до українського народу цього року російського президента Дмитра Медведєва, в яких проглядається повчально-наказовий тон. Зокрема, в численних промовах патріарха не прозвучало нічого нового, не відбулося єкуменічної зустрічі з предстоятелями УПЦКП, УАПЦ і УГКЦ, на яку сподівалось духовенство цих Церков і українська громадськість, а наголос Кирил зробив на консервативній ідеї канонічного підпорядкування Московському патріархату. Ця концепція має витоки ще з початку XVI ст., коли московський монах Філофей у листі до московського царя Василя III у 1510 р. твердив, що з упадком Риму і Константинополя центр святої вселенської Церкви вже знаходиться в Москві [31, с. 116]. Розпочавши свій візит з Києва, патріарх Кирил мав би зрозуміти, що більшість киян та жителів Центральної України є прихильниками створення Єдиної Української Помісної Православної Церкви, якої духовний центр має бути не в Москві, а в Києві. Про таку Церкву мріяв і вибудовував Київський митрополит Петро Могила.

Концептуальна і світоглядна боротьба двох Київських митрополитів І. Копинського та П. Могили має безпосереднє відображення в сучасній українській дійсності, вона показово виявляється в розколі українського православ'я. І, якщо в українському суспільстві хоч повільно, але незворотно відбувається поступовий процес національного державотворення, відроджується національна культура, національні традиції і звичаї, то в релігійному питанні панує задавлена глибока криза і застій. Постійне протистояння Українських Церков спричинило втрату їхнього авторитету і формування негативної думки в суспільстві. Серед причин такого невідрадного стану на чільному місці стоїть засліплене нерозуміння кінцевої необхідності включитися Українським Церквам у національно-відроджувальний процес для зросту духовності.

Як у часи Ісаї Копинського і Петра Могили, Україна перебувала під сильним тиском амбітних сусідніх держав з їхніми релігійно-політичними претензіями, так і в сьогоденні бачимо аналогічну ситуацію. Занадто ще велика і якась панічна схильність до почуття меншовартості живе серед українських християн, хвороблива тяга до Москви знесилоє національну свідомість. Нам не вистачає сьогодні відважного і самостійницького Духу П. Могили, який відродив в Україні не просто Православну Церкву, а Церкву з її українськими національними ознаками. Він, як і в XVII ст., став духовним вождем України і автором проекту цивілізаційного майбутнього нашої країни, таким Петро Могила постає і в XXI ст. Отож, сучасним українським християнам залишилась вмощена, правдива і спасена дорога, дорога Київського митрополита Петра Могили, яка веде до побудови сильної і впливової Єдиної Української Помісної Православної Церкви і розбудови справедливої, могутньої і незалежної Української держави.

Список використаних джерел

1. *Костомаров Н. И.* Исторические произведения. Автобиография / Сост. и ист. – биогр. очерк В. А. Замлинского; Примеч. И. Л. Бутича. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – 736 с.
2. *Костомаров М.* Галерея портретів. – К.: Веселка, 1993. – 326 с.
3. *Костомаров Н. И.* Киевский митрополит Петр Могила. – К., 1990.
4. *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: В 2-х т. – Т. 1. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1883. – 559 с.
5. *Голубев С. Т.* Киевский митрополит Петр Могила и его сподвижники: В 2-х т. – Т. 2. –

К. : Тип. С. В. Кульженко, 1898. – 498 с. 6. *Голубев С. Т.* Киево-Могилянская коллегия при жизни своего fundatora, Киевского митрополита Петра Могила. – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. – 23 с. 7. *Терновский Ф.* Киевский митрополит Петр Могила // Киевская старина. – 1882. – Т. 2. – № 4. – С. 1–24. 8. *Жуковский А.* Петро Могила й питання єдності церков. – К.: Мистецтво, 1997. – 304 с. 9. *Василів Р.* Концепція Церкви у Київського митрополита Петра Могили. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2004. – 348 с. 10. *Хижняк З. І., Маньківський В. К.* Історія Києво-Могилянської академії. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2003. – 184 с. 11. *Хижняк З. І.* Києво-Могилянська академія. – К.: Вид-во при Київ. держ. ун-ті видавничого об’єднання “Вища школа”, 1981. – 236 с. 12. *Хижняк З. І.* Могила Петро Семенович // Києво-Могилянська академія в іменах, XVII–XVIII ст.: Енцикл. вид. / Упоряд. З. І. Хижняк; За ред. В. С. Брюховецького. – К.: Вид. дім “КМ Академія”, 2001. – С. 370–374. 13. *Алексієвець Л. М.* Києво-Могилянська академія у суспільному житті України і зарубіжних країн (XVII–XVIII ст. ст.). – Тернопіль: Збруч, 1999. – 263 с. 14. *Алексієвець Л. М.* Петро Могила в духовній історії України // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2008. – Вип. 2. – С. 9–14. 15. *Погорецький В.* Роль митрополита Петра Могили у розвитку української духовної культури // Україна – Європа – Світ. – Вип. 2: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – 267 с. 16. *Річинський А. В.* Проблеми української релігійної свідомості. – Тернопіль: Укрмедкнига, 2002. – 448 с. 17. *Гриневич В.* Минуле залишити Богові. Унія та уніатизм в екуменічній перспективі / Пер. з польськ. О. Дудич. – Львів: Свічадо, 1998. – 168 с. 18. *Басенко К.* Початок: Історичний роман. – К.: “Радянський письменник”, 1972. – 552 с. 19. *Книш Г. А.* Обітниця: Роман / Худож. Є. І. Безніско. – Львів: Каменяр, 1989. – 394 с. 20. *Ольжич О.* Дух руїни / Вступне слово О. Зінкевича; Післямова І. Дзюби. – Вид. 2-ге. – К.: Смолоскип, 2008. – 52 с. 21. *Канпелер А.* Росія як поліетнічна імперія: Виникнення. Історія. Розпад / перекл. з німецької Х. Назаркевич, наук. ред. М. Крикун. – Львів: Видавництво Українського Католицького Університету, 2005. – 358 с. 22. *Климов В., Колодний А., Жуковский А. та ін.* Феномен Петра Могили (Біографія. Діяльність. Позиція). – К.: Дніпро, 1996. – 270 с. 23. *Карташев А. В.* Очерки по истории Русской Церкви. Т. 2. – М.: Изд-во Сретенского монастыря, 2009. – 688 с. 24. *Колодний А., Нічик В., Климов В. та ін.* П. Могила: богослов, церковний і культурний діяч. – К.: Дніпро, 1997. – 216 с. 25. *Тальберг Н.* История Русской Церкви. – К.: Общество любителей православной литературы. Издательство имени святителя Льва, папы Римского, 2007. – 924 с. 26. *АЮЗР.* – Ч. I. – Т. VI. – № 266; *Monumenta Ucraine Historica.* – V. II. – Romae, 1965. – P. 168–170. 27. *Рудницький Ю.* Ієремія Вишневецький: спроба реабілітації. – Львів: ЛА “Піраміда”, 2008. – 300 с. 28. *Balter L.* Problem reinterpretacji skutków grzechu pierworodnego w człowieku // Zło w świecie, Communio. – 7. – Poznań, 1992. – S. 247–293. 29. *Огієнко І.* Українська церква за час Руїни: 1657–1687 / Упоряд., авт. передмови М. С. Тимошик. – К.: Наша культура і наука, 2006. – 468 с. 30. *Гудзик К.* Дорога втрат – незалежність української церкви // Дві Русі / За загальною ред. Л. Івшиної. – К.: Факт, 2003. – 496 с. 31. *Kallistos Ware.* Kościół prawosławny. – Białystok, 2002. – 373 s.

Vasyl Pohoretskyi

CONCEPTUAL AND WORLD – VIEW STRUGGLE OF KYIV METROPOLITANS PETRO MOHYLA AND ISAJA KOPYNSKY IN THE CONTEXT OF REBIRTH OF UKRAINIAN STATE SYSTEM

In the article the national history of the first half of the XVII century is shown in the process of the struggle of prominent Ukrainian church men Petro Mohyla and Isaya Kopynsky in the context of rebuilding of Ukrainian state.

Key words: Ukraine, national, history, Ukrainian question, Petro Mohyla, Isaya Kopynsky, struggle, religion, state, independence.

УДК 94 (477)

Andrzej Fabianowski



HISTORIOZOFICZNA FUNKCJA UKRAINY W DZIELE MICHAŁA CZAJKOWSKIEGO

У статті автор досліджує літературну і політичну діяльність відомого польського письменника М. Чайковського крізь призму історичної пам'яті.

Ключові слова: М. Чайковський, Україна, романтизм, історіографічна функція, література, козакофільство, слов'янофільство, етнічна самосвідомість.

Na początek krótka glosa do tematu: dziełem Michała Czajkowskiego nazywam jego utwory literackie, Pamiętniki i korespondencję, ale także udokumentowane przejawy działalności politycznej, dyplomatycznej, wojskowej. Innymi słowy dziełem Czajkowskiego jest wszystko to, co miało wpłynąć na rzeczywistość, na bieg historii, na kształt etnicznej samoświadomości Polaków i Ukraińców. A używam tu liczby pojedynczej i piszę o “dziele” a nie “dziełach”, gdyż, wbrew pozorom, Czajkowski w swoim całym długim i burzliwym życiu był jednak – przynajmniej we własnej ocenie, którą pragnę uszanować – konsekwentny i stały w poglądach.

W XIX wieku nikomu nie trzeba było tłumaczyć, kim jest Michał Czajkowski – Sadyk Pasza. Obecnie jego twórczość nie jest znana nawet polonistom*, a życie autora Wernyhory kojarzy się co najwyżej z awanturnictwem, poturczeniem, a wreszcie poddaniem caratowi i przejściem na prawosławie [1]. W XIX wieku Czajkowski był ważną postacią polskiego piśmiennictwa, jego powieści i opowiadania przetłumaczono na angielski, bułgarski, czeski, francuski, niemiecki, rosyjski, serbski i chorwacki. Był też znaczącą postacią polskiej polityki, jednym z niewielu, którym udało się przejść od słów do czynu. Więc chociaż nie jest moim celem rehabilitowanie Czajkowskiego ani przywracanie go współczesnej świadomości, to pragnę na przykładzie jego życia i twórczości ukazać, jak zawiłana była sytuacja Polaków, którzy w okresie rozbiorowej rzeczywistości nie chcieli opuszczać rąk i zwieszać głowy. Jak trudno było znaleźć drogę, która z perspektywy przyszłości okazywała się drogą słuszną i jak trudno sformułować ocenę zarówno rangi, jak i etyczności działań człowieka, który nie ustaje w poszukiwaniach.

Dla porządku przypomnijmy kilka faktów. Michał Czajkowski pochodził z zamożnej rodziny ziemiańskiej, od pokoleń związanej z Ukrainą. Urodził się w roku 1804, w Halczyńcu niedaleko Berdyczowa, na Wołyniu. Nauki pobierał początkowo sposobem domowym, potem w Berdyczowie, w prywatnej szkole Anglika Wolseya, a następnie u pijarów w Międzyrzeczu. W 1820 roku rozpoczął studia prawnicze na Uniwersytecie Warszawskim, jednak szybko je przerwał i powrócił do Halczyńca, by objąć majątek po śmierci matki (ojciec już wtedy nie żył). Nie uzyskał więc Czajkowski na pewno systematycznego wykształcenia, ale też nie był zupełnym samorodkiem, jak usiłował to przedstawić niechętny mu Teodor Tomasz Jeż. Już po śmierci Czajkowskiego na łamach petersburskiego “Kraju” (1886, nr 7) opublikował on wspomnienie pośmiertne, w którym przywoływał opinie o pisarzu Stanisława Worcella i Leona Wróblewskiego, więc ludzi, którzy znali Czajkowskiego przed rokiem 1830: było to chłopczysko durnowate, w szkołach nigdzie nie był, do roku 17 życia swego zaledwie pisać umiał i kiedy się utwory jego

* W 1961 r. wznowiono Stefana Czarnieckiego w opr. J. Kajtocha; w 1962 z rękopisu Wspomnienia o wojnie 1854 roku wydał J. Fijałek. Trzeba też oddać sprawiedliwość krakowskiemu wydawnictwu “Universitas”, które w znakomicie pomyślanej serii “Klasyka mniej znana” w roku 2003 opublikowało dwa tomy opowiadań Czajkowskiego: Powieści kozackie i wybór z tomu Ukrainki. Z najnowszych opracowań trzeba przypomnieć tekst M. Kwapiszewskiego Michał Czajkowski wobec prawosławia.

pojawiły, powszechne było mniemanie, że są to utwory nie jego, ale pisma, które mu się do rąk dostały po śmierci osoby pewnej, które on pod imieniem swoim wydawał [2, s. 16].

Zarówno Jeż w przywołanym wspomnieniu, jak i Franciszek Rawita-Gawroński (*“Przegląd Tygodniowy”* Warszawa 1886, s. 100) podkreślają, że *“kozakomania”* lub *“kozakofilstwo”* były w początkach XIX wieku dominującym paradygmatem kulturowym na Wołyniu i, szerzej, na Ukrainie, więc fascynacja Czajkowskiego nie była wówczas czymś wyjątkowym ani też oryginalnym. Natomiast wyjątkowa i oryginalna okazała się w jego dziele trwałość owej fascynacji. Tacy poeci i pisarze jak Goszczyński, Witwicki, Zaleski, *“wyrastali”* z młodzieńczego zapatrzania się w kozaczyznę – Czajkowski przeciwnie, z modnego, powszechnego zainteresowania uczynił kręgosłup ideologii, której służył jako pisarz, jako polityk i dowódca wojskowy przez całe życie. Paradygmat kozakomanii, który stał się źródłem twórczości pisarzy i poetów *“szkoły ukraińskiej”*, w przypadku Czajkowskiego uruchomił ideę większej wagi, przekonanie, że Ukrainie przeznaczona jest szczególna rola dziejotwórcza, że lud znajdujący się pod świętą protekcją Michała Archaniola ocali Europę przed wszelkimi zagrożeniami historii i przemian cywilizacyjnych.

Badacze zajmujący się dziełem Czajkowskiego wskazują na trzy źródła jego literackich oraz ideowych inspiracji: kozakofilstwo, słowianofilstwo i awanturnicza osobowość. Wymieniane są tu w jednym ciągu pojęcia z obszaru historii kultury i psychologii twórczości, gdyż w dziele Czajkowskiego splotły się one w nierozzerwalną i swoistą całość. Charakter tej całości najpełniej ukazują Pamiętniki pisarza. Trudno wybrać z nich jakiś najbardziej reprezentatywny fragment, bowiem cały ich tekst oddycha wyłącznie kozaczyzną, a poza tym znamy go właściwie z drugiej ręki, w przekładzie nieznanego tłumacza*. Przywołajmy więc niewielkie tylko fragmenty Pamiętników. Na przykład: *“Matka moja, pomimo miłości do swojego jedyne go syna, starała się zrobić ze mnie kozaka duszą i ciałem. Gończe, konie, sokoły – tego wszystkiego miałem do przesytu”* [3, s. 9]. Wojskowy dryl towarzyszył też jego latom szkolnym. W berdyczowskim liceum prowadzonym przez Anglika Wolseya (ex-wychowawcę braci cara Aleksandra I) obowiązywały ściśle zmilitaryzowane regulacje, co zresztą Czajkowskiemu nadzwyczaj odpowiadało. W szkole tej panował system wojenny w całym tego słowa znaczeniu:

Nauka podzielona była na sześć klas, które odróżniały się od siebie kolorowymi wyłogami na granatowych mundurach, zrobionych krojem ułańskim. W pierwszej klasie kołnierze, bryże, lampasy i wypustki były jasnozielone, w drugiej jasnoniebieskie, w trzeciej żółte, w czwartej białe, w piątej pąsowe, a w szóstej amarantowe. Wszyscy wychowawcy mieli lance z chorągiewkami i drewniane pałasze, w każdej klasie zaś był inspektor, którego uważano za oficera [3, s. 12].

Dodajmy do tego skoszarowanie uczniów, kult kozackich bohaterów, a otrzymamy obraz edukacji Czajkowskiego. Innym nieco trybem przebiegała nauka u pijarów w Międzyrzeczu, ale szkoła zakonna także wpajała uczniom kult kozackiej przeszłości oraz przekonanie, że Ukraina nie powiedziała jeszcze ostatniego słowa w historii.

Z tym przekonaniem Czajkowski wziął udział w powstaniu listopadowym, bijąc się w legendarnym pułku kawalerii wołyńskiej, którym dowodził jego szwagier, późniejszy towiańczyk, Karol Różycki. Po przejściu granicy austriackiej jakiś czas pozostawał w Galicji, wreszcie przez Morawy, Niemcy i Szwajcarię dotarł do Francji. Początkowo osiedlił się w Bourges, dużym skupisku emigrantów wojskowych, skąd niedługo wraz z Różyckim oraz innymi oficerami Pułku Wołyńskiego przeniósł się do Fontainebleau, a wiosną 1835 roku osiadł już na stałe w Paryżu. Rok 1835 jest w biografii Czajkowskiego datą znaczącą, ponieważ inicjuje jego prace pisarskie, a także, jakby symbolicznie, wymusza na nim złożenie deklaracji etnicznej, potwierdzenie przynależności do Kozaków. O swoich początkach pisarskich Czajkowski opowiada w Pamiętniku. W 1835 roku zaproszono go na obiad, gdzie spotkał pułkownika Briquerville’a, współredaktora pisma *“Reformateur Militaire”*. Briquerville zdumiony był ponoć talentem narracyjnym Czajkowskiego

* Pamiętniki Czajkowski spisywał już w Rosji, a ściślej na rosyjskiej Ukrainie, po roku 1872. Los tego rękopisu nie jest dzisiaj znany, być może spoczywa on w archiwach Kijowa lub Moskwy. Przetłumaczone na rosyjski ukazywały się pośmiertnie w latach 1896-1904 na łamach pisma *“Russkaja Starina”*. W roku 1898 we Lwowie ukazały się Pamiętniki Sadyka Paszy – Michała Czajkowskiego w przekładzie nieznanego nam dzisiaj A.P. Lwowska edycja obejmuje okres dzieciństwa i młodości Czajkowskiego, do upadku powstania listopadowego.

(zwróćmy więc uwagę, że u początków pracy literackiej była to literatura oralna, wypływająca ze szlacheckiego żywiołu gawędowego) i radził mu wstąpienie do armii francuskiej lub pracę pisarską [4, s. 53]. Przywołajmy odnośny fragment przekładu Pamiętnika:

On tak mi nagadał wiele o moim talencie, o moich zdolnościach, że przyszedłszy do domu, ułożyłem w głowie plan powieści o Kozaku Michnence, w której chciałem wyjaśnić związek istniejący od dawnych czasów między Polakami a Kozakami i wykazać, jak ogromną usługę mogłaby oddać Kozaczyzna Polsce. Nie wstałem od stołu, póki nie skończyłem powieści.

Politycznie Czajkowski, jak większość wojskowych emigrantów, związany był z Towarzystwem Demokratycznym. Wydaje się, że w tym okresie znalazł się pod ideowym kierownictwem Jana Czyńskiego, jednego z założycieli i przywódców emigracyjnej lewicy. Jednak demokracja nie stała się dla Czajkowskiego doktryną, w której ramach widziałby przyszlą insurekcję i fundament ustrojowy odrodzonej Rzeczypospolitej. W ideach demokratycznych dostrzegał przede wszystkim obszar, który zabudowany być może w przyszłości sprawdzonym historycznie ethosem kozackim. Demokracja (i to prędzej czy później musiało stać się i stało przyczyną rozbratu) to dla Czajkowskiego środek wiodący do nadrzędnego celu – restytucji idei kozackich. Na razie jednak Czajkowski postrzegany jest jako demokratą i jako taki bierze udział w ważnym Kongresie Historycznym, zorganizowanym w Paryżu w roku 1835.

Czajkowski został uczestnikiem Kongresu zapewne z rekomendacji Czyńskiego. Ciekawe, że w spisach kongresowych referentów nie ma ani jednego Polaka – Czajkowski figuruje tam jako un Cosaque [2, s. 27–28]. Można więc odnieść wrażenie, iż swobodnie żonglował nie tylko wyznaniem, ale i przynależnością narodową. Jednak byłby to chyba sąd krzywdzący i niewczesny. Czajkowskiemu zależało, by sprawę kozacką ukazać na forum europejskim. Sprawa polska miała wówczas wielu adwokatów, sprawa kozacka – ukraińska pozostawała w cieniu. Sprzyjał jej właśnie Czyński, który na Kongresie przekonywał, iż Kozacy nad brzegami Dniepru “stworzyli jeden z najpiękniejszych ustrojów republikańskich” [2, s. 29].

Czajkowski mówił zaś o wpływie Kozaczyzny na literatury słowiańskie. Fantazjował na temat pierwotnej wspólnoty Kozarów (Chazarów?) i Kozaków. Dalej omawiał imitatorski charakter całej poezji polskiej – od Kochanowskiego po Zaleskiego. Dopiero od Mickiewicza i poetów “szkoły ukraińskiej” zaczyna się – jego zdaniem – prawdziwa, czyli narodowa literatura polska [2, s. 30–35]. Czajkowski przerysowywał wyraźnie znaczenie poetów szkoły ukraińskiej (np. Józefa Bohdana Zaleskiego stawiał pod względem artystycznej rangi na jednym poziomie z Mickiewiczem), ale służyć to miało potwierdzeniu tezy, że żywioł ukraiński wprowadził do literatury polskiej oryginalność, atrakcyjność, narodowość. Od tej tezy już krok tylko pozostawał do sformułowania wniosku, że skoro Kozaczyzna podźwignęła literaturę narodową, to podźwignąć też może samą narodowość, a zatem przywrócić politycznie suwerenny byt całej Polski.

Zarysowanej na Kongresie koncepcji dziejów literatury polskiej Czajkowski pozostał wierny w następnych latach. Wydane po raz pierwszy w Paryżu w roku 1837 Powieści kozackie zaopatrzył w przypisy, objaśniające nie tylko nieoczywiste dla wszystkich czytelników uwarunkowania ukraińskiej historii, topografii, obyczajowości itd., ale także wyrażające jego przekonania dotyczące związków polsko-ukraińskich czy polsko-kozackich. W jednym z przypisów krytycznie przegląda tradycję literatury polskiej, którą nazywa nienarodową. Píše np. że “Sarbiewski do łaciny myśli wprowadził łacinę języka i zadał polszczyźnie cios śmiertelny” [5, s. 154]. Literaturę narodową przywrócił dopiero – zdaniem Czajkowskiego – Niemcewicz, pisząc Śpiewy historyczne. Śladem zaś Niemcewicza podążyli poeci romantyczni: Mickiewicz i najwyżej przez Czajkowskiego stawiani poeci związani z Ukrainą: Goszczyński (“poeta między poetami, jak między rzekami ojciec Dnieper”), Witwicki (szczególnie wysoko Czajkowski ceni Wigilię św. Andrzeja), Zaleski. Fascynacja obyczajem ukraińskim rozciąga się w tekście Czajkowskiego nawet na pijaństwo. Przywołuje toasty kozackie, np. “<szczoby łycha [czyli licha, diabła – AF] nieznaty>, <szczoby swoim płuhom oraty>. Są ludzie tak obfici w wynachodzeniu nowych toastów, iż prędzej zabrakłoby wina w najobfitszym lochu, jak im twórczej myśli” [5, s. 159].

Brak narodowego charakteru przedromantycznej literatury polskiej był w opinii Czajkowskiego tylko wierzchołkiem zjawiska znacznie szerszego i, powiedzmy, groźniejszego – braku narodowego

charakteru polityki prowadzonej przez Rzeczpospolitą. Polacy, należąc do rodziny narodów słowiańskich, przez latinizację religii i kultury odcięli się od swych etnicznych źródeł, stali klientami europejskiej polityki, a jednocześnie pariasami europejskiej kultury. Podstawowym winowajcą tej sytuacji był Kościół rzymskokatolicki i jego groźna ekspozytura – zakon jezuitów. Na początku lat sześćdziesiątych, w Turcji, Czajkowski przygotowywał zbiorowe wydanie swych dzieł literackich dla lipskiego wydawnictwa Brockhaus. Zaopatrywał wtedy wcześniej napisane książki w dedykacje (głównie dla przyjaciół oraz ideowych sojuszników z francuskiej i tureckiej emigracji) oraz – co dla nas ważniejsze – w przedmowy, wyjaśniające i doprecyzowujące ideowe przesłania dzieł. W takiej przedmowie do Owrućzanina Czajkowski przywołuje historię pewnego szlachcica z Owrućza (miasta powiatowego, leżącego na pograniczu ukraińsko-białoruskim, więc dawniej na granicy Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego), żarliwego katolika, który pojechał do Rzymu badać archiwa, chcąc znaleźć dowody, iż to katolicyzm stał się fundamentem wielkości dawnej Polski. Odnalazł zaś, wbrew własnym chęciom i przekonaniom, dowody na coś najzupełniej przeciwnego. Przywołajmy rozumowanie Czajkowskiego: “Katolicyzm oddał królów polskich pod zwierzchnictwo cesarzów niemieckich. Katolicyzm zepchnął Polskę ze zwierzchnictwa nad Sławiańszczyzną, wyznającą dogmat Kościoła Wschodniego, Kościoła Tradycji. – Katolicyzm sprowadził Krzyżaków na klęski Polski i Litwy. – Katolicyzm doprowadził do wiarołomstwa Władysława Warneńczyka. – Katolicyzm nie dał Stefanowi Batoremu zniweczyć wzrastającej potęgi Moskwy. – Katolicyzm rozdzielił Polaków z Kozakami, spowodował klęski i upadek obydwóch rodów jednego narodu. – Katolicyzm uzbroidł Jana Sobieskiego na obronę największego wroga Polski, cesarza niemieckiego, przeciwko Muzułmanom, najlepszym sprzymierzeńcom Polski. – Katolicyzm chcąc tępić dysydentów w Polsce, jak hugenotów we Francji, sprowadził powód prawny do rozbiórów Polski. – Katolicyzm wydał bullę w 1832 przeciwko tym Polakom, którzy chcieli oswobodzić ojczyznę spod obcego jarzma” [6, s. 16–17]. Nawet jeśli weźmiemy poprawkę na ówczesną sytuację polityczną (po Kongresie Paryskim kończącym wojnę krymską w 1856 roku sprawa polska po raz kolejny zdradzona została przez zachodnich sojuszników, a zajęty kłopotami własnego państwa papież biernie przyglądał się pacyfikacji Kościoła unickiego na dawnych kresach Rzeczypospolitej), Czajkowski nazywał się Sadyk Pasza i był poddanym tureckim, to i tak przyznać będziemy musieli, że ta antykatolicka filipika nie ma równie żarliwych odpowiedników w literaturze polskiej.

W tym właśnie okresie Czajkowski nie tylko skryształizował swoje poglądy historiozoficzne, ale też sformułował ich polityczne odpowiedniki. Określając samego siebie mianem “Ukraińca” [7, s. 29] przyznaje we Wstępie pisanym do III wydania Wernyhory w 1861 roku, już z pewną nostalgią, jakby przyznawał się do marzeń bezpowrotnie zamkniętych, że “w puściźnie po Matce, po Dziadku moim po kądzieli” – odziedziczyłem myśl o kozaczyźnie: rycerską hulawczością Kozaków postawić na nogi Polskę. Braterskością Polaków spolszczyć Kozaków” [7, s. 5].

Z kolei w Przedmowie do Powieści kozackich pisanej w Skutari, w roku 1862, Czajkowski powołuje się na opinię Karola Sienkiewicza, który w swych pracach historycznych porównywał, podkreślając ich wysokie walory wojskowe, dwa typy związanego z historią Polski rycerstwa: Kozaków i Krzyżaków. Od takiego porównania krok już tylko dzielił od wyrażenia opinii, że Rzeczpospolita mogłaby trwać nadal, gdyby oba te rycerstwa od niej nie były odpadły. “Protestantyzm – wywodził Czajkowski – w interesie niemieczyny oderwał od Polski rycerzów Krzyżaków. Jezuityzm z niepolską, z niesławiańską łaciną odepchnął od Polski rycerstwo Kozaków” [5, s. 9]. Dowodem tej tezy ma być pisana pod natchnieniem literatura romantyczna, która bliższa jest istocie prawdy historycznej niż “uczone” rozprawy. “Dramat dwóch rycerstw [...] dziś odbija się większą prawdą w pieśniach i powieściach wyobraźni, jak w historiach pisanych na kopyto i za rozkazem niemieckim, moskiewskim i łacińskim albo jezuickim” [5, s. 10]. Prawda historyczna przekazana w natchnionych dziełach, korzystających z przebogatyh zasobów folkloru nie może już zostać zakłamana, a jej siła, oddziałując na istniejącą rzeczywistość polityczną, poruszy trwające w uśpieniu sumienia, zwerbuje ludy i skruszy wrogie Polsce potęgi:

* Chodzi o hetmana Zaporozża, Jana Brzuchowieckiego, który był wedle rodzinnej legendy (noszącej jednak znaczne cechy prawdopodobieństwa) prapradziadem Petroneli Głębockiej, czyli matki Czajkowskiego.

Prawda raz wyrzucona z ciemnic, świeci jak słońce na jasnych obłokach nieba. I z pieśni, i z powieści przechodzi z pokoleń do pokoleń i w sercach ludzi niżej na różaniec prawdy paciorki wypadków po paciorkach – i duch prawdy się nie skrzywi, nie zaginie, wyssana rycerskość przechowa się po wiek wieków w prawdzie, w wierze, w nadziei, a jak Bóg da, i w czyn się przeobrazi [5, s. 11].

Myśl ta, przyznająca podstawowe znaczenie w historii Polski, zarówno w jej wielkości, jak i w upadku, Kozakom, czy “rycerstwu kozackiemu”, wymagała przewartościowania niektórych rozdziałów polskich dziejów. Przewartościowania odważnego i bezkompromisowego, naruszającego pozycję uświęconych i szczególnie czczonych w okresie niewoli narodowej, bohaterów. I tak w pochodzącym z Powieści kozackich opowiadaniu pt. Ataman Kunicki narrator, wyrażający poglądy Czajkowskiego, dowodzi, iż Jan III Sobieski, uważany za ostatniego bohaterskiego króla Rzeczypospolitej, był w gruncie rzeczy władcą nieudolnym i wręcz szkodliwym dla Rzeczypospolitej. Przede wszystkim dlatego, że dopuścił do podziału Ukrainy, “na dwoje rozciął lud kozacki” [5, s. 108], a po wtóre – że prowadził politykę pod jezuickie dyktando:

Król Jan, mąż groźnej ręki, a niedołężnej głowy, dzierżył berło polskie; ostrzem szablicy schylił karki bisurmańskie, skarcił zdrady Wołochów, powstrzymał zagony tatarskie; a nie przedał papieru andruszowskiego, oddającego carowi Moskwy Ukrainę zadnieprzańską z połową Kozactwa; tak to snadno przypieczętował, jak gdyby się rzecz toczyła między szlachcicem a szlachcicem o granice kilku morgów ziemi.

Z innych powodów w tym samym zbiorze opowiadań skrytykowany zostaje Stefan Czarniecki, skądinąd kasztelan kijowski, więc też Ukrainiec i bohater tytułowy jednej z najważniejszych powieści historycznych Czajkowskiego. Otóż Czarniecki – jak dowiadujemy się z opowiadania Orlik i Orleńko – wydał niesprawiedliwy, haniebny wręcz wyrok stracenia atamana Jana Wyhowskiego. “Duma i zawiść Czarnieckiego, podbechtywana jaszczurczym językiem jezuitów, ścinając głowę cnotliwego atamana, na długie wieki rozcinały jedność i zgodę między dziećmi jednej matki – dobra Wyhowskich pograbione na korzyść jezuitów” [5, s. 122–123].

Wielka historia Rzeczypospolitej nie jest – zdaniem Czajkowskiego – wolna od kart ciemnych, wstydlivych, od zbrodni i małoduszności. Te ciemne epizody przetykane były jednak rozdziałami jasnymi, radosnymi, gdy rycerze polscy i Kozacy współdziałali w braterskiej jedności, odnosząc wtedy zawsze zwycięstwo za zwycięstwem: pokonanie Moskali pod Konotopem, Turków pod Chocimem, kozackie wyprawy na ziemie otomańskie i kozacka straż osłaniająca rozległe ziemie Rzeczypospolitej przed napadami tatarskimi to główne tworzywo tradycji, do której Czajkowski odwołuje się najchętniej. Ale tak działo się do połowy XVIII wieku, a ściślej do wojny północnej i bitwy pod Połtawą. Od klęski Mazepy było już tylko gorzej, panowanie zaś ostatniego króla wyznaczone jest stadiami pogłębiającej się katastrofy. Wernyhora, wieszcz ukraiński i porte parole Czajkowskiego twierdzi, że głównym nieszczęściem Polski jest słabość rządu i odejście od dawnej wiary, dawnych obyczajów, fascynacja cudzoziemszczyzną. Staropolskie cnoty i głęboki, patriotyczny sens sarmackiej wolności przechował się teraz tylko na Ukrainie, w niespokojnym żywiole kozackim:

Polakom jak oka w głowie – mówi Wernyhora – należało strzec ojcowskiej wiary, ojcowskich obyczajów. Nie dotrzymali świętego obowiązku. Laccy panowie zmałpieli na podobieństwo diabła wie jakich tam narodów. Przechrzty i pół-pankowie porośli z klamkowych dworzan, nakupili tytułów cudzoziemskich; wielu przez naśladownictwo poodszczepiało się od wiary przodków i cała ta splugawiona gałąź polskiego drzewa wypolszczała, zmoskalała i zżydziała. Na domiar nieszczęścia włożono koronę na głowę lichego mopsa, liży-stopę Carycy, dworskiego próżniaka bez serca i wiary [7, s. 70].

Ostatnią nadzieją Polski pozostała więc Ukraina i jej zbrojne ramię – Kozacyzna. Powieść o Wernyhorze, kluczowa w ideologicznym planie Czajkowskiego, jest właśnie apologią polsko-kozackiego braterstwa. Czajkowski sądzi, że spory rozdzielające oba ludy znikną wobec śmiertelnego zagrożenia, jakim dla nich obu jest despotyzm carski.

Dlatego w opowiadaniu Trech – Tymirów, wykorzystując eksploatowaną chętnie przez romantyków figuratywność historii, sięga do bajecznych dziejów Rusi, gdy naczelnicy

poszczególnych rodów, chociaż wciąż ze sobą skłócenie (ekstrapolowane są tu wyraźnie cechy polskiej szlachty) jednoczą się wobec zagrożenia wspólnym wrogiem – Suzdałami. Ze strony owych Suzdałów na niebezpieczeństwo narażona jest przede wszystkim wolność Rusinów. Obrazek z zamierzchłej przeszłości ma więc przekonywać, że wolność od najdawniejszych czasów była dla Rusinów najwyższą wartością oraz że to właśnie ze strony Suzdała / Rosji płynie największe, najbardziej realne zagrożenie niewolą [8, s. 5–26].

Wolność ukraińska jako najwyższa wartość tego ludu nie miała tylko charakteru deklarowanego – była praktykowana w codziennym życiu, w stosunkach społecznych i gospodarczych. Narrator Wernyhory idealizuje nawet tradycyjny, wspólnotowy sposób uprawy ziemi na Ukrainie:

Według ustawy, której święcie ulega wolny syn stepu, co rok każdy kureń odbiera w podziale część ziemi do użytku: tam gospodarzy, poluje, ryby łowi i wypasa stada, po roku znowu wraca ziemia do ogólnej własności; ci, co dzierżą futory, płacą czynsze do wspólnego skarbu. Tam wolno mieć kobiety i gospodarstwo; co w Siczy to wara postaci niewieściej, dla jej stopy zakazany ten raj wojennego ludu. Młodziec w Siczy powinien być wolny i goły, a w każdej chwili gotów do wojny; kiedy cymbalista zabrzęczy w kocioł, pan Koszowy świsnie, to nie ma czasu żegnać się z żoną, z dziećmi albo rozporządzać majątkiem i czeladką: trzeba duchem broń zebrać, skoczyć na koń i dalej w drogę [7, s. 184].

Dlatego ludzie na Ukrainie wychowani w surowych, siczowych warunkach są tak solidarni, pracowici, lojalni i odważni. Chłopi ukraińscy służący w wojsku Stefana Czarnieckiego, widząc pancerne zastępy Szwedów pustoszące Polskę posługują się takim przysłowiem: “Strachy na Lachy, a Rusin niczego się nie boi” [9, s. 61]. Odwaga kozacka widoczna jest nie tylko w boju, ale uogólnia się na charakterystyczne dla tych tylko ludzi poczucie godności, pewną dumę. Nawet należący do ludności podległej Kozak jest wcielonym przeciwieństwem uniżoności. Czytamy o tym w powieści pt. Koszowata: “W pierwszej komnacie stał Kozak rosły, czupurny, młody taki chwata, iż na nim literami życia wypisana ta treściwa gadka: <A ja Kozak z Ukrainy, / Kozak z rodu, Kozak z miny. // Skłonił się i patrzył, nie jak sługa, ale jak pan>” [10, s. 12]. Dla takich dzielnych Kozaków nie istnieje słowo “niemożliwe”. Pozytywny bohater Koszowatej, Kozak Maksym, przypomina staremu Cześnikowi dawne czasy. Pod wpływem tych wspomnień Cześnik mówi: “Jak widzę tego chłopca, to mi się zdaje, że to jakiś z tych dawnych chwatów zaporoskich; on się nie uczył tych słów: trudno, niepodobna; co pomyśli, to można, a co można, to i robi” [10, s. 16–17].

Te pozytywne cechy Kozaczyzny nie są wartościami przemijalnymi, nie podlegają – w przekonaniu Czajkowskiego – niszczącemu działaniu czasu, nie są też wyrazem mody ani koniunkturalizmu. Są za to najistotniejszą częścią osobowości czy raczej duszy kozackiej. W zakrojonej z epickim rozmachem powieści Owrućzanin Czajkowski podkreśla, że mieszkańcy tej położonej na wołyńskich rubieżach ziemi żyją jakby poza czasem: tak samo, jak żyli ich praojcowie i tak samo – twierdzi narrator – jak żyć będą ich prawnuki. Ramy tego życia wyznaczają: “polskość w duszach i na ciele, w sercach taka krew kipiąca i taki popęd do szabli, i takie ślepe posłuszeństwo starszym” [6, s. 26]. Erozja wysokich, szlacheckich wartości wynika, zdaniem Czajkowskiego, z negatywnych skutków wpływów zewnętrznych. Polska była wierna ethosowi rycerskiemu, dopóki nie “zmałpiała”, nie zaczęła chłonać obcych jej nowinek z Francji, póki autentycznej, ludowej jakby religijności nie zastąpiła jezuickim spekulatywizmem i nie weszła do gry obcych jej politycznych sił. Owruć w wizji Czajkowskiego staje się zaś jakby miniaturą świata, makrokosmosem zamkniętym w ciasnej, miejskiej przestrzeni, i jednocześnie wyrazem ludzkiej tęsknoty do sacrum:

Na wzgórzu odbiela jaśni się kościół dominikanów i wieżycy ku niebu się piętrzy [...] Niedaleko kościoła jak minaret wschodni strzela kopułą w obłoki cerkiew świętego Mikołaja. Na drugim wzgórzu olbrzymie, pojezuickie zabudowania [...] na innym wzgórzu cerkiew świętego Bazylego, po kijowskiej druga na Rusi [...] [Na spaskim wzgórzu] się bieleła kaplica Zbawiciela [6, s. 50–51].

Wielokulturowość Owrućza (przypomnijmy, że odgrywa on rolę jakby mikrokosmosu całej Ukrainy) wyrażająca się w wielowyznaniowości, pewnej otwartości kulturowej i pochodnej od niej tolerancji, staje się właściwie dla Czajkowskiego modelem przyszłej, odrodzonej Polski. Siła

trwania takiej społeczności polega na poszanowaniu tradycji, prostoliniowości i dzielności mieszkańców oraz na odrzucaniu obcych, destrukcyjnych wpływów. Owrucz jest w sensie kulturowym i antropologicznym strukturą zamkniętą i otwartą zarazem. Otwartą, bo zdolną do trwania w pewnym sprawdzonym, samoregulującym się mechanizmie, zamkniętą zaś dlatego, że eliminującą z góry wszelkie wpływy niezgodne z prymarną zasadą pluralizmu i tolerancji. Wydaje się to paradoksalne, ale mechanizm taki trwać może bez żadnej władzy, bez żadnego sterowania, ponieważ zasadniczo sposób jego istnienia ufundowany jest na żywym przejmowaniu, a więc na aktualizowaniu tradycji i braku tęsknoty do jakiegoś alternatywnego, obcego mu wzoru. Dlatego katastrofa przyjsz może tylko z zewnątrz. I przychodzi.

Najważniejszym chyba dla Czajkowskiego źródłem koliszczyny jest właśnie zazdrość Petersburga o ten obszar wolności, braterstwa, dzielności. Istnieją oczywiście krzywdy i zale. Samoregulujący się mechanizm "rodzinny" (dzieci jednej ziemi) poradziłby sobie z nimi, ale w tę sielską rzeczywistość wkracza polityczna intryga. Czajkowski, jak wszyscy w XIX wieku, był przekonany, że ruch hajdamacki lat 1768–1769 inspirowany był z Petersburga*. Do przeprowadzenia tych brudnych planów wykorzystano hierarchię cerkwi prawosławnej patriarchatu moskiewskiego. W powieści Wernyhora Protopop przybyły zza Dniepru, wysłuchawszy narzekania i żali chłopstwa, kieruje ich myśli w stronę rzezi, wspierając się jednocześnie siłą i kościelnym autorytetem tronu petersburskiego: przybyłem między was za wolą Synodu, a za rozkazem Katarzyny drugiej, szczęśliwie dziś panującej w Rosji. Dla tej możnej Imperatorowej posłuszeństwo i poszanowanie mieć powinniście tak wielkie, jak dla samej Cerkwi. Niedola wasza znalazła pominięcie u jej tronu; a do was teraz należy, aby krew lacka i żydowska spłynęła po nożach święconych przez kapłanów przeczystej wiary. Idą mnogie maże naładowane tym drogim darem, który wam caryca ofiaruje. Jak słowo Boże roznieście je po chatach Ukrainy, od Dniepru aż do Bugu, niechaj się ręce wiernych broczą w jusze niewiary [7, s. 7].

Nie miejsce tu na bliższe przedstawienie obrazu koliszczyny, tego archetypu wyobraźniowego rewolucji dla Polaków pierwszej połowy XIX wieku. Wspomnieć jednak trzeba, że Czajkowski podkreśla ogrom okrucieństwa po obu walczących stronach, ukazuje cierpienie mordowanych Polaków, ale też męczeństwo wieszanych, ćwiartowanych, obdzieranych ze skóry i wbijanych na pal hajdamaków. Bilans koliszczyny na każdym poziomie był bowiem ujemny dla Ukrainy i Polski. Podlegających do rzezi popów awansowano na wyższe stanowiska w cerkiewnej hierarchii. Wspierający rebelię oficerowie rosyjscy wyróżnieni zostali medalami, nagrodzeni pieniędzmi i majątkami ziemskimi. Polską szlachtę, która walcząc z koliszczyną opowiadała się jednocześnie za Konfederacją Barską, odsunięto od wszelkich stanowisk, szlachcice "na bruku bez chleba siedzą". Chłopi zaś, którzy wzięli czynny udział w koliszczynie zostali powieszani, poćwiartowani, powbijani na pal [7, s. 248]. Dlatego jeżeli to wspólne cierpienie ma mieć jakiś sens historyczny, to – zdaniem pisarza – politycznym testamentem koliszczyny musi być zbratanie Polaków i Ukraińców, by nigdy już podszepty obcego państwa (w tym wypadku Rosji), będące wyrazem jego obcych i Ukraińcom, i Polakom interesów, nie wbijały klina między "dzieci jednej matki". Na walce takiej traci bowiem i Polska, i Ukraina [7, s. 134].

I bliższą własnym czasom historię Czajkowski przedstawia właśnie jako spełnianie się owego testamentu. Krew przelana w Humaniu oraz w tylu innych miejscach staje się spoiwem obu ludów. W opowiadaniu Owruczanie 1794 Czajkowski kreuje sytuację, w której owruccki opat bazylianów, usłyszawszy o wybuchu insurekcji kościuszkowskiej, skrzykuje rozmaitych dziadów, żebraków przykościelnych, każe im iść między lud i nawoływać do powstania:

Wy, dziady z torbami, dobrą wieść w podarku ludowi Bożemu nieście, proście o jałmużnę dla wiary, dla Ojczyzny, dla wolności; niech własnego życia i mienia nie skąpią, niech między wrogów hojnie śmiercią szafują, a osto i kościół powszedni, jedyny; będzie Polska, zaświeci swoboda ludowi [11, s. 118].

Agitacja ta nie jest gołosłowna. Czajkowski podkreśla ludowy charakter powstania Kościuszki, zaznacza, że ideały patriotyczne rozciągnąć się mają teraz także na chłopstwo.

* Współczesne badania historyczne nie potwierdzają zaangażowania Petersburga w koliszczynę.

“Waćpanowie i cała szlachta – mówi opat bazylianów w Owruczu – chłopów hołubcie do siebie; mówcie im, żeśmy wszyscy bracia Polacy i tak czyńcie z nimi jak z braćmi” [11, s. 123].

Zabory stały się wspólnym nieszczęściem Polaków i Ukraińców. Solidarność w nieszczęściu sprzyja zaś idealizacji dawnych czasów. W opowiadaniu Łuszczanie 1812 Czajkowski przywołuje rusińską piosnkę, którą śpiewali chłopci w tym pamiętnym roku wojny, tęskniąc do epoki, w której panowała tu Rzeczpospolita.

Jak były stare Pany, łehki na robotu,
Tyżdeń robyw w domu, panszczyna w sobotu;
Nastały młode Pany, tiazki na robotu,
Ciły tyżdeń panszczyna, tołoka w sobotu [11, s. 156].

Solidarna tęsknota polskiej szlachty i ukraińskiego chłopstwa staje się jakby zapowiedzią prorocstw Wernyhory, formułowanych w tragicznym roku koliszczyny:

Przyjdzie czas – powiadał Wernyhora – kiedy szlachcic i chłop poddadzą karki pod obce jarzma, nadstawią plecy na obce baty, a odludne stepy, dalekie krainy zaludnią się synami polskiej ziemi, a Polskę na szmaty rozżarzą obce ręce, i długie lata będzie łzami się skrapiać, krwią broczyć i na łożu śmierci ze śmiercią walczyć. – I smutnie głos opuścił: – Nareszcie skona. – Potrząsł głową, zadumał się, po chwili wznosił głowę w niebo: – ale zmartwychwstanie [7, s. 57].

Wieszcz ukraiński Wernyhora jest pewien, że Polska ma przed sobą przyszłość. I pewien jest, że przyszłość ta nadejdzie dzięki dzielności wielu narodów (dodajmy, nie bez materialnej pomocy Zachodu) zespolonych rycerskimi wartościami honoru, dzielności i wolności, przechowanymi w nieskażonej postaci wśród Kozaków. Wernyhora wie, że to Kozaczyna, czyli Ukraina, zbawi Polskę. Wygłoszona na chwilę przed śmiercią dzielnego wieszca profecja jest wizją wydarzeń związanych z rozbiorami, wojnami napoleońskimi, restytucją Królestwa, powstaniem listopadowym, emigracją i wygnaniem na Sybir:

Nareszcie nadejdzie czas, kiedy Anglik sypnie złotem, Francuz wesprze, Muzułmanin konie napoi w Horyniu. Polacy liczni jak drzewa litewskich borów, jak ziarnka piasku brzegów Wisły, jak burzany stepu, powstaną i walczyć będą z wrogami. Pierwsze zwycięstwo odniosą w jarze Hańczarychy, drugie koło mogił Piata i Perepiatychy, trzecie przy siedmiu mogiłach, czwarte i ostatnie między Rzeszczowem a Jańczą. Dniepr całkiem krwią się zfarbuje, potaszczy o porohy roztrącać trupy wrogów, a od Czarnego morza do Bałtyckiego, od Karpatów po Niżowe stepy nie będzie ani Niemca ani Moskala na polskiej ziemi: i Polska będzie wielka, potężna po wieki wieków [7, s. 254]!

Warunkiem spełnienia się prorocтва musi być jednak wspomniana dzielność i bitność polskiej (czyli tym samym ukraińskiej) szlachty. W pozostającej do dzisiaj w rękopisie powieści pt. Bośnia Czajkowski pisze: “O, szczęśliwe narody te, które szablistą szlachtę mają, ich narodowość ostoja się jak opoka i przetrwa wieki – biada zaś narodom, których szlachta szabłą na łokieć, na kwartę zamienia. Jak imię swoje przespokulują, tak i narodowość przehandlują” [12, s. 170]. Dlatego trwać winna odwieczna gadka i odwieczny sposób życia owruckiej szlachty: “W zgodzie żyć, mało mówić, wiele pić i tego bić” [11, s. 120].

Czajkowski jednak rozumiał, że profecja nie spełnia się sama z siebie. Być może nieco uzupełniając jego poglądy, dopowiedzmy, że sądził, iż z otwartych przez Opatrzność możliwości ludzie mają obowiązek skorzystać. Dlatego, wcielając w życie romantyczny ideał jedności słowa i czynu, postanowił właśnie konkretnym działaniem dopomóc wyrokom Opatrzności, sprowadzić historyczną myśl Boga na ziemię, wcielić ją w konkret politycznego i wojskowego działania. Nie wiadomo dokładnie kiedy i dlaczego rozstał się Czajkowski z Towarzystwem Demokratycznym i został sojusznikiem linii politycznej księcia Adama Jerzego Czartoryskiego. Nie da się też jednoznacznie stwierdzić, czy Czajkowski swą działalność polityczno-dyplomatyczną i wojskową rozdzielał okresami aktywności literackiej, czy odwrotnie, pracę pisarską przerywał, by stać się politykiem i generałem.

Od 1840 roku przebywał w Rzymie jako agent dyplomatyczny księcia Czartoryskiego, a od 1841 przeniósł się do Stambułu, gdzie zbudował najprężniejszą chyba agendę dyplomatyczną Hôtel Lambert. Nie poprzestał jednak tylko na działalności dyplomatycznej. Podjął się zorganizowania dla Turcji oddziałów kozackich. Rząd turecki mianował go więc mirimiranem, czyli hetmanem

zaporoskim [13, s. 14–15]. Usamodzielnianie się Czajkowskiego i wzrost znaczenia (szczególnie w okresie wojny krymskiej) stworzonych i dowodzonych przez niego formacji kozackich budził jednak zaniepokojenie konserwatystów z Hôtel Lambert. Postanowiono wysłać więc nad Bosfor hrabiego Władysława Zamoyskiego, by przejął etnicznie polski i katolicki tzw. II pułk Kozaków Otomańskich i stworzył przeciwwagę dla żywiołu kozackiego i dla samego Czajkowskiego, w którym niektórzy widzieli nawet przyszłego Chmielnickiego [13, s. 16]. Obawy o samodzielność Czajkowskiego w jakimś stopniu odnosiły się też do jego apostazji. Otóż w 1850 roku, zagrożony wydaleniem z Turcji, Czajkowski przeszedł na islam, przyjmując imię Mehmed Sadyk, które później zmienił na Sadyk Pasza. Jego decyzja wzbudziła histeryczną reakcję na emigracji. Ze spokojem apostazję Czajkowskiego przyjął wtedy chyba tylko Mickiewicz, twierdząc, że autor Powieści kozackich i tak nie był nigdy człowiekiem zbyt religijnym, więc i tej jego decyzji nie należy przyjmować z przesadną, nadmierną powagą [13, s. 26]. Mickiewicz miał się nawet wyrazić, że Sadyk “spełnia daleko wznioślejsze, trudniejsze i religijniejsze posłannictwo, niż najopaślejszy prałat przy beczce wina i dobrej pieczeni”. Zapewne Mickiewicz oceniał owe spory i historie religijne z wyżyn towarzyszenia, a z tego punktu widzenia każdy kościół oficjalny był rodzajem zinstytucjonalizowanej herezji, a zatem przynależność do takiego czy innego rytu, do takiej czy innej religii była sprawą drugorzędną. Z kolei Czajkowski – Sadyk jako dowódca kozacki mógł realizować najważniejszą ideę swego życia – zainicjować odrodzenie Polski przez Kozaczyznę. Jeżeli bowiem Polska w swych dziejach pełniła rolę antemurale christianitatis, to Kozaczyzna – zdaniem Czajkowskiego – pełnić musiała rolę antemurale Poloniae.

Polityczna i wojskowa praca Czajkowskiego nie przyniosła jednak oczekiwanych rezultatów. W 1855 roku zmarł w Stambule Mickiewicz – najwierniejszy i najżarliwszy obrońca idei Kozaczyzny. W 1866 roku zmarła Ludwika Śniadecka, żona i wieloletnia współpracownica Sadyka. Idea wskrzeszenia Kozaczyzny w Turcji i przeniesienia jej na Ukrainę, wywołania powstania nieubłagane okazywała się romantyczną utopią. Do tego tradycyjny ethos rycerski jednak odchodził w przeszłość, jednak nie z powodu represji politycznych, lecz pod naciskiem przemian gospodarczych, kapitalizacji obejmującej już nie tylko miasta, ale także wieś, gospodarkę rolną. Ponadto w 1870 roku w wojnie francusko-pruskiej rozsypało się II Cesarstwo. Francja dla własnego bezpieczeństwa musiała związać się szczerym sojuszem wojskowo-politycznym z Rosją, a wszystkie nadzieje i rachuby oparte na Napoleonie III i propagowanej przez niego zasadzie narodowości rozsypały się w dniu klęski Francuzów pod Sedanem. Cała zorientowana od ponad pół wieku na Francję polityka polska zbankrutowała nieomal z dnia na dzień.

Czajkowski pisał w tym czasie powieści poświęcone Słowianom bałkańskim: wspomnianą już Bośnię, Bułgarię i Nemołakę. We wszystkie te utwory wpisana została wyraźna tendencja rusofilska. Klęska Francji i oczywista słabość Turcji przekonywały Czajkowskiego, że Słowianie nolens volens liczyć mogą tylko na Rosję. Rosja ma dość siły, by uratować Słowian przed Niemcami i jest dość konserwatywna, by przechować wartości przedkapitalistycznej formacji.

Powróciwszy już do Rosji Czajkowski napisał powieść pt. *Rodzina Gilów*^{*}. 12 listopada 1874 roku pisał w liście do Sabatyna: “Piszę mój romans czyli powieść, że Żydzi lepsi niż hrabiowie polscy” [14, s. 227]. Przyjrzyjmy się – dla kontrastu z dawniejszą idealizacją Ukrainy – jak rzecz się ma w tej późno już napisanej powieści współczesnej. Akcja osadzona została w latach sześćdziesiątych XIX wieku i ukazuje środowisko szlacheckie na Ukrainie już po reformie, wysadzone z siodła. Dwóch ziemian, krewniaków, stara się jakoś znaleźć w tej nowej sytuacji. Każdy jednak inaczej. Jan żyje wedle starych tradycji sarmackich, po prostu oddaje swe interesy w ręce Żydów i tym sposobem się ratuje. Natomiast Czesław eksperymentuje, powierza swój majątek hrabiemu, który doprowadza go do ruiny. Czesław musi wraz z rodziną opuścić swój dom, tuła się po mieście, wreszcie umiera, powtarzając przed śmiercią, że “lepsi Żydzi”. Czajkowski zmienia więc, możemy tak stwierdzić na podstawie głównego przesłania powieści, nie tylko swe poglądy polityczne i wyznanie, ale także sposób oceniania zjawisk społeczno-gospodarczych. Wcześniej – jak pisze Jarmil Pelikán – “Żydów potępiał jako sługusów przede wszystkim magnaterii, w

^{*} Opublikowana w odcinkach przez “Nasz Kraj” w roku 1907.

Rodzinie Gilów używa ich dla przeciwstawienia znienawidzonym wierzchołkom kapitalizującej się polskiej arystokracji” [14, s. 229]. Czajkowskiemu bardzo nie podobał się kapitalizm. Podkreślał, jak wielką niesie on dehumanizację. W celach zarobkowych ludzie się zajmują “nawet żeniaczkami i rozwodami, bo i to handel w dzisiejszym społeczeństwie. Dzisiejszy postęp – wszystko spieniężyć: naukę, sztukę, uczucia nawet” [14, s. 231].

Ukraina, którą opuszczał wraz z Pułkiem Jazdy Wołyńskiej Karola Różyckiego w 1831 roku i Ukraina, którą powitał w 1872 nie była już tym samym krajem. Dlatego, przybywszy do Kijowa, złożył publiczne wyznanie wiary:

We wszystkich przechodach mego politycznego życia główną myślą moich zachodów było wrócenie Polaków do Sławiańszczyzny, z której według przekonania mego nigdy nie powinni byli wychodzić; oderwać ich od Zachodu, gdzie nami się posługiwano, a potem nas na poniewierkę rzucono, a wrócić do Wschodu, gdzie było nasze rodowe miejsce. Tym duchem oddychały moje pisma, nacechowana była dyplomacja i wszystkie moje czynności [2, s. 211].

Pozostaje kwestią otwartą, czy ta koniunkturalna przecież i w jakimś stopniu wymuszona sytuacją deklaracja jest jednak merytorycznie uzasadniona, czy pozostaje kolejnym życzeniem pisarza, z którym historia obejdzie się tak, jak zwykła obchodzić się zawsze – okrutnie i ironicznie. Jeżeli nawet jednak deklaracja ta jest szczerą i prawdziwą (a wykluczyć tego nie można), to Czajkowski sam wymierzył sobie sprawiedliwość, gdy, zniedołężniały i stary, znalazł jeszcze w sobie dość siły, by 18 stycznia 1886 roku w Parchimowie (gubernia czernichowska) pociągnąć za spust, decydując samemu, kiedy opuścić ten świat.

Źródła wykorzystane

1. *Bizancjum* – prawosławie – romantyzm. Tradycja wschodnia w kulturze XIX wieku, red. J. Ławski i K. Korotkich. – Białystok, 2004.
2. *Piotrowiczowa J.* Michał Czajkowski jako powieściopisarz. – Wilno, 1932.
3. *Pamiętniki Sadyka Paszy* – Michała Czajkowskiego. – Lwów, 1898.
4. *Kijas J.* Michał Czajkowski pod urokiem Mickiewicza. – Kraków, 1959.
5. *Czajkowski M.* Powieści kozackie. – Kraków, 2003.
6. *Czajkowski M.* Owruczanin. Powieść historyczna z 1812 roku. Wydanie drugie, przejrane i poprawione. – Lipsk, 1863.
7. *Czajkowski M.* Wernyhora. Wieszcz ukraiński. – Lipsk, 1868.
8. *Czajkowski M.* Ukrainki. – Kraków, 2003.
9. *Czajkowski M.* Stefan Czarniecki. – T. IV. – Warszawa, 1899.
10. *Czajkowski M.* Koszowata. – Warszawa, 1927.
11. *Czajkowski M.* Powieści kozackie i gawędy. – Lipsk, 1863.
12. *Czajkowski M.* Bośnia. Rkp. BUW, sygn. 197. – T. II. – S. 123 // J. Kijas, “Bośnia”. – nieznana powieść historyczna Michała Czajkowskiego. – “Pamiętnik Słowiański”. – 1961. – S. 170.
13. *Kijas J.* Michał Czajkowski pod urokiem Mickiewicza. – Kraków, 1959.
14. *Pelikán J.* Zapomniana powieść Michała Czajkowskiego // *Prace Polonistyczne*. – 1958.

Andzhey Fabianovsky

THE HISTORIOGRAPHY FUNCTION OF UKRAINE IN THE CREATION OF MICHAEL CHAYKOVSKY

In the article the author researches literary and political activity of the famous Polish writer M. Chaykovsky through the prism of historical memory.

Key words: M. Chaykovsky, Ukraine, romanticism, historiography function, literature, kozakofilstvo, slov'yanofilstvo, ethnical self-consciousness.

ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА

УДК 94 (477)

Микола Бармак



ФУНКЦІОНУВАННЯ ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВНОЇ СЛУЖБИ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ: ІСТОРІОГРАФІЯ ПРОБЛЕМИ

Стаття знайомить із здобутками сучасної історіографії щодо функціонування інституту державної служби на українських землях після їх включення до складу Російської імперії.

Ключові слова: Російська імперія, Україна, інститут державної служби, чиновництво.

Не існує держав без державного управління, а отже, — і без державних службовців. Кожна держава пройшла власний нелегкий шлях побудови ефективної системи управління. Тільки та держава може називатися успішною і розраховувати на створення сильної економіки, яка змогла побудувати раціональну та дієву систему державної служби.

Після здобуття незалежності у 1991 р. Україна розпочала формування власної моделі системи управління. Кардинально змінюючи структуру, роль і функції органів влади та державного апарату, суспільство вимагає підвищення ефективності їх функціонування, забезпечення професіоналізму державних службовців, вивчення нових аспектів і проблем державного управління і як його важливої складової державної служби загалом. Перед нашою державою стоїть завдання створення стабільної, політично незалежної, професійної державної служби, яка спроможна працювати мобільно та результативно, користуючись довірою і повагою суспільства.

Успіх у формуванні в Україні системи державного управління і системи державної служби можливий лише після детального вивчення і врахування історичного досвіду їх функціонування, дослідження впливу на свідомість та підсвідомість, на “історичну пам’ять” кількох поколінь, врахування здобутків і недоліків попередніх управлінських структур. Копіювання європейських і світових стандартів навряд чи дасть саме той, необхідний власне для нашого суспільства, результат, якщо не буде врахований власний історичний досвід діяльності корпусу державних службовців.

Державна служба не була витвором самоорганізації українського суспільства. Вона, як і система управління, була привнесена з метою зручного і ефективного керівництва українськими землями. Спочатку на Лівобережжі, а наприкінці XVIII ст. на Правобережжі України шляхетське самоврядування було замінено жорсткою, централізованою системою управління Російської імперії, яка принесла на українські землі як позитивні риси (законодавче оформлення та правова регламентація державної служби, високий рівень організації, наступність і поступовість системи, пенсійне забезпечення), так і негативні риси (корупція та хабарництво, залежність і незахищеність службовців — “кріпаків державної служби”, “паперотворчість” тощо).

Інститут державної служби, будучи привнесеним Російською імперією на українські землі, успішно пережив не лише імперію, а й Радянський Союз, пристосовавшись до вимог командно-адміністративної системи. Зазнавши небагатьох змін, він і зараз, на жаль, успішно функціонує з тими вадами, які були притаманні йому двісті-триста років тому. Чинна управлінська структура в Україні була встановлена на бюрократичному фундаменті і комунікаціях, закладених ще в часи Російської імперії і закріплених в радянський час. В управлінських апаратах і до нині, передусім, цінують лояльність, стабільність, визначеність і контрольованість, чекають команди “зверху”. Службовці цілковито покладаються на свого

безпосереднього керівника, який “краще знає”, що потрібно робити, і тому головним критерієм результативності роботи залишається одне – щоб “начальник” залишився задоволеним. І сьогодні є актуальною приказка, яка була популярною у чиновників XIX ст. – головне завдання службовця – це “відсидітися, відмовчатися і відписатися”.

В Україні відбувається адміністративна реформа, завданням якої є зміцнення держави, забезпечення її демократичного, правового і соціального характеру, подолання негативних явищ. Передбачається також підвищити ефективність державного управління, основним механізмом якого є державна служба, покликана як найповніше і якнайкраще забезпечити реалізацію функцій держави, підйом економіки і розвиток громадянського суспільства.

Вже набутий в Україні досвід проведення реформ, зміни в устрої та функціонуванні органів державної влади переконують у необхідності серйозної уваги до вивчення минулого державної служби різних державно-політичних утворень, які існували на українських землях. Ефективність сучасного державного управління багато в чому залежить від того, наскільки діалектично поєднані європейські стандарти та власний історичний досвід українського народу. Тому особливого значення набуває аналіз еволюції української державної служби в різні періоди розвитку нашої державності, оскільки це дозволяє виявити, окрім інших важливих проблем, особливості ментальності державних службовців та зрозуміти ті чи інші риси, притаманні сучасному механізму управління. Характерно, що радикальні політичні, соціально-економічні та інші перетворення в Україні на межі XX–XXI століть, модернізація української державності відповідно до умов і вимог сучасного періоду все ж не знищили повністю у сфері державного управління і державної служби не лише елементів недавнього минулого, а й певних рис окремих історичних епох.

Виокремлення у XVIII–XIX ст. російської державної служби в самостійну галузь відбувалося у період активної територіальної експансії Російської держави, в тому числі і на українські землі. Процес становлення державної служби як окремої політичної інституції відбувався одночасно із створенням системи органів державної влади на приєднаних до імперії територіях, комплектацією їх кадрового апарату.

Особливістю російського досвіду державної служби на українських землях стала повна ліквідація паростків громадянського суспільства та традицій міського самоуправління. В умовах насильного об'єднання величезних євразійських просторів жорстка влада, сконцентрована в одних самодержавних руках, була, напевне, на той час єдино правильною, ефективною і раціональною. Але щодо еволюції української державності, то перебування у складі Російської імперії значно загальмувало формування інститутів громадянського суспільства, перервало розвиток демократичних традицій у державному будівництві українського народу, що яскраво видно у наш час.

Сучасна українська державна служба отримала неоднозначний спадок, який заслуговує серйозної аналітичної “інвентаризації”. Російська імперія мала складну, раціонально організовану бюрократичну адміністративну систему, у якій функціонували десятки тисяч посадовців і яка поєднувала елементи єдиноначальності, колегіальності і народного представництва. Схожі системи сформувалися і в інших країнах Європи, що послужило моделлю для створення М. Вебером теорії “раціональної” бюрократії, яка і нині є теоретичною основою соціології державного управління.

У цьому контексті ретроспективний аналіз вітчизняного історичного досвіду формування і розвитку державної служби як професійної діяльності та як правового і соціального інституту, а також виявлення можливостей творчого врахування цього досвіду стає правомірним і своєчасним.

Безумовно і якнайшвидше зараз нам слід змінити нав'язану вікову російську традицію домінування держави над суспільством, поклоніння чинам (посадам), із наскрізною корупцією всіх гілок влади. Замість цього слід створити державну службу, яка була б відповідальною не перед партією, не перед “хазяїном”, навіть перед демократично вибраним, а перед суспільством, яке утримує її і для вирішення потреб якого (а не своїх власних або

корпоративних) і створена ця інституція. Цього неможливо зробити водночас і одними заявами навіть найвищих посадовців не обійтися.

Практика визначення цілей, завдань і принципів організації державної служби України, процеси становлення і еволюції її організаційних інститутів належать до винятково актуальних проблем. Не менше значення має узагальнення досвіду формування корпусу державних службовців і підвищення ефективності їх управлінської діяльності. Багато корисного можуть принести аналіз форм і методів керівництва процесами у системі державної служби, осмислення основних тенденцій, позитивних і негативних сторін її генези. Все це становить значний науковий і практичний інтерес для становлення і розвитку сучасної державної служби України, для створення оптимальної моделі комплектування її персоналу.

Система управління Російської імперії мала особливо великий вплив на формування ментальності держслужбовця (глибинна пам'ять на "генетичному рівні"). Традиційно державна служба в Росії з давніх давен розглядалася не інакше, як "государева служба". Цар або "государ всієї Русі" вважався намісником Бога на землі, тому цілковите підкорення йому було нормою поведінки для державних службовців. Державна служба тому і називалася "государевою", що чиновники служили передусім государю (царю, імператору), і на початках була повинністю, яку відбували на користь верховного правителя. Не випадково державних службовців називали "государевими служивими людьми". Нестабільність становища, часта різка зміна профілю посад, реальна можливість опинитися в "немилості" у государя або безпосереднього начальника і втратити посаду стали характерними ознаками чиновництва. Залишення служби без згоди государя кваліфікувалося як злочин і переслідувалося законом. Деякі негативні риси цієї політики дійшли до наших днів. Тому пізніша практика Російської імперії (XIX ст.) формування кадрового потенціалу, коли прийом, просування по службі, система заохочень та стягнень, звільнення з цивільної служби були виписані у нормативно-законодавчих актах, становить практичний інтерес при удосконаленні законодавчої бази регламентації сучасної державної служби в Україні.

Сучасні міжнародні стандарти не можуть бути єдиною підставою для теоретичних узагальнень і вирішення багатьох практичних проблем у сфері державного управління в нашій державі. Зважаючи на той факт, що хоча державний механізм і був основною ланкою у структурі влади, спеціального законодавства в Радянському Союзі про статус та правове становище працівників державного апарату не було. Всі правові відносини регулювалися на основі трудового законодавства і не відрізнялися від правовідносин інших службовців державних установ, підприємств та організацій. Тому, створюючи законодавчу базу функціонування державної служби в Україні, поряд із європейським можна та навіть необхідно використовувати законодавчий і теоретичний досвід організації державної служби імператорської Росії. Доречно звернутися до її законодавства в галузі державної служби, яке було кодифіковано у "Свод Уставов о службе гражданской" [36], а вся система державної служби функціонувала на чітко встановлених законом принципах законності, відповідальності, звітності, рангування посад і надання чинів за вислугою років або за особливі заслуги тощо.

Викладені вище обставини пояснюють зрослий останнім часом інтерес до наукового аналізу та дослідження дорадянських концепцій державного управління. Очевидним стає той факт, що нагромаджений досвід з більшою чи меншою корекцією дозволяє проектувати певні позитиви на сучасність, а також об'єктивно оцінити теперішній стан державної служби і визначити її перспективи. Сама практика державного управління і державної служби наполегливо вимагає враховувати уроки історії в ході розробки політичних, економічних, соціальних і інших програм розвитку українського суспільства в процесі вирішення поточних управлінських завдань. Узагальнений вітчизняний досвід за умови творчого підходу є цінним джерелом професійних знань із організації та керівництва державною службою.

Історіографія впродовж останніх років поповнилася науковими працями, які висвітлюють досвід державного управління і державної служби як у Російській імперії, так і в радянські часи [6].

У російській історіографії порівняно небагато робіт, спеціально присвячених правовому регулюванню державної служби. Перша докторська дисертація на тему “Юридичні і політичні підстави державної служби” була захищена Н. К. Нелідовим у 1874 році [29]. Окремі теоретичні питання організації і нормативного регулювання державної служби знайшли віддзеркалення в працях відомих державних діячів і державознавців дореволюційної Росії М. М. Сперанського [40], І. Е. Андрієвського [2], Н. К. Нелідова [29], І. О. Купльоваського [20], В. В. Івановського [15], А. Д. Градовського [8], Н. М. Коркунова [19], А. І. Єлістратова [1], В. М. Гессена [7].

Становлення і функціонування державної служби в Росії було предметом постійної уваги російських науковців, що присвятили цій проблемі широке коло досліджень, втілених у багатьох монографіях та статтях. Вчені прагнули визначити зміст державної служби, місце цього інституту в структурі держави, його соціальне призначення.

У книзі “Юридичні і політичні підстави державної служби” (1874) Н. Нелідов розглядав державну службу у широкому сенсі як сукупність відносин, що виникають між державою і особами, які є її службовцями і втілюють у життя її волю. У вузькому трактуванні вченого державна служба – це вчинення працівниками державних органів дій в інтересах держави згідно із розпорядженнями суб’єктів вищої влади. За допомогою інституту державної служби адміністративні структури виконували покладені на них функції у відповідних сферах громадського життя [29]. А. Яновський означував державну службу як відношення до держави осіб, яким доручалося виконання державної посади [41]. У 1890 р. в Києві вийшла книга О. Ейхельмана, присвячена огляду управлінських установ у Росії. Автор розглядав державну службу як виконання особою за власною згодою і за призначенням урядової влади постійної посади з певними обов’язками в установах державного управління і службовою відповідальністю, з отриманням платні, чинів, відзнак і пенсії після виходу у відставку [24, с. 49].

Широке визнання в Російській імперії отримало визначення державної служби, дане відомим правознавцем Н. М. Коркуновим. Він характеризував її як “особливе публічно-правове відношення службовців до держави, що засноване на підпорядкуванні і за своїм змістом є обов’язковою діяльністю, що здійснюється від імені держави і спрямована на виконання певного завдання державної діяльності” [19, с. 136–137].

У працях російських науковців XIX ст. висловлені міркування щодо цілей, завдань і функцій державної служби, в яких, на наш погляд, є раціональні елементи. Цілі і завдання державної служби містили такі орієнтації, як:

- встановлення міцного зв’язку між державою і суспільством на основі відповідної законодавчої бази;
- забезпечення практичної реалізації політики держави;
- розробка умов і порядку прийому працівників в адміністративні органи і їх кар’єрне просування;
- нормативне регулювання правового статусу посадовців усіх рівнів;
- визначення політичних, ділових і етичних вимог до службовців;
- пошук ефективних заходів стимулювання ефективної роботи персоналу і підвищення його відповідальності за якість виконання службових обов’язків;
- формування системи підготовки державних службовців тощо.

У перелік основних організаційних методів кадрового управління державної служби Російської імперії включалися:

- облік адміністративних кадрів та аналіз їх професійного рівня,
- розробка кваліфікаційних характеристик посад,
- встановлення порядку призначення кандидата на посаду,
- переміщення по службовій драбині,
- звільнення з системи державної служби,
- створення механізму контролю за виконанням посадових обов’язків,

- використання різних методів при оцінюванні ділових і інших якостей службовців, зокрема атестацій, іспитів, випробувальних термінів, введення інституту кандидатів на висунення (кадрового резерву),
- розробка системи заохочень за добросовісну і якісну роботу, а також системи стягнень за порушення вимог “Зводу Статутів про службу цивільну” тощо.

Перехід від практики тимчасових службових доручень у XVI–XVII ст. до формування інституту постійних службових посад в органах влади здійснив імператор Петро I, прагнучи, окрім іншого, досягти ще й розмежування функцій між галузями управлінської діяльності. Реформи Катерини II завершили процес виокремлення цивільної служби в окрему галузь державного управління, її відокремлення від військової, духовної і придворної. Так виник інститут державних цивільних посад.

Російські державознавці XIX ст. постійно зверталися до поняття “державна посада” та намагалися дати йому визначення з правової, функціональної і організаційної точок зору. Деякі автори розглядали державну посаду як сукупність практичних дій службовця, які він був зобов’язаний здійснювати для виконання дорученого завдання управління в обсязі своєї компетенції. За характеристикою А. Яновського, державна посада є постійною та обов’язковою діяльністю службовця по реалізації одного з функціональних завдань адміністративного органу, для чого службовцю встановлюються необхідні повноваження, права і обов’язки [41, с. 392].

У своїй роботі про державну службу В. М. Гессен дійшов висновку, що державна посада характеризується рядом суттєвих ознак. Перш за все, вона пов’язана з постійним виконанням визначеного доручення в адміністративному органі і передбачає практичну діяльність, спрямовану на безперервне здійснення певного державно-управлінського завдання. Окрім того, поняття державної посади означає ще і встановлене коло обов’язків службовця залежно від управлінського профілю установи і компетенції в підвідомчій сфері управління. Нарешті, державна посада пов’язана з певним обсягом повноважень відповідно до її функціонального змісту, а також загальнодержавного, регіонального або місцевого статусу посади. Таким чином, державна посада завжди пов’язана безпосередньо або опосередковано з реалізацією компетенції того адміністративного органу, в якому вона встановлена і якому підлегла.

Російські вчені у своїх наукових працях звертали чимало уваги на проблеми взаємовідносин між органами влади вищої ланки та установами на місцях, на питання бюрократизації тощо. Дослідник інституту російської бюрократії І. М. Катаєв зазначав, що вже в Московській державі були всі ознаки бюрократичної системи, зокрема “всевладдя урядових органів і безправ’я обивателів, свавілля призначених властей, що експлуатують населення, відсутність правильно поставленого контролю і відповідальності” [17, с. 12]. Історично склалося так, що в Російській імперії носії вищих державних посад зайняли високе становище в соціальній ієрархії і виявилися непідконтрольними суспільству, своїм статусом сприяючи бюрократизації управління.

У радянський період теоретичні проблеми державної служби у науковій літературі тривалий час не обговорювалися. У 20-х роках минулого сторіччя з’явилися лише окремі роботи радянських дослідників Г. А. Нефьодова [30], З. А. Орджонікідзе [32], З. І. Сирцова [37] та ін., у яких піддавався жорсткій, часом несправедливій критиці дореволюційний устрій механізму державного управління Російської імперії. Радянські вчені не могли з відомих причин пов’язувати свої дослідження державної служби в СРСР з напрацюваннями науковців царської Росії. Тим самим порушувалася спадкоємність у вивченні історії розвитку державної служби, обривалися історичні зв’язки наукових шкіл, втрачалися позитивізм в оцінках і раціональний пошук оптимальних варіантів практичного втілення наукових розробок.

У другій половині XX століття були надруковані статті і монографії, які розкрили нові аспекти досліджень, змінили критерії і завдання розгляду проблематики, що стосуються державної служби часів Російської імперії. Зокрема, питання організації і правового регулювання державної служби часів Російської імперії розкриваються у працях

П. А. Зайончковського [13], М. П. Єрошкіна [12], Л. Е. Шепельова [39], А. В. Оболонського [31], В. В. Амеліної [1], Н. Ф. Демідової [9], А. М. Медушевського [23], М. Ф. Румянцевой [35], І. В. Мальцевої [22], Д. І. Раскіна [34], О. В. Морякової [28], С. В. Міроненко [26], Б. Н. Міронова [27], А. Каппелера [16], Д. Бовуа [5] та ін. З початку століття з'явилися роботи М. Н. Афанасьєва [3], А. В. Макарина [21], Ю. Б. Павлюка [33], І. В. Черепанової [38], О. Ю. Захарової [14], Т. Л. Мігунової [25], В. Р. Мельникова і В. С. Нечипоренка [24].

Незважаючи на зрослий останнім часом інтерес до проблем організації державної служби, в сучасних українських наукових дослідженнях переважають роботи, що характеризують теперішній стан розвитку держслужби, або аналізують недавнє радянське минуле [10]. В українській історіографії не так багато наукових праць, які б розкривали створення, функціонування та еволюцію державних установ та органів влади на українських землях у часи Російської імперії [18] і практично відсутні монографії з історії державної служби [4]. Чимало аспектів історичного досвіду в цій галузі залишаються недослідженими. В навчальних посібниках, які висвітлюють історію української державності, зокрема в період функціонування українських земель у складі Російської імперії, практично нерозкриті правові питання формування управлінських структур, організації проходження державної служби, роботи з кадрами, забезпечення управління персоналом тощо.

Список використаних джерел

1. Амелина В. В. Государственная служба в Российской империи (первая половина XIX века). Учеб. пособие. – Новосибирск, 1995.
2. Андреевский И. Е. О наместниках, воеводах и губернаторах. – СПб., 1864. – 150 с.; Андреевский И. Е. Русское государственное право. – Т. 1. – СПб., М., 1866; його ж: Полицейское право. – Т. 1. – СПб., 1874.
3. Афанасьев М. Н. Клиентелизм и российская государственность: Исследование клиентарных отношений, их роли в эволюции и упадке прошлых форм российской государственности, их влияния на политические институты и деятельность властвующих групп в современной России. – 2-е изд., доп. – М.: Московский общественный научный фонд 2000.
4. Бармак М. В. Державна служба в Російській імперії: правові основи формування та функціонування корпусу цивільних службовців (XVIII – перша половина XIX ст.) – Монографія. – Тернопіль: Видавництво Астон, 2006.
5. Бовуа Д. Битва за землю в Україні (1863–1914). Поляки в соціо-етнічних конфліктах. – К.: Критика, 1998; Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863). – К.: ІНТЕЛ, 1996.
6. Высшие и центральные государственные учреждения России 1801–1917 г. г.: Энциклопедический справочник. – Т. 1. – СПб.: Медный всадник, 1996; Государственность России: Государственные и церковные учреждения, сословные органы и органы местного самоуправления, единицы административно-территориального, церковного и ведомственного деления (конец XV – февраль 1917): Словарь-справочник. – М., 1996. – (ВНИИДАД). Кн. 1: А–Г. 1996; Губернии Российской Империи. История и руководители. 1708–1917 – М.: Объединенная редакция МВД России, 2003; Институт генерал-губернаторства и наместничества в Российской империи. Т. 1/ [Т. А. Алексеева, В. Г. Афанасьев, В. В. Берсенева и др.; Под ред. В. В. Черкесова], 2003; Оболонский А. В., Барабашев А. Г. Государственная служба (комплексный подход): Учебн. пособие: – 2 изд. – М.: Дело, 2000; Реснит О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). – К.: Інститут історії НАН України, 2003 та ін.
7. Гессен В. М. Лекции по полицейскому праву. Изд. студентов 1907–1908 гг. – Вып. I. – СПб.: Север, 1908; Гессен В. М. Основы конституционного права. – М., 1918.
8. Градовский А. Д. Исторический очерк учреждения генерал-губернаторств в России // Градовский А. Д. Собр. соч. – СПб., 1889. – Т. 1. – С. 299–338; Градовский А. Д. История местного управления в России // Собр. соч. – Т. 2. – СПб., 1889; Градовский А. Д. Начала русского государственного права // Собр. соч. – СПб., 1904. – Т. 9. – С. 1–406.
9. Демидова Н. Ф. Служилая бюрократия в России XVII в. и ее роль в формировании абсолютизма. – М., 1987.
10. Державне управління в Україні: централізація і децентралізація: Монографія / Кол. авт. / Відп. ред. Н. Р. Нижник. – К.: УАДУ при Президенті України, 1997. – 488 с.
11. Елистратов А. И. Основные начала административного права. Изд. 2-е. – М., 1917; Елистратов А. И. Очерк административного права. – М., 1922.
12. Ерошкин Н. П. История государственных учреждений дореволюционной России. – 3-е изд. – М.: Высшая школа, 1983; Ерошкин Н. П. Местные государственные учреждения дореформенной России (1800–1860): Учеб. пособие. – М.: МГИАИ, 1985.
13. Зайончковский П. А. Правительственный аппарат самодержавной России в XIX в. – М.: Мысль, 1978.
14. Захарова О. Ю. Использование государственных и военных церемониалов в системе управления Российской Империи XVIII–начала XX вв.: Автореф. дис.... д-ра ист. наук: 07.00.02 Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. – М., 2002.
15. Ивановский В. В. Русское государственное право. – Т. 1. Выпуск пятый. Местные установления окраин: Финляндии, Царства Польского, Кавказа, Туркестана, Сибири. – Казань, 1897; Ивановский В. В. Бюрократия, как самостоятельный общественный класс // Русская мысль. – 1903. – Кн. 8; Ивановский В. В. Ивановский В. В. Учебник государственного права. – Казань, 1909.
16. Каппелер А. Россия – многонациональная империя. Возникновение. История. Распад / Пер. с нем. С. Червоная. – М., 1997.
17. Катаев И. М. Дореформенная бюрократия. – СПб., 1914.
18. Козут З. Російський централізм і українська автономія. Ліквідація Гетьманщини 1760–1830. – К.: Основи, 1996; Грицак В. М. Губернатор в державному

механізмі Російської імперії в другій половині XIX ст. (на матеріалах Харківської губернії): Історико-правове дослідження: Дис. ... канд. юрид. наук. – Харків, 1999; *Савченко І. В.* Адміністративно-територіальний устрій Південної України (1775 – 1822 рр.) // автореферат дис... канд. істор. наук: 07.00.01. – Запоріжжя, 2004; *Мельничук О. Ф.* Адміністративний апарат та органи самоврядування та Поділі у другій половині XIX століття: Дис. ... канд. юрид. наук. – К., 2000; *Лисенко С., Чернецький Є.* Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). – Біла Церква, 2002; *Білоконь М. В.* Органи державного управління та місцеве самоврядування в Російській імперії у другій половині XIX ст. (на матеріалах Лівобережної України): історико-правове дослідження// Дис... к. юрид. наук: 12.00.01. – Харків, 2002; *Шандра В.* Адміністративні установи Правобережної України кінця XVIII – початку XX ст. в російському законодавстві: джерелознавчий аналітичний огляд – К., 1998; *Шандра В. С.* Київське генерал-губернаторство (1832–1914): Історія створення та діяльності, архівний комплекс і його інформативний потенціал. – К., 1999; *Шандра В. С.* Інститут генерал-губернаторства в Україні XIX – початку XX ст.: структура, функції, архіви канцелярій // дис. ... докт. іст. наук. – К., 2002. 19. *Коркунов Н. М.* Русское государственное право. Т.1. Введение и общая часть. – СПб., 1893; *Коркунов Н. М.* Укоренение иностранцев и прекращение подданства, – СПб., 1895; його ж: Лекции по общей теории права. Изд. 5-е. – СПб., 1898; *Коркунов Н. М.* Сравнительный очерк государственного права иностранных держав. – СПб., 1906. 20. *Куплевасский И. О.* Русское государственное право. – Т.2. – Харьков, 1896. 21. *Макашин А. В.* Бюрократия в системе политической власти. – СПб., 2000. 22. *Мальцева И. В.* Государственный совет Российской империи в структуре монархической власти // Автореферат дис. канд. юрид. наук. – СПб., 1996. 23. *Медушевский А. Н.* Феодальные веги и формирование бюрократии в России первой четверти XVIII в. Источниковедческое исследование: Автореф. дисс. на соиск. уч. степ. к. и. н. – М., 1985. 24. *Мельников В. Р., Нечипоренко В. С.* Государственная служба в России: отечественный опыт организации и современность. Учебное пособие. – М., 2003. 25. *Мишунова Т. Л.* Административные реформы Екатерины Великой: (Ист. предпосылки и результаты): М–во внутр. дел Рос. Федерации. Нижегород. акад.; Науч. ред. В. Б. Романовская – Н. Новгород, 2001. 26. *Мироненко С. В.* Самодержавие и реформы: политическая борьба в России в начале XIX в. – М., 1989. 27. *Миронов Б. Н.* Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.). – В 2 т. – СПб., 1999. 28. *Морякова О. В.* Система местного управления России при Николае I. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1998. 29. *Нелидов Н. К.* Юридические и политические основания государственной службы. – Ярославль, 1874. 30. *Нефедов Г. А.* Бюрократы и как бороться с ними. – М.–Л., 1929. 31. *Оболонский А. В.* Человек и государственное управление. – М., 1987; *Оболонский А. В.* На государственной службе: бюрократия в старой и новой России / Ин-т государства и права РАН. – М: ИГП РАН, 1997; *Оболонский А. В.* Бюрократия для XXI века? Новые модели государственной службы: Россия, США, Англия, Австралия. – М.: Дело, 2002; *Оболонский А. В., Барабашев А. Г.* Государственная служба (комплексный подход): Учебн. пособие. – 2 изд. – М.: Дело, 2000. 32. *Орджоникидзе С.* Против бюрократизма за режим экономии (доклад). – М.–Л., 1927. 33. *Павлюк Ю. Б.* Российское чиновничество в системе местного управления в в первой половине XIX века. На материалах Московской и Тверской губерний: Дис... к. и. н. – М., 2001. 34. *Раскин Д. И.* Специализация высшей российской бюрократии XIX – начала XX в.: образование, профессиональный опыт, продвижение по службе // Из глубины времен: Мат-лы конф. 7–8 июня 1994 г. / Изд. совместно с РГИА, С.-Петерб. филиалом ИРИ РАН / Гл. ред. Островский А. В. – Вып. 3. – СПб., 1994. 35. *Румянцев М. Ф.* Источники о материальном обеспечении и имущественном положении служащих местных государственных учреждений в последней трети XVIII в. // Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода: Сб. ст. / АН СССР, Ин-т истории СССР; Отв. ред. В. И. Вартанов. – М.: Ин-т истории СССР, 1984. – С. 159–182; *Румянцев М. Ф.* Источники по истории чиновничества местных государственных учреждений России // Автореф... к. и. н. – М., 1985. 36. *Свод Уставов о службе гражданской.* – СПб., 1842. 37. *Сырцов С. И.* Бюрократия и бюрократизм. – Новосибирск, 1927. 38. *Черепанова И. В.* Государственная служба Российской империи XIX в. (Теоретическое исследование): дис. канд. юрид. наук. – Омск, 2001. 39. *Шепелев Л. Е.* Отмененные историей. Чины, звания и титулы в Российской империи. – Л., 1977; *Шепелев Л. Е.* Титулы, мундиры, ордена в Российской империи / АН СССР. Л., 1991; *Шепелев Л. Е.* Чиновный мир России XVIII – начала XX в. – СПб.: Искусство–СПб., 1999. 40. *Южаков С. Н.* М. М. Сперанский, его жизнь и общественная деятельность. – СПб., 1892; *План государственного преобразования графа М. М. Сперанского* (Введение к уложению государственных законов 1809 г.). – М.: Русская мысль, 1905. 41. *Яновский А.* Государственная служба // Энциклопедический словарь. – Т. IX. – СПб., Изд. Брокгауз Ф. А., Эфрон И. А., 1883. – С. 392.

Mykola Barmak

THE FUNCTIONING OF THE INSTITUTE OF STATE SERVICE ON THE UKRAINIAN LANDS: HISTORIOGRAPHY OF THE PROBLEM

The article acquaints with achievements of modern historiography in relation to functioning of the institute of state service on the Ukrainian lands after their including in the complement of the Russian empire.

Key words: Russian empire, Ukraine, institute state service, officialdom.

УДК 94 (477)

Іван Зуляк



ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ І ЗВІТИ “ПРОСВІТИ” – ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ДОСЛІДЖЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ТОВАРИСТВА У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

У статті проаналізовано періодичні видання та звіти “Просвіти”, що виступають важливим джерелом дослідження діяльності товариства у міжвоєнний період в Західній Україні, розкрито їхній вплив на функціонування інституції, формування національної свідомості українства, реалізацію просвітньої ідеї.

Ключові слова: Західна Україна, міжвоєнний період, товариство “Просвіта”, періодичні видання, звіти.

Актуальність досліджуваної проблеми має важливе наукове значення, оскільки дає можливість проаналізувати періодичні видання і звіти товариства “Просвіта” у міжвоєнний період. Наукова новизна статті полягає у тому, що у публікації досліджено періодичні видання і звіти товариства, їхній вплив на функціонування “Просвіти” у Західній Україні, формування національної свідомості українства, реалізацію просвітньої ідеї.

Об’єктом дослідження виступають культурно-просвітні процеси у Західній Україні як важливий суспільний чинник консолідації українства, формування національної свідомості. Предмет дослідження – періодичні видання і звіти товариства як важливе джерело аналізу діяльності інституції у Західній Україні в міжвоєнний період.

Мета дослідження ґрунтується на тому, щоб дослідити й проаналізувати періодичні видання і звіти “Просвіти”, їхній вплив на функціонування товариства й формування національної свідомості українства. Завдання дослідження полягають у тому, щоб проаналізувати періодичні видання і звіти товариства, визначити чинники, які сприяли активізації їхньої ролі у праці товариства, формуванні національної свідомості українства.

Науковий доробок вітчизняних істориків з даної проблематики обмежується публікаціями С. Перського, Ж. Ковби, А. Середяк, Б. Савчука [1] та інших вчених, які узагальнено подають аналіз періодичних видань і звітів товариства, повною мірою не розкриваючи досліджувану тематику. Окрім того, видавничій сфері діяльності “Просвіти” присвячені “Видання “Просвіт” Галичини: книги та аркушева продукція (1868–1939): Бібліографічний покажчик” [2] й “Товариство “Просвіта” у Львові: покажчик видань 1868 – 1939” [3]. Вказані видання носять бібліографічно-довідковий характер. Недостатнім є аналіз історіографії проблеми й джерельної бази видання, поданий С. Зворським, оскільки повною мірою не розкривається досліджувана тематика, водночас вона обмежується й зводиться до декількох публікацій, що стосуються передусім Наддніпрянської України, одна з яких має відношення ще до радянського періоду [2], є ідеологічно й методично застарілою, не відповідає реаліям й вимогам сьогодення, вимагає критичного аналізу й осмислення.

“Товариство “Просвіта” у Львові: покажчик видань 1868–1939” [3], укладачами якого були О. Бербєка й Л. Головата – досить ґрунтовне видання, що характеризує працю інституції у видавничій сфері, завдання якого полягало у тому, щоб наблизити бібліографічний аспект теми до стану вичерпаності й створити цілісне уявлення про репертуар “Просвіти”, про одну зі складових частин української книги [2, с. 5]. Видання товариства диференціюються за таким принципом: книжкові, до яких належать й так звані “змішані”, періодичні, нотні, образотворчі й картографічні, аркушеві, покажчик альманахів і збірників, серійні. Незважаючи на авторитетність аналізованого видання, його значимість для дослідження видавничої діяльності товариства, все-таки перелік періодичних видань

“Просвіти” не є повним, оскільки до його складу не включено періодику, що видавалася філіями. Більш ґрунтовніше її розкрито автором цієї статті у монографії “Діяльність “Просвіти” у Західній Україні в міжвоєнний період (1919–1939)” [4].

Важливе місце у дослідженні діяльності “Просвіти” у Західній Україні в міжвоєнний період посідають періодичні видання і звіти. Тому що для розуміння й усвідомлення суспільних процесів, що відбувалися у краї, політико-правового становища населення, посилення польської антиукраїнської політики й переслідування просвітнього руху владою, а також для характеристики просвітньо-організаційного поступу товариства, його фінансово-господарського становища й культурно-освітнього розвитку в цілому, неможливо було обійтися без залучення й аналізу широкого кола як періодичних видань, так і звітів з діяльності товариства, що виступають одними із складових компонентів джерельної бази діяльності товариства у міжвоєнний період.

Значна частина інформації, що стосується досліджуваної проблематики, подавалася у календарях “Просвіти” [5–21]. Публікації у календарях були не лише практичним й ідеологічним чинником реалізації просвітньої ідеї товариства, зміст яких приділяв увагу різноманітним проблемам громадсько-суспільного характеру, але й матеріальним, оскільки основний прибуток від видавничої діяльності “Просвіта” одержувала саме від його розпродажу. Певна аналогія видань календарів “Просвіти” прослідковується у календарях, виданих у США в 1919 р. [22], у Торонто (видавництво “Добра книжка”, 1968 р.) [23], “Слово” (видавництво “Вільне слово”) [24], Лемківському календарі (видавництво “Організація оборони Лемківщини”, 1968 р.) [25].

З різних причин у міжвоєнний період, в основному за відсутності коштів, не вийшли у світ календарі на 1919, 1933–1934 рр. Для календарів у цілому характерна структурна спадкоємність, однак спостерігається й певна істотна відмінність у доборі й принципах подачі матеріалу, оформленні. Вагомість тієї чи іншої частини календаря в основному залежала від особи редактора. Наприклад, календарі, редаговані В.Левицьким, підсилюють літературну частину, К.Паньківським – господарсько-практичну. На наповненість календарів змістом впливали й зовнішні чинники. Так, у повоєнних випусках з’являється “військовий” тематичний стрижень: мемуари, оповідання, вірші про війну, аналітичні огляди минулих воєнних подій, портрети військових діячів [3, с. 8].

Основним періодичним органом “Просвіти” була газета-місячник “Письмо з “Просвіти” [26], що у 1923–1927 рр. виходила під назвою “Народня Просвіта” [27–31], у 1936–1939 рр. “Просвіта”. Місячник освіти – культури – виховання” [32–34]. “Письмо з Просвіти” друкувало деякі статті, що стосувалися переслідувань просвітнього руху польською владою, примусового виселення українських шкіл із Кременця, реквізиції метрик, виходу українського духовенства з повітових шкільних рад тощо. З часом вказані видання подавали лише популярні, практичні статті, розділи новин, тощо. Хроніка життя “Просвіти” висвітлювалася у рубриках “Справи Товариства “Просвіта”, “Письма з різних сторін”, “Вісті з Просвіти”, “Просвітний рух на українських землях”. Публікації носили характер організаційно-методичного характеру, призначені передусім для освітників-фахівців щодо питань просвітньої роботи, її змісту, завдань і форм. Завдання періодичного органу полягало у посередницькій функції й узгодженості дій Головного віділу з роботою філій і читалень [3, с. 14]. Як свідчать джерела, періодичний орган популярністю у членів товариства не користувався, навіть виникали серйозні проблеми з його передплатою.

Найбільш цікавим, представницьким, у фаховому розумінні, періодичним виданням “Просвіти” був популярний ілюстрований журнал “Життя і знання” [35–40], що виділявся з решти просвітньої періодици як орган, призначений для широкої самоосвіти. Він виходив у формі книжкових публікацій серії “Бібліотека Життя і знання” [3, с. 13–14]. “Життя і знання” друкувало статті різноманітного змісту, розраховані на читача з будь-яким рівнем освіти. Польська шкільна влада навіть рекомендувала його для читання на вечірніх курсах позашкільної освіти замість читанок, часопис призначався для учнів середніх шкіл 2–4 класу як додаткове джерело для домашнього читання [41].

Видання “Аматорського театру” пов’язувалося з функціонуванням театральної комісії при Головному виділі й відповідно театрально-аматорським рухом в цілому. Часопис друкував публікації про організацію аматорського гуртка, його становище у відношенні до виділу читальні, просвітньо-організаційну працю колективу, матеріали про просвітянський театр, функціонування театральної комісії, театрального підручник для аматорів, враження глядачів від постановки вистав, питання репертуару, театрального курсу, проведення з’їзду тощо [42–44].

“Бібліотечний порадник” за своєю назвою і змістом належав до сфери впливу бібліотечної комісії, що діяла при Головному виділі. На сторінках часопису подавався матеріал про роль книги у житті української дитини, значенні казки для дитячої літератури, каталог просвітянської бібліографії, статистичні дані щодо бібліотек у Чехо-Словаччині, завдання читальняних бібліотек, питання освіти й виховання читача тощо [45–47].

Звіти з діяльності “Просвіти” [48–57] виступали офіційним показником просвітньої праці інституції, оскільки у них відображено основні аспекти розвитку товариства у цілому й окремих його сфер зокрема, подано статистичні дані щодо балансу, прибутків й витрат коштів тощо. На наш погляд, статистична інформація, подана у них є неповною, оскільки не усі філій і читальні надсилали їх до канцелярії Головного виділу у вказані терміни й подавали об’єктивні дані, позаяк певна частина просвітніх осередків функціонувала лише формально.

Звіт товариства за час (8 квітня 1913 – 31 грудня 1920 рр.) [48] є чітко структурованим, складається з трьох частин: останнього довоєнного року, воєнного часу, повоєнної руїни й катастрофи. Основна увага приділена хронологічним рамкам функціонування інституції – 1 жовтня 1918 – 31 грудня 1920 рр. У тексті звіту узагальнено проаналізовано просвітньо-організаційну, видавничу діяльність, працю бібліотеки й бібліотечного абонементу у Львові, відображено баланс, прибутки й витрати “Просвіти” на 31 грудня 1920 р.

У звіті товариства за час діяльності від 1 січня 1921 р. до 31 березня 1923 р. [49] акцентується увага на неукomплекованості Головного виділу у зв’язку з арештами І. Кивелюка, М. Галушинського й В. Целевича, заборони влади на відновлення філій і читалень, виходячи зі складних санітарно-гігієнічних умов й гарантії того, що вони не проводитимуть політичну діяльність. Варто зазначити, що у цей час відбувається перше повоєнне проведення свята “Просвіти”, збір коштів на видавничий фонд “Учітеся, брати мої”, запровадження свята на честь І. Франка, заснування театральної комісії тощо. Вказаний звіт відрізняється незначним обсягом поданої інформації, у ньому відсутні дані щодо балансу, прибутків й витрат товариства, це пояснюється тим, що фінансовий рік продовжувався й реальні показники господарської діяльності подавалися у кінці року.

Продовженням попереднього звіту був наступний, у якому праця “Просвіти” охоплювала період від 1 квітня 1923 р. до 23 грудня 1924 р., касовий звіт – від 1 січня 1923 р. до 30 червня 1924 р. [50]. Зважаючи на скрутне фінансове становище товариства, інформація подавалася у неповному обсязі, обмежувалася до найнеобхідніших показників. Зокрема подавалися статистичні дані щодо організаційної діяльності філій і читалень, проведення свята книжки, видань фонду “Учітеся...”, появи “Просвітніх листків” для навчання неписьменних, поділ бібліотеки на чотири відділи: головна (наукові книги), підручна (науково-популярні видання), мандрівна, книгарня (запасний фонд бібліотеки), обіговий рахунок коштів тощо.

Звіт з діяльності товариства від 25 грудня 1925 р. до 24 грудня 1926 р. й касовий від 1 липня 1925 р. до 30 червня 1926 р. [51] достатньо об’ємний і структурований, охоплював майже усі напрямки праці “Просвіти”: функціонування бібліотеки, книжково-торгівельну сферу, театральної й ревізійної комісії, обігового рахунку коштів за час від 1 липня 1925 р. до 30 червня 1926 р., балансу станом на 30 червня 1926 р. Незважаючи на наведені кількісні статистичні дані, є обґрунтовані підстави вважати, що поданий звіт не є повним, оскільки 581 читальня не надіслала звітів, 8 філій не подали річного прибутку читальняних кас, 10 філій – річних витрат кас просвітніх осередків.

У звіті з діяльності “Просвіти” за час від 25 грудня 1926 р. до 25 грудня 1927 р., касовий – з 1 липня 1926 р. до 30 червня 1927 р. [52] підкреслено значимість організації при бібліотеці Головного виділу таких відділів, як: книжки й преси у 1927 р.; карти руху мандрівних комплектів книг; першої української популярної книжки на Великій Україні; видань товариства за межами Галичини. Значна увага приділена створенню нових комплектів мандрівних бібліотек, поданню статистичних даних щодо їхніх читачів й відсутності інформації щодо 13 комплектів. Наведено цікаві дані, що стосуються загальної кількості книг у бібліотеках просвітніх осередків. Баланс відображає прибутки й витрати видавничого, освітньо-організаційного, рахунково-організаційного відділі й обіг рахунків на 30 червня 1927 р.

Констатуємо той факт, що й зазначений звіт не є достатньо повним, позаяк у 1927 р. 29 філій не подали даних щодо прибутків й витрат кас, 17 філій – стану маєтності, 32 філії й 1338 читалень не надіслали звітів взагалі, 1200 читалень не подали лише кількості членів-чоловіків, 1210 – кількості членів-жінок, 910 – стану бібліотек, 1309 – прочитаних книг.

Звіт з діяльності товариства за час від 26 грудня 1927 р. до 31 грудня 1928 р., касовий – 1 липня 1927 р. до 30 червня 1928 р. [53] свідчить про функціонування відділів – закордонного, членського, реєстраційного, книгарського, бухгалтерського, бібліотечного, планової перевірки читалень у філіяльних округах. Головний виділ наводить основні причини ліквідації владою читалень: випуск стіннівки політичного змісту, читання членами осередків політичних часописів, участь членів читалень у передвиборчій агітації до громадських установ, сейму й сенату, зібрання членів у вечірні години, обговорювання політичної ситуації, організація національних свят у приміщенні осередків.

У зазначеному звіті більша увага приділяється бібліотечній справі, наводиться статистика прибутків від реалізації книг, створення нових комплектів мандрівних бібліотек, кількість передплатників видань товариства, групування книг у відповідності до змісту тощо. Окрім того наведено статистичні дані щодо обігових коштів, проведення театральних курсів у філіях, кадастрового опису маєтків і їхньої вартості у Милованні, Грабівцях, Угерцях Винявських тощо. Як свідчать дані звіту, на кінець 1928 р. 2 філії не подали стану бібліотек, 19 – касових звітів, 2 – вартості майна й не надіслали звітів, 1564 читальні також не подали звітів, 1186 – не вказали кількості членів-чоловіків й жінок, 1011 – стану бібліотек, 940 – передплати часописів, 314 – касових звітів, 737 – стану власного майна.

Наступний звіт з діяльності “Просвіти” за час від 1 січня 1929 р. до 30 червня 1930 р., касовий – від 1 липня 1928 р. до 30 червня 1930 р. [54] охоплював в основному сферу бібліотечної праці. Зокрема у ньому зазначено, що лише 50 % читальняних бібліотек мають менше 100 книг, 33 % – 100–200, 218 бібліотек – 200–300, 150 бібліотек – 300–500, подано результати функціонування бібліотеки упродовж 1929–1930 рр., кількість передплатників ілюстрованого часопису “Життя і знання” (березень 1929 р. – березень 1931) та інше. Відсутність даних, поданих від 996 читалень, дає підстави вважати звіт неповним.

Головний виділ зазначав, що питання ліквідації неписьменності серед українців є достатньо складним, його важко практично реалізувати, оскільки польська шкільна й адміністративна влада притримувалася погляду, що організація самоосвітніх курсів для ліквідації неписьменності при просвітніх осередках, загрожуватиме громадській безпеці.

Зважаючи на складність ситуації, що склалася у зв’язку з заборгованістю товариства, у звіті з діяльності “Просвіти” за час від 1 липня 1931 р. до 30 червня 1933 р. [55] подано необхідні поради й побажання господарсько-адміністративній комісії щодо фінансової політики у питанні ощадного використання коштів на адміністративну й видавничу сфери, масового розпродажу книг, акції внутрішньої позики, приєднання найбільшої кількості членів, збір дару, виплати боргів товариству. Санаційний план сплати боргів розраховувався на 15 років й складався з двох груп боргів. Головний виділ притримувався думки, що санаційний план можливо було виконати лише за умови доцільної ощадності усіх структур товариства, що не повинна гальмувати діяльності усієї інституції в цілому.

Питання зміни статуту було актуальним, тому над його проектом працювала комісія у складі І. Брика, М. Брилинського, В. Гафтковича, М. Корчинського, І. Коберського, К. Левицького, С. Магальяса, О. Павліва, В. Целевича. Провідна думка комісії ґрунтувалася на тому, щоб усунути зі статуту положення, що стосувалися не позашкільної сфери, поширити вплив “Просвіти” на усю Польщу, скріпити внутрішню організацію, уможливити більш планову освітньо-виховну працю в усіх структурах інституції й узгодити його з новими вимогами закону про товариства. У силу різних обставин об’єктивного й суб’єктивного характеру, зміни до нового статут прийнято не було.

У звіті з діяльності “Просвіти” за час від 1 січня 1933 р. до 31 грудня 1935 р. [56] наголошено на двох фазах розвитку товариства. Перша – (1920–1935 рр.) стихійне відновлення й масове поширення просвітніх осередків на західноукраїнських землях. Основними причинами, що загальмували розвиток, на думку Головного віділу, були селярбівський наступ й економічна криза. Тим не менше, погоджуючись з цим твердженням, варто зауважити, що владні структури, упродовж усього міжвоєнного періоду переслідували просвітній рух, однак відсутність відповідальності керівництва просвітніх осередків й чіткого механізму повернення коштів філіями й читальнями, впливу на них з боку канцелярії й Головного віділу, були одними з основних чинників складної ситуації у питанні заборгованості й сприяли розвитку регресивних процесів.

Наступна фаза розвитку товариства – (28 березня 1932 р. – 11 квітня 1936 р.) пов’язується з обранням нового складу членів Головного віділу на чолі з І. Бриком, що характеризується досягненнями у всіх ділянках просвітньої праці інституції. Певний поступ “Просвіти” спостерігається. Президія Головного віділу провела низку конференцій з представниками українських товариств у справі Гуцульщини, з керівництвом “Рідної школи” щодо передачі їй торгівельної школи, з питань виплати боргів, мастку у Милованні, святкування 100-річчя Ю. Федьковича, організувала “Народне музичне видавництво”, активізувала масову акцію вступу в члени інституції, працювала над виховання молоді тощо.

Однак зміни складу Головного віділу й активність його президії в організаційному плані не призвели до кардинального поліпшення ситуації, оскільки не було відпрацьовано й практично втілено у життя нові методи роботи Головного віділу з філіями й читальнями, не налагоджено механізму повернення заборгованості читальнями, не усунуто протиріч між політичними партіями за вплив на просвітні осередки.

Звіт з діяльності “Просвіти” за час від 1 січня 1936 р. до 31 грудня 1938 р. й загальні збори товариства 8 червня 1939 р. [57] – останні офіційні дані, подані Головним віділом у міжвоєнний період. Передусім звіт стосується праці Головного віділу, у ньому вказано про кількість засідань президії й затвердження її постанов й рішень, відображено інспекторські поїздки членів Головного віділу, склад голів й членів комісій.

Упродовж зазначеного часу організаційний відділ зосереджував основну увагу на вишколі просвітніх працівників, освітніх змаганнях, перевірці філій і читалень, проведенні окружних і філіяльних нарад, зборів філій і читалень, курсів, організації мандрівних бібліотек. Упродовж вказаного часу бібліотечна комісія провела 43 відповідних курси з підготовки фахових бібліотекарів, видавнича комісія, зважаючи на фінансовий стан, обмежила обсяг місячних книжечок до 3 аркушів, власне цим пояснюється те, що більшість з них видано як подвійні. Комісія з питань реалізації видань ухвалила рішення щодо надання читальням й іншим українським установам літератури на виплату частинами до 5 років, з нагоди ювілейного року зменшила вартість книг серії “Українського письменства” й інших творів на 50 %.

Важливе місце у звіті відведено організації святкування 70-річчя з часу заснування “Просвіти” з утворенням ширшого ювілейного й почесного, робочого й конгресового комітетів, президії, про що сповіщав другий маніфест товариства. Акцію підтримали спортивно-руханкові товариства, провівши змагання лижників у Львові й Ворохті, дводенний футбольний матч у Львові, інші спортивні змагання. “Просвітою” було видано ювілейні відзнаки трьох видів, марші для духовних оркестрів, пісні для просвітянських

хорів, агітаційно-пропагандистські плакати, наліпки й ювілейні грамоти. Проведена значна підготовча робота свідчила про всеукраїнське значення ювілею товариства і його підтримку громадськістю.

У звіті господарсько-економічна ділянка праці “Просвіти” зведена до подання даних щодо оренди маєтку в Грабівцях й судового процесу, пов’язаного з Тисковою, згідно заповіту – Головний виділ отримав переважно ліси й незначну частину поля, однак для того, щоб вступити у право власності, потрібно було сплатити значну суму боргу за колишнього власника. Через віддаленість маєтку в Тисковій від шляхів сполучення, його вартість була невисокою й використання лісу йшло низькими темпами.

Подані статистичні дані стосувалися просвітньо-організаційного стану окремих філій упродовж 1936–1938 рр. з поданням інформації про їхню приналежність до певного судового округу, кількість громад, читалень, членів, бібліотек, книжок, прочитаних рефератів, театральних й співочих гуртків, духовних оркестрів, проведених нарад й засідань, загальних зборів, масових культурно-освітніх заходів, курсів для навчання неписьменних тощо. Згідно з даними звіту, лише філія у Косові не надіслала до канцелярії Головного виділу інформації щодо просвітньо-організаційного розвитку, загальна кількість філій становила 83 [57, с. 66]. Деякі дослідники вважають, що у 1938 р. кількість філій “Просвіти” складала 85 [58, с. 7], що суперечило офіційним даним звіту.

Отже, підсумовуючи огляд періодичних видань і звітів, варто відзначити, що у фондах державних архівів й відділах наукових й універсальних бібліотек збереглася значна кількість документів й матеріалів з історії діяльності “Просвіти” в Західній Україні у міжвоєнний період. Проаналізовані періодичні видання і звіти товариства розкривають діяльність просвітніх осередків зокрема й товариства в цілому, служать важливим джерелом досліджень історії “Просвіти”.

Список використаних джерел

1. *Перський С.* Популярна історія Товариства “Просвіта” з ілюстраціями. Видання Товариства “Просвіта”. Ч. 730. Накладом Товариства “Просвіта”. – Львів, 1932. – 268 с.; *Ковба Ж. М.* “Просвіта” – світло, знання, добро і воля українського народу. – Дрогобич: Видавнича фірма “Відродження”, 1993. – 128 с., іл.; *Середяк А.* Діяльність Товариства “Просвіта” в 1929 – 1939 рр. / Нарис історії “Просвіти” / Р. Іваничук, Т. Комаринець, І. Мельник, А. Середяк. – Львів-Краків-Париж: Просвіта, 1993. – С. 53–63; *Савчук Б. П.* Українські громадські організації в суспільному житті Галичини (остання третина XIX ст. – кінець 30-х років XX ст.): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький держ. ун-т ім. Юрія Федьковича. – Чернівці, 1999. – 32 с. 2. *Видання “Просвіт” Галичини: книги та аркушева продукція (1868 – 1939):* Бібліографічний покажчик. – К.: Абрис, 1996. – 248 с. 3. *Товариство “Просвіта” у Львові: покажчик видань 1868 – 1939.* / Укладачі: О. Г. Бербека, Л. В. Головата. – Львів: Національна Академія наук України, Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника, 1996. – 580 с. 4. *Зуляк І. С.* Діяльність “Просвіти” у Західній Україні в міжвоєнний період (1919 – 1939). – Тернопіль: “Воля”, 2005. – 946 с. 5. *Ілюстрований календар т-ва “Просвіти” з літературним збірником на переступний 1920.* – Львів, 1919. – 360 с. 6. *Народній Календар Товариства “Просвіта” з літературним збірником на звичайний рік 1921.* – Львів, 1920. – 201 с. 7. *Народній Ілюстрований Календар Товариства “Просвіта” на звичайний рік 1921.* – Львів, 1922. – 225 с. 8. *Народній Ілюстрований Календар Товариства “Просвіта” на звичайний рік 1925.* – Львів, 1924. – 104 с. 9. *Народній Ілюстрований Календар Товариства “Просвіта” на звичайний рік 1926.* – Львів, 1925. – 292 с. 10. *Народній Ілюстрований Календар Товариства “Просвіта” на звичайний рік 1927.* – Львів, 1926. – 216 с. 11. *Народній Ілюстрований Календар Товариства “Просвіта” на переступний рік 1928.* Ювілейне видання з нагоди 60-ліття “Просвіти” і 50-ліття Календаря. – Львів, 1927. – 302 с. 12. *Народній Ілюстрований Календар Товариства “Просвіта” на звичайний рік 1929.* – Львів, 1928. – 194 с. 13. *Народній Ілюстрований Календар Товариства “Просвіта” на звичайний рік 1930.* – Львів, 1929. – 216 с. 14. *Народній Ілюстрований Календар Товариства “Просвіта” на звичайний рік 1931.* – Львів, 1930. – 290 с. 15. *Народній Ілюстрований Календар Товариства “Просвіта” на переступний рік 1932.* – Львів, 1931. – 100 с. 16. *Народній Ілюстрований Календар Товариства “Просвіта” на звичайний рік 1935.* – Львів, 1934. – 100 с. 17. *Народній Ілюстрований Календар Товариства “Просвіта” на переступний рік 1936.* – Львів, 1935. – 112 с. 18. *Народній Ілюстрований Календар Товариства “Просвіта” на звичайний рік 1937.* – Львів, 1936. – 138 с. 19. *Народній Ілюстрований Ювілейний Календар Товариства “Просвіта” на звичайний рік 1938.* – Львів, 1937. – 236 с. 20. *Народній Ілюстрований Календар “Просвіти” на звичайний 1939.* – Львів, 1938. – 240 с. 21. *Народній Ілюстрований Календар “Просвіти” на переступний рік 1940.* – Львів, 1939. – 221 с. 22. *Місяцеслов Календар Просвіти на 1919 обыкновенный годъ, имеющий 365 дней.* Выданный: Просвета Издават. Сполечностію и для Собранія Греко Католическихъ Братствъ и для Американского Угро-Русского греко-католического народа. – McKeesport, Pa. – 250 с. 23. *Календар Просвіта на Божий 1969 рік.* – Торонто: Українське Видавництво “Добра книжка”, 1968. – 128 с. 24. *Календар “Слово” на*

божий 1975 рік. – Торонто-Канада: Видавництво “Вільне слово”, 1975. – 144 с. 25. *Лемківський календар на божий 1968 рік.* – Торонто-Н. Дж.: Видання Організації Оборони Лемківщини, 1968. – 128 с. 26. *Письмо з Просвіти.* – 1922. – 404 с. 27. *Народня Просвіта.* – 1923. – Ч. 1. – 10. – 164 с. 28. *Народня Просвіта.* – 1924. – Ч. 1 – 10. – 160 с. 29. *Народня Просвіта.* – 1925. – Ч. 1 – 10. – 164 с. 30. *Народня Просвіта.* – 1926. – 276 с. 31. *Народня Просвіта.* – 1927. – Ч. 1 – 10. – 160 с. 32. *Просвіта.* Місячник освіти – виховання – культури. – 1936. – Числа 1–9. – 220 с. 33. *Просвіта.* Місячник освіти – виховання – культури. – 1937. – Ч. 1 – 12. – 200 с. 34. *Просвіта.* Місячник освіти – виховання – культури. – 1938. – Ч. 1 – 12. – 232 с. 35. *Життя і Знання.* – 1927. – Ч. I. – 32 с. 36. *Життя і Знання.* – 1928. – Ч. 10 – 11. – С. 289–352. 37. *Життя і Знання.* – 1929. – Ч. 1 (13). – 32 с. 38. *Життя і Знання.* – 1929. – Ч. 2 (26). – С. 33–64. 39. *Життя і Знання.* – 1931. – Ч. 2 (50). – С. 33–64. 40. *Життя і Знання.* – 1936. – Ч. 1 (100). – 368 с. 41. *Каталог книгарні товариства “Просвіта”.* – Львів, 1939. – 35 с. 42. *Аматорський Театр.* – 1925. – Ч. 1. – 128 с. 43. *Аматорський Театр.* – 1926. – Ч. 1. – 10. – 156 с. 44. *Аматорський Театр.* – 1927. – 80 с. 45. *Бібліотечний Порадник.* – 1925. – Ч. 1. – 32 с. 46. *Бібліотечний Порадник.* Видає Товариство “Просвіта”. – 1925. – Ч. 1 3 Друкарні Видавничої Спілки “Діло”, жовтень-грудень 1925. – С. 97–128. 47. *Бібліотечний Порадник.* – 1926. – Ч. 3 – 4. – С. 65–112. 48. *Звіт з діяльності Товариства “Просвіта” у Львові за час від 8. IV. 1913 до 31. XII. 1920 року.* – Львів, 1921. – 107 с. 49. *Звіт з діяльності Товариства “Просвіта” у Львові за час від 1. січня 1921. до 31. марта 1923. р.* – Львів, 1923. – 12 с. 50. *Звіт з діяльності Товариства “Просвіта” у Львові за час від 1. квітня 1923 до 23. грудня 1924.* Звіт касовий за час від 1. січня 1923 до 30 червня 1924. – Львів, 1924. – 19 с. 51. *Звіт з діяльності Товариства “Просвіта” за час від 25. грудня 1925 року до 24. грудня 1926 року.* (Касовий звіт обіймає час від 1. липня 1925 року до 30. червня 1926 р., буде розданий на загальному зборі). – Львів, 1926. – 262 с. 52. *Звіт з діяльності Товариства “Просвіта” за час від 25. XII. 1926 року до 25. XII. 1927.* (Касовий обіймає час від 1. VII. 1926 до 30. VI. 1927.). – Львів, 1927. – 122 с. 53. *Звіт з діяльності Товариства “Просвіта” за час від 26. грудня 1927 р. до 31. грудня 1928 р.* (Касовий звіт обіймає час від 1. VII. 1927 до 30. VI. 1928 р.). – Львів, 1929. – 80 с. 54. *Звіт з діяльності Товариства “Просвіта” за час від 1-го січня 1929 до 30-го червня 1930.* (Касовий звіт обіймає час від 1. VII. 1928 р. до 30. VI. 1930 р.). – Львів, 1931. – 103 с. 55. *Звідолення з діяльності Товариства “Просвіта” за час від 1-го липня 1931 до 30-го червня 1933.* – Львів, 1933. – 40 с. 56. *Товариство “Просвіта” в рр. 1933 – 1935.* Звідолення з діяльності від 1. січня 1933 р. до 31. грудня 1935 року. – Львів, 1936. – 72 с. 57. *Товариство “Просвіта” в рр. 1936 – 1938.* Звідолення з діяльності від 1. січня 1936 р. по 31. грудня 1938 р. XLXI. Загальні збори “Просвіти” 8 червня 1939. – Львів, 1939. – 84 с. 58. *Чабан М. П.* Діячі Січеславської “Просвіти” (1905 – 1921). Бібліографічний словник. Близько 670 імен. Наукове видання. – Дніпропетровськ: ІМА-прес, 2002. – 536 с.

Ivan Zulyak

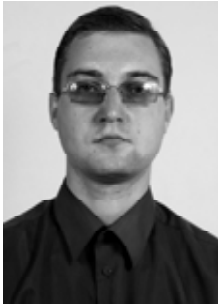
THE PERIODICALS AND REPORTS PROSVITA – IMPORTANT SOURCE OF RESEARCH SOCIETY BETWEEN THE WARS

In the article the periodicals and reports “Prosvita”, which is an important source of study of society during the interwar period in Western Ukraine, disclosed their impact on the functioning of institutions, the formation of national consciousness of ukrainians, the implementation of educational ideas.

Key words: Western Ukraine, the interwar period, “Prosvita”, periodicals, reports.

УДК 94 (477)

Сергій Бондаренко

**НАРОДНИЙ РУХ УКРАЇНИ ТА ЙОГО РОЛЬ У НАЦІОНАЛЬНО-ПОЛІТИЧНОМУ ЖИТТІ НАПРИКІНЦІ 1980-х – НА ПОЧАТКУ 1990-х РОКІВ: ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА**

У статті здійснено історіографічний огляд праць українських і зарубіжних авторів з історії утворення НРУ та його діяльності наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр., проаналізовано джерела означеної проблеми.

Ключові слова: Народний Рух України, національно-політичне життя, історіографія, джерела.

Народний Рух України, 20-ті роковини утворення якого громадськість відзначила в цьому році, та його місце в історії і суспільно-політичному житті України залишаються на сьогодні недостатньо вивченими. Фактично до кінця 1990-х років інтерес вітчизняних дослідників до вивчення діяльності НРУ був не досить великим і мав суто прикладний характер, пов'язаний з аналізом сучасного політичного процесу. “Період 1985–1991 рр., – зазначають автори “Новітньої історії України (1990–2000)”, – в українській історії ще не проаналізовано належним чином. Адже процеси, започатковані в добу горбачовської перебудови, тривають і досі, а деякі видозмінюються, внаслідок чого первинні оцінки втрачають своє значення” [1, с. 537].

Дослідження проблем виникнення, становлення Народного Руху України, його діяльності у виборенні державної самостійності нашим народом все більше привертають увагу вітчизняних і зарубіжних вчених. Наукова думка поступово нагромаджує потенціал вивчення національно-духовного відродження українського народу наприкінці 80-х – на початку 90-х років минулого століття, державотворчих процесів в Україні після розпаду СРСР та формування й діяльності політичної опозиції в період “перебудови” й здобуття української національної державності. При цьому основна увага концентрується на аналізі діяльності Народного Руху України як провідної сили політичної опозиції у той час, а також формуванні на його базі перших політичних партій і громадсько-суспільних об'єднань. В Україні саме Рух і його союзники з національно-демократичного табору висунули програму суспільно-демократичних перетворень, яка вийшла за межі горбачовської “перебудови”, боротьба навколо цих платформ постала у центрі політичного життя України.

У кінці 1980-х і на початку 1990-х років проблема Народного Руху України як політичної опозиції досліджувалася українськими вченими, переважно, в межах вивчення становлення багатопартійної системи як в цілому в СРСР, так і, зокрема, в Україні. Так, в 1989–1991 рр. з виникненням опозиційних національно-демократичних сил з'являються публікації, у яких аналізувалися їх політичні позиції. Природно, що значна частина цих публікацій цього періоду належить не професійним історикам, а політичним діячам, у тому числі лідерам опозиційних КПРС партій і рухів [2, 3, 4, 5, 6]. Дані праці можна розглядати як такі, в яких містилися погляди стосовно суспільно-політичної ситуації, позиції політичних партій, інститутів влади.

Згодом в Україні з'явилися перші аналітичні праці, присвячені новим політичним організаціям і об'єднанням України, зокрема: робота А. Слюсаренка і М. Томенка [7], колективні праці Інституту політичних досліджень [8], в яких розглядаються проблеми виникнення і становлення нових суспільно-політичних рухів та об'єднань, їх діяльності в умовах переходу від командно-адміністративної до демократичної системи формування

державності в Україні, аналізуються історичні події та факти початку 90-х років XX ст. Не приховуючи величезних труднощів, автори цих розвідок розкривають їх об'єктивний характер. Разом з тим підкреслюється невідворотність змін, започаткованих у радянському суспільстві в 1985 р. горбачовською “перебудовою”. А утвердження незалежної України, яка спирається на всю тисячолітню державотворчу традицію українського народу, можна вважати, як твердять автори вищезазначених праць, забезпеченою справою.

Дослідження сучасного національно-демократичного руху вітчизняними істориками, політологами і суспільствознавцями поглиблювалось паралельно до його актуалізації в суспільно-політичному житті. У контексті проблем розуміння державотворення та місця і ролі в цьому процесі громадсько-політичних рухів і партій в умовах національного відродження викликають інтерес роботи О. Забужко [9], В. Потульницького [10], збірник статей, упорядкований Т. Гунчаком і Р. Сольчаником “Українська суспільно-політична думка в 20 столітті” [11], а також цілий ряд історико-політологічних праць [12].

У цей час значний вплив на дослідження розглядуваної нами теми в руслі більш загальних наукових проблем національно-державного будівництва мають ґрунтовні праці таких відомих українських учених як: Ю. Римаренка [13], І. Кураса [14], В. Наулка [15], В. Євтуха [16], Л. Нагорної [17], М. Панчука [18], І. Кресіної [19], М. Вівчарика [20], О. Майбороди [21], в яких всебічно проаналізовано питання історії національно-демократичного руху, в діяльності якого активну участь брали рухівці, передумови виникнення, ідеологічно-політичні витоки суспільно-політичних рухів і партій в Україні, показано основні етапи створення політичної опозиції, дано їм характеристику, розкрито участь Руху у процесі формування демократичної політичної опозиції, розвитку міжнаціональних відносин, піднесення української національної свідомості громадян, становлення української політичної нації тощо.

У становленні української історіографії історії громадсько-політичних рухів і партій в Україні у другій половині 80-х – на початку 90-х рр. помітне місце займає цикл статей В. Литвина у журналі “Політика і час” [22], а також праці І. Мартинюка [23], І. Драча [24], В. Рубана [25], В. Михайліва [26], Є. Головахи [27], Є. Базовкіна [28]. Специфіка їхніх досліджень полягає в наявності політологічного аналізу діяльності національних організацій та партій, розкритті механізмів їх взаємодії. Однак значною мірою поза увагою залишено практичний аспект їх діяльності. Серед видань української діаспори слід відзначити книгу А. Камінського [29], яка насичена величезним фактичним матеріалом, зібраним на радіо “Свобода”. Це видання, як і збірник статей М. Прокопа [30], відбиває погляди на події в Україні, вплив національного руху на суспільно-політичне життя на протязі 1960-х – 1980-х рр., починаючи від створення неформальних організацій до Народного Руху України за перебудову. Значне місце у працях А. Камінського і М. Прокопа приділене генезису і діяльності деяких політичних неформальних об'єднань, а також таких громадсько-політичних організацій, як Українська Гельсінська Спілка, перетворена в квітні 1990 р. в Українську республіканську партію. Останній у своїй праці особливу увагу відвів розкриттю національно-визвольного руху на території сучасної України до її проголошення незалежною. Взавши за основу матеріали дисидентів, а пізніше – лідерів НРУ, а саме працю “Інтернаціоналізм чи русифікація?” І. Дзюби, збірку “Лихо з розуму” В. Чорновола, роботи “Репортаж із заповідника ім. Берії” В. Мороза, його ж есе і “Хроніка опору” та “Серед снігів”, збірку “Українська інтелігенція під судом КГБ”, та інших, М. Прокоп визначив головне спрямування українського руху опору – боротьбу в рамках існуючого соціально-політичного ладу і в межах його обов'язуючої філософії: побудови комунізму, та сформулював програмні ідеї руху опору: недопущення будь-яких переваг однієї нації, однієї мови і культури над іншими ще в колишньому СРСР; додержання суверенності республік і максимальний розвиток національно-культурних традицій усіх народів; послідовна боротьба проти російського великодержавного шовінізму. У цій боротьбі він надавав особливого значення Руху, зазначавши, що саме він “полонив уяву і змобілізував до активної дії широкі кола української суспільності в різних областях України” [30, с. 47]. Дослідник підкреслив,

що ініціаторам Руху пощастило створити платформу для єднання найширших сил України незалежно від національного походження. У цьому він бачив успіх Руху, а Установчий з'їзд НРУ у вересні 1989 р. назвав “межевою подією в житті України” [30, с. 36].

Окремі аспекти виникнення НРУ висвітлюються у дослідженнях, присвячених загальним проблемам становлення багатопартійності й формування якісно нових політичних відносин у колишньому СРСР і в Україні [31]. Серед цих праць заслуговує на увагу монографія харківської дослідниці О. Астахової [32], у якій дана всебічна характеристика шляхів виникнення і формування самодіяльних неформальних громадських організацій в українському суспільстві, обґрунтовується положення про те, що саме вони і стали початком створення багатопартійності та передумовами й витоками Руху, робиться спроба першого осмислення досвіду нових суспільно-політичних рухів і партій. Ці праці безпосередньо примикають до розглядуваної нами проблеми і тому являють значний науковий інтерес. У професійно підготовлених роботах В. Литвина вперше в історії української історіографії здійснена спроба класифікації новостворених партій, становлення багатопартійності, проаналізовано перспективи їх подальшого розвитку [33].

Особливе місце в українській історико-політологічній науці займають праці й матеріали, вміщені в суспільно-політичних журналах “Посев”, “Сучасність”, де даються багатоаспектні характеристики партій, громадських рухів, зокрема Народного Руху України, як національно-демократичної, так і відкрито антикомуністичної спрямованості, акцентується увага на їхньому впливові в здійсненні суспільно-демократичних перетворень в Україні [34]. Так, у статті В. Рубана [35] характеризується діяльність політичних партій і громадських рухів. При цьому він зазначає, що вони мають повний спектр європейської політичної думки – комунізм, соціалізм, лібералізм, консерватизм, націонал-фашизм. Автор робить висновки, що історико-політична думка України пройшла шлях від жорсткого протистояння (комунізм-антикомунізм) до багатоваріантності. Відсутність політичного центру спочатку змінилася нестійким союзом між суверен-комуністами і поміркованим крилом національно-демократичного табору, а після проголошення незалежності України швидко зросла популярність лідерів соціал-ліберального і неоконсервативного напрямку. Враховуючи ситуацію в суспільно-політичному житті, що в Україні склалася на початку 90-х років, В. Рубан вважає, що перевагу матимуть партії, які сповідують соціалістичні, соціал-ліберальні та ліберал-консервативні цінності.

Чільне місце в історіографії проблеми, що розглядається, займають праці М. Поповича [36], В. Ткаченка [37], М. Мариновича [38], О. Реєнта [39], В. Журавського [40], де йдеться про природу нових суспільно-політичних формувань, їх характер, соціальну базу, етапи і тенденції розвитку, розкривається сутність і принципи їх взаємовідносин, механізми консолідації різних політичних сил в контексті українського національного державотворення. У цьому зв'язку заслуговує особливої уваги докторське дослідження К. Богомаза “Громадсько-політичні рухи і партії в Україні у другій половині 80-х – на початку 90-х рр.” та опубліковані праці з цієї винятково актуальної проблеми [41]. У дисертації, а також низці праць автор ґрунтовно розглядає питання багатопартійності в Україні, перетворення в суспільно-політичному житті, діяльність громадсько-політичних рухів і партій за економічну незалежність України, а також роль громадських об'єднань у формуванні національної свідомості й політичної культури народу республіки. Важливо зазначити, що вивчення питань дотичних до теми, дає підстави для висновку, що виникнення НРУ було пов'язане з комплексом політичних, соціально-економічних та ідеологічних причин. Принциповим серед них, з одного боку, є сам процес демократичних перетворень, який зняв як в політичному, так і певною мірою у правовому розумінні відповідні заборони та обмеження на вільнодумство, що спричинило виникнення реального політичного плюралізму. З другого боку, труднощі, суперечності й помилки в проведенні реформ, формування в суспільстві свідомості рішучого заперечення однопартійної системи як неспроможної вплинути на подолання всевладної бюрократії партійних і радянських органів. Своєрідним прискорювачем розвитку суспільно-політичних рухів і партій у багатопартійній

системі було пробудження національної самосвідомості, прагнення народу України до суверенітету і незалежності.

Значне місце в історіографії проблеми займають опубліковані матеріали республіканських наукових і науково-практичних семінарів та конференцій, де представлені різні точки зору істориків, політологів, філософів, економістів, а також політичних лідерів, громадсько-політичних і державних діячів з питань виникнення суспільно-політичних рухів і партій, в тому числі й Народного Руху України, та визначення його ролі у становленні багатопартійності в умовах реформування політичної системи [42]. Їх аналіз показує, що при всіх відмінностях поглядів учених, працівників-практиків на проблему місця і ролі НРУ, інших політичних партій, громадянських рухів у здійсненні демократичних реформ в Україні, вони єдині в тому, що спільним завданням усіх політичних сил, які відстоюють ідею незалежності Української держави, є пошук шляхів виходу з економічної кризи і зміцнення національної державності.

Заслужують уваги матеріали “круглого столу” суспільствознавців України, що відбувся за ініціативою Інституту національних відносин і політології НАН України, Інституту держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Української асоціації політологів та журналу “Політика і час”, на якому було обговорено наукову проблему “Основні політичні структури: механізми їх становлення та розвитку в Україні”, в якій чітко окреслювалось два напрями: 1. Передумови і шляхи створення демократичної державності в Україні. 2. Партії та громадські рухи: формування багатопартійності. Вчені-суспільствознавці особливо наголошували на важливості методологічних підходів до дослідження становлення нових суспільно-політичних рухів і партій [43].

Однією з перших публікацій стосовно проблем виникнення і становлення Народного Руху України була невеличка за обсягом, але важлива за змістом монографічна праця О. Гараня “Від створення Руху до багатопартійності” [44], яка побачила світ у 1992 р. Як зароджувався Рух? Які основні тенденції у його політиці? Як закладалися підвалини багатопартійної системи в Україні? Над цими питаннями української ще недавньої історії розмірковував О. В. Гарань, автор – історик-політолог, один з учасників перших київських політичних об’єднань. Висловлені думки знайшли продовження в наступній його праці “Убити дракона (3 історії Руху та нових партій України)” [45]. Тут О. Гарань прослідковує основні етапи становлення й розвитку українського національного руху в кінці 1980-х – на початку 1990-х років на тлі суспільних змін у СРСР. Проаналізувавши динаміку його зростання, ступінь впливу на суспільну свідомість і порівнявши з аналогічними рухами в прибалтійських республіках, автор прийшов до висновку, що “внесок Руху, а також нових політичних партій у здобуття Україною незалежності, боротьбу за демократію є незаперечним” [45, с. 191]. Важливо підкреслити, що автор висвітлює зародження Руху, етапи діяльності та основні тенденції в його політиці у практичній площині формування політичного спектру України кінця 80-х – початку 90-х рр. минулого століття. У книзі О. Гараня зібрано і проаналізовано великий фактичний матеріал, однак, у ній практично відсутній, на жаль, історіографічний аналіз проблеми, автор робить “глухі” посилання без зазначення авторів і назв праць, і назагал ця праця, як зазначає він сам “не є суто науковим дослідженням” [45, с. 8]. Це “скоріше, нариси, часом штрихи до подій, очевидцем яких був автор, а в деяких брав і безпосередню участь” [45, с. 8], простежується в ній “києвоцентричність” викладу подій. Як у попередній, так і у цій праці автор не використав матеріали фондів архівів України. Однак висловлені деякі думки і недоліки щодо вищезазначеної роботи О. Гараня не применшують її загальної позитивної оцінки. Вона є однією з перших, де досліджується історія Руху, вносить вагомий вклад у розробку важливих й актуальних питань історії української суспільно-політичної думки на початку 90-х років ХХ ст. та є помітним явищем у вітчизняній історіографії.

Історія Народного Руху України стала предметом спеціального дослідження В. Ковтуна [46], в якому зібрано і використано значний фактичний матеріал, проте, відсутній науковий апарат; праця відбиває погляди однієї із течій в Русі – І. Драча і М. Гориня, спрямовуючи, в

основному, вістря полеміки проти В. Чорновола, і, на наш погляд, скоріше відноситься до публіцистичних видань. У контексті наукової проблеми цінною є монографія Г. Гончарука “Народний Рух України: історія” [47], де здійснено першу спробу комплексного вивчення НРУ, простежено основні етапи створення та розвитку організації, її організаційного зміцнення. Особливу цінність становлять роздуми автора над питаннями нереалізованості рухівської ідеї у всеукраїнському масштабі, що з певною обережністю можна екстраполювати на весь національний рух у цілому. Водночас впадає у вічі категоричність висновків, акцентція на політичній діяльності Руху, певна ідеалізація предмета дослідження. Набув поширення регіональний аспект діяльності Народного Руху України. Так, М. Тиский розглядає у своїй праці історію виникнення Руху на Волині [48], М. Голубець досліджує питання НРУ на Львівщині, у перший рік його становлення [49], Б. Степанишин вивчає історію Народного Руху на Рівненщині в контексті діяльності інших громадських об’єднань, зокрема “Просвіти”, за національне відродження [50]. Етапи становлення Народного Руху України на Збаражчині розглянуто у двох книгах, зокрема, у 1-й – під назвою “Народний Рух на Збаражчині. Історія зародження і становлення” [51] та в 2-й – “Народний Рух України на Збаражчині. Шляхи утвердження” [52]. В них висвітлено історію створення та розбудови в Україні, і, зокрема, на Збаражчині (Тернопільська обл.) першої легальної громадсько-політичної організації, яка ще в часи одноосібного правління КПРС відкрито проголосила прагнення вибороти Самостійну демократичну Україну, тобто виконати основне програмне завдання ідеології українського націоналізму. На основі документів і фактів простежено боротьбу НРУ в цьому регіоні за національно-державне відродження. Здебільшого у цих працях переважає описовість, простий перелік подій та публіцистичний характер викладу матеріалу.

Певне місце в українській історіографії займає цикл праць з національного питання. Національні аспекти НРУ проаналізовано у кандидатській дисертації О. Шановської на тему: “Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989–1996 рр.)” [53] та в цілому ряді праць [54]. Авторка фактологічно довела створення Народного Руху України за перебудову як організації національного відродження в Україні, показала консолідацію національно-свідомих сил навколо Руху в умовах горбачовської “перебудови”. Завдяки застосуванню новітньої методології вона простежує еволюцію ідеологічної позиції Руху. У площині взаємин українців і неукраїнців, міжнаціонального життя в Україні досліджує історію Ради Національностей Народного Руху України в 1989–1993 рр. в політичному ракурсі О. Бураковський [55]. У своїх працях [56] О. Бураковський висвітлює історію РН НРУ, її роль в сучасних державотворчих процесах, динаміку міжнаціональних відносин до і після 1 грудня 1991 р. На основі вивчення масиву архівних документів Ради Національностей НРУ, він простежує основні положення її програм, позиції лідерів Руху та оцінки соціально-політичних і міжнаціональних подій на різних етапах у період 1989–1993 рр., аналізує проблеми існування, роботи і взаємодії Ради Національностей як з НРУ, так і з представниками національно-культурних товариств різних етнічних груп населення. Значний фактичний матеріал цих робіт відкриває можливість для проведення подальших досліджень, поглиблення їх і узагальнення. Праці О. Бураковського є значним історіографічним здобутком із зазначеної тематики. Окремі аспекти аналізованої проблеми розглядаються у ряді дисертаційних робіт, крім праць О. Бураковського та О. Шановської, у В. Кулика, О. Слободяна, Л. Панасюка, О. Терзі.

У контексті проблеми заслуговують на увагу матеріали всеукраїнських наукових конференцій з проблем виникнення, становлення Народного Руху України, його ролі в національно-демократичних перетвореннях в Україні. Проблематика НРУ активно обговорювалася на наукових конференціях “Народний Рух України: місце в історії та політиці”, що відбулися у 1994, 1996, 1998, 2000, 2001 рр. на базі кафедри історії та етнографії України Одеського національного політехнічного університету. Зокрема, на конференціях порушувалися такі питання, як історичні причини й витоки Руху, його

державотворча концепція; НРУ як фактор створення багатопартійності в Україні; відтворення національної ідеї в політичній діяльності НРУ; незалежність України – найяскравіший здобуток НРУ; Рух і питання духовного відродження народу України; питання національних меншин і діяльність культурно-національних товариств в Україні; націократичні тенденції в Русі, його погляди на етнонаціональні відносини в Україні та ін. [57]. Фактично було покладено початок наукової дискусії з питань історії та діяльності Народного Руху України. Головними результатами діяльності НРУ науковці визнали те, що Рух став реальною силою, з якою почали рахуватися владні структури України в процесі національного державотворення та її соціально-економічного розвитку. Окремі дослідники вважали за помилку рішення IV-х Зборів НРУ щодо реорганізації його в політичну партію, відзначали надмірну радикалізацію та абсолютизацію Рухом національної ідеї. Глибина піднятих цих та інших питань під час наукових дискусій свідчить про необхідність і правдиве висвітлення історії та діяльності Народного Руху України в національній історіографії.

Створення і діяльність Народного Руху України на етапі боротьби за незалежність, за невеликим винятком, досі ще не стали предметом серйозних наукових досліджень. І далі переважає політологічний аналіз. З-поміж інших вкажемо роботи Г. Касьянова [58], С. Кульчицького [59], Я. Грицака [60], А. Русначенка [61], В. Кафарського [62], Ф. Рудича [63], П. Марусика [64], О. Бойка [65]. Із зазначених праць виділимо дослідження А. Русначенка “Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950-х – початок 1990-х років”, у якому автор слушно зазначає, що, “виникнення незалежної Української держави є результатом перш за все національно-визвольного руху як попередніх десятиліть, так і, особливо, вже безпосередньо останніх літ його розвитку, а також цілого ряду інших соціально-економічних і політичних чинників, що призвели до розпаду СРСР” [61, с. 58]. Сучасний національний Рух постає, з одного боку, спадкоємцем звитяг попередніх поколінь, а з іншого – специфічним проявом перебудовчих змін. У працях А. М. Русначенка з історії робітничого, національно-визвольного руху йде мова про суспільно-політичні сили, які діяли в Україні й призвели до розпаду СРСР. Його роботи містять документи Української Гельсінської спілки, Народного Руху України за перебудову, фактологічний матеріал про створення Руху та його діяльність за здобуття Україною незалежності. Автор апелював до фактологічних даних, які виклав А. М. Русначенко про створення НРУ та хід виборчої кампанії до Верховної Ради та Президента незалежної України, при визначенні ролі НРУ в процесах демократизації суспільно-політичного життя в республіці наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст. Окремі аспекти національного руху розглядає у своїй ґрунтовній праці В. Кафарський “Комунізм і український національно-визвольний рух”, в якій зроблено спробу осмислити ці два феномени в контексті їх взаємодії задля розвитку української національної державності [62]. Однак, надто широкі хронологічні рамки дослідження завадили вченому дати глибокий і всебічний аналіз сучасного національного руху й привели в певній мірі до описовості подій. Модернізаційний контекст національно-демократичного руху помітний у роботі О. Бойка “Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку”, в якій події зазначеного періоду, а разом із ними національно-демократичний рух, розглянуто в контексті радикальних політичних змін в Україні. Критичне відношення дослідника до його успіхів знайшло вияв у висновках про те, що “Політично самостійною Україна стала несподівано, практично внаслідок своєїрідної “закономірної випадковості”, пов’язаною більшою мірою із зовнішнім чинником – невдалим серпневим путчем ортодоксальної частини номенклатури колишнього СРСР, а не з внутрішніми політичними процесами – національно-визвольними змаганнями української політичної контреліти” [65, с. 261]. Ці думки знайшли вираз в інших роботах О. Бойка – “Історія України у ХХ столітті: 20-ті – 90-ті роки” [66], “Історія України” [67], “Україна 1991–1995: тіні минулого чи контури майбутнього” [68] та в окремих статтях у наукових виданнях.

Думки щодо Народного Руху України, інших громадсько-політичних об'єднань, механізмів багатопартійності й політичної опозиції в Україні викладені в інших сучасних дослідженнях [69]. Процесу формування НРУ, деяких суспільно-політичних рухів і партій присвячені статті С. Грабовського і Л. Шкляра [70], Б. Харахаша [71], С. Тойми [72], С. Кульчицького [73]. Історичні аспекти новітньої політичної історії України, багатопартійності та створення політичної опозиції, ролі НРУ в суспільно-політичному житті України подав В. М. Литвин [74]. Разом з відтворенням протиборства політичних сил він спрогнозував кредо та соціальну базу нових партій праворадикальної орієнтації, Народного Руху України та інших новітніх політичних структур. Цінність його праці у контексті означеної проблеми обумовлена фактологічним викладенням процесів і подій із залученням маловідомих архівних даних. Він вважає НРУ за доволі радикальну суспільно-політичну організацію, котра спирається у своїй діяльності на широкі та різноманітні політичні сили в країні у боротьбі за незалежність, вплив на зміну світогляду громадян України. Питання формування нового політичного спектра України розглядається також в його книзі: “Украина: политика, политики, власть (на фоне политического портрета Леонида Кравчука)” [75]. Цінність цієї праці полягає в тому, що вона написана на основі архівних матеріалів та власних спостережень автора за кулуарами української політики.

Безпосередньо про історію Руху, його лідерів, хвилю національно-державного відродження в Україні в кінці 80-х – на початку 90-х років XX століття йдеться в опублікованих працях Т. Батенка, Ю. Данилюка, О. Бажана, Т. Нетудихати, О. Мусієнка [76]. Висвітленню громадсько-політичної діяльності В. Чорновола в контексті процесу українського націотворення 1960-х – 1990-х років присвячена аналітична стаття Я. Секо і автора даного дослідження [77].

Уже в роки незалежності темі національного руху та проблем, пов'язаних з ним, зокрема історії створення та ролі НРУ у національно-політичних процесах в Україні, присвячена низка академічних досліджень. Крім уже вищезазначених дисертацій К. Богомаза, О. Бураковського, О. Шановської, тут відзначимо успішно захищені докторські дисертації В. Литвина [78], А. Русначенка [79], О. Гараня [80], та кандидатські дисертації І. Кривдіної [81], В. Кулика [82], В. Марчука [83], О. Пилипенка [84], Л. Савченка [85], Я. Секо [86]. Багато з цих академічних робіт знайшли продовження на сторінках монографічних досліджень, фахових наукових видань. На відміну від них, у даній статті застосовано комплексний підхід до висвітлення історичних передумов і витоків Народного Руху України, його інституалізації, всебічно проаналізовано програмні та ідеологічні засади Руху як масової громадсько-політичної організації, його багатоаспектної діяльності по піднесенню національної свідомості народу України як основної умови боротьби за її політичну незалежність і суверенітет. Значну увагу приділено гармонізації міжнародних відносин, що дозволить глибше дослідити передумови постання незалежної Української держави. Цим питанням присвячено ряд наукових праць автора даної наукової статті [87].

Окремі аспекти досліджуваної проблеми розглядаються в ряді видань зарубіжних авторів, частина яких вийшла на початку 1990-х років [88]. Проблеми Народного Руху України, діяльності політичної опозиції періоду “перебудови” і надалі продовжують привертати увагу дослідників, хоча в зарубіжній історіографії безпосередньо історія Руху ще не стала предметом спеціального дослідження. Важливо зазначити, що зарубіжні українознавці, котрі аналізували проблеми національно-демократичного руху, часто обстоювали збалансованіші погляди, ніж частина вітчизняних дослідників й особливо публіцистів, які обіймали в період “перебудови” радикальні позиції зліва або справа [89, с. 271]. Деякі суспільно-політичні події 1989–1991 рр., хроніку українського національно-демократичного руху і боротьбу за національну ідею відображено у праці Д. Квітковського [88]. Для більшості західних дослідників властива підвищена увага до питань формування і діяльності політичної опозиції в Україні в період “перебудови” та здобуття незалежності, а також до становлення розвинутої багатопартійної системи, що поєднувала риси атомізованого й поляризованого політичного плюралізму [90]. Розгляд Руху здійснюється в

контексті проблем, пов'язаних із розпадом СРСР [91]. Зарубіжні дослідження проблем національно-демократичного руху, в тому числі Народного Руху України не вирізняються послідовністю та систематичністю. Втім, погляд зі сторони завжди є корисним, адже дозволяє уникати однобічності, яка неминуче виникає з огляду на національну належність істориків.

Проведений аналіз праць як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників показує недостатність вивчення історії виникнення і діяльності Народного Руху України в контексті українського національно-державного відродження кінця 80-х – початку 90-х років ХХ століття. Створення і діяльність НРУ на етапі боротьби за незалежність, за невеликим винятком досі не стала предметом серйозних наукових досліджень. До того ж переважна частина історичних робіт з досліджуваної проблеми має політичний характер. Беззаперечними здобутками вітчизняної історіографії з даного питання є нагромадження значної кількості емпіричного матеріалу, що дозволяє відновити перебіг подій у процесі боротьби суспільно-політичних рухів і партій за незалежність й показу факторів, котрі сприяли проголошенню суверенітету Української держави. Проте у працях переважає публіцистичний і описовий підхід до викладу матеріалу, домінують пріоритети накопичення фактажу над концептуальним осмисленням подій, спостерігається неузгодженість наукової термінології, залишаються прогалини у вивченні НРУ 1989–1991 рр., ще й досі не узгоджено його внутрішньої структури. Аналізуючи сучасний стан розвитку української історіографії проблеми, мусимо визнати, що наукова історія Руху ще не знайшла комплексного спеціального висвітлення. Немає праць, у яких би цілісно було дано узагальнену характеристику виникнення і діяльності НРУ як громадсько-політичної організації в контексті українського національно-державного відродження, визначено основні закономірності та особливості його становлення і впливу на національно-політичні процеси в українському суспільстві. Тим більше, незважаючи на те, що в роботах українських і зарубіжних істориків з цієї проблематики на різних етапах вітчизняної й зарубіжної історіографії міститься значний фактичний матеріал про НРУ, ще й дотепер багато аспектів цієї проблеми носять дискусійний характер, відчувається її заполітизація, а вони залишаються невивченими. Загалом, розгляд даної проблеми в Україні на сьогоднішній день вийшов поза початкову стадію, становить значну кількість досліджень та критичних матеріалів, у яких висвітлюється історія Народного Руху України.

Щодо джерел, вони різноманітні за своїм походженням, інформаційною насиченістю, ступенем достовірності, загальною спрямованістю, відображають етап створення та багатогранної діяльності Народного Руху України в контексті українського національно-державного відродження в 1989–1992 рр. й відповідають авторській концепції та методологічним принципам і методам опрацювання теми. Зважаючи на достатню кількість нагромаджених матеріалів для скрупульозного відтворення картини суспільно-політичного життя періоду боротьби за незалежність, головним завданням дослідників стає тлумачення відомих фактів, їх систематизація та створення синтетичної концепції впливу НРУ на суспільно-політичні процеси в Україні на етапі боротьби за її незалежність.

Розкриттю теми означеної проблеми слугують різноманітні за походженням, змістом, значимістю та характером історичні джерела, які можна поділити на дві групи. До першої відносимо неопубліковані документи і матеріали центральних та обласних архівів, а до другої – опубліковані матеріали: збірники документів, протоколи та стенограми засідань Центрального Проводу і Секретаріату НРУ, Ради Національностей НРУ, матеріали стенографічних звітів Великих Зборів (з'їздів) НРУ – найвищого органу НРУ, ухвали, заяви, звернення з різних питань Великої Ради НРУ, листи голів Секретаріату НРУ до керівників крайових організацій, листівки-звернення та пропозиції крайових і районних організацій Руху, а також різноманітні заяви НРУ до Верховної Ради та Ради Міністрів України з питань державного, суспільно-політичного життя, прийнятих до розгляду Всеукраїнськими зборами, інші документи, які являють цінність в контексті проблеми. До цієї групи джерел відносимо матеріали центральної і місцевої преси та періодичних видань, насамперед, друкованих

органів НРУ, статистичні збірники, а також спеціальну вітчизняну і зарубіжну літературу та мемуарну спадщину, джерела індивідуального походження (автобіографії, заяви, інтерв'ю, спогади провідників і рядових членів Руху). При цьому враховуємо той факт, що в досліджуваний період Україна входила до складу колишнього СРСР, тому слід використовувати документальні матеріали як у масштабах республіки, так і загальносоюзного характеру.

Основну групу джерел становлять документи і матеріали, які автор вперше вводить в широкий науковий обіг. Вони зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центрального Проводу НРУ, де поруч з документами Центрального Проводу знаходяться документи крайових і районних організацій Руху. Вони містять ухвали, заяви, звернення Великої Ради НРУ, протоколи засідань Центрального Проводу. Матеріали цієї групи джерел зберігаються також у Державних архівах Львівської, Київської, Чернівецької, Рівненської, Донецької та Тернопільської областей (далі, відповідно, ДАЛО, ДАКО, ДАЧО, ДАРО, ДАДО, ДАТО), у рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України (далі – ЛНБ НАН України ім. В. Стефаника) та Інституті рукописів Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. Певний інтерес у дослідженні теми відіграють матеріали рукописних відділів інших центральних і обласних бібліотек, особливо бібліотек державних обласних архівів і музеїв. Під описом №32 в першому фонді ЦДАГО України, який називається “Центральний комітет Комуністичної партії України”, збереглися документи з питань ідеологічної роботи, науки, освіти, культури, зокрема: записки, довідки, інформації, листи, телеграми, резолюції, рішення ЦК Компартії України до ЦК КПРС, відділів ЦК КПУ, партійних, радянських органів, міністерств, відомств, наукових установ, громадсько-політичних організацій, до НРУ, української інтелігенції щодо питань створення та діяльності об'єднань, мітингів і зборів громадськості [92], створення перешкод у діяльності Народного Руху України, заборону мітингів і демонстрацій [93], ставлення до утворення і діяльності Руху, реагування на установчий з'їзд НРУ [94], вдосконалення міжнаціональних відносин в СРСР, проекту платформи КПРС “Національна політика партії в сучасних умовах”, роботи з національними меншинами в ряді областей, реагування населення УРСР на Заяву ЦК КПРС про стан в республіках Радянської Прибалтики [95], роботи других Всеукраїнських зборів НРУ [96], створення підрозділів парткомів з проблем міжнаціональних відносин, повернення кримських татар [97], з приводу політичних акцій НРУ [98].

Особливе місце займають документи першого опису фонду №270 ЦДАГО України, який називається “Громадське об'єднання – Народний Рух України” [99]. У ньому вміщені документи і матеріали щодо проекту програми НРУ, його установчого з'їзду, а також 45 справ про листи трудових колективів, окремих громадян, які надійшли до редакції газети “Літературна Україна” про підтримку проекту програми НРУ за перебудову з усіх областей України; 15 справ з листами про підтримку Руху. Листи містять також негативні відгуки трудових колективів і окремих громадян на проект програми, негативні оцінки діяльності Руху. Документи і матеріали фондів 1, 270 ЦДАГО України роблять можливим простежити ставлення влади, Компартії до НРУ, основні етапи становлення рухівської організації, а також конкретні заходи протидії діяльності Руху компартійними органами в 1989–1991 рр.

В архіві Центрального Проводу Руху у папках “Документи НРУ” та “Ухвали Центрального Проводу Руху” знаходяться такі матеріали: ухвали, заяви, звернення Великої Ради НРУ, протоколи засідань Центрального Проводу, Секретаріату і Ради Національностей НРУ, листи, листівки-звернення та пропозиції місцевим рухівським організаціям. Зазначені документи дають уявлення про динаміку рухівських процесів по всій Україні, свідчать про роль і авторитет Руху, відбивають різні напрями його діяльності в контексті проблеми.

Документи і матеріали архівних сховищ крайових організацій НРУ, як правило, ще й досі не систематизовані, не зфондовані, не зшиті і не пронумеровані. Крім того, є документи не підписані й не датовані. Це ускладнює їх використання і введення до наукового обігу,

посилання на них. Матеріали про роботу фракції Народного Руху у Верховній Раді України, на жаль, також ще не систематизовані й не зфондовані, практично залишаються недоступними для їх використання. Зазначимо відсутність в архівах Руху численних документів, які згадуються в засобах масової інформації. Спостерігаються також суперечності трактування одних і тих же подій у різних джерелах. Особливо це стосується різних крайових Рад. За таких обставин виникають певні ускладнення у вираженості оцінок і систематизації різномірних даних для дослідження зазначеної наукової проблеми.

Для всебічного вивчення проблеми, що розглядається, інтерес становить досить широке і різноманітне коло опублікованих документів і матеріалів. Це широкий масив найрізноманітніших письмових документальних джерел (програми, заяви, декларації тощо) з історії створення і діяльності НРУ, виникнення його організаційних структур, що сприйняли ідеї Руху і реалізували їх, про найбільш відомих представників і діячів рухівської організації, їх внесок у творчу спадщину та практичну діяльність Народного Руху України. З точки зору інформаційної значимості для дослідження вагомими є документи і матеріали НРУ, підготовлені його Секретаріатом – опубліковані стенографічні звіти Великих Зборів (з'їздів) НРУ – найвищого органу Руху, Програми і Статуту НРУ [100], звернення, заяви, ухвали Центрального Проводу НРУ, Великої та Малої Рад [101].

Виділимо також матеріали з етнонаціональної проблематики, які репрезентують збірники документів “Народний Рух України: довідник” та “Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник”, до них включено законодавчі акти України, що стосуються регулювання етнонаціональних відносин у 90-х роках ХХ ст. [102]. Необхідно відмітити ґрунтовну працю “Національні відносини в Україні у ХХ ст.: Збірник документів і матеріалів”, що містить багатий матеріал з досліджуваної проблеми [103]. До збірника включено 223 документи, з них понад 100 – архівні джерела фондів ЦДАГО України і Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО). Залучення матеріалів зазначеної праці до дослідження дозволяє простежити історичні передумови і витоки НРУ, інших суспільно-політичних рухів та партій у кінці 80-х – початку 90-х років ХХ ст.

Виокремимо також збірники документів: “Україна в ХХ столітті”, який є своєрідним додатком до підручника “Новітня історія України” під редакцією А. Слюсаренка, “Історія України. Документи і матеріали”, підбірки джерел зроблені авторами підручника “Україна на зламі історичних епох”, А. Русначенком та В. Лизанчуком.

Певне значення для вивчення досліджуваної проблеми мають державні документи і матеріали Компартії України, КПРС про політичне і соціально-економічне становище в українському суспільстві. Важливим джерелом для вивчення окремих питань стали Закони, постанови та Укази, прийняті Верховною Радою України та її Президією, а також з'їздів народних депутатів і сесій Верховної Ради СРСР [104]. У цьому зв'язку використано документи, що розкривають політику партії в національному питанні: це, зокрема – “Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. Нова редакція: прийнята XXVII з'їздом КПРС”, “Матеріали XIX Всесоюзної конференції Коммунистической партии Советского Союза, 28 июня – 1 июля 1988 г.”, “Резолюции XXVIII съезда Коммунистической партии Советского Союза”, “Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України” [105]. Важливе значення для дослідження мають офіційні документи центральних і місцевих органів влади і управління, які подані, крім вищезазначених збірників, у збірці матеріалів з часу серпневого заколоту путчистів 1991 р. [106].

Серед широкого кола джерел треба відзначити матеріали ряду довідникових збірників, присвячених новим партіям та безпосередньо Народному Руху України [107]. Ці видання містять програми і документи новостворених партій і рухів, тим самим дозволяють простежити історію національно-демократичного руху в Україні та розвиток української суспільно-політичної думки наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. Документальним джерелом, в якому знайшли відображення основні напрями діяльності політичних партій, громадських організацій і рухів, в тому числі і НРУ, на Україні, є широкий масив матеріалів

інформаційного характеру, які містять програми, статuti, подають відомості про час організаційного оформлення нових партій та громадських об'єднань, їх чисельність, друковані органи, дані про керівних діячів. Так, у збірнику “Україна багатопартійна” вміщені програмні документи 13 новостворених партій України, які були ухвалені їх установчими з'їздами в кінці 1989 р. і протягом 1990 р. Документи розміщені в хронологічному порядку залежно від часу проведення установчих з'їздів. У додатку даються матеріали, що характеризують організаційне становлення деяких непартійних структур [108]. Тут дуже важливо виділити програмні документи та агітаційно-пропагандистські матеріали НРУ, в яких є різноманітний матеріал, що характеризує становлення новостворених партій в Україні, починаючи з 1988 р., коли виникла ідея створення Руху. Цим питанням також присвячене наукове видання “Багатопартійна Українська держава на початку ХХ ст.: програмні документи перших українських політичних партій” [109], яке насичене значною кількістю важливих документів у контексті проблеми.

Важливою складовою частиною джерельної бази при дослідженні історії НРУ, його місця в суспільно-політичному житті України є також праці теоретиків і натхненників Руху: В. Чорновола, І. Дзюби, І. Драча, Л. Лук'яненка та інших учасників рухівської організації. Безпосередньо про історію Руху, хвилю національно-демократичного руху й духовного відродження в Україні в кінці 80-х – на початку 90-х років ХХ ст. йдеться в опублікованих статтях, авторами яких є учасники подій та колишні лідери Народного Руху України: В. Чорновіл, М. Поровський, М. Горинь, І. Драч, О. Гарань, О. Бураковський [110]. Без глибокого ставлення до їх міркувань, оцінок, висновків і роздумів вивчення проблеми було б значно утрудненим і навряд чи взагалі досяжним завданням. Їх праці насичені інформацією засекреченою та недоступною для широкого загалу в свій час, маловідомими фактами, непротокольованими деталями офіційних зустрічей, кулуарних розмов.

Серед джерел у дослідженні розглядуваної нами проблеми виключне значення належить пресі та періодичним виданням. За прийнятою в сучасному джерелознавстві класифікацією, преса входить до групи масових джерел. До них відносять і такі різновиди джерел як листівки, прокламації, звернення тощо. Матеріали преси відбивають події громадсько-політичного і культурного життя, які мали місце в Україні у досліджуваній період. Матеріали проекту Програми, Установчого з'їзду НРУ, передвиборчої кампанії 1990–1991 рр. друкувала “Літературна газета”, видавничий орган Спілки письменників України, з 1990 р. центральним друкованим органом НРУ стає “Народна газета”, з 1994 р. – газета “Рада”. З-поміж рухівських видань виділимо незалежну громадсько-політичну газету “Час – Time”, газети осередків НРУ: “Вісник Руху” (секретаріат НРУ), “Вибір” (Київ), “Вільне Поділля” (Вінниця), “Вільне слово” (Закарпаття), “Вісті”, “На сполох!” (Харків), “Віче” (Житомир), “Віче” (Львів), “Волинь”, “Рада” (Рівне), “Галичина” (Івано-Франківськ), “Громада” (Чернігів), “Демократичний вибір” (Одеса), “Думка” (Кіровоград), “За київським часом” (Київ), “Народна справа” (Луцьк), “Оглядач”, “Тернове поле” (Тернопіль), “Рух” (Запоріжжя) та ін. В 1991 р. Рух видавав 46 часописів. Матеріали цих видань становлять значний інтерес, оскільки вони допомагають реконструювати діяльність національно-демократичних організацій та об'єднань із середини, визначити їх цілі, завдання, методи, шляхи співробітництва між ними, проаналізувати проведену роботу тощо. Публікації газет осередків Руху досить важливі для оцінки еволюції тактики Руху, його цілей за досліджувані роки – від підтримки перебудови до підтримки курсу на незалежність України. Інтерес складає періодика інших національних партій України, матеріали періодичних видань, зокрема журналів “Розбудова держави”, “Віче”, “Сучасність”, “Нова політика”, “Політика і час”, “Політична думка”, “Український історичний журнал” та ін.

При вивченні проблеми заслуговують на увагу праці загального характеру та видання, що висвітлюють історію України, спогади, листи і щоденники визначних діячів та учасників національно-демократичного руху, спеціальні роботи істориків, політологів, соціологів тощо, в яких аналізується історія створення і становлення НРУ, його багатоаспектної діяльності у суспільно-політичних процесах в Україні наприкінці 80-х – на початку 90-х

років минулого століття. Проведений джерелознавчий аналіз досліджуваної проблеми свідчить, що у процесі дальшого вивчення історії НРУ, його ролі у національно-політичному житті України важливого значення набувають питання джерелознавчої бази, виявлення нових матеріалів, їх узагальнення, уточнення й розширення видової структури, вдосконалення вивчення масових джерел, утворення в архівах і бібліотеках, особливо місцевого характеру, відповідного науково-довідкового апарату фондів, систематизація матеріалів архівів, де зберігаються численні історичні матеріали й документи, що містять відомості про Народний Рух України. Означена тема потребує всебічного, а не фрагментарного дослідження. Велика кількість, різноманітність, змістовність удоступненого нині документального матеріалу, а також свобода творчого пошуку дозволяють вдатися до поглибленого розгляду зазначеної проблематики.

Список використаних джерел

1. Чорновіл В. Пульс української незалежності: Колонка редактора / Вступ. стаття та післямова Леся Танюка – К.: Либідь, 2000. – 624 с. 2. Лук'яненко Л. Вірю в Бога і Україну. – К.: Пам'ятки України, 1991. – 319 с. 3. Мартинюк І. Чи стане “Народний Рух...” всенародним? // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 10. – С. 60–61. 4. Філенко В. Суверенітет України. Хто і як його прагне // Голос України. – 1991. – 15 березня. – С. 3. 5. Плачинда С. Україна в небезпеці. – Аделаїда – Сідней, 1991. – 79 с. 6. Киричук Ж. Нарис УГС – УРП (част. 1) // Республіканець. – 1991. – № 2. – С. 80–95. 7. Слюсаренко А. Г., Томенко М. В. Нові політичні партії. – К.: Знання, 1990. – 48 с. 8. Сучасні політичні партії та рухи на Україні. – К., 1991. – 117 с. 9. Забужко О. С. Філософія української ідеї та європейський контекст. Франківський період. – К.: Наукова думка, 1992. – 247 с. 10. Потульницький В. А. Історія української політології. – К.: Либідь, 1992. – 317 с. 11. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали / Упорядкували Т. Гунчак і Р. Сольчаник. – Мюнхен: Сучасність, 1983. – Т. 1–3. 12. Калакура Я. Національно-державне відродження українського народу. – К.: Укрвизполіграф, 1992; Курас І. Етнополітологія: запити життя і відповіді вчених // Політика і час. – 1992. – № 3. – С. 62; Нариси з історії українського національного руху / Відп. ред. В. Г. Сарбей. – К., 1994 та ін. 13. Римаренко Ю. І. Національний розвій України: проблеми і перспективи. – К.: Юрінком. – 1995. – 272 с. 14. Етнополітичний розвиток України: досвід, проблеми, перспективи / І. Курас, Л. Нагорна, В. Євтух та ін. – Ін-т нац. відносин і політології НАН України. – К., 1997. – 211 с. 15. Наулко В. І. Хто і відколи живе в Україні. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 80 с. 16. Євтух В. Б. Про національну ідею, етнічні меншини, міграції. – К., 2000. – С. 417. 17. Нагорна Л. П. Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії. – К.: ІП і ЕНД, 1998. – 98 с. 18. Регіональна політика України: концептуальні засади, історія, перспективи / М. І. Панчук та ін. – НАН України, Ін-т нац. відносин і політології. – К., 1995. – 367 с. 19. Кресіна І. О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: етнополітичний аналіз. – К.: Вища школа, 1998. – 391 с. 20. Українська нація: шлях до самовизначення / М. М. Вівчарик та ін. – К.: Вища школа, 2001. – 287 с. 21. Майборода О. М. Етносоціальна політика і перспективи етносоціального розвитку в Україні // Сучасність. – 1995. – № 12. – С. 77–85. 22. Литвин В. М. Сучасні політичні блоки та об'єднання на Україні // Політика і час. – 1991. – № 4. – С. 58–62; Новітні політичні партії і робітничий рух // Політика і час. – 1991. – № 13. – С. 1–46; Партія як форма політичної організації суспільства // Політика і час. – 1992. – № 1. – С. 52–59; Ліві, праві і центр // Політика і час. – 1992. – № 4. – С. 66–71. 23. Мартинюк І. Чи стане “Народний Рух...” всенародним? // Філософська і соціологічна думка. – 1989. – № 10. – С. 60–61. 24. Драч І. Народ і партія єдині? // Вітчизна. – 1991. – № 7. – С. 129–136. 25. Рубан В. Довга дорога до себе. Політична думка в Україні 1991 року // Сучасність. – 1992. – № 1. – С. 90–106. 26. Михайлів В. Українська національна партія // Політика і час. – 1992. – № 2. – С. 65–68. 27. Головаха Є. Партія очима виборців // Сучасність. – 1992. – № 7. – С. 67–72. 28. Базовкін Є. Шляхи становлення, форми прояву багатопартійності // Політика і час. – 1991. – № 10. – С. 40–46. 29. Камінський А. На перехідному етапі. “Гласність”, “перебудова” і “демократизація” на Україні. – Мюнхен, 1990. – 624 с. 30. Прокоп М. Напередодні незалежної України: спостереження і висновки / Б-ка українознавства. – Т. 62. – Нью-Йорк, 1993. – 646 с. 31. От политического монизма к реальному плюрализму: материалы “круглого стола” // Политическое самообразование. – 1989. – № 15. – С. 15–22; Выдрин Д. М. Многопартийность: “за и против” // Соц. политические науки. – 1990. – № 9. – С. 71–76; Кузин О. С. Неформалы: кто есть кто? – М.: Мысль, – 1990. – 327 с. 32. Астахова Е. В. Становление новопартийности в СССР: некоторые аспекты. – Харьков: Облполиграфиздат, 1991. – 347 с. 33. Литвин В. Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 495 с. 34. Пушкарьев Б. Что придет на смену // Посев: Общественно-политический журнал. – 1990. – № 3. – С. 48–63; Прокоп М. На шляху до державної самостійності // Сучасність. – 1990. – № 8. – С. 66–69; Лукинов Ю. “Куди піде рухівський тризуб”? // Сучасність. – 1992. – № 5. – С. 100–107. 35. Рубан В. Довга дорога до себе // Сучасність. – 1992. – № 1. – С. 90–106. 36. Попович М. В. Національна культура і культура нації. – К., 1991. – 217 с. 37. Ткаченко В. М. Україна і Росія: проблеми національного самовизначення. – К., 1993. 38. Мариневич М. Ф. Україна: дорога через пустелю. – Харків, 1993. – 197 с. 39. Ткаченко В. М., Ресент О. П. Україна: на межі цивілізації. – К., 1995. – 317 с. 40. Журавський В. С. Україна політична: переступити через прірву. – К., 1995. – 247 с. 41. Богомаз К. Ю. Політичні партії і громадські організації на Україні (друга половина 80-х – на початок

90-х років ХХ ст.). – К.: Укрвизполіграф, 1992. – 142 с.; *Багатопартійність* в Україні: проблеми становлення і основні етапи розвитку. Деп. в УкрІНТЕІ, 27.07.92, №1152 – УК 92. – 40 с. та ін. 42. *Современный этап политической реформы на Украине: теоретические и практические проблемы*: Тез. докл. и научн. сообщений респ. конф., 17 – 19 окт. 1991. – Одесса, 1991; *Политические партии*: история, теория и современность: Тез. докл. респ. научн. – практ. конф., май 1991. – Донецк, 1991 та ін. 43. *Шляхи до демократичної державності* // Політика і час. – 1992. – № 6. – С. 16–24. 44. *Гарань О. В.* Від створення Руху до багатопартійності. – К.: Знання, 1992. – 48 с. 45. *Гарань О. В.* Убити дракона (3 історії Руху та нових партій України). – К.: Либідь, 1993. – 200 с. 46. *Ковтун В.* Історія Народного Руху України. – К., 1995. – 382 с. 47. *Гончарук Г.* Народний Рух України: Історія. – Одеса: Астропринт, 1997. – 378 с. 48. *Тиский М.* Історія виникнення Народного Руху на Волині. – Луцьк: Ініціал, 2001. – 256 с. 49. *Голубець М.* Народний Рух України: Львівщина. Рік перший. – Львів: ПОЛЛІ, 1998. – 236 с. 50. *Степанішин Б.* Четвертий ренесанс України. Вислід боротьби “Просвіти”, Народного Руху України за національне відродження 1988–1998 рр. – Рівне: Б.в., 1999. – 236 с. 51. *Народний Рух України на Збаражчині*. Історія зародження і становлення. Кн. перша. – Тернопіль: Лілея, 1997. – 216 с. 52. *Народний Рух України на Збаражчині*. Шляхи утвердження. Кн. 2. – Тернопіль: Лілея, 1997. – 164 с. 53. *Шановська О. А.* Діяльність Народного Руху України з розробки національної програми та практичного втілення її в процесі державотворення (1989–1996 рр.): Дис... канд. історичних наук 07.00.01. – Одеса, 2003. – 181 с. 54. *Шановська О. А.* Хвиля національного відродження в Україні (1988 – липень 1990) // Труды Одесского политехнического университета. – Вып. 2 (8). – 1999. – С. 298–301; *Еволюція проукраїнських поглядів громадян України у підтримці ідеї незалежної держави* (липень 1990 – грудень 1991) // Труды Одесского политехнического университета. – Вып. 1 (10). – 2000. – С. 316 – 319. 55. *Бураковський О. З.* Історія Ради Національностей Народного Руху України 1989–1993 рр. Політологічний аналіз: Дис... канд. політологічних наук: 23.00.02. – К., 1998. – 193 с. 56. *Бураковський О. З.* Рада Національностей Народного Руху України (1989–1999). – Едмонтон – Альберта: Канадійський ін-т українських студій, Альбертський університет, 1995. – 160 с.; *Рада Національностей та міжнаціональні стосунки в Україні* // Сучасність. – 1991. – Ч. 1. – С. 56 – 61. 57. *Народний Рух України: місце в історії та політиці* / Тези док. Першої Всеукр. наук. конф. (14–16 вересня 1994 р., м. Одеса). – К., 1994. – 96 с.; *Народний Рух України: місце в історії та політиці* / Матеріали другої Всеукр. наук. конф. (11–12 вересня 1996 р., Одеса). – Одеса, 1996. – 56 с.; *Народний Рух України: місце в історії та політиці* / Матеріали третьої Всеукр. наук. конф. (10–11 вересня 1998 р., м. Одеса). – Одеса, 1998. – 72 с.; *Народний Рух України: місце в історії та політиці* / Матеріали четвертої Всеукр. наук. конф. (14–15 вересня 2000 р., м. Одеса). – Одеса, 2000. – 152 с.; *Народний Рух України – матеріали п'ятої (позачергової) Всеукр. наук. конф.* (14 – 15 вересня 2001р., м. Одеса). – Одеса, 2001. – 204 с. 58. *Касьянов Г.* Теорії нації та націоналізму. – К.: Либідь, 1999. – 352 с. 59. *Кульчицький С.* Історичне місце української радянської державності – К.: Альтернативи, 2002. – 63 с. 60. *Грицак Я.* Нарис історії України: формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К.: Генеза, 2000. – 360 с. 61. *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні: середина 1950 – початок 1990-х років. – К.: Вид-во ім. Олени Теліги, 1998. – 720 с.; *Пробудження, робітничий рух на Україні 1989–1993 рр.* – К.: Києво-Могилянська академія, 1995. – 230 с. 62. *Кафарський В.* Комунізм і український національно-визвольний рух. – Івано-Франківськ: Плай, 2002. – 832 с. 63. *Рудич Ф.* Політична система сучасної України: Особливості становлення, тенденції розвитку. – К.: Парламентське вид-во, 2002. – 352 с. 64. *Марусик П.* А ми тую червону калину підіймемо... Документальне есе, 1989–1999. – Івано-Франківськ: Плай, 1999. – 256 с. 65. *Бойко О.* Україна в 1985–1991 рр.: основні тенденції суспільно-політичного розвитку. – К.: ІП і ЕНД, 2002. – 306 с. 66. *Бойко О.* Історія України у ХХ столітті: 20-ті – 90-ті роки. – Ніжин, 1994. – 284 с. 67. *Бойко О.* Історія України. – К.: Академія, 2000. – 568 с. 68. *Бойко О.* Україна 1991 – 1995 рр.: тіні минулого чи контури майбутнього? – К.: Абрис, 1996. – 208 с. 69. *Бадзьо Ж.* Влада – опозиція – держава в Україні сьогодні. Думки проти течії. – К.: Смолоскип, 1994. – 30 с.; *Калмакан І. К., Бриндак О. Б.* Виникнення та еволюція національної партійної системи в Україні в ХХ столітті. – Одеса: Астропринт, 1997. – 191 с. 70. *Грабовський С., Шкляр Л.* Від поліонії до незалежності держави // Розбудова держави. – 1996. – № 1. – С. 7–12; № 2. – С. 9–14; № 3. – С. 19–21. 71. *Харахаши Б.* НРУ: життєвий цикл // Нова політика. – 1997. – № 4. – С. 17–21. 72. *Тойма С.* Рух: третя спроба вбити клин // Нова генерація. – 1991. – № 2. – С. 6–8. 73. *Кульчицький С.* Хроніка державотворчого процесу. 1992 р. // Історія України. – 2001. – № 11. 74. *Литвин В.* Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К.: Абрис, 1994. – 495 с. 75. *Литвин В.* Украина: политика, политики, власть (На фоне политического портрета Л. Кравчука). – К.: Альтернативи, 1997. – 340 с. 76. *Батенко Т.* “Я повстаю, отже, я існую...”: Політичний портрет І. Геля: Нариси з історії українського руху опору кінця 1950-х – початку 1990-х років. – Львів: НТШ, 1999. – 222 с.; *Батенко Т.* Опозиційна особистість: друга половина ХХ століття: політичний портрет Богдана Гориня. – Львів: Кальварія, 1997. – 350 с.; *Батенко Т.* Свіча Михайла Гориня: Штрихи до портрета. – К.: УРІП, 1995. – 61 с.; *Нетудихата Т. І.* Плакали у січні квіти...: Пам'яті відомого українського політика Олександра Ємця. – К.: МП Леся, 2003. – 253 с.; *Мусієнко О.* Український “Овод” Левко Лук'яненка // Рідна школа. – 1998. – № 9. – С. 31–50; *Данилюк Ю., Бажан О.* Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.). – К.: Рідний край, 2000. – 616 с. 77. *Секо Я., Бондаренко С.* В'ячеслав Чорновіл: постать на тлі доби // Українська історична біографістика: забуте і невідоме / За ред. проф. М. М. Алексієвця. – Част. 1. – Тернопіль: Лілея, 2005. – 352 с. 78. *Литвин В.* Політична арена України: дійові особи та виконавці (Суспільно-політичний розвиток України в другій половині 80-х – першій половині 90-х років): Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1995. – 48 с. 79. *Русначенко А.* Національно-визвольний рух в Україні – середина 1950-х – початку 1990-х років: Автореф. дис... д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. – К., 1999. – 42 с. 80. *Гарань О. В.* Становлення та діяльність політичної опозиції в Україні у 1988–1991 роках: Автореф. дис...

д-ра іст. наук: 07.00.01 / НАН України. Ін-т історії України. – К., 1996 р. – 82 с. 81. *Кривдіна І. Б.* Гельсінський рух і його вплив на національно-політичні процеси в Україні (1976 – поч. 90-х років): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Одес. націонал. ун-т ім. І. Мечнікова. – Одеса, 2001. – 20 с. 82. *Кулик В.* Формування та еволюція української державної ідеї 1986–1991: Автореф. дис... канд. іст. наук: 23.00.01 / НАН України. Ін-т політ. і етнонац. досліджень. – К., 1999. – 20 с. 83. *Марчук В.* Національно-демократичні традиції у демократичному процесі України (друга пол. 1980-х – перша пол. 90-х років): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.05 / НАН України. Ін-т національних відносин і політології. – К., 1996. – 22 с. 84. *Пилипенко О.* Національно-демократичний рух в Україні (друга пол. 80-х – поч. 90-х років XX ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Донецький державний університет. – Донецьк, 1997. – 24 с. 85. *Савченко Л.* Національне самовизначення українців як фактор дезінтеграції СРСР (1985–1991): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Дніпропетровський державний університет. – Дніпропетровськ, 1994. – 17 с. 86. *Секо Я. П.* Національний рух середини 1980-х – початку 1990-х років у контексті відродження Української держави / Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / Чернівецький національний університет. – Чернівці, 2005. – 20 с. 87. *Бондаренко С.* Народний Рух України в контексті українського відродження кінця 80-х – поч. 90-х рр. XX ст. // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Вип. 1. – Тернопіль: ТДПУ, 2004. – С.174–182; *Історичні передумови виникнення Народного Руху України в контексті відродження української державності* // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль. – 2004. – Вип. 2. – С. 104–109. *Виникнення Народного Руху України в контексті відродження української державності кінця 80-х років XX ст.* // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. М. М. Алексієвця. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2005. – Вип.1. – 358 с. та ін. 88. *Квітковський Д.* Боротьба за українську ідею / Збірник публіцистичних творів. Упоряд. і ред. В. Верига. – Детройт – Нью-Йорк – Львів: НТШ, 1993. – 502 с.; *Прокоп М.* Напередодні незалежності України. – Нью-Йорк – Львів: НТШ, 1993. – 502 с.; *Гобсбаум Е.* Вік екстремізму. Коротка історія XX віку (1914–1991). – К.: Альтернативи, 2001. – 448 с.; *Вілсон Е.* Українці: несподівана нація / Пер. з англ. – К.: КІС, 2004. – 552 с.; *Marples D.* Ukraine under Perestroika. Ecologi, economacs and the workers revolt. – Macmillan. – 1991. – 245 p.; *Kuzio T., Wilson A.* Ukraine. Perestroika to Independense. – Edmonton – Toronto, CIUS. – 1994. – 260 p. 89. *Початок діалогу* (про зарубіжне українство без упередженості) // Минуле України: відновлені сторінки. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 265 – 275. 90. *Farmer K.* Ukrainian nationalism in the post – Stalin Era. The Hague, Boston, London. Marminus nijhoff Publishers. – 241 p. 91. *Табачник Г.* Последние хозяева Кремля: за кремлёвскими кулисами. – 2-е изд. – М., Нью-Йорк, 1994. – 512 с.; *Харет Г.* Россия потрясает мир: Вторая русская революция и её воздействие на Запад. – М.: Новости, 1992. – 365 с.; *Маля М.* Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991. – К.: Мегатайт, 2000. – 608 с. 92. *Центральний державний архів громадських об'єднань України* (ЦДАГОУ). – Ф. 1. “Центральний комітет Комуністичної партії України”. – Оп. 32. – Спр. 2555. – 259 арк. 93. *Лист І. Драча В. Івашку* // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2556. – 74 арк. 94. *О новых попытках объединения и организационного оформления сторонников “Народного движения Украины за перестройку” в КГУ* // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2557. – 220 арк. 95. *О совершенствовании работы с политизированными объединениями* // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2558. – 195 арк. 96. *Про другі Всеукраїнські збори НРУ* // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2768. – 218 арк. 97. *Про перший Всесвітній собор духовної України* // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2770. – 166 арк. 98. *Про проведення Всеукраїнської міжпарламентської асамблеї* // ЦДАГОУ. – Ф. 1. – Оп. 32. – Спр. 2861. – 60 арк. 99. *Громадське об'єднання – Народний Рух України 1989* // ЦДАГОУ. – Ф. 270. – Оп. 1. – Спр. 14. – 74 арк. 100. *Народний Рух України за перебудову. Програма. Статут.* – К.: “Смолокип”, 1989. – 40 с.; *Народний Рух України. Всеукраїнські Збори* (2; 1990; Київ) / Документи. – Нью-Йорк, Нью-Джерсі: Пролог, 1991. – 74 с.; *Всеукраїнські Збори Народного Руху України.* (3; 1992) / Стенографічний звіт. – К., 1991. – 351 с.; *Народний Рух України. Великі Збори* (4; 1992) Стенографічний звіт / Ред. Є. Жеребецький, Н. Мурченко. – К., 1993. – 261 с.; *Народний Рух України: Документи і матеріали* / Народний Рух України. Секретаріат. – К.: “Софія”, 1993. – 64 с.; *Народний Рух України: державність, демократія, реформи. Програма. Статут.* – К.: Управління ідеології, агітації та пропаганди Народного Руху України. – К., 1996. – 351 с. 101. *Ухвали, заяви, звернення та інші документи НРУ / Рух – інформцентр.* – Тернопіль, 1992; *Народний Рух України: Документи і матеріали* / Народний Рух України. Секретаріат. – К.: “Софія”, 1993. – 64 с. 102. *Національні процеси в Україні: історія і сучасність. Документи і матеріали. Довідник. У 2-х ч.* / За ред. В. Ф. Панібудьласки. – К.: Вища школа, 1997. – Ч.1. – 583 с.; Ч. II. – 704 с.; *Народний Рух України. Довідник* / Уклали: Д. Кублицький та ін. – К.: Фонд Демократії, 1996. – 420 с. 103. *Національні відносини в Україні у XX ст.: Збірник документів і матеріалів* / НАН України. Ін-т національних відносин і політології / Упоряд.: М. І. Панчук та ін. Редкол.: І. Ф. Курас та ін. – К.: Наукова думка, 1994. – 560 с. 104. *Відомості Верховної Ради України.* – К., 1990 – 1995; *Відомості съездов народных депутатов СССР и Верховного Совета СССР.* – М., 1990 – 1991. 105. *Програма Комуністичної партії Радянського Союзу.* Нова редакція: прийнята XXVII з'їздом КПРС. – К.: Політвидав України, 1986. – 79 с.; *Матеріали XIX Всесоюзної конференції Коммунистической партии Советского Союза,* 28 июня – 1 июля 1988. – М.: Политиздат, 1988. – 160 с.; *Резолюции XXVIII съезда Коммунистической партии Советского Союза.* – М.: Политиздат, 1989. – 255 с.; *Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії України* 19–23 червня 1990. – К.: Політвидав України, 1987. – 133 с. 106. *Хроніка опору. Документи, інші офіційні матеріали, свідчення преси про спробу державного перевороту, вчиненого так званим ГКЧП у середині 1991 року* / Упоряд. Танюк Л. С. – К., 1991. – 197 с. 107. *Слюсаренко А., Томенко М.* Нові політичні партії України: Довідник. – К.: Знання, 1990; *Сучасні*

політичні партії та рухи України: Інформаційно-довідкові матеріали. – К.: Ін-т політ. досліджень, 1991; Яблонський В. М. Сучасні політичні партії: Довідник. – К.: Лексикон, 1996. – 149 с. 108. *Україна багатопартійна*. Програмні документи нових партій. – К.: “Пам’ятки України”, 1991. – 317 с. 109. *Багатопартійна* Українська держава на початку XX ст.: Програмні документи перших українських політичних партій. – К.: Наук.-інформ. підприємство “Пошук”, 1992. – 347 с. 110. *Чорновіл В.* Десять днів, що сколихнули Львів // УТС. – Нью-Йорк, 1989. – (УВЕкспрес, № 8. Видання “Українського вісника”) – Передрук закордонного представництва Української Гельсінської Спілки. – К., Львів, 1989. – С. 4–11; *Чорновіл В.* Ми живемо розкуто і вільно // Літературна Україна. – 1991. – 4 жовтня; *Горинь М.* Два роки незалежності. Що далі? // Розбудова держави. – 1993. – № 8. – С. 6–14; *Гарань О.* Історія Руху: концептуальні та ідеологічні проблеми // Сучасність. – 1994. – № 14. – С. 97–101; *Бураковський О.* Рух, євреї, Україна. Роздуми іногородця // Київ. – 1997. – № 1–2. – С. 93–125 та ін.

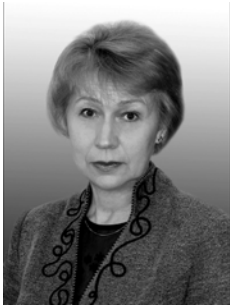
Sergiy Bondarenko

**THE PEOPLE’S MOVEMENT OF UKRAINE AND ITS ROLE IN THE NATIONAL AND
POLITICAL LIFE AT THE END OF THE 1980S – THE BEGINNING OF THE 1990S:
HISTORIOGRAPHY AND SOURCES**

In the article the historiographical review works of the Ukrainian and foreign authors are carried out from history of formation of the People’s Movement of Ukraine and its activity at the end of the 1980s – the beginning of the 1990s, the sources of the noted problem are analysed.

Key words: People’s Movement of Ukraine, national and political life, Historiography, sources.

УДК 94 (438)



Інна Боровська

**ПРОБЛЕМАТИКА ФРАНЦУЗЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
XVIII СТОЛІТТЯ В НОВІТНІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ**

У статті зроблений аналіз основних напрямків дослідження історії Французької революції XVIII ст.

Ключові слова: абсолютизм, історіографія, монархія, монтаньєри, революція, реформи, терор, феодалізм, яacobінізм.

Сучасний стан вивчення революції характеризується багатоплановістю та різнобічністю. В історіографії Французької революції XVIII ст. проявляються ті самі характерні риси, що і в історичній науці в цілому: на зміну політично заідеологізованій історіографії Революції приходить свобода тематичного і методологічного вибору. Час епатажних оцінок Революції та її діячів, якими була переповнена пострадянська публіцистика минув, а єдина і цілісна картина Французької революції не склалась. Узагальнюючі статті тільки починають з'являтися, а монографічні дослідження, в основу яких були б покладені сучасні концепції, практично відсутні. Метою даної статті є спроба висвітлення нових підходів у дослідженні проблематики Французької революції.

Досліджувана тема залишається однією з головних в тематиці наукових досліджень французьких істориків. Багата традиціями, авторитетна марксистська історична школа представлена видатним істориком – дослідником Французької революції Альбертом Собулем (1814–1982). Він займав посаду співголови і генерального секретаря Робесп'єрівського товариства і очолював Інститут Французької революції, а також кафедру в Паризькому університеті. Головна праця А. Собуля “Паризькі санкюлоти під час яacobінської диктатури”. У ній автор розкрив становище і поведінку міських низів, звернувши увагу на ту обставину, що не тільки економічні труднощі, а й вимога обмеження власності об'єднувала під час революції різні категорії народних низів. Тему Революції автор продовжував розробляти у таких своїх працях: “Французька революція”, “Короткий нарис історії Французької революції”, “Перша республіка”, “Цивілізація і Французька революція”, “Портрети революціонерів”, “Спалення феодальних актів”, “Що таке революція”. У них автор аналізує позитивні й негативні сторони революції, акцентуючи увагу на боротьбі народних мас [1, с. 46]. Підсумком піввікового наукового доробку А. Собуля стала трьохтомна монографія “Цивілізація та французьке суспільство” (Париж, 1970–1984), останній том якої вийшов вже після смерті академіка і був присвячений наполеонівській імперії. Ключовими томами дослідження є перший (“Криза старого режиму”) та другий (“Французька революція”). Згідно концепції А. Собуля, Революція поклала край кризовому століттю й була єдиним виходом з ситуації кризи, відтак стала якісним проривом до нового світу. Вона була наслідком боротьби класів, і тому її причини лежали у сфері виробничих відносин. Метою революції були глибокі соціальні перетворення, висловлені у прагненнях селянських мас і міських низів [2, с. 70].

Наступником А. Собуля на посадах завідувача кафедри та керівника Інституту Історії Французької революції став Мішель Вовель. В 1980 р. побачив світ збірник його статей “Місто і село у XVIII ст.”, у якому на великому фактичному матеріалі на прикладі округу Босі і його адміністративного центру Шартра, розглядається складна проблема взаємовідносин міста і села в демографічному та соціально-економічному аспектах. Найбільш значна проблема, над якою працював М. Вовель – масова свідомість в роки Революції. Зокрема, в дослідженні “Релігія і революція: дехристиянізація II-го року” науковець зазначає, що зміни у масовій свідомості XVIII ст. – це “прискорювач еволюції тривалого часу”, а дехристиянізація II-го року є одним з важливих поворотів у колективних

настроях у Франції наприкінці часу Просвітництва”. Значний інтерес викликає монографія Вовеля “Революційний момент”, присвячена проблемі масової свідомості революційної епохи кінця XVIII ст. Він стверджує, що Французька революція була “однією з перших і найбільш гігантських спроб перемістити і навіть знищити межу між культурною елітою і народною культурою, пропонуючи єдину етичну та естетичну модель”. Стверджуючи, що далеко не всі революційні нововведення виявились довготривалими, Вовель разом з тим підкреслює, що в плані масової свідомості “Революція безумовно залишається ... незворотним поворотом”.

Серед фахівців з історії Французької революції широко відомий професор Руанського університету Клод Мазорік. У роботі “Якобінізм і революція” автор виникнення ідеології і практики якобінізму відносить до 1789 р. Поняття “якобінізм” вживає для того, щоб підкреслити властивий Французькій революції радикалізм. В 1985 р. Мазорік взяв участь у роботі наукового колоквиуму “Опір революції”, який відбувся у м. Ренн (Бретань). У своєму виступі він запропонував цікаву класифікацію цього опору на контрреволюцію та антиреволюцію. Контрреволюцією Мазорік вважав діяльність реакційних сил з верхів суспільства, які мали розроблений науковий проект, що тотально протистояв перетворенням та ідеології революції. Антиреволюція, стверджував історик, виходить від широких категорій народу, відрізняється спонтанним характером, практично позбавлена політичної свідомості. Антиреволюція не заперечує революційних змін взагалі, а виникає на одному з етапів революції, як вираз незгоди з яким-небудь конкретним актом, або аспектом політики революційної влади. Цю тезу вчений ілюструє на прикладі позиції селян Вандеї і Шуанрії: спочатку вони активно підтримували антисеньйоріальний рух, а потім виступили проти республіки, бо не могли сприйняти “сучасної світської держави, якою управляла еліта міської буржуазії”. Тому виступ селян заходу Франції проти революції Мазорік кваліфікує не контрреволюцією, а антиреволюцією [1, с. 47].

До 200-річчя революції історики ліберального напрямку підготували “Критичний словник Французької революції” під редакцією Ф. Фюре. Автори роблять висновок, що заколоти проти Республіки на заході мали історичні витоки у вигляді вікового антагонізму міста і села. І все-таки, на думку авторів цього словника, “основна спонукальна причина повстання (села проти республіки) – релігійна, а не соціальна, або просто політична” і зв’язана з щирою вірою місцевого населення, його прив’язаністю до традиційної церкви.

Праці консервативних істориків Ж. Мартре, Р. Сеше, Ж. Юге та інших проникнуті ідеєю “розвінчування” революції. Вони розглядають Революцію через призму терору, жорстокості, насилля.

Історики консервативного напрямку розвивають тезу і про те, що Французька революція кінця XVIII ст. – це результат “змови” масонів. Дана теза відкидається істориками ліберальної лівої орієнтації, які представляють так звану “класичну” історіографію французької революції. У виступі на колоквиумі з історії масонства, організованого Інститутом масонських досліджень, Собуль висловлював думку, що напередодні Французької революції масонські ложі, як і інші громадські організації, були тільки свого роду школами нових форм політичної культури, у яких освічена буржуазія і ліберальне дворянство виробляли навички публічних виступів, дискусій, виборів та інших демократичних процедур, необхідних для парламентської і представницької системи. Історик-ліберал Д. Лігу у праці “Масони і французька революція” намагався заперечувати яку-небудь суттєву роль масонства у французькій революції. Але, разом з тим, наводив конкретні дані, які ставлять під сумнів його ж концепцію. Так, за його даними, у Франції напередодні революції діяло близько 800 лож, кількість членів яких була від 20 до 80 тисяч. Таким чином проблема ролі масонства у французькій революції кінця XVIII ст. потребує подальшого дослідження [2, с. 50].

Концепцію “Атлантичної революції” майже одночасно сформулювали американський дослідник Р. Палмер та французький історик Жак Годшо. Згідно цієї концепції французька революція була найбільш значним епізодом так званої атлантичної революції, яка охопила наприкінці XVIII – на початку XIX ст. країни західної Європи і північну Америку і включила

в себе також війну за незалежність у північній Америці та різні соціально-політичні рухи в Англії, Ірландії, Бельгії та інших країнах Заходу. У результаті даної революції, стверджують прихильники цієї концепції, у країнах по берегах Атлантики встановились демократичні порядки [3, с. 203].

Консервативний історик, професор Паризького університету, директор Інституту по вивченню західних цивілізацій нового часу Роланд Муньє вивчав проблему державних і політичних інститутів у Франції XVIII ст. в праці “Інституції Франції при абсолютній монархії”. Автор доводить, що французька буржуазія мала владу вже в XVII ст. і тому революція була алогічним явищем. Згідно Р. Муньє, в основі “соціальної ієрархії” станового суспільства XVI–XVIII ст. лежать не економічні категорії, а єдина для даної групи людей “система цінностей” – те, що ці люди вважають істинним. В XIX ст. (коли вже були класи, які базувались на економічних відмінностях) у свідомості людей, вважав дослідник, “соціальна повага, соціальна зверхність, честь, гідність” пересувались у сферу матеріальних благ. А тому, він і пропонував вивчати структуру суспільства від “системи цінностей” до “соціальної структури”.

Оригінальна концепція революції сформульована в монографії англійського історика Є.Хобсбаума “Век революції, Європа 1789–1848”. Перетворення, які відбувались в світі за досліджуваний період, вважає автор привели до т.з “подвійної революції” – французької революції 1789 р. і британської промислової революції: “Якщо світова економіка XIX ст. формувалась під впливом британської промислової революції, її політика та ідеологія формувались під впливом Франції” [4, с. 80].

Ідеологічний і політичний плюралізм західної історіографії мав великий вплив на трансформацію поглядів істориків пострадянського простору, що почалась з середини 80-х років минулого століття і співпала зі святкуванням 200-річчя Революції. В інтелектуальній атмосфері критики радянського минулого, учасники дискусії, що розгорнулася на сторінках журналу “Новая и новейшая история” були єдині в своєму прагненні до переоцінки та оновлення даної тематики [5, с. 35]. Визнаний лідер в науковому середовищі фахівців з історії Франції, автор підручника з нової історії А. В. Адо зробив одну з перших спроб переосмислити радянську історіографію французької революції. Він прийшов до висновку, що при всіх заслугах радянської історичної школи, її характеризують “спрошене, прямолінійне застосування принципу класового підходу до вивчення і осмислення французької революції і своєрідний “якобіноцентризм”, обумовлений “привілейованим місцем, який займав в ній якобінський період, самі якобінці і якобінізм” [6, с. 49].

Основна дискусія розгорнулася з питання переходу Франції від феодалізму до капіталізму, на противагу традиційній для радянських істориків точці зору, згідно якої Французька революція була межею між феодалізмом і капіталізмом, А. В. Адо запропонував розглядати її як “важливий подієвий рубіж в ході даного міжформаційного переходу розпаду старого та становлення нового капіталістичного суспільства”, що продовжувався з XVI по XIX століття.

Ряд істориків на чолі з М. Болховітіним говорили про необхідність внести корективи в позитивний образ якобінців, тому що вони створили систему державного терору. Практично всі історики, що взяли участь в дискусії були єдині в тому, що “Декларація прав людини і громадянина” виражала загальнолюдські ідеали, а не лише буржуазні” [5, с. 104].

Підсумком плідної праці істориків під керівництвом А. В. Адо стало найбільш повне видання, з залученням нових, раніше неопублікованих матеріалів: “Документи истории Великой Французской революции” [7]. Збірник містить документи, різні за походженням та характером: накази станів Генеральним штатам 1789 р., документи, що відображають соціально-політичні перетворення, процес становлення нової моделі суспільства та політику різних політичних сил, що боролись за владу.

Пошук нових підходів у висвітленні даної проблематики проявився також в оновленні тематики наукових досліджень. Так, А. Гордон дослідив проблему соціально-економічної політики жирондистів [8]; Є. М. Кожокін – систему стосунків між державою і громадянами

[9]; Н. Молчанов написав біографії монтаньярів [10]. Висвітленню проблеми підготовки революції вченими, їх вкладу в розвиток та реформацію освіти у XVIII–XIX століттях присвятила свою статтю Н. Сафонова [11].

Наукові дискусії з проблематики Французької революції продовжувались і далі. Так, в 1996 році на сторінках журналу “Новая и новейшая история” були опубліковані матеріали “Круглого столу” на тему “Якобінство в історичних наслідках Великої Французької революції”. Аналіз виступів учасників свідчить про поступовий процес подолання стереотипів і появу нових методологічних підходів як в істориків старшого покоління, так і в молодих дослідників.

Полеміка, що точиться навколо оцінок Великої Французької революції продовжується. Вона є результатом відходу від методологічних стереотипів минулого, пошуку нової системи координат в історичних дослідженнях.

Нові підходи у вивченні Революції знайшли відображення в роботах Д. Бовикіна, П. Геніфе, Л. Піменової, В. Смірнова, А. Чудінова [12, 13, 14, 15, 16]. Так, А. Чудінов в статті опублікованій у Французькому щорічнику за 2000 рік, висловлює думку, що “З 200-річним ювілеєм Французької революції пов’язана нова зміна віх в її вітчизняній історіографії... Цей процес був обумовлений логікою розвитку самої науки та суспільно-політичними трансформаціями, що відбулись в країні, ... що відкрило можливості для вільного пошуку та експерименту в області методології, для творчого сприйняття передових досягнень зарубіжної науки, в тому числі, тих її напрямків, що займають критичну позицію по відношенню до марксизму” [16, с. 6]. Полемізуючи з цим автором, історик старшого покоління В. Смірнов, зауважує: “Ідеологічна заангажованість марксистського тлумачення дійсно відсутня в більшості робіт істориків пострадянського періоду, але це не означає, що вони позбавлені ідеологічної заангажованості іншого роду. Будь-яка спроба осмислити історичний процес, подію, особистість неминуче виходить з уявлень, переконань, упереджень, міфів – а саме від системи поглядів, тобто від ідеології. Ідеологічні кліше не зникли. Вони просто стали іншими; більше не нав’язуються адміністративними методами, а поширюються, головним чином, засобами масової інформації. Якщо радянські історики основну увагу приділяли соціально-економічній проблематиці і, особливо, класовим інтересам, пострадянські історики проявляли інтерес швидше до політичних реформ, менталітету, елітам, емігрантам, контрреволюціонерам” [12, с. 51]. Відмова від марксизму, на думку В. Смірнова, відбувається внаслідок глобальних змін в суспільстві, що проявились в новій системі цінностей. З цим висновком, не можна не погоджуватись.

Нові досягнення зарубіжної і пострадянської історіографії дозволяють побачити нові аспекти у вивченні Французької революції XVIII століття. Це, перш за все, відобразилось у наукових дискусіях з проблем якобінізму, революційного терору, феодалізму, абсолютизму. В ряді публікацій визначення соціально-економічного ладу передреволюційної Франції, як феодального, викликає заперечення. Так, дослідниця Л. Піменова доводить, що економіка Франції була багатокладною і, хоча комплекс сеньоріальних відносин проіснував до самої революції, а в деяких її частинах пережив їх, він у XVIII ст. вже ніяким чином не відігравав визначальної ролі в економіці. Навіть в областях з архаїчною структурою господарства питома вага сеньоріальних повинностей в доходах сеньорів-землевласників рідко перевищувала 40 %, а в економічно розвинутих районах була ще меншою. Більшість сучасних дослідників схиляється до думки, що на сучасному рівні знань не має підстав характеризувати систему суспільних відносин передреволюційної Франції в цілому як феодальний устрій [14, с. 76].

Викликає сумнів у деяких дослідників визначання “феодально-абсолютистський лад”. Історики, що стоять на крайніх позиціях вважають, що державний лад Франції напередодні революції неправомірно називати абсолютистським. Такої точки зору притримується англійський дослідник Н. Хеншелл, російська дослідниця Піменова. Але в пострадянській історіографії ця крайня точка зору – прагнення відмовитись від поняття “абсолютизм” – відображення не знайшла. Так чи інакше цей термін у більшості робіт присутній, але

наповнення його варіативне [12, с. 56]. Безперечно, що в рамках класичної історіографії Французької революції, саме на цих поняттях була сформована концепція Революції, як процесу, що має свої причини, характер, наслідки, хронологічні рамки. Вільне поводження з усталеними термінами, намагання вкласти в них інший зміст, поставить під сумнів класичну схему, тому логічно викликає питання, що його поставив А. Адо: “Але якщо Французька революція була позбавлена антифеодальної направленості і буржуазного змісту, чим же було в такому випадку це гігантське соціальне і політичне потрясіння. Прихильники “нового бачення” не висунули єдиного пояснення проблеми”. Сьогодні однозначне тлумачення проблеми неможливе, оскільки відсутня єдина теорія, здатна пояснити і весь хід історичного розвитку в цілому і, Французьку революцію, як її складову частину. Сучасна історична наука ще не вийшла на рівень узагальнень, а характеризується розробкою конкретних проблем і подій, що не зачіпають причин, характеру та наслідків Революції.

За останні десятиліття радикальним чином змінилась парадигма історичних досліджень у вивченні проблематики Французької революції. Побачили світ ряд досліджень, в яких проаналізовані ключові аспекти консервативного та ліберального напрямів трактування Революції. Це створило сприятливі умови для розширення методологічного діапазону сучасних досліджень. Разом з тим, кардинальна переоцінка немарксистських напрямів ні в якому разі не пов'язана з відмовою від дійсно наукових досягнень “класичної” і, зокрема, марксистської історіографії, до якої належали радянські дослідники. Відхід від ідеологічної заангажованості теми і методологічний плюралізм дозволяє вирішувати конкретні наукові завдання, опираючись на позитивний досвід всіх історіографічних традицій.

Список використаних джерел

1. Кукурудзяк М. Г. Історіографія історії нового і новітнього часу країн Європи і Америки. – Кам'янець-Подільський, 2002. – 134 с.
2. Дюпон-Мельниченко Ж.Б., Ададуров В. Французька історіографія ХХ століття. Навчальний посібник для студентів гуманітарних факультетів вищих навчальних закладів. – Львів, 2001. – 260 с.
3. *Историческая наука в ХХ веке. Историография истории нового и новейшего времени стран Европы и Америки* / Под ред. И. П. Дементьева и А. И. Патрушева. – М., 2002. – 430 с.
4. Хобсбаум Э. Век революции. Европа 1789–1848. – Ростов н/Д, 1999. – 480 с.
5. Материалы “круглого стола” // Новая и новейшая история. – 1989. – № 3. – С. 35–46.
6. Бовыкин Д. Ю. О современной российской историографии французской революции в XVIII веке (полемиические заметки) // Новая и новейшая история. – 2007. – № 1. – С. 48–73.
7. Документы истории Великой французской революции / Под. ред. А. В. Адо. – В 2-х т. – М., 1990–1992.
8. Гордон А. В. Падений жерандистов. – М., 1988. – 250 с.
9. Кожокин Е. М. Государство и народ: от Фронды до Великой французской революции. – М., 1989. – 340 с.
10. Молчанов Н. Н. Монтаньяры. – М., 1989. – 305 с.
11. Сафонова Н. И. Нужны ли революции ученые? // Вестник АН СССР. – 1989. – С. 40–47.
12. Бовыкин Д. Ю. Революционный террор во Франции XVIII века: новейшие интерпретации // Вопросы истории. – 2002. – № 6. – С. 144–149.
13. Генифе П. Французская революция и террор // Французский ежегодник 2000. – М., 2000. – С. 68–87.
14. Пименова А. А. О некоторых спорных вопросах истории Старого порядка и революции // Актуальные проблемы изучения истории Великой французской революции. – М., 1988–1994.
15. Смирнов В. П. Анатолий Васильевич Адо: человек, преподаватель, ученый (1928–1995) // Новая и новейшая история. – 1997. – № 1.
16. Чудинов А. В. Смена вех: 200-летие Революции и российская историография // Французский ежегодник 2000: 200 лет Французской революции 1789–1799 гг.: Итоги юбилея. – М.: Эдиториал УРСС, 2000. – С. 5–23.
17. <http://liberte.newmail.ru/Smirnov.html>

Inna Borovska

PROBLEMS OF FRENCH REVOLUTION XVIII CENTURY IN MODERN HISTORIOGRAPHY

This article had been analized in main directions of studing history of French revolution in XVIII century.

Key words: Absolute, historiography, monarchy, feudalism, terror, revolution, refirm.

СВІТОВІ ДИСКУСІЇ

УДК 94 (438)



Ярослав Секо

ВИТОКИ КОСОВСЬКОГО КОНФЛІКТУ: ВПЛИВ НАЦІОНАЛІЗМУ

У статті проаналізовано вплив сербського та албанського націоналізмів на витоки конфлікту в Косово.

Ключові слова: Косово, націоналізм, національна ідеологія, національна ідентичність, еліти.

Косовський конфлікт вже давно вийшов за межі звичайного сербо-албанського протистояння. На сьогоднішній день це своєрідний борхесівський Алеф – точка, де в одну мить перетинаються час, події, люди. Політики, громадські діячі, журналісти, науковці перетворили Косове поле на своєрідний полігон, де апробовуються нові рецепти організації міжнародного життя, зважуються амбіції, вишукуються сенсації, перевіряються теоретичні висновки. Візьмемо лише наукове середовище. Косовський наратив приваблює суспільствознавців і гуманітаріїв різного профілю. Він розглядається в цивілізаційному, формаційному чи модернізаційному дискурсах, окремі аргументи в ньому знаходять дослідники конфліктів, міжнародних відносин, політичних ідеологій, еліт тощо. При цьому, отримувані висновки також виходять за межі власне косовського конфлікту, а мають як теоретичне значення для методологій окремих наук, так і прикладне для розуміння природи типологічно схожих конфліктів.

У даній статті порушуються проблеми феноменології націоналізму, а точніше його балканської специфіки; зародження та розвитку упродовж XIX ст. сербського і албанського націоналізмів, їх впливу на ситуацію в Косово. Така увага до цих питань, значною мірою, зумовлюється їх нерозробленістю у вітчизняному суспільствознавстві й історіографії. Переважна більшість досліджень з косовської проблеми стосується її сучасного стану, а історичні аспекти носять переважно довідковий характер. Концептуальніше вивчення вона отримала в працях зарубіжних дослідників, однак, вони залишаються практично невідомими в Україні. З-поміж останніх цікавих досліджень широкий інтерес викликали роботи сербських істориків Д. Батаковича та В. Стоянчевича [1], західноєвропейських – М. Віккерс, Н. Малкольма, М. Гленні [2], та російських – М. Белова [3], А. Тімофєєва [4], Ю. Іванової й Н. Смірної [5]. Варто відзначити колективну монографію “Косово: международные аспекты кризиса” [6].

Можна погодитися з дослідниками в тому, що принцип націоналізму, застосований в Косово, став вирішальним чинником його перетворення на зону міжетнічного конфлікту. Так, Алексей Тімофєєв відзначає: “Історія цих двох народів (сербського і албанського – Я. С.) знає і криваві зіткнення, і спільні союзи. Однак, лише наприкінці XIX століття, після Сан-Стефано і Берліна, з утворенням незалежної сербської держави в кордонах, близьких на південному напрямку до етнічних, а також із початком кристалізації албанської нації, територіальні інтереси двох народів увійшли в протиріччя” [4, с. 81]. Попри однастайність дослідників щодо впливу націоналізму на ситуацію в Косово, все ж, потребують конкретизації інші питання – у чому полягав цей вплив, які масштаби та темпи поширення обох націоналізмів, як національний чинник співвідносився з попередніми ідентичностями, притаманними населенню Косово?

Перш, аніж перейти до аналізу сербського і албанського націоналізмів, доречно з'ясувати зміст окремих термінів і підходів. За однією з інтерпретацій, XIX ст. у світовій

історії було століттям націоналізму. Націоналізм вплинув на світову історію хоча б тим, що нині сама світова історія розглядається під кутом зору націоналізму. Однак, щодо його феноменології досі не стихають суперечки в середовищі фахівців. Проаналізувавши їх, англійський соціолог Ентоні Сміт визначив наступні п'ять значень даного терміну: 1) процес утворення й становлення націй; 2) почуття й свідомість належності до націй; 3) мова й символіка нації; 4) соціальний і політичний рух від імені нації; 5) доктрина і/або ідеологія нації, загальна й конкретна [7, с. 13]. Виходячи зі специфіки поставленого в статті завдання, вважаю можливим обмежитися двома з них, і розглянути націоналізм крізь призму його ідеології та її сприйняття на рівні окремих індивідів (національна самосвідомість або національна ідентичність). Про взаємозалежність цих проявів націоналізму сказано чимало. Так, “Ідеологія, – на думку Михайла Белова, – продукт більше цілеспрямованої, більше свідомої вольової діяльності у верхніх щаблях суспільства (інтелектуальна і політична еліта), в результаті якої перетворюються, переосмислюються і доповнюються елементи старої ідеології, а також самосвідомості, що стихійно формується на нижніх щаблях суспільства. Вона (самосвідомість – Я.С.) отримує національну форму під впливом нової ідеології, що поширюється з часом, і представлена в політичних деклараціях, масовому друці, творах літератури і мистецтва і, звичайно ж, у освітньому процесі” [8, с. 201].

Націоналізм є явищем нового часу і не характерний для попередніх епох. Водночас націоналістична практика не заперечує, а навпаки, масово експлуатує символи і образи минулого, перетворюючи їх на імперативи діяльності людських колективів. Навряд чи варто довго дискутувати навколо позитивів і негативів впливу націоналізму. Етична аксіологія правочинна, коли мова заходить про окремо взятую людину. Щодо історичних процесів, то куди цікавішим є їх розгляд крізь призму доцільності. Перефразовуючи Вольтера можна сказати, якщо б націоналізму не було, то його необхідно було б вигадати. Так чи інакше націоналізм виявився надзвичайно зручною системою організації життя в новий і новітній час. Достатньо згадати, що сучасні принципи організації міжнародного і внутрішнього життя свою легітимність базують на таких категоріях як “нація”, “національна держава”, “національний суверенітет”, “національний інтерес” тощо. Зручна модель ще не означає ідеальна. В процесі її застосування з самого початку стали помітні недоліки, які в подальшому розрослися і на сьогоднішній день несуть у собі потенціал для руйнування самої системи. Косовський конфлікт – пряме тому підтвердження.

Ні серби, ні албанці не були “винахідниками” націоналізму. Націоналізм у обох випадках був інтелектуальним запозиченням, що наклався на традиційний тип взаємин. При цьому не потрібно забувати, що не націоналізм викликав до життя сплеск насилля в Косово. Воно, виражене в інших формах, існувало задовго до нього. Конфлікти мають соціальне походження, але своє виправдання шукають у сфері ідеології. Тому “звинувачення” націоналізму можна пред’являти хіба що у своєрідному впливі на свідомість людей чи зміні критеріїв легітимізації.

Потребує з’ясування ще одне поняття – етнічний конфлікт. За одним із тлумачень – це крайня форма зіткнення інтересів націй, етнічних груп навколо національного питання [9, с. 689]. У методологічному плані різні пояснення причин етнічних конфліктів тяжіють або до примордіалістського, або до інструменталістського полюсу. Згідно теорій першого типу, витоки конфлікту лежать в глибині історії кожної з груп, що беруть у ньому участь, а також у історії їх взаємодії. Теорії другого типу зосереджуються на аналізі матеріальних інтересів (насамперед економічних), які спонукають еліти певної етнічної групи використовувати конфліктні стратегії поведінки [10, с. 241]. Попри значну цінність даних теорій для розуміння конкретних проявів тих чи інших конфліктів, все ж, залишається поза увагою їх внутрішня сутність. Значний вплив на розуміння цього справила теорія конфлікту Ральфа Дарендорфа. В її основі лежать такі поняття, як влада і статус. За володіння ними між елементами окремо взятої системи йде боротьба. У кожній системі існує два основних типи ролей – ті, хто керують, і ті, що підкоряються. Перші зацікавлені у збереженні свого становища, другі – в перерозподілі влади і авторитету. Вирішення конфлікту веде за собою

перерозподіл влади. Однак, цей перерозподіл узаконює нові групи керуючих і керованих, які знову починають конкурувати між собою. На думку Дарендорфа, головне для запобігання конфлікту не у забезпеченні його учасників тими або іншими ресурсами, а в задоволенні їх домагань. Тобто, йдеться про задоволення очікувань ініціаторів конфлікту на нову соціальну роль, якої вони позбавлені. Власне, саме у структурі “соціальних позицій і ролей” (наприклад, у підкоренні одних груп іншими, у несправедливому розподілі влади), полягає специфіка соціальних конфліктів [11, с. 46]. Схожі думки стосовно специфіки етнічних конфліктів знаходимо в Дональда Горовіца, який звертає увагу на “пристрасті, що збуджуються такими цілями, як легітимність положення, що займаються ними в країні, і символи престижу” [10, с. 245]. Етнічні групи, що беруть участь у конфлікті, борються за доступ до соціальних ресурсів, чи то економічних, чи то політичних, чи то культурно-символічних. Вони борються за статус, який знову ж таки може вимірюватися як у категоріях економічної могутності й політичного впливу, так і в категоріях символічного статусу [10, с. 246].

У ході викладу послуговуватимусь також рядом положень теорії еліт. З огляду на це, варто підкреслити чисто технічне використання терміну “еліта” до представників сербської та албанської політичної верхівки та інтелектуалів. Класичні терміни теорії еліт є відображенням відносин західного суспільства. Тому навіть стандартне визначення еліти як “сукупності людей, які вирізняються в суспільному середовищі своїм авторитетом, моральністю, інтелектом, а тому визначаються як найкращі представники суспільства” [12, с. 124], мусить бути відкореговане у відповідності до балканських реалій.

Аналіз сербо-албанських взаємин у Косово до початку XIX ст. показує, що основну роль відігравали не етнічні, а релігійні й соціальні чинники. Їх формування припадає на османський період історії Балкан. Після поразки у битві на Косовому полі 1389 р. серби опинилися під владою Османської імперії і зазнавали всіляких утисків. Починаючи з середини XIV ст., на периферії Метохії з’являються албанські поселення*, втім, аж до кінця XVII ст. вони не відзначалися особливою величиною і густозаселеністю. Лише після вимушеного переселення сербів 1690 р. на території Габсбургів, чисельність албанців почала збільшуватись. Заохочувані турками, вони захоплювали землі, одночасно знищуючи місцевих сербів. Саме час великого переселення ознаменував собою, на думку сербських істориків, “початок трьохстолітнього етнічного геноциду албанців проти сербів на їх рідній землі” [13].

Зростання напруженості у відносинах двох народів пояснювалася швидкою ісламізацією албанців з XVI ст. Це автоматично створювало прірву між ними і сербською райєю. Даний конфлікт набрав рис саме релігійного протистояння. При цьому необхідно зважати, що іслам розколов балканське суспільство “не за етнічною ознакою, а за релігійною, яка в дійсності була ознакою соціальною” [14, с. 24]. Приймавши іслам, албанці стали частиною правлячого класу імперії з відповідними соціальними і політичними привілеями. Підраховано, що не менш як тридцять албанців у різні часи займали ключову посаду великого візира [15, с. 107]. Зростання числа ісламізованих албанців, які займали високі посади в Порті, підготувало аналогічний процес у Косово і Метохії. Там з’явився правлячий прошарок албанців. На думку Д. Батаковича, розділені релігією серби і албанці “поступово стали членами двох протилежних соціальних і політичних груп” [16].

Аж до середини XIX ст. вирішальний вплив на ситуацію в Косово, та й в цілому на Балканах, мала релігія. Вона відігравала роль основного чинника ідентичності населення, однак, у подальшому її консолідуюча роль зменшується. Особливо це стосувалося сербів, національна церква котрих попала під вплив держави. Остання перебрала на себе функції щодо консолідації суспільства, культивуючи при цьому новий тип ідентичності – національний [17, с. 193]. Звичайно, подібні зміни не відбувалися автоматично. Процес

* Варто зазначити, що в албанській історіографії пануючою є думка про автохтонне походження албанців та їх постійне проживання в Косово і Метохії.

вироблення елітою обох народів національної ідеології, яка потім через модерні системи комунікацій, освіту ставала набуттям суспільства був тривалим. Народжуючись у межах традиційного суспільства з релігійним світоглядом, національна ідеологія ставала конкурентом попередніх уявлень. Однак, ця боротьба і в сербському, і в албанському випадках не означала повної секуляризації суспільства, створення чогось на зразок нової релігії, а радше була спробою поєднати традиційний релігійний світогляд із новою національною моделлю. Головним чином змінювалися відносини підпорядкування. Релігійний чинник не зникав, а вписувався в нову систему національного мислення. Це було особливістю розвитку націоналізму в Південно-Східній Європі. На відміну від західного суспільства, де формуванню національної свідомості передувала секуляризація, сербський і албанський націоналізми активно використовували православ'я й іслам для мобілізації власних спільнот. Не випадково на Заході утверджувався принцип релігійної толерантності, що сприяло формуванню громадянського суспільства, тоді як на Балканах збереження релігійних протиріч лише посилювалося впливом націоналізму.

Головна причина апеляції до національної моделі полягала в неефективності попередньої системи легітимізації влади. Домінування Заходу в світовій політиці XIX ст. поставило під сумнів легітимність “божественного” права, скасувало принцип вищості одних народів над іншими. Новий національний принцип організації життя народів вимагав докорінної зміни державно-територіальних структур, що існували. Для сербів це був шанс змінити свій статус. У той же час, для албанців актуальною ставала проблема його збереження. На думку Роджерза Брюейкера, “принцип національності” – тобто концепція держави як такої для певної нації – став головним важелем переформування та реорганізації політичного простору в XIX ст. [18, с. 14].

Поява націоналізму на Балканах стала рецепцією західної моделі організації внутрішнього і міжнародного життя, в основі якої лежав суверенітет національної держави. Дана модель, успішно апробована у Франції, почала активно впроваджуватися елітами інших європейських країн. Це був виклик системі монархічних держав з її чітко визначеними ієрархічними статусами і прагненням до їх консервації. Нова модель порушувала європейську рівновагу, створюючи можливості для появи нових гравців. Її привабливість була очевидною найбільше для еліти тих суспільств, позбавлених привілеїв і прав у межах абсолютних монархій. Пошук нових підстав легітимності був тим кроком, який дозволяв десакралізувати попередній лад, цей своєрідний *Ansiene regime*. Не випадково, головним ідеологом змін на Заході була буржуазія – клас економічно багатих, але політично обмежених осіб. Саме виражаючи її інтереси було відкинуто суверенітет монарха і проголошено: “Нація існує перед усім, вона є основою всього, її воля завжди законна, вона сама – закон. До неї і вище за неї існує тільки природне право” [19, с. 96].

Визвольний потенціал національної ідеології найкраще відчувався елітою пригноблених народів. Вона дозволяла переглянути здавалося б навічно встановлені, непорушні “божественні” норми. Приклад революційної Франції, без сумніву, надихав. Її успіхи не тільки пробудили прагнення до побудови власних національних держав за французьким зразком, але й привернули увагу до французьких ідей. При цьому, відзначає Ганс Кон, націоналізм переважно залишався уділом частини інтелектуалів, і дуже повільно проникав у народ [20].

Привабливість ідей націоналізму для сербської еліти не повинна заретушовувати тих деформацій, яких вони набували в специфічно сербських умовах (це твердження можна екстраполювати й на інші балканські еліти). На Заході мова йшла про звільнення особи. Емансипований індивід мав стати основним рушієм розвитку модерного суспільства. Натомість сербська еліта апелювала до звільнення колективу. Не йшлося й про якісні зміни економічного життя як на Заході. Переважно священницька інтелектуальна еліта, а також малоосвічена воєнно-політична еліта, яка ще не до кінця розірвала зв'язок із народом, не могла мислити категоріями модернізації. Іншими словами, з самого початку ідея

національної держави мислилася сербами виключно в категоріях визволення з-під влади османів, а отже, зміни наявного статусу.

Вплив націоналізму на ситуацію в Косово упродовж “довгого” XIX ст. можна звести до наступних періодів: 1) кінець XVIII – 1878; 2) 1878–1913 рр. Нижній часовий поріг зумовлюється зародженням ідеї нації в середовищі сербських “будителів” під впливом європейських подій. Верхній – часом підписання Лондонської мирної угоди, за якою Косово було передано Сербії. У будь-якому випадку саме 1878 р. – час появи незалежного Сербського королівства, можна вважати переломним моментом у розвитку обох націоналізмів у Косово.

Зміст першого етапу (кінець XVIII – 1878 р.) полягав у появі сербського націоналізму й спробах албанців мінімізувати його вплив на територію Косово. Витоки сербського націоналізму шукають у діяльності “будителів” Д. Обрадовича, А. Везилича, Н. Стаматовича, Й. Раїча та інших наприкінці XVIII ст. Сам факт їх проживання на території Австрійської імперії, є аргументом на користь західного коріння сербської національної ідеології. Можна стверджувати, що саме вони здійснили своєрідну “інтелектуальну революцію”, наслідки якої стали помітними набагато пізніше. Заманіфестована ідея сербської нації, задовго до отримання незалежності позбавила турецького султана права на Сербію. У ході сербських повстань 1804–1813 і 1815 рр. відбувається народження великосербської ідеї [3, с. 324]. А подальший процес формування сербської національної ідеології перебував під впливом боротьби за незалежність. Велику роль у цьому відіграв хатішериф султана 1829 р., за яким Сербії надавалася автономія.

Згідно з тогочасними уявленнями існувало три критерії визнання спільноти нацією: 1) наявність історичного зв'язку народу з сучасною державою або з державою, що мала досить тривале і недавнє існування у минулому; 2) наявність давньої й міцно вкоріненої культурної еліти, що володіє письмовою національною мовою; 3) доведена на практиці здібність до завоювань [21]. Не випадково стратегія сербської еліти у національному питанні вироблялася з огляду на ці положення. У першій третині XIX ст. створювався канон національної історії (важливу роль у ньому відігравала так звана “косовська легенда”), в який органічно впліталися нові герої – Карагеоргій і Мілан Обренович. Стараннями В. Караджича з'явилася літературна сербська мова.

Потрібно відзначити, що діяльність сербської еліти не була унікальною для даного регіону. Схожі процеси відбувалися (щоправда з різною інтенсивністю і в різний час) в інших тогочасних “малих” або “неісторичних” народів. Такі кроки зумовлювалися їх зростаючими претензіями на перегляд домінуючих уявлень щодо політичної карти Європи і свого місця на ній. Намагаючись вписатись у новий світовий порядок, який був породженням Великої французької революції, й утверджувався в боротьбі з абсолютистськими монархіями, сербська еліта вимушено переходила на мову націоналізму.

У подібному ідейному запозиченні не було нічого надзвичайного. Так, на переконання Лії Грінфелд поширення націоналізму в світі з XVIII ст. і поява нових національних ідентичностей, не була наслідком оригінального творення, а запозиченням уже готової ідеї. “Домінування Заходу у світі, – пише американська дослідниця, – перетворило національність на зразок (сапон). У міру того, як сфера впливу серцевинних західних суспільств (які визнали себе як нації) розширювалась, суспільства, що належали або прагнули увійти до надсуспільної системи (super-societal system), центром якої був Захід, фактично не мали іншого вибору, як стати націями. Отож розвиток національних ідентичностей був, за своєю суттю, інтернаціональним процесом, витоки якого у кожному випадку, окрім початкового, перебували поза межами розвитку даної нації” [22, с. 700]. У той же час прийняття цієї моделі передбачає її затребуваність з боку окремо взятої еліти, а тому розвиток будь-якого націоналізму зумовлюється місцевими чинниками. Прийняття національної ідентичності повинне відповідати інтересам тих груп, що її запроваджували. Зокрема йому повинно було передувати незадоволення цих груп тією ідентичністю, яку вони досі мали. Зміна ідентичності має своєю передумовою кризу попередньої ідентичності [22, с. 700].

Отож, сербська еліта у своїй боротьбі з Османською імперією за визволення вимушено вдалася до вже відомих у Європі рецептів. Ідея нації, яка в ліберальний період розвитку націоналізму (до 1870 р.) носила яскраво виражений визвольний потенціал якнайкраще відповідала цим інтересам. Та виникає інша проблема – наскільки органічним для сербської еліти, сербського народу була ця ідея? Наскільки західна модель, сформована в умовах абсолютистських монархій-держав може бути застосована до бездержавного суспільства? Наскільки рівень розвитку сербів відповідав рівню західних народів?

Душан Батакович доводить високу здатність сербів XIX ст. сприйняти модель національної держави. На його думку, “повільно, але впевнено вони прогресували в напрямку встановлення незалежної держави згідно з французьким положенням про модель національних держав. Сербський націоналізм був секуляризований і поєднував німецьку народну культурну форму (спільна мова і народні традиції) й досвід якобінців, метою яких було подолати релігійні відмінності з чіткими бажаннями ліберальних рішень” [16]. Але існують протилежні думки, аргументи котрих здаються переконливішими. Латінка Перович зауважує, що “для політичних діячів Сербії другої половини XIX і початку XX століття західноєвропейські форми, тобто політична модернізація, мали прикладне значення. Вони були прийняті з тим, щоб заручитися співчуттям Європи по відношенню до планів, які виношувалися по суті патріархальним і закритим суспільством” [23, с. 20]. Андрей Шемякін доводить, що характерною рисою політичної історії нової Сербії був антагонізм між державою, що модернізувалася та патріархальним суспільством. Розвиток держави, яка позиціонувала себе національною, помітно випереджав еволюцію традиційного менталітету її громадян, які регулярно повставали проти темпів і форм “державного будівництва” [24, с. 25].

У будь-якому випадку, до 1878 р. сербська еліта повністю перейшла на “мову” націоналізму і, спираючись на неї, намагалася накреслити стратегію подальших дій. При цьому рівень національної самосвідомості сербів, як доводить М. Белов, залишався низьким. Масовий національний рух і сформована громадянська позиція не виникають на пустому місці, а їх поява обумовлюється тривалими соціокультурними змінами. Дослідником наведено багато свідчень, що переконують у збереженні архаїчних форм світогляду, ментальності й поведінки [8, с. 212, 220]. На рівні суспільної свідомості домінуючим залишався релігійний чинник.

Увесь цей час Косово залишалося за межами безпосереднього впливу сербського націоналізму. Однак, саме тоді формується ряд ідеологічних установок на перспективу. Косово починає осмислюватися в якості національного символу. Прикладами цього є історичний нарис Г. Магарашевича “Відов день. Косово” (1825), у якому підкреслювалася роль історичної пам’яті, що має стати джерелом натхнення для сербів [3, с. 456]. В. Караджич запропонував термін “Стара Сербія” щодо Косово і тим самим підкреслював спадковість і єдність державної традиції сербів.

Етапним для формування сербської національної ідеології стала поява “Начертанія” Іллі Гарашаніна 1844 р., основними ідеями якого стало відновлення середньовічного Сербського царства та відмова від російського протекторату на користь вільнішого поводження на міжнародній арені [25, с. 207]. Реалізація першої з них передбачала поширення сербського впливу на територію Косово. Слабке національне життя, яке виникає в Косово з середини 1830-х рр. у вигляді відкриття світських шкіл, відновленні церков і монастирів, вже з 1840 р. отримує підтримку з Сербії. Туди посилаються вчителі, кошти на заохочення кращих учнів. З 1871 р. діяла семінарія у Призрені, яка підтримувала регулярні негласні зв’язки з Белградом і стала центром національного життя [13]. Щодо другої ідеї, то є підстави вважати, що переорієнтація на Австрію носила не просто політичний, а й цивілізаційний характер. Це було повернення обличчям до Заходу, намагання перейняти його традицію, в тому числі “мову” націоналізму. Про це, зокрема, свідчила політика короля Мілана Обреновича впродовж 1878–1889 рр. [24, с. 198].

Вищий ступінь розвитку сербського націоналізму сам по собі нічого не означав. Адже не менш важливим чинником були державні кордони. Косовський вілаєт залишився у складі Османської імперії, а отже, вплив сербського націоналізму був опосередкованим. Албанці зберігали виключні права на цю територію. За умов посилення сербських претензій, албанські паші починають цілеспрямовано використовувати релігійні почуття мусульман проти сербів: руйнуються церкви, захоплюються монастирські землі, вбиваються ченці. Цілі села безлюдніють і на їх місце приходять албанці [13].

Іншою відповіддю сербам став початок формування албанської національної ідеології. Її відставання від сербського аналогу головним чином зумовлювалося “задоволеністю” албанської еліти своїм статусом в межах Османської імперії. У той же час визвольна боротьба балканських народів вносила корективи. Страх албанської еліти втратити час, а отже, програти в новому розподілі життєвого простору спонукав її до адекватних кроків. “Великий хворий” – Порта, за таких умов не могла виступати гарантом стабільності. Погоджуюся з Барбарою Єлавіч, що “спостерігаючи за суперництвом сербів, болгар, чорногорців та греків, які кожен як міг планували переділ залишків європейських володінь імперії Османів, албанські лідери цілком справедливо побоювалися окупації своїх національних земель” [26, с. 114].

Не менш цікавим є й інший чинник формування албанського націоналізму – прагнення албанської немусульманської еліти змінити свій статус. Це можна було зробити лише за умови зміни ідентичності з релігійної на національну. Не випадково у ролі албанських “будителів” виступали переважно албанці-католики, рідше православні. У той же час, албанці-мусульмани залишалися найпалкішими прихильниками теократичного характеру мусульманського суспільства, чинили найбільший опір європеїзації, не відділяючи інтересів албанців від інтересів усієї Османської імперії [27].

З середини XIX ст. починається процес албанського націотворення. Активна діяльність “будителів” Н. Векільхарджи, К. Крістофоріді, Т. Мітко, Н. Фрашері, С. Фрашері та інших, була підґрунтям подальшої політизації албанського національного питання. 1847 р. була створена Албанська ліга, яка вперше висловила гасло об’єднання албанців і створення автономної держави. Утім, процес формування національної ідеології та національної свідомості до 1878 р. значно поступався сербському відповіднику. Причини такого явища полягали у відсталості албанського суспільства і надто величезному розриві між елітою і народом.

Таким чином, на першому етапі в умовах формування національних ідеологій сербів і албанців територія Косово стає предметом взаємовиключних претензій. Націоналізм для сербів виявився зручною і ефективною ідеологією, яка давала змогу переглянути власне становище, і за підтримки великих європейських держав (насамперед Росії) змінити його. Очевидним був і внутрішній об’єднуючий потенціал даної ідеї. Водночас, не доводиться говорити про значне закріплення національної ідеології на рівні самосвідомості народу. Албанська верхівка значно пізніше усвідомила для себе потребу звернутися до категорій націоналізму аби відстояти своє право на Косово. На початках, користуючись підтримкою Порти, її дії були продовженням давньої практики релігійних воєн. Однак, потреба вписати свої права в нову систему міжнародних відносин, що формувалася, змушувала звертатися до доктрини націоналізму.

Результати російсько-турецької війни 1877–1878 рр. виявилися вирішальними для перетворення Косово на територію міжетнічного протистояння. Поразка Османської імперії створила умови для появи нових держав – Сербії, Чорногорії, Румунії, автономної Болгарії. Це мало вирішальне значення для подальших процесів національного будівництва в регіоні. Ослаблення Порти руйнувало попередню систему організації життя на користь нової. Всіляко перешкоджаючи формуванню націоналізмів балканських народів, тепер вона змушена була мовчазно спостерігати за тим як у колишньої райї зростатимуть апетити.

На думку В. Фрейдзона, “османське панування перешкоджало формуванню структури громадянського суспільства, умови для складання націй тут були вкрай несприятливими, і

тільки масові народні повстання і отримання автономії (наприклад, Сербією) чи незалежності (Грецією) могли змінити ці умови” [28, с. 42]. Порівнюючи Південно-Східну Європу з Центральною, російський дослідник вказує на одну суттєву відмінність. Масові національні рухи на Балканах відбувалися у примітивних етносоціальних умовах, тоді як у значно розвинутішій Чехії рух знаходився на етапі створення вчених осередків, підготовки наукових праць тощо. Таким чином, “в Чехії, в регіоні Центральної Європи, рух, що охопив широкі прошарки народу, дійсно свідчив про стадію завершення формування нації, тоді як в Сербії, в “османському” регіоні масове національно-визвольне повстання було передумовою вільнішого формування нації. Завершення ж процесу могло мати місце лише в суверенній державі” [28, с. 42].

Висновок В. Фрейдзона цікавий у двох аспектах. По-перше, вказується на те, що проголошення державної незалежності у специфічних умовах Балкан є визначальним чинником для завершення формування нації. А, по-друге, підкреслюється роль національно-визвольної боротьби як такої, що змінює status quo в регіоні. Без сумніву, фактор отримання незалежності суттєво змінював подальшу стратегію сербської еліти в національному питанні. Зміцнення державності тепер вимагало активніших дій щодо консолідації сербів, а також поліпшення геополітичного становища країни. Щодо албанців, то успіхи їх сусідів змушували активізовувати власні сили у процесі націотворення. Накладання цих відмінних завдань сербів і албанців з особливою гостротою відбулося в Косово між 1878 і 1913 рр.

Ернест Гелнер визначив націоналізм як “політичний принцип, згідно з яким політична та національна одиниці мають збігатися” [29, с. 29]. Появу націоналістичного руху викликає наявність одного з двох націоналістичних почуттів – або роздратування породженого порушення принципу, або задоволення від його реалізації [29, с. 29]. За такого підходу Косово неминуче мало перетворитися на арену жорсткого протистояння двох націоналізмів. З боку сербів націоналізм породжувався проживанням етнічних сербів у Косово за межами власної держави. Тобто політична одиниця – держава, не покривала всього ареалу поширення сербського етносу і тим самим виникало почуття національного невдоволення. Натомість національне почуття албанців загострювалося усвідомленням відсутності власної політичної одиниці та культурною розпорошеністю. Косово виявилось точкою перетину двох національних одиниць, у той же час як політичні одиниці все ще не покривали жодної з них. А тому боротьба за їх утвердження виходила на перше місце.

У 1885 р. прем’єр-міністром Сербії М. Гараšanіном, сином І. Гараšanіна, були запропоновані “Інструкції по підтримці сербського впливу в Старій Сербії”^{*}. У документі докладно описувалося механізми проникнення сербської ідеології на територію Османської імперії та її поширення серед населення. Головна роль у плануванні й координації дій мала належати уряду. Для реалізації поставлених завдань Скупщина повинна була щорічно виділяти з бюджету суму в 100 000 – 250 000 динарів, яка мала використовуватися на “школи і учи<телів>, на церкви і священників; на друк книг для шкіл і церков, на друк <книг і> інших творів, які потрібно іноді поширювати в народі, таких як календарі, оповідання, пісні і т.п.; на представників, яких у певні моменти необхідно в ці краї засилати, на підтримку книжкових лавок, аптек і інших установ, які б допомагали б цій державній діяльності <своєю> роботою; на інші потреби, на допомогу постраждалим внаслідок яких-небудь великих стихійних лих і т.п.” [30, с. 227]. Безпосередньо суб’єктами поширення сербської ідеології мали стати консули, вчителі, священники, працівники книжних лавок, чиновники залізниці Враньє – Скопльє. Про серйозність намірів сербського уряду свідчить такий цікавий факт – вчителям і священникам, які працюватимуть на цих територіях настійливо рекомендувалося одружуватися на місцевих дівчатах [30, с. 228]. Також М. Гараšanін

^{*} Термін Стара Сербія виникає після 1809 р., коли в склад Сербії не ввійшли шість нахій – Лесковацька, Приштинська, Призренська, Новопазарська, Сеницька, Старовлашська. У середні віки саме вони складали ядро сербської державності. В останній чверті XIX ст. під Старою Сербією розуміли північно-західну Македонію, Косово і Метохію, Прешево, Буяновац, Пчіне і Рашку. Детальніше див.: Тимофеев А. Крест, кинжал и книга: Старая Сербия в политике Белграда (1878–1912). – СПб.: Алетей, 2007. – 240 с.

пропонував перетворити Хілендарський монастир на духовно-просвітницький центр сербів і створити типографію в Стамбулі [30, с. 230]. Втім, навчений гірким досвідом балканського “добросусідства”, прем’єр додавав: “Вся агітація, навіть коли нею керує держава, не буде нічого вартувати, якщо за нею не стоїть добре озброєна армія” [30, с. 232].

Попри відсутність прямих свідчень, що цей і ще ряд схожих документів із канцелярії Гарашиніна стали програмою роботи сербських кабінетів, фактом залишається те, що наступні дії Сербії до 1903 р. фактично відповідали даному проекту [4, с. 52]. З 1886 р. на території Європейської Туреччини почали відкриватися консульства [4, с. 64]. У 1893 р. Сербія отримала дозвіл відкривати сербські школи там, де місцеве населення визнавало себе сербами. Насамперед це стосувалося Косовського вілайєта [4, с. 67].

Водночас здійснювалася цілеспрямована політика щодо формування національної самосвідомості сербів у Королівстві. Такі інститути й засоби як сім’я, школа, церква, армія, органи друку, усна і письмова література виводили на перший план національне об’єднання. На користь патріотичного почуття заглушувалися всі інші переживання. Змалку дитина виховувалася воїном і месником по відношенню до ворогів народу, імена яких змінювалися в залежності від зовнішньополітичних обставин [23, с. 33].

Албанською відповіддю стало створення в червні 1878 р. Призренської ліги. Її головною метою оголошувався опір спробам іноземних урядів посягнути на територіальну цілісність албанців (ст. 1) [31]. Зрозуміло, що в першу чергу це стосувалося амбіцій сербів і чорногорців. На завершальному етапі російсько-турецької війни 1877–1878 рр., серби зробили спробу заволодіти рядом територій (вранський, прокупацький, пусторецький срез), однак, за рішенням конференцій змушені були їх покинути. З метою уникнення подібних інцидентів у майбутньому передбачалося сформувати на території Косово албанську армію чисельністю 70 000 осіб (ст. 7), що складало третину від загальної чисельності в 190 000 [31].

Загалом, визначення “градусу націоналізму” в діяльності Призренської ліги створює певні труднощі. Аргумент сербської сторони щодо її панісламістського характеру, який був “головною характеристикою політичної і релігійної діяльності ліги” [27] доволі переконливий, коли мова йде про практичну діяльність. Втім, така категоричність висновку потребує певної корекції саме під кутом взаємозв’язку між національною ідеологією та практикою.

Аналіз програмних документів, а також діяльності Призренської ліги засвідчує, що маємо справу з націоналістичною організацією. Насамперед, варто згадати про неоднорідність політичних поглядів творців Призренської ліги. Прихильники Порти намагалися створити організацію, яка б сприяла об’єднанню османських мусульман і шукала би шляхи захисту всіх мусульманських земель на Балканах, включно з Боснією. Інша група, очолювана А. Фрашері, наголошувала на єдності всіх албанців, незалежно від їх віросповідання. Цей осередок найвище ставив власне албанські інтереси, серед яких найпершим була повна автономія управління [15, с. 452]. Якщо на початках сильнішими були позиції прихильників союзу з Портою, то в наступні роки посилювалися автономістські прагнення. Прикладом цього став Дебарський меморандум (1880) та реакція на нього з боку Порти. У березні 1881 р. турки розгромили деякі організації Ліги й арештували багатьох лідерів, що привело до занепаду організації [15, с. 454]. Інший момент. Протестуючи проти рішення передати Чорногорії селищ Хота і Груда, албанці-католики, що населяли їх, приєдналися до Ліги. Тим самим вони надали цій організації політичного, а не чисто релігійного характеру [4, с. 85]. Водночас практика і особливості сербських погромів, які здійснювалися учасниками Ліги, виразно підкреслюють “старі” мотиви боротьби. Здається, маємо справу із класичним випадком розриву між національною ідеологією, що продукується елітою та низьким рівнем її сприйняття рядовими албанцями.

У даному процесі надзвичайно цікава поведінка албанських лідерів. З одного боку, їх природне прагнення до панування вимагає активного зближення із елітами “великих” держав. Це автоматично передбачає прийняття їх “мови” (у даному випадку націоналізму). Будучи більше прагматичними, аніж ідейними, вони з легкістю приймають нові правила гри.

Однак, такий різкий крен еліти був небезпечний в тому плані, що вона могла відірватися від власного народу. У такому разі виник би описаний Самюелем Хантінгтоном феномен “розламаності” з усіма його можливими варіантами [32, с. 166]. Аби цього не сталося албанська еліта змушена була створювати нову національну ідеологію, спираючись на існуючі “архаїчні” уявлення, реконструюючи їх у відповідності з потребами часу. Таким чином, як і у сербському випадку, тільки значно інтенсивніше, відбувається синтез релігійного світогляду з моделлю нації. Подальша боротьба албанців це переконливо доводить. Розрив із Портою відбувається на фоні ослаблення там пан-ісламських ідей і посилення процесу турецького націотворення. Яскравим прикладом цього є стаття С. Фрешері “Що буде з Албанією?” (1899). Спостерігаючи кризу Туреччини, автор прямо заявляє про необхідність розриву з цією країною: “відродження Туреччини означає смерть для Албанії” [33].

Не була Призренська ліга штучним витвором “великих” держав проти Сербії [27]. Попри те, що в її створенні були зацікавлені турки, британці та австрійці, не можна ігнорувати героїчну боротьбу албанського народу за своє національне звільнення й створення власної державності [34, с. 225]. Політична активність Призренської ліги (з усіма її вадами) була поштовхом для активізації національного руху серед албанців. Свідченням цього стала інтенсифікація культурного процесу після її розгрому [26, с. 113]. Зокрема, продовжилася робота по створенню єдиної мови. Процес її створення, як і національної ідеології в цілому, інтенсивніше відбувався за кордоном, тоді як на албанських територіях сильною залишалася інерція традиційних уявлень. Ідеї націоналізму, проголошувані елітою, різко контрастували з самосвідомістю суспільства. Навіть прихильний до албанців лідер сербських соціал-демократів Д. Туцович відзначав, що культурна відсталість албанських племен і їх внутрішні суперечки служать перепорою для виникнення в їх середовищі національного руху, аналогічного сербському і болгарському” [35, с. 294].

Аналогічні думки знаходимо в Д. Батаковича. За виключенням деяких етнічних угруповань, албанський націоналізм розвивався за несприятливих обставин: родові організації, релігійні та соціальні розходження забезпечували владу консервативним прошаркам бейів і вождам родів. Захищаючи їхні старі привілеї, албанці чинили перепони модернізації Османської імперії. Обмежені рамками мусульманської цивілізації албанці-мусульмани не могли успішно узгодити їхні привілеї з потребами сучасних народів. Аж до східної кризи (1875 – 1878 рр.) албанці рухалися по неправильному колу між загальною лояльністю до турецької імперії і захистом їхніх місцевих інтересів, які означали опір законам центральної влади. Тому початок албанської національної інтеграції не базувався ні на культурній єдності, ні на типово ліберальних європейських принципах [16].

Отже, як і з сербським націоналізмом, маємо ще один випадок, коли західноєвропейська модель застосовується до “аграрного” суспільства. З самого початку її використання зумовлювалося не стільки потребами суспільства в модернізації (як це було на Заході), скільки потребами еліт легітимізувати свої претензії на управління територіями. Мова націоналізму була тим чинником, який дозволяв албанській еліті стати учасником (хоча й нерівноправним) у балканській суперечці великих держав. Водночас, будучи мовою “міжнародного спілкування”, націоналізм залишався малозрозумілим для більшості албанців. У своїй практиці вони віддавали перевагу старим релігійним чинникам ідентифікації, які й виступали імперативами діяльності.

Перетинання сербського і албанського націоналізмів в Косово перетворило його на арену протистояння, де обидва народи намагалися самоствердитися. У цій боротьбі, з кожного боку, Косово втрачало свої географічні характеристики і перетворювалося на символ, що зосереджував у собі історію, культуру багатьох поколінь, ставав невід’ємною частиною національної пам’яті. Набираючи силу націоналізми, бачили в ньому живильну силу, яка при правильному підході могла стати сильним чинником консолідації спільнот, подразником їх національної гордості. Вузол протиріч, що зав’язувався таким чином у Косово після 1878 р. полягав у взаємовиключному твердженні про його засадничу цінність

для обох народів як формотворчого ядра національного міфу. Перетворюючи Косово на “національну святиню”, елітами створювався надзвичайно прийнятний об’єкт для загального шанування, який дозволяв відволікати увагу суспільства від внутрішніх протиріч, спрямовуючи все невдоволення на зовнішнього ворога. Так, наприклад, хиткість становища проавстрійськи орієнтованого Мілана Обреновича в Королівстві Сербії, стала очевидною під час Тимокського повстання 1883 р. і наступних спроб радикалів на чолі з Н. Пашичем з-за кордону повалити його режим. Однією з головних причин, які змусили останнього відмовитися від майже готового виступу в 1885 р. була інформація про ймовірні плани короля Мілана розпочати війну за Стару Сербію [24, с. 226].

Результатом зіткнення двох націоналізмів у Косово після 1878 р. стає ескалація насилля. Головною причиною цього стало порушення попередньої системи рівноваги. Це не означає, що та система була справедливішою. Однак, існуючи протягом тривалого часу, вона створила певний стандарт відносин між привілейованими албанцями-мусульманами і підлеглими сербами-православними. Будучи “освяченою віками”, ця система стримувала насилля в певних межах, не даючи йому вилитися через край. Годі й говорити, що в межах цієї системи знаходилося місце і для тепліших відносин. Націоналізм своєю появою зруйнував стару систему й одночасно започаткував створення нової. За умов відсутності запобіжників, які б могли вгамувати пристрасті ситуація в районі прямого зіткнення інтересів виходила з-під контролю. При цьому в дію вступали найпримітивніші способи вирішення суперечок, відомих усьому людству. На думку Юрія Давидова, процес самоідентифікації у Південно-Східній Європі ускладнюється постійною підозрілістю по відношенню до “неподібних істот” і конфронтацією з ними. Виживання мислилося на Балканах як поглинання (підкорення) найближчих (потенційних) супротивників, розширення територій, їх повне підкорення собі [36, с. 12].

Конкретні обставини албансько-сербського протистояння в Косово не є предметом дослідження. Проте, після 1878 р. поряд із масовими вбивствами, актами насилля, грабунками, особливо активізується процес масової втечі сербів. У період з 1878 по 1913 р. сербські вчені говорять про переселення 150 000 осіб з Косово і Метохії [13]. З іншого боку, не варто забувати, що й політика сербського уряду по відношенню до албанців, які проживали на території Королівства була схожою. Як справедливо зауважує Р. Брюейкер, на Балканах у період між 1875–1924 рр. саме війна була відповідальна за ці переселення. Це був особливий тип війни у zenіті масового етнічного націоналізму, яку вели держави, схильні формувати свої території згідно з максималістськими вимогами етнічної демографії, й переплавляти своє строкате населення в порівняно однорідне національне ціле. Там, де населення дуже перемішане (як у Косово), ці війни з великою ймовірністю породжують етнічне розмежування через міграцію, вбивства чи певне поєднання їх обох [18, с. 217].

Описуючи зростання конфліктогенності в Косово не потрібно заретушовувати протилежних тенденцій. Аж до першої балканської війни існували надзвичайно тісні контакти сербського політичного і військового керівництва і лідерів албанського національного руху на предмет утворення єдиного антитурецького фронту [34, с. 225]. Спроби налагодити контакти з албанськими лідерами Косово періодично здійснювалися сербськими лідерами з 1880-х рр. Однак, їм постійно бракувало послідовності. Варто додати, що певною альтернативою націоналізму виглядала доволі популярна серед представників соціалістичних рухів ідея Балканської федерації. Однак, її потенціал так і не був до кінця використаний.

Проведений аналіз розвитку сербського і албанського націоналізмів дозволяє стверджувати, що їх поява зумовлювалася насамперед потребами місцевих еліт змінити або ж зберегти свій статус. Націоналізм виявився зручною легітимізуючою системою, яка дозволяла не лише захищати свої претензії на міжнародному рівні, але, головним чином, потужним консолідуючим чинником у середині спільнот. Звідси наполеглива робота еліти щодо формування національної свідомості, яка здійснювалася як через упровадження нової “високої культури”, так і через пропаганду політичних гасел і міфів. Потрібно визнати, що

цей процес відбувався надто повільно, витіснення попередніх ідентичностей, насамперед, релігійної, відбувалося дуже повільно шляхом їх переплетення і створення нової системи підпорядкування, у якій домінантою виступала національна ідентичність. Націоналізм не створював нового світу, а лише підлаштовувався під існуючі протиріччя. А отже, останні не зникали, а набували нової якості. На відміну від Західної Європи, нації на Балканах створювалися не як структури для пошуку компромісу й організації співжиття, а, в першу чергу, як засіб боротьби за життєвий простір. Там націоналізм не був результатом модернізації (з'являючись, він, навпаки, підштовхував еліти до початку навздогінної модернізації), а лише системою для зміни політичних статусів.

Історія Косово пряме тому підтвердження. Ця невеличка територія виявилася заручником обопільних претензій двох націоналізмів, а боротьба за неї стала наріжним каменем побудови власних держав. Особливістю націоналізмів є прагнення до створення однорідного простору, на якому державні кордони збігаються з культурними. Косово з його чисельними албанськими і сербськими общинами, з його перебуванням за межами сербської національної держави після 1878 р. і за відсутності албанської держави ставало потенційно небезпечним регіоном. Цілісне усвідомлення сербами і албанцями Косово як своєї території зводило нанівець навіть найменші спроби досягнути порозуміння. Косово виявилася замалим, аби його можна було поділити між обома народами.

Список використаних джерел

1. *Batacovic D.* The Kosovo Cronicles. Belgrade: Plato Books, 1992. 300 p.; Србија и албанци у XIX и почетком XX века / Ред. В. Стојанчевић. Београд, 1990. – 300 с. 2. *Vickers M.* The Albanians A Modern History. London: LB. Taurus, 1999. 282 pp.; Vickers M. Between Serbs and Albanians: a History of Kosovo. New York: Columbia University Press, 1998. 328 p.; Malkolm N/ Kosovo: a short history. NY, 1999. 494 p.; Glenny M. The Balkans: Nationalism, War and the Great Powers, 1804–1999. NY: Viking Penguin, 2000. – 726 p. 3. *Белов М. В.* У истоков сербской национальной идеологии: механизмы формирования и специфика развития (конец XVIII – середина 30-х гг. XIX века) / М. В. Белов. – СПб.: Алетейя, 2007. – 544 с. – (серия “biblioteka serbika”). 4. *Тимофеев А.* Крест, кинжал и книга: Старая Сербия в политике Белграда (1878–1912). – СПб.: Алетейя, 2007. – 240 с. – (Серия “Biblioteka Serbika”). 5. *Иванова Ю. В.* Албанцы и их соседи. – М.: Наука, 2006. – 367 с.; Смирнова М. Д. История Албании в XX столетии / Н. Д. Смирнова; Ин-т загальним. історії. – М.: Наука, 2003. – 431 с. 6. *Косово: международные аспекты кризиса* / Под ред. Д. Тренина и Е. Степановой; Моск. Центр Карнеги. – М.: Гендальф, 1999 – 309 с. 7. *Сміт Е.* Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Пер. з англ. – К.: К.І.С., 2004. – 170 с. 8. *Белов М.* На пути к сербской нации: взгляд снизу (1804–1835 гг.) // Человек на Балканах: социокультурные измерения процесса модернизации на Балканах (середина XIX – середина XX в.): Сб. статей. – СПб.: Алетейя, 2007. – С. 198–220. 9. *Етнічний конфлікт (концепція)* // Мала енциклопедія етнодержавознавства / НАН України. Ін-т держави і права ім. В. Корецького; Редкол.: Ю. Римаренко (відп. ред.) та ін. – К.: Довіра: Генеза, 1996. – С. 689. 10. *Малахов В.* Націоналізм как политическая идеология: Учеб. пособие. – М.: КДУ, 2005. – 320 с. 11. *Котигоренко В.* Етнічні протиріччя і конфлікти в сучасній Україні: політологічний концепт. – К.: Світогляд, 2004. – 722 с. 12. *Еліта* // Історична наука: термінологічний і понятійний довідник: Навч. посіб. / В. Литвин, В. Гусев, А. Слюсаренко та ін. – К.: Вища школа, 2002. – С. 124–127. 13. *Batacovic D.* The Kosovo Cronicles // http://lib.ru/MEMUARY/JUGOSLAVIA/kosovo_engl.txt 14. *Иванова Ю.* Албанци и славяне: закономерно ли противостояние? // Материалы XXVIII межвузовской научно-методической конференции преподавателей и аспирантов 15–22 марта 1999 г. – СПб.: Из-во Санкт-Петербургского университета, 1999. – С. 22–25. 15. *Славич Б.* Історія Балкан. XVIII і XIX століття / Пер. з англ. – К.: Свенас, 2003. – 512 с. 16. *Batacovic D.* Kosovo-Metohija: the serbo-albanian conflict // <http://www.batakovic.com/kosovo.html> 17. *Роль религии в формировании южнославянских наций* / Отв. ред. И. В. Чуркина. – М.: Эдитореал УРСС, 1999. – 264 с. 18. *Брюейкер Р.* Переобрамлений націоналізм. Статус нації та національне питання у новій Європі / Пер. з англ. – Львів: Кальварія, 2006. – 280 с. 19. *Тырсенко А.* Аббат Э.-Ж. Сийес (1748–1836). У истоков французской либеральной идеологии // Новая и новейшая история. – 1998. – № 6. – С. 88–111. 20. *Кон Г.* Национализм: его смысл и история // <http://static.traditio.ru/holmogorov/library/k/kohn/1.htm> 21. *Хобсбаум Э.* Нации и национализм после 1780 г. // http://aleksandr-kommari.narod.ru/hobsbaum_nacii.html 22. *Грінфелд Л.* Типи націоналізму // Націоналізм: антологія / Упорядники О. Проценко, В. Лісовий. – К.: Смолоскип, 2000. – С. 688–703. 23. *Перович Л.* Сербия в модернизационных процессах XIX–XX веков // Человек на Балканах: социокультурные измерения процесса модернизации на Балканах (середина XIX – середина XX в.): Сб. статей. – СПб.: Алетейя, 2007. – С. 16–40. 24. *Шемакин А.* Идеология Николы Пашича. Формирование и эволюция (1868–1991). – М.: Индрик, 1998. – 448 с. 25. *Белов М. В.* Манифест сербской национальной бюрократии (историографические заметки о “Начертании” И. Гарашанина 1844 г.). // Вестник Нижегородского университета им. Н. И. Лобачевского. – Серия: История. – 2007. – № 1. – С. 205–211. 26. *Славич Б.* Історія Балкан. XX століття / Пер. з англ. – К.: Свенас, 2004. – 600 с. 27. *Терзич С.* Историческая подоплека событий в Косово и Метохии // <http://guskova.ru/misc/balkan/1998-jul> 28.

Фрейдзон В. И. Нация до национального государства. Историко-социологический очерк Центральной Европы XVIII в. – начала XX в. – Дубна: Феникс, 1999. – 96 с. 29. Гелнер Е. Нації та націоналізм; Націоналізм: Пер. з англ. – К.: Таксон, 2003. – 300 с. 30. Докладная записка премьер-министра Сербии М. Гарашанина королю Сербии Милану Обреновичу по координации действий Сербии в Македонии и Старой Сербии. 1885 год // Тимофеев А. Крест, кинжал и книга: Старая Сербия в политике Белграда (1878–1912). – СПб.: Алетейя, 2007. – С. 227–233. 31. 1878 The Resolutions of the League of Prizren // http://www.albanianhistory.net/texts19/AH1878_2.html 32. Гантігтон С. Протистояння цивілізацій та зміна світового порядку / Пер. з англ. Н. Климчук. – Л.: Кальварія, 2006. – 474 с. 33. 1899 Sami Bey Frashëri: What will Become of Albania? // http://www.albanianhistory.net/texts19/AH1899_1.html 34. Искандеров П. Сербо-албанские отношения в начале XX в.: мифы и реальность // Двести лет новой сербской государственности: К юбилею начала Первого сербского восстания 1804–1813 гг. / Отв. ред. В. Волков. – СПб.: Алетейя, 2005. – С. 223–239. 35. Искандеров П. Косово в начале XX в.: столкновение этносов, религий, эпох // Человек на Балканах: социокультурные измерения процесса модернизации на Балканах (середина XIX – середина XX в.): Сб. статей. – СПб.: Алетейя, 2007. – С. 293–308. 36. Юго-Восточная Европа в эпоху кардинальных перемен / Под ред. А. А. Язьковой. – М.: Весь мир, 2007. – 352 с.

Yaroslav Seko

SOURCES CONFLICT OF KOSOVO: INFLUENCE OF NATIONALISM

In the article influence of nationalism of Serbian and Albanian is analysed on the sources of conflict in Kosovo.

Key words: Kosovo, nationalism, national ideology, national identity, elites.

ПРАЦІ МОЛОДИХ НАУКОВЦІВ

УДК 94 (477)

Володимир Мисик

**ПОСТАТЬ ІГОРЯ ПЕТРОВИЧА ГЕРЕТИ В КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНОГО ЖИТТЯ ТЕРНОПІЛЛЯ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТ.**

У статті проаналізовано і розкрито основні етапи становлення Ігоря Петровича Герети як громадсько-політичного діяча. Визначено і конкретизовано значення його політичної та громадської діяльності для розвитку мистецького та наукового життя краю, поширення національно-патріотичної ідеї серед українського народу.

Ключові слова: Ігор Герета, Тернопілля, громадсько-політичний діяч, мистецтво, національна ідея.

В історії українського народу одним із визначальних періодів є середина ХХ ст. Це час, коли на теренах УРСР зароджується рух шістдесятників, особливістю якого стало пробудження українців до свідомого та глибокого розуміння необхідності створення нової генерації інтелігенції, яка б у певний момент змогла мужньо вибороти самостійність України. У так званий період “розвінчування” постаті Сталіна та епохи “відлиги” серед українського народу знову, як колись у моменти стагнації Російської імперії на початку ХХ ст., зароджуються ідеї незалежності та соборності нашої держави. І Тернопіль як один із центрів громадсько-політичного, культурного та наукового життя Західної України не оминула хвиля протесту проти радянзації. В цьому місті, правда, підпільно, формується не згідна з більшовизмом, національно-самобутня ідея [3; 4; 9].

У центрі цих бурхливих подій одне із важливих місць посідає постать громадсько-політичного діяча, фундатора та генератора патріотичних та національних справ Ігоря Петровича Герети. Уродженець села Скоморохи, що на Тернопільщині, виходець із багатодітної родини священика, він після завершення школи у селі Велика Березовиця вступає на історичний факультет Чернівецького університету. З цього часу життя і громадсько-політична діяльність Ігоря Герети тісно пов’язані із визвольним рухом шістдесятників. Ще з 70-х років ХХ ст. він був неофіційним керівником великої напівпідпільної антибільшовицької організації. Відкрито члени цієї групи пропагували культурний розвиток, а нелегально – проводили пропаганду Української держави, її культури та незалежності. Для маскуванню своїх дій організація не мала оформленої структури, в режимі самої групи діяло тільки невелике ядро [8, с. 474–475; 3].

Основою цієї групи, окрім Ігоря Герети, був його брат Олег, який тоді навчався у Львівській консерваторії, а нині – заслужений артист України, художній керівник Івано-Франківського камерного оркестру та завідувач відділу музичного училища ім. Д. Січинського. Ядро антибільшовицької організації складалось також із відомого і талановитого поета Василя Ярмуша, який тоді був завідувачем клубу в с. Острові, фармацевта Христини Дурбак (Куркевич), економіста Марії Тивонюк (Тебенко), фінансиста Ірини Загалюк (Фриз), батько котрої був старшиною УПА та районним провідником ОУН і загинув у бою з більшовиками, студента музичного училища імені Соломії Крушельницької, тепер викладача Скалатської музичної школи Методія Чубатого, учителя фізики в Буцнівській середній школі, а тепер – у Тернопільському профтехучилищі № 3 Михайла Гуральчука [8, с. 475–476; 12].

Важливим центром діяльності організації була Терехівка, де збиралися в домі отця Костянтина Добрянського, оскільки його син Орест належав до групи. Більше того, в цьому місті проживало багато наближених до неї людей. За час роботи членам підпілля вдалося повністю прикрити кількох колишніх підпільників ОУН-УПА, що повернулися з таборів, і з якими підтримували контакти, вчилися в них (Ігор Олещук, Борис Бобинський, Ярослав Карп'як, Петро Кекеш, Богдан Когут). Звичайно, не обійшлося без провокаторів, а потім і викриття антибільшовицької організації та слідства над її членами [8, с. 475–476; 11; 12].

Після певної перерви через тюремне ув'язнення Ігор Герета знову повернувся до громадсько-політичної та краєзнавчої діяльності. Працював спочатку як заступник директора Тернопільського обласного краєзнавчого музею, а пізніше, був переведений на нижчу посаду [8, с. 475–476].

Серед досягнень Ігоря Герети у цей період його життя на ниві громадської та краєзнавчої діяльності необхідно відмітити і створення у 1963 році музею-садиби Соломії Крушельницької, який розташований у парафіяльному будинку села Біла, що біля Тернополя. В основному експозиції створювалися Ігорем Петровичем за підтримки Івана Деркача (укладача першого збірника спогадів та матеріалів про співачку) та Михайла Головащенко (укладача двотомника матеріалів про С. Крушельницьку). Музей став центром усіх ювілеїв співачки [8, с. 477; 10; 11; 14].

Етнографічно-меморіальний музей Володимира Гнатюка, що у Велесневі Монастирського району на Тернопіллі, своїм створенням у 1969 році завдячує Ігорю Гереті та Остапу Черемшинському. Саме Ігор Петрович підтримав ідею заснування музею та надав неоціненну підтримку Остапу Черемшинському, створивши експозицію, для якої сам придбав сотні експонатів [3; 8, с. 477].

Музей здобув ще більше слави, коли в ньому відбулася міжнародна конференція, присвячена пам'яті видатного вченого Володимира Гнатюка [8, с. 477].

У середині 70-х рр. ХХ ст. Ігор Герета став ініціатором створення картинної галереї у стінах катедрального собору Непорочного зачаття Матері Божої, збудованому у 1749–1779 роках у стилі бароко, який колись був Домініканським костелом, а за часів радянської влади використовувався як склад [13, арк. 1].

“На щастя, його обминула тяжка доля знищення, – згадує Ярина Миколаїв, донька Ігоря Петровича. – 6 травня 1978 року тут відкрили картинну галерею Тернопільського краєзнавчого музею. Автором експозиції був досвідчений науковець Ігор Герета. Її основою послужила збірка творів образотворчого мистецтва із фондів краєзнавчого музею” [13, арк. 1].

Це досягнення і наполеглива праця в художніх музеях Києва, Львова, Луцька, Івано-Франківська, Ужгорода, Москви, Ленінграда та в дирекціях виставок Спілки художників СРСР і Міністерства культури УРСР дали змогу наповнити майбутній художній музей у Тернополі творами видатних польських, українських, західноєвропейських та російських художників [8, с. 478; 14].

Причиною призначення керівником галереї Ігоря Герети було те, як згадує Ярина Миколаїв, що “...в основу експозиційного плану та практичної побудови експозиції було покладено чітку концепцію, яка вимагала глибоких знань і великої праці” [13, арк. 1]. І саме Ігорю Петровичу вдалося подолати більшовицьку догму про те, що мистецтво народів СРСР – це єдине радянське мистецтво. У Тернополі було створено великий відділ сучасного українського мистецтва, відокремленого від російського [13, арк. 1; 14].

Пізніше, у 1986 році, костел був переданий церкві, а для картинної галереї, яка в 90-х роках була перетворена на обласний музей, виділили нове приміщення [8, с. 479].

Необхідно відмітити, що Ігор Герета ніколи не забував про музей та його розвиток. При незалежній Україні він, як депутат Тернопільської обласної ради, на посаді голови комісії з питань культури й духовного відродження, опікувався справами обласного художнього музею, завжди залучав до діяльності в ньому плеяду талановитих художників і ніколи не забував про відзнаку видатних митців, будучи заодно і мистецтвознавцем [6, арк. 3; 14].

Так, 17 жовтня 1996 року Ігор Герета звернувся до комісії з питань присудження обласної художньої премії імені Михайла Бойчука з проханням присвоїти лауреата видатному українському художнику та діячу національно-культурного відродження України Богдану Ткачику [6, арк. 3].

“Своєю невтомною працею, – як зазначається у відкритому листі до комісії, – на посаді Голови Тернопільської організації Спілки художників України, члена Проводу Тернопільської краєвої організації Народного Руху України п. Б. Ткачик заслужив велику повагу серед широких верств громадськості краю і всієї України.

Твори Б. Ткачика експонуються в музеях та приватних збірках Тернополя, Івано-Франківська, Львова, Києва, Австралії, Англії, Болгарії, Канади, Польщі, Словаччини, США” [6, арк. 3].

Ігор Герета звертався з листом і до голови Тернопільської обласної ради народних депутатів Б. Бойка, в якому наголошувалося, що “комісія просить відзначити відповідним чином ювілей видатного митця М. Николайчука” [6, арк. 3].

Також у приміщенні цього музею було засновано клуб під конспіративною назвою “Золотий вересень”. Засновником був Ігор Герета, а почесним головою став професор Роман Гром’як [8, с. 478; 12].

“Це були вечори, які завжди супроводжувались концертами і спрямовувалися на відродження зацікавлення українським мистецтвом та вивчення рідної історії, – пригадує зі слів свого батька Ярина Ігорівна. – Був це справжній прихисток для українських патріотів, які пізніше, у 1989 році, стали ініціаторами духовно-національного відродження” [13, арк. 2].

І справді, діяльність клубу спрямовувалася на поширення націоналістичних ідей та популяризацію українського та світового мистецтва, починаючи з Ван Гога, Петрарки, Гарсії Лорки, Пабло Пікассо і до Т. Шевченка, І. Франка, Ю. Федьковича, за що члени цього клубу завжди переслідувалися КДБ, а сам клуб неодноразово закривався [8, с. 479; 12].

Ще з 1967 до 1987 років І. Герета вів боротьбу за створення і розвиток музею-садиби Леся Курбаса в Старому Скалаті Підволочиського району на Тернопільщині. Радянська влада виступала проти створення цього музею, двічі знищувала готову експозицію, над збором якої працював Ігор Петрович разом із директором майбутнього культурно-мистецького закладу В. Лавренюком. Доводилося навіть долучати до порятунку цієї клопіткої праці відносно створення музею ЮНЕСКО, чому посприяли дослідники творчості Леся Курбаса Неллі Корнієнко та Лесь Танюк. І навіть вже після відкриття обком партії заборонив запрошувати будь-кого до перегляду експозицій музею [3; 8, с. 477; 11].

Ігор Герета також причетний до діяльності Товариства української мови (тепер перетворене у “Просвіту”) і “Меморіалу”, був членом та одним із засновників, учасником Установчих конференцій цих національних громадських організацій. До кінця свого життя залишався постійним членом Проводу Крайової організації Руху і співавтором концепції державотворення НРУ, яка вийшла окремим виданням у 1993 році українською та англійською мовами. Ще 1991 року з ініціативи Ігоря Герети був заснований при Народному Русі України в Тернополі Інститут національного відродження України, що видав 30 книг, та в стінах якого було проведено понад 30 наукових конференцій [1, арк. 2; 5, арк. 2; 8, с. 478].

ІНВУ співпрацював із різними національно-патріотичними організаціями. Наприклад, позитивним моментом у роботі Інституту є його співпраця із молодіжним національно-патріотичним товариством “Обереги” [8, с. 479].

Перебуваючи на посаді директора Інституту, Ігор Герета завжди дбав про розвиток українського, а особливо сучасного мистецтва. Під час ремонту музею сучасного українського мистецтва в Тернополі, він неодноразово звертався за допомогою до різноманітних організацій та фірм [6, арк. 4].

“Для цього музею міська державна адміністрація виділила одноповерховий будинок на вулиці Медовій, № 6, – зазначає Ігор Петрович у листі до генерального директора Тернопільського хлібоб’єднання В. Скакунова. – Почався його ремонт, але, на жаль, виділених для нього коштів не вистачає.

Тому просимо надати нам фінансову і практичну допомогу у доведенні ремонту до кінця” [6, арк. 4].

Гордістю Ігоря Герети є створення експериментальної школи мистецтв, де діти і молоді люди здобувають знання з музики, театру і образотворчого мистецтва. Ігор Петрович не тільки був засновником цієї школи, але й опікуном, розробив для неї концепцію навчання [8, с. 478; 11; 14].

Ігор Герета, будучи депутатом обласної ради народних депутатів Тернопільської області трьох скликань із 1990 року та головою комісії з питань культури й духовного відродження, завжди старався приділити увагу і якомога більше часу на розвиток національних, патріотичних, освітніх, культурних і наукових закладів. Зокрема, він був обраний почесним опікуном Козівської гімназії імені Володимира Герети. Також діяч тісно пов’язав свою працю із Тернопільською вищою духовною семінарією ім. Патріарха Йосифа Сліпого, де на його пропозицію до програми було введено курс археології, історії та мистецтва України [2, арк. 1, 4; 3; 8, с. 480].

Як керівник комісії, а до її компетенції в середині 90-х років ХХ ст. входила освіта, справи молоді і спорту, І. Герета завжди намагався ініціювати та підтримувати важливі для української культури заходи, як-от: вручення художньої премії ім. М. Бойчука, відкриття пам’ятника братам Бойчукам, присвоєння стипендій імені В. Барвінського для студентів-музикантів з Тернопільщини, котрі вчаться за кордоном, та стипендій ім. М. Литвина для студентів-бандуристів з Тернопільщини, створення меморіальних таблиць видатним діячам культури, які бували в Тернополі: композитору В. Барвінському, письменнику Юліанові Опільському та ін. [2, арк. 4; 3; 8, с. 481; 14].

Заснувавши у 1997 році історико-меморіальний музей політв’язнів, Ігор Герета завжди опікувався ним та виступав поборником його розвитку. Наприкінці 90-х він надіслав листа голові Тернопільської міської адміністрації В. Негоді, висловлюючись про ігнорування його дій комісією, створеною із цього питання, а також зазначив, що: “... комісія знову наполягає на скороченні майже втричі експозиційної площі музею, скорочення її до чотирьох камер” [6, арк. 5].

Про розвиток музею Ігор Петрович висловлювався так: “Він тільки тоді може виконувати своє головне завдання, – увіковічення подвигу героїв ОУН-УПА в боротьбі з більшовицькими окупантами та викриття нелюдської суті комунізму, – коли буде побудовано солідну експозицію з історії національно-визвольного руху, а також конкретні експозиції про кожного члена ОУН-УПА, який мучився тут, в окремих камерах. Окрім того, необхідно показати різні типи камер в залежності від часу та призначення” [6, арк. 5].

Вкотре Ігор Герета висловлювався про чиновницьке свавілля, коли: “... з легкої руки деяких працівників адміністрації від музею вже відділено, окрім інших камер, унікальний кам’яний мішок – страшну тюрму в тюрмі” [6, арк. 5].

Для швидшого відновлення діяльності УГКЦ після падіння Радянського Союзу Ігор Герета виступає засновником академії на честь Митрополита Андрея Шептицького та Йосифа Сліпого, проводить наукові конференції на теми: “Релігія і церква в національному відродженні України”, “Проблеми церковного мистецтва”, а також пам’яті українського письменника й етнографа отця Володимира Герасимовича та українського патриста й композитора отця Євгена Купчинського [3; 4; 8, с. 480; 10].

Ігор Герета працював в науковій раді краєзнавчого музею, радах спілки краєзнавців області та України, обласної організації українського фонду культури та асоціації “Світ культури”, редакціях “Енциклопедії Тернопільщини” та рухівської газети “Тернове поле”, редакційній раді журналу “Тернопіль”, українській раді Міжнародного історичного товариства ім. М. Грушевського, правлінні Тернопільської організації Спілки художників України, кількох обласних і міських комісіях. Саме комісії підкреслюють неймовірну багатогранність діяльності І. Герети [2, арк. 6; 5, арк. 1; 8, с. 480].

Ігор Петрович очолює секцію археології обласного товариства охорони пам’ятників історії та культури. У 1997 році він заснував у Тернополі та очолив один із перших в Україні

осередок Наукового товариства імені Тараса Шевченка, який вже провів кілька наукових конференцій, зокрема, чотири наукові сесії (одна до 125-річчя НТШ) разом із львів'янами на честь Олександра Барвінського, а також його сина Василя [5, арк. 1; 8, с. 481].

Але Ігор Герета зізнавався: “Доводиться часто жертвувати наукою заради справ громадських. Вони тепер важливіші. Ми просто зобов'язані змінити ситуацію у вимірній нами незалежній Україні. Добитися того, щоб наш народ сягнув тієї високої долі, на яку він заслуговує своєю порядністю, працьовитістю, мужністю та неухильною вірою в Бога Єдиного” [5, арк. 2].

В його політичній діяльності були спроби балотуватися у Верховну Раду України, правда, більше не за власним бажанням, а за пропозиціями членів розширеного Проводу НРУ. “Коли Крайова організація Руху, – як згадував Ігор Герета, – та його центральний провід, інші демократичні сили запропонували мою кандидатуру в народні депутати України, я після, признатися, болючих вагань погодився” [1, арк. 4; 2, арк. 4].

Мистецтвознавець був удостоєний Лауреата премії імені Братів Лепких та Всеукраїнської премії імені видатного археолога Вікентія Хвойки. Йому було надано звання “Заслужений діяч мистецтв України”, а за два дні до смерті й довічну Президентську стипендію за участь у правозахисному русі [5, арк. 2].

Діяльність І. Герети відображена в довідково-енциклопедичних виданнях, розвідках поважних українських авторів. Першим був В'ячеслав Чорновіл, який ще в 1967 р. подав статтю про його діяльність у своїй відомій книзі “Лихо з розуму”. Портрети двадцяти “злочинців”. Книжка вийшла в Парижі. Пізніше, у 1994 році, він дав високу оцінку громадсько-політичній діяльності Ігоря Герети, відзначивши, що “його відданість українській справі, його праця на ниві національного відродження широко відома не тільки в області і Україні, але й у світі” [8, с. 483]. В Україні ще в часи радянської влади Михайлові Косову вдалося опублікувати в часописі “Народна творчість та етнографія” велике дослідження про І. Герету. У 1990 році схожа праця з'явилася і в рухівській газеті “Тернове поле”. Також стаття про життя та діяльність Ігоря Петровича опублікована і в англomовній “Енциклопедії України”, що в 1988 році вийшла в Торонто (Канада) [3; 8, с. 481–482; 10; 14].

Отже, громадсько-політична діяльність Ігоря Петровича Герети була багатогранною. Як громадський діяч Ігор Герета добивався створення та розвитку різноманітних культурних та наукових закладів: від зародження садиб-музеїв видатних постатей Тернопілля до Інституту національного відродження України, обласного художнього музею та музею політ'язнів. Герета-політик, завжди дбав про поширення просвітницьких та національно-патріотичних ідей серед українського народу. Із середини 60-х років діяч розпочав боротьбу із радянською владою за створення української державності і продовжував боротися із чиновницьким свавіллям, будучи депутатом Тернопільської обласної ради на посаді голови комісії з питань культури та духовного відродження.

Список використаних джерел

1. *Документи* (буклет, листівка) Герети І. П., кандидата у народні депутати України від м. Тернополя та с. Велика Березовиця (виборчий округ № 163), із біографічними даними та відомостями про його наукову діяльність (1998 рік) // Державний архів Тернопільської області (далі – ДАТО). – Ф. 3484. – Оп. 1. – Спр. 8. – 4 арк.
2. *Документи* (публікації, буклет, листівка) про участь Герети І. П. у виборах в депутати до Верховної Ради України та обласну раду за 1994 рік // ДАТО. – Ф. 3484. – Оп. 1. – Спр. 7. – 6 арк.
3. *Герета* Ігор Петрович [Електронний ресурс] // Вікіпедія. Вільна енциклопедія. – Режим доступу до статті: http://uk.wikipedia.org/wiki/Герета_Ігор_Петрович.
4. *Зозуляк* Є. Жовтень: Ігор Герета // Русалка Дністрова. – 1993. – № 20. – С. 6.
5. *Интерв'ю* Герети І. П. кореспондентам газет “Русалка Дністрова” (Тернопіль. – 1993. – Листопад) та “Свобода” (Тернопіль. – 2000. – Вересень) про наукову, громадську діяльність // ДАТО. – Ф. 3484. – Оп. 1. – Спр. 1. – 3 арк.
6. *Листи* Герети І. П., голови комісії Тернопільської обласної ради з питань культури й духовного відродження, до голів Тернопільської облдержадміністрації, міської адміністрації, обласної ради народних депутатів та інших посадовим особам з питань діяльності комісії з 1996 рік // ДАТО. – Ф. 3484. – Оп. 1. – Спр. 11. – 6 арк.
7. *Листи* працівників держархіву Тернопільської області Бойку Б. Ф., голови Тернопільської облдержадміністрації, із пропозицією призначити Герету І. П. заступником голови облдержадміністрації з політико-правових питань від 04 жовтня 1996 року // ДАТО. – Ф. 3484. – Оп. 1. – Спр. 14. – 4 арк.
8. *Литвин* М. Одержимість Ігоря Герети / М. Литвин, В. Шевчук, Б. Хаварівський // Тернопілля'98-99 : регіон. річник. – Т.,

2002. – С. 474–483. 9. Литвин М. “Дороги, як люди...” // Тернопілля’95: регіон. Річник. – Т., 1995. – С. 550–551. 10. Литвин М. Ой, у лузі Червона Калина // Літературна Україна. – 2008. – 26 верес. – С. 5. 11. Новосядла Н. Справ великих сівач і жнець // Свобода. – 2004. – 4 червня. – С. 5. 12. Окаринський В. Душа тернопільських шістдесятників // Вільне життя. – 2008. – 26 вересня. – С. 5. 13. Публікація спогаду Миколаїв (Герети) Ярини “Душею товариства був він, Ігор Герета” // ТОДА. – Ф. 3484. – Оп. 1. – Спр. 83. – 3 арк. 14. Стельмах М. Галицький Сковорода // Тернопіль вечірній. – 2005. – 15–21 червня. – С. 11.

Volodymyr Mysyk

**FIGURE OF IHOR GERETA IN THE CONTEXT OF DEVELOPMENT OF SOCIAL AND
POLITICAL LIFE OF TERNOPILLYA IN THE SECOND PART OF XX CENTURY**

The main stages of formation of Ihor Gereta as a social figure and statesman are analyzed and presented in the article. The value of his social and political activity for the development of artistic and scientific life of the region, distribution of national and patriotic idea among the Ukrainians is determined and specified.

Key words: I. Gereta, Ternopillya, social and political figure, art, national idea.

УДК 94 (477)



Ольга Стровус

НАЦІОНАЛЬНИЙ ІДЕАЛ ВАСИЛЯ СТУСА

У статті проаналізовано основні аспекти національних прагнень В. Стуса.

Ключові слова: національна ідея, героїзм, громадянська позиція, суспільно-політичний розвиток, ідеологія, національно-визвольний рух.

Поволі, але йде процес осмислення життя і творчості В. Стуса. На державному рівні відзначено столітній ювілей поета. Але при цьому впадає в очі, що образ В. Стуса дедалі більше пов'язують з його поетичним світом. Мимоволі на задньому плані може опинитися його громадянська позиція, участь у національно-визвольному русі. Однак його творчість і суспільно-політична діяльність сильно переплетені між собою й становлять органічну єдність. Невипадково в центрі уваги поетів були сторінки історії, які ілюстрували героїзм різних епох. Культивування героїчного як національного імперативу переслідувало конкретну мету – сформувати нову особистість, новий тип борця за героїчну справу, спроможного підняти на боротьбу за Самостійну Україну.

Незалежність – це “протистояння” (улюблене слово Стуса; саме цю рису поет вважав єдиною справжньою запорукою української суверенності). І в цих “координатах совісті”, які залишив для нас В. Стус, – кращий дороговказ у майбутнє, і духовне, і, між іншим, політичне теж. Саме тому В. Стус – Громадянин, Творець, Людина, для якої приниження рідної нації та культури було абсолютно нетерпимим, особисто образливим.

Василь Стус належав до кола шестидесятників, серед яких були В. Світличний, І. Драч, В. Симоненко, Л. Костенко, ідейна спрямованість котрих сягала пошуків шляхів опору та боротьби з існуючим режимом. Тут створюється середовище тих, хто був готовий не йти на моральні компроміси з владою, а вести боротьбу за захист національної культури.

Поступово зав'язалися знакові знайомства з членами нещодавно розігнаного Клубу творчої молоді. Найближчі приятелі того часу – А. Горська, Л. Танюк, І. Світличний та багато інших, хто попри численні переслідування зберігав дух непокори й продовжував проводити заборонені й напівзаборонені вечори скрізь, де тільки можливо було пропагувати національну культуру.

Молоде покоління, виховане в атмосфері якщо й не цілковитої, то доволі значної лібералізації СРСР, не хотіло миритися з політикою згортання національного культурницького руху. Створений у Львові Клуб творчої молоді “Пролісок” стояв уже на зовсім інших позиціях, аніж київські культурники. Якщо “громадські” вимоги киян, що так налякали владу, обмежувалися домаганням відкриття правди про трагедію в Биківні та відстоюванням, як сформував це Іван Гель, “культурних прав нації”, то метою львів'ян була “боротьба за державність України”, а найрадикальніший поміж них – Іван Гель – не приховував, що був прихильником не лише боротьби словом, але й зброєю. Він вважав, що боротьба словом – це щось таке інтелегентське” [1, с. 58].

Лише виважена позиція І. Світличного, який, за визначенням М. Коцюбинської, був живим містком між Києвом і Львовом, переконала членів “Проліска” втриматися від збройної боротьби, обмежившись легальними формами протистояння – “відкрито говорити про те, що ми думаємо про існуючий режим” [2, с. 108]. Проте, навіть це не стримало владу від початків репресій.

Безпосереднім провідником партійної лінії в Україні був секретар Львівського обкому В. Маланчук. Відтак не дивно, що найбільше заарештованих в серпні 1965 р. було саме в Західній Україні. У Львові, зокрема, заарештували братів Горинів, І. Геля, М. Осадчого та ін.; у Тернополі – І. Герету, М. Чубатого; у Луцьку – В. Мороза, Д. Іващенка; в Івано-

Франківську – М. Озерного, В. Іванишина та П. Заливаху. У центральних регіонах арешти були менш масштабними, і, за винятком І. Світличного в Києві та С. Каранського в Одесі, оминули найвідоміших шістдесятників. Цілком імовірно, що Перший секретар ЦК КПУ Петро Шелест був проти арештів, бо вважав, що це посилить вплив Маланчука в усій Україні. Проте й він не міг опиратися арештам тих, чії зв'язки з західними “радикалами” здавалися слідчим очевидними.

Коли звістки про арешти докотилися до Києва, в них навіть не всі повірили. Але після дзвінків до Львова сумнівів уже не лишалося. Ті, хто знаходився в Києві, думали, бодай повідомити громадськість про арешти. Оптимальний здавався вихід, запропонований І. Дзюбою. 4 вересня, тобто через декілька днів після арештів, у кінотеатрі “Україна” мав відбутися громадський перегляд фільму С. Параджанова “Тіні забутих предків”. Іван та Марта близько товаришували з С. Параджановим, а тому І. Дзюба, скориставшись присутністю великої кількості людей, перед переглядом фільму повідомив про арешти українських інтелігентів.

4 вересня 1965 р., перед прем'єрним показом фільму С. Параджанова “Тіні забутих предків”, І. Дзюба повідомив про початок арештів в Україні. Оскільки його грубо перервали, то підтримати промовця взялися В. Чорновіл та В. Стус. В. Чорновіл вигукнув: “Хто проти тиранії – встаньте”. Частина присутніх підвелася з місць [3, с. 49]. Це було, так би мовити, поза планом. Ось як він коментує вчинок В. Стуса: “І в цей час піднявся Василь. Я абсолютно стопроцентно запевняю, що це чисто спонтанний був його рух. Це не було заплановано, ніхто про це не говорив... ніхто тоді навіть не думав, що Василь це зробить, і ніхто до нього не звертався... Просто така була атмосфера, суміш і трагізму, і гіркоти, і оцей брутальності, коли хапають за руки. І Василь піднявся, ним щось таке заговорило. І він крикнув, що всі, хто протестує проти арештів, встаньте, чи прошу встати. Спочатку піднялося декілька людей, потім більше, більше, і більше. Але не всі. Десять так половина піднялася залу, а половина сиділа” [4, с. 241].

Патріотизм позиції В. Стуса підтверджується листуванням із друзями в часи арештів. Життєві цінності одного із найбільших українських майстрів слова ХХ століття постають із цих вражаючих документів із рідкісною ясністю та прозорістю. Спробуємо ж бодай стисло перечитати ці незабутні сторінки. “Я вже спробував штольно до останньої сили віри”, – ці Стусові слова з невідправленого листа до Б. Гориня (1967 р.) багато дають для розуміння світогляду поета. Ще один яскравий образ опору духу й поривання до волі – з листа до В. Чорновола, тоді вже ув'язненого (1968 р.): “Все Славку буде добре. Тільки ти, не відриваючись, дивись у ту шпару світла, що до неї ти дерешся – ліктями, коліньми, підборіддям. Май перед собою тільки її, ту шпару, і заради цього економ сили. Бачиш – там посхилялися голодні розчепірені долоні друзів. Тягнись, дорогий, дерись. Хай тобі легше посувається вгору”. Чого тільки вартий його лист до В. Чорновола, який свідчить про яскравий образ опору руху й поривання до волі.

Наведемо невеликий фрагмент з відкритого листа Л. Дмитерку під назвою “Місце в бою чи в розправі?” В. Стус стає на захист І. Дзюби, відзначаючи, що “горе тій країні, де цькують таких людей як І. Дзюба, де їх прагнуть обернути на пропащу силу, де безмозгли чорні чоловічки вбивають при цвіті тисячі талантів, так важко народжуваних матерями. Вірю, що вже завтра ці чорні чоловічки будуть народом прокляті” [5, с. 68].

Підписався В. Стус також під так званим листом “139 діячів науки, літератури й мистецтва” та “Листом 150-ти”, які намагалися вплинути на позицію партії. В. Стус взяв участь у компанії із захисту роману О. Гончара “Собор”, і спрямував у ЦК лист з обуренням на наступ “чорної сотні культовиків” [6, с. 212]. В. Стус активно протестував проти реставрації культу особи, проти політики денаціоналізації, обмежень свободи слова. Відомі його відкриті листи до Президії спілки письменників на захист В. Чорновола (кінець 1968 р.) – з приводу опублікованої в “Літературній Україні” наклепницької статті О. Полторацького “Ким опікуються деякі гуманісти”, редакторів журналу “Вітчизна” Л. Дмитерку з гострою критикою його виступів проти І. Дзюби (1969 р.), до ЦК КПУ і КДБ, до Верховної Ради

України (1970 р.), де він доводить згубність політики щодо обмеження свободи слова, кричущих порушень прав людини.

Оскарження В. Стуса були воістину глобальними. Проте цей факт аж ніяк не знижує дивовижного градусу кипіння блискучих зразків поетової публіцистики, зокрема, звернення “Деколонізація СРСР – єдиний гарант миру в усьому світі”, написаного в січні 1980 р., за чотири місяці до другого й фатального арешту. Саме в цей час, прекрасно усвідомлюючи, що на нього чекає, щойно звільнений із заслання В. Стус погодився очолити Українську Гельсинську групу (майже весь її попередній склад був уже в таборах. Деяким людям, котрі пробували відрадити його від такого кроку (аргументи були: ти не можеш цього робити, ти Поет, ти геній). В. Стус відповідав простим контрзапитанням: “А ти погодишся очолити групу? – і на очікувану негативну реакцію: “Ні, звичайно, я не самогубця”, – було В. Стусове жорстке: “Тоді навіщо прийшов? Навіщо ця розмова?”. Гостям доводилося шукати вихід зі В. Стусової квартири... Так згадує син поета Д. Стус. Отже, в цих обставинах й було написано такі рядки зі звернення “Деколонізація СРСР...”: “Мета всіх цих репресій, які проводять на Україні з диявольською методичністю, – задушити вільний голос нашого народу в особі його кращих представників, приректи наш народ на покірливе мовчання; репресуючи інтелігенцію, зупинити зростання національної самосвідомості українського народу, обезголовити наш народ, перетворивши його на покірну череду, покірну до окриків тимчасового правителя”.

Василь Стус активно працює над літературознавчою статтею “Феномен доби (Сходження на Голгофу слави)”, присвяченій творчому злету та падінню П. Тичини, кому “судилася доля генія”. Також поет остаточно усвідомив обов’язок письменника, принаймні українського письменника: тісно переплести свою долю з творчістю. В ній В. Стус дуже влучно означив сутність українського митця: “Митця будь-якого іншого народу виносила на собі реальність. Специфіка українського митця в тому, що в кращому разі він змушений цю реальність тягнути на своїх плечах, а в гіршому, і значно частіше – існувати всупереч реальності, в абсолютно забороненому для себе світі. Навіть на кращий випадок – нести реальність на своїх плечах – такий тягар людині не під силу, отож саму реальність приходится адаптувати доти, аж поки вона не набиралася форми клумака з історичними реаліями. Замість материка наш поет має під ногами прірву, щоб створити материк під ногами” [7, с. 43].

Тільки людина, яка справді готова віддати життя за те, аби “вічно ембріонна Україна” стала нарешті справжньою і вільною, може написати: “Голови гнути я не збираюся, бодай що б там не було. За мною стояла Україна, мій гноблений народ, за честь якого я мушу стояти до загину”. І це нікому не буде здаватися гучною, порожньою фразою.

Список використаних джерел

1. Касьянов Г. Незгодні: українська інтелігенція в русі опору 1960-х – 80-х років. – К.: Либідь, 1995. – 224 с.
2. Коцюбинська М. Доброокий // Доброокий. Спогади про Івана Світличного. – К.: Час, 1998. – С. 105–111.
3. Данилюк Ю., Бажан О. Опозиція в Україні (друга пол. 50-х – 80-ті рр. XX ст.). – К.: Рідний край, 2000. – 616 с.
4. Дзюба І. // Нецензурний Стус... – Кн. 1. – С. 222–261.
5. Місце в бою чи в розриві? // Чорновіл В. Твори: У 10-ти т. – Т. 3. Український вісник. – К.: Смолоскип, 2006. – С. 66–68.
6. Стус Д. Василь Стус: життя та творчість. – К.: Факт, 2005. – 368 с.
7. Стус В. Феномен доби (Сходження на Голгофу слави). – К., 1993. – 96 с.
8. Українська громадська група сприяння виконання Гельсінських угод. Документи і матеріали. – Т. 4. – Харків: Фоліо, 2001. – 256 с.

Olga Stroyevus

THE NATIONAL IDEAL OF VASYL STUS

In the article the basic aspects of national aspirations are analysed of V. Stus.

Key words: national idea, civil position, social and political development, ideology, national liberation motion.

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧАМ ВУЗІВ



Наталія Григоруk

ДЖЕРЕЛА ДО ВИВЧЕННЯ ЕТНОГЕНЕЗУ СЛОВ'ЯН

У матеріалі проаналізовано джерела до вивчення етногенезу слов'ян.

Ключові слова: етногенез, слов'яни, письмові джерела, археологічні джерела, лінгвістичні, антропологічні.

1. Письмові джерела

Історичні джерела є тією основою, на якій базується наше пізнання складного етногенетичного процесу – формування слов'янського етносу.

Джерела – це письмові записи, історії, описи, розповіді і матеріальні свідчення про діяльність етнічних груп, знайдені в археологічних культурах, це багаті лінгвістичні, антропологічні та етнографічні аргументи.

Якщо сьогодні вже мало поповнюються письмові джерела, то невичерпними залишаються джерела археологічні, розширюються лінгвістичні та антропологічні дослідження, нагромаджуються нові факти, що вимагають осмислення та критичного розгляду.

Щоб дослідити етногенез слов'ян, необхідне вивчення всього комплексу історичних джерел, письмових, археологічних, лінгвістичних, антропологічних, які взаємно доповнюють одне одного, перевіряють, при провідній ролі якихось одних джерел на певних етапах дослідницького процесу. Словом, необхідна участь різних наук у науковому дослідженні цього питання.

Одним з найдавніших письмових джерел, яке дало деякі географічно-етнографічні відомості, що стосуються території формування і ранньої історії слов'янського етносу, є “Історія” в дев'яти книгах (9 муз) батька історії – Геродота.

Геродот (480–425 рр. до н.е.) народився в Галікарнасі (Мала Азія), жив в Афінах, багато мандрував, плавав до північних берегів Понтус Евксінус (Чорне море), бував у грецькій колонії Ольвії, плавав по Гіпанісі (Південний Буг). Він називає інші ріки, які були на пізнішій східнослов'янській території: Борісфен (Дніпро), Тірас (Дністер), Танаїс (Дон). Цікавими є етноніми Геродота, назви етнічних груп, які жили на північ від скіфів, на території, що звалася “Скіфія”. Це таври, меланхлени, андрофаги, будіни і неври. Останні мали б бути протослов'янським етнічним субстратом і жили там, де з великого-озера витікає Тірас і відмежовує землю скіфів та неврів. Відомості про Скіфію Геродот подав у четвертій – книзі своєї “Історії”, описуючи військовий похід перського царя Дарія на Скіфію у 512 р. до н. е. Свої відомості Геродот черпав у “гідних пізнання” сучасників і попередників, а найбільше – в Гекатайоса з Мілету, який дійшов разом з виготовленою картою у фрагментах до нас.

Страбон з Амазеї Понтійської – грецький історик, географ, філософ (64 р. до н. е. – до 20 р. н. е.). Жив у Римі, багато мандрував, збираючи матеріали для своїх історичних та географічних праць. Його “Записки історичні”, написані в 47 книгах, збереглися лише у фрагментах, а “Записки географічні” дійшли до нас майже повністю. Для своїх праць Страбон критично використовує авторів попередників. Подає відомості з історії, географії, культури народів Європи, Азії та Африки. Не всі частини названих континентів описані однаково. Страбон подає досить багаті відомості про германців і кельтів. У VII кн. своєї географії він описує країни між Рейном – Доном і Азовським морем. Ці краї для нього мало знайомі, з фантастичними відомостями, легендами. Автор не знає слов'янських рік – Вісли, Бугу, Дністра.

Пліній Старший (23–79 рр. н. е.) – вчений, мислитель, мандрівник, написав “Натуральну історію” (“*Historiā naturalis*”) в 37 книгах, що є енциклопедією античних знань. В ній описана Римська імперія, її історія, географія. Тут же знаходимо відомості про північну Європу, де протікає р. Вістля, і проживали венеди, сармати, сціри і гірри. Вістля і венеди – це перша назва у письмових джерелах слов’ян і слов’янської ріки. Пліній Старший подає також опис Північного Причорномор’я. Неври, за Плінієм, жили у витоках Дніпра.

Тацит Корнелій (55–120 рр. н. е.) – видатний римський історик. Написав твір “Про походження і розташування Германії”. Крім германців, він розповідає про венетів та їх сусідів; там, де закінчується Свевія, починається земля певкінів, венетів і фінів. Венети заселяють розлогі простори між певкінами і фінами, а від Балтійського моря їх відділяє Естія. Географічно-територіальне поняття Германії Тацит розтягує у східному напрямі.

Тацит вважає, що ці етнічні групи більше подібні до германців, ніж до сарматів мовою, будівництвом жител, побутом. В цілому відомості Тацита про народи, які живуть поза Германією скупи і неточні.

Птоломей Клавдій – географ, астроном, математик, жив в Олександрії (90–168 р. н. е.). На основі географічних відомостей античної науки він написав “Нарис географії” у 8 книгах (“*Geographia*”), в якій досліджує мало відомі і невідомі території Європи з сотнями географічних назв, картами з визначенням ширини та довжини географічної, його географічні відомості пережили багато століть.

Зазначимо, що найбільш цікавими є описи європейської Сарматії, яка розташована від Сарматського (Балтійського) океану вздовж Венедської затоки (Гданської), поза гирлом Вісли аж до ріки Танаїс та Азовського моря. Сарматію пересікають гори “Карпатес” і “Венедські”. З півдня до Сарматії прилягає Дакія. Сарматія – це спільна географічна назва території, на якій живуть різні народи. Венедів називає Птоломей на першому місці серед великих народів Сарматії, крім венедів є певкіни, бастарни, роксолами, алами, скіфи та інші. Він називає багато інших етнічних груп, які жили на території Центральної та Східної Європи.

Цікаві географічні відомості про венедів подає “Карта Певтінгеріанська” (“*Tabula Peutingeriana*”), виготовлена наприкінці II – на початку III ст. н. е. (на папірусі) для римських купців та мандрівників. До нас вона дійшла в копії з XII–XIII ст. і містить перегляд європейських країн від заходу до сходу. Венеди Сарматії розміщені на схід від лугіїв, другий раз венеди розміщені на карті на північ від гирла Дунаю.

Фібій Секвестр жив у кінці IV – на початку V ст. Написав географічний опис, що є компіляцією різних авторів. Фібій подає вперше відомості про розселення слов’ян на заході до р. Лаби.

Йордан – історик германського племені готів. Жив у VI ст. в Римі, а потім у Салоніках. Написав історію готів. “*De origine actibusque Getarum*” (Про походження і діяльність готів). В цій історії знаходимо багато відомостей про слов’ян, з якими межували готи, вели війни, і які у III–IV ст. сиділи у Причорномор’ї. Свою історію Йордан написав на основі власних спостережень, розповідей купців, воїнів, сучасних авторів. Найбільше уваги автор приділив історії свого племені, підкреслюючи наміри написати правду: “хай ніхто не гадає, що я прочитав або пізнав на користь племені, з якого походжу”.

Багаті відомості про слов’ян сягають у IV ст. “Безчисленний народ венетів займає безмежні простори від виток Вісли”. Слов’ян він називає трьома назвами: венети, склавіни і анти. “Вони походять від одного кореня і зараз відомі під трьома іменами – венети, анти, склавіни”. Венети, за Йорданом – це часто збірна назва всіх слов’ян. Автор розповідає про розміщення цих груп. “Венети живуть в басейні Вісли, склавіни – від Дунаю до Дністра, анти – найдужчі з них, розселяються від Данастра до Данапра”.

Йордан подає багаті відомості про антів від другої половини IV ст., про їх короля Божа, його боротьбу а готським королем Вінитарієм, про прихід гунів та боротьбу з ними. В історії готів є відомості про виробництво, суспільний лад, політичні організації, способи ведення війни слов’янами.

Прокопій з Кесарії (Палестина) – видатний візантійський історик VI ст. У 527 р. став на службу у відомого візантійського полководця Велісарія, був його дорадником, учасником походів проти персів, вандалів і готів. Найцікавішим для нас історичним твором є його “Історії” у 8-ми книгах, де історичні розповіді доведені до 552 р.

Найбільш цікава частина цієї “Історії” під назвою “Війни з готами”. Тут дається значний за обсягом цікавий матеріал про експансію слов’ян до Дунаю і далі на Південь.

Прокопій добре знав слов’ян і вивчав, зустрічався з ними. Як дорадник Велісарія, він мав очевидно широкі відомості про життя, побут, суспільний лад озброєння, військову тактику слов’ян.

Крім розповідей про озброєння, військову тактику слов’ян, він розповів також про суспільне виробництво, побут і культуру слов’ян.

Розповіді Прокопія про наїзди слов’ян, спустошення земель ромеїв написані в дусі візантійських традицій, панегіризму імперії, її подвигів, і з другого боку, акцентується увага на дикості і жорстокості варварів. До нових відомостей належать його повідомлення про те, що над Меотидою (Азовське море), там, де Танаїс вливав свої води в це море, живуть утігури (гуни), а на північ від них – багато численні племена антів.

Цікавим для дослідника є те, що історичні відомості Прокопія і Йордана взаємно доповнюються, контролюються, перевіряються.

Псевдо-Маврикій – анонімний автор, якого вважали імператором Маврикієм, написав твір “Стратегікон” (Тактика) наприкінці VI – на початку VII ст.

Як вже говорить сама назва, автор найбільше уваги приділяє питанням ведення війни зі слов’янами. Розповідає про їх озброєння, військову тактику. Дає поради, коли і як краще вести боротьбу з ними. Автор добре обізнаний з цими питаннями. Слов’яни вміють будувати мости, човни, використовують різні бойові, тактичні хитрощі. Склавіни й анти з’єднані між собою однією територією. Стратегікон – це цінне, досить повне джерело про військову справу слов’ян.

Менандр – візантійський письменник, історик, жив у другій половині VI ст. в оточенні імператора Маврикія. Писав Історію Візантії 556–582 років. Цей твір дійшов до нас у фрагментах. В ньому розповідається про слов’яно-візантійські та слов’яно-аварські взаємовідносини. Автор подає дуже цікаві відомості про посольство слов’янського вождя Мезаміра до аварів або відповідь вождів слов’янських аварським керівникам, відмову підкорятися їм і платити данину.

Йоан з Ефезу (Сірія) написав наприкінці VI ст. “Церковну історію” (сірійською мовою), яку довів до 585 р. Для нас найбільш цікавою є третя книга цієї історії, яка охоплює 575–585 роки, де розповідається про експансію слов’ян на Балкани. Після смерті імператора Юстиніана, розповідає автор, ці народи перейшли Фессалію, Фракію, “здобули багато міст і фортець, руйнували, палили, грабували, підкоряли край і заселяли його, без страху, з повною свободою, як свій власний”. Ці дикі, жорстокі варвари здобувають міста, мають облогові споруди і “навчились воювати краще ромеїв”.

Феофілакт Сімокатта – візантійський письменник, історик першої половини VII ст. Написав “Історію” у 8 книгах. Найширше описав період управління імператора Маврикія (582–602 рр.). Розповів про наїзди слов’ян на імперію та боротьбу з ними.

Фредегар – анонімний хроніст (з Бургундії), жив і писав свою “Хроніку всесвітню” у VII ст. Вона складається з двох частин. Перша є компіляцією кількох пізньоримських авторів, друга – роки 584–642 – написана на основі власних спостережень історичних явищ, на які дивився через призму світоглядних переконань духовної особи. В цій частині є багато відомостей про слов’ян, зокрема, про перше об’єднання слов’ян – “Державу Само”. Відомості автора не завжди точні, часто тенденційні, взяті з розповідей франкських воїнів, учасників походів проти слов’ян і франкських купців.

В огляді письмових джерел включено також джерела пізнішого часу – VIII–X ст. описи, хроніки, історії, які розглядають питання походження слов’ян, міграційні процеси і ранню історію слов’ян до VII ст. включно.

Крсмограф з Равенни – анонімний автор географічної праці “Географія”. Жив наприкінці VII – на початку VIII ст. У своїй роботі він розповідає про первісне розселення слов’ян на території Скіфії.

Діакон Павло – відомий історик другої половини VIII ст. Написав “Історію лангобардів” (“*Historia Langobardarum*”). У своїй історії, спираючись на відомості авторів VI–VII ст., розповідає про боротьбу слов’ян на Балканах, головне про їх вихід до Адріатичного моря.

Баварський географ – анонімний автор, який жив у першій половині IX ст. на території Баварії (Beiche). Написав цікаву роботу, рукопис якої зберігається у бібліотеці Мюнхена “*Descriptio, civitatumet regionumadseptentrionalem plagam Danubii*” (Опис городищ і територій з північного боку Дунаю). Цей географічно-історичний опис міг бути путівником для баварських купців, які їздили на схід від Лаби та на північ від Дунаю.

Робота містить відомості про родово-племінний, лад слов’ян, розповідає про розміщення окремих племен та кількість городищ на зайнятій ними території. Наприклад, гавеляни мають 8 городищ, чехи – 15, вісляни і слензани – 15, ополяни – 20, волиняни (Velunzani) – 70. Правда, деякі етноніми та їх місце розселення залишаються невизначеними сьогодні: отторози – 148, віллерози – 180 городищ.

Автор називає плем’я “Руссі”, але не локалізує його територіально. Численні слов’янські городища були фортецями, племінними та родовими центрами і брали свій початок, в епоху родового ладу. Найбільше городищ географ вказує на території полабських слов’ян та Польщі. Його етноніми дають багатий матеріал для дослідження лінгвістам.

Багрянородний Костянтин – візантійський імператор (913–959 pp.) – письменник, історик, вчений, відновив у Константинополі вищу школу “Магнаурську академію”. Серед його творів найбільш цікавим для нас є твір, написаний для сина Романоса “Про управління імперією” (“*De imperioadministrando*”). Серед багатьох даних історії, географії, практичних порад про політику Візантії, автор викладає багато відомостей про слов’ян. Розповідає про Русь, Київ, дніпровські пороги, перелічує і називає їх. Говорить про білих хорватів, які жили на Північному Прикарпатті та їх міграції на Південь. Цікавими є відомості про слов’янські племена, які заселяли територію сучасної Югославії, та описи обстановки, яка була на цій території до приходу слов’ян – утворення ранньослов’янської Хорватської держави (VII ст.). Його відомості про слов’ян не завжди точні і вимагають перевірки іншими письмовими джерелами того часу.

Відомості про різні землі, торгові центри збереглися в арабській традиції. Це описи мандрівників, істориків, купців, дипломатів. Для нас найбільше значення мають ті, що розповідають про слов’ян, особливо про їх ранню історію.

Дуже цікаві і багаті відомості про слов’ян дає нам кордовський дипломат, мандрівник Ібрагім ібн Якуб. Він був на території Польщі, коли там княжив князь Мшко (Мешко I) і на території Чехії – за короля Бвіслава (Болеслав) (приблизно у 965–966 роках). Автор говорить про походження слов’ян і виводить їх рід від Мазона сина Яфета. Слов’яни – “це могутні племена, і якби не було між ними роз’єднання у зв’язку з розгалуженням їх поколінь і роздрібненням їх племен, то жоден народ на землі не зміг би змірятись з ними своєю могутністю”. Багато уваги приділено питанням землеробства у слов’ян – сіють два рази у рік – пізнім літом і весною, збирають два урожаї. Це свідчить про трипільську систему землеробства у слов’ян. Робота містить численні згадки про городництво і садівництво у слов’ян. Неврожаї і голод не є результатом недостатку дощу, а скоріше надмірності дощів. Багаті відомості знаходимо про культуру та побут слов’ян. Автор описує парову лазню, говорить про способи лікування хворіб, гігієну. Твір Ібрагіма ібн Якуба не дійшов до нас в оригіналі, а лише у фрагментах, у пізнішій компіляції Аль Бекрі з XII ст.

Аль Масуді – відомий арабський історик X ст., мандрівник з Багдаду. Він автор роботи “Золоті Луки”, що містить багату інформацію про слов’ян, які походять від Яфета, сина Ноя. Серед різних племен і слов’янських назв він виділяє велике плем’я Валіняна, яке очолює

могутній король Маджак. Тому племені підпорядковувалися інші слов'янські племена і королі. Серед племінних назв він називає також плем'я дулібів.

Ібн Ростег – арабський письменник персидського походження. Між 903–913 рр. написав “Книгу дорогих цінностей”. В сьомій частині цієї книги подає цікаві відомості про слов'ян, їх суспільний лад, виробництво, культуру, парові лазні, озброєння і способи ведення війни.

2. Археологічні джерела

Пам'ятки матеріальної культури мають велике значення для відтворення історичного процесу на основі археологічних матеріалів, речових пам'яток, виробничих знарядь, предметів побуту, культури. Вони дають підставу робити історичні висновки про територіальне, географічне розмежування певного етносу, встановлюють хронологію історичного життя – тривалість. Пам'ятки свідчать про рівень розвитку продуктивних сил, виробничу техніку, побут, культуру, способи ведення війни, суспільний лад зниклих суспільно-економічних формацій.

Археологічні джерела на основі типологічних ознак допомагають у визначенні певного етносу, дають можливість прослідкувати зміну одного етносу іншим шляхом вивчення етнокультурних нашарувань, а також прослідкувати зовнішні етнічні впливи на етногенетичний процес, вивчати торгові та етнокультурні контакти між різними етносами, слідкувати за невідчутними і послідовними змінами етнічної культури іншою. З другого боку, при аналізі пам'яток матеріальної культури історик повинен пам'ятати, що часто вони, визначаючи географію, хронологію тривалості, не визначають однак самого етносу. Не завжди можна ототожнювати етнічні одиниці з археологічними культурами, як твердив Коссіна. “Речі, добуті при розкопках, не несуть на собі етнічних ознак” (Філін). Очевидно, таку тезу маємо на увазі, хоча не приймаємо беззастережно при аналізі археологічних пам'яток, бо ж не всі пам'ятки “етнічно німі”.

Історичні джерела свідчать, що деякі етноси – готи на Тавриді (Крим), гунни – не залишили помітної культурної спадщини. Бувало так, що етнос завойовників приймав культуру завойованих, а бувало і так, що культура зникала, а етнос продовжував існувати (зарубинецька культура). Археологія наводить приклади, що різні етноси на значній визначеній території мали аналогічну культуру (черняхівська поліетнічна культура), і навпаки, один етнос на одній більшій території мав різні культури. Багато предметів культури могли бути результатом імпорту, торгових контактів.

Археологічна культура не може бути ідентифікована з етносом, однак певні її елементи часто пов'язані з етносом. Кочові етноси мало залишили слідів в археологічних культурах. Немає ні одної археологічної культури, яку б всі археологи однаково називали праслов'янською. Відомий археолог Хвойка зробив дуже цікавий висновок, що етнос жив і розвивався, а культури змінювалися. Це були безперервні і послідовні зміни місцевої культури.

Можна зробити висновок, що на основі лише археологічних джерел не можна вивчати етногенетичні процеси. Етногенез слов'ян необхідно вивчати, доповнюючи письмовими, лінгвістичними, антропологічними джерелами.

Лужицька культура була найширшою територіально і хронологічно (1300–400 рр. до н. е.). Її назва пішла від поселення Лужиці, де археолог Вірхов вперше знайшов пам'ятки цієї культури. Багато археологів, істориків вважають її протослов'янською культурою, культурою того етнічного субстрату, з якого сформувався слов'янський етнос. Це лінгвіст Т. Лер-Сплавінський, археологи В. Генсель, Я. Костжевський, Л. Козловський. Лужицька культура займала велику територію – від Лаби на заході до р. Бугу на сході, до Карпат і Судетських гір на півдні.

Жителі лужицької культури мали досконалу кераміку ручної роботи, знали металургію, вміли виготовляти металеві вироби, знали землеробство, скотарство, вели осілий спосіб життя, будували городища.

Десять від 400 р. до н. е. вона перетворилася, може, під впливом кельтів з південного заходу і скіфів з південного сходу, на окремі локальні культури – територіальні групи, які

мають органічний, генетичний зв'язок з нею і є її продовженням – венедську, пшеворську, оксивську, поморську, а відокремлення племен східної групи лужицької культури створило зарубинецьку культуру. Культури змінювалися, а етнос цієї культури залишався. І. Кухаренко, Я. Костжевський прийшли до висновку, що венедська і зарубинецька культура, розмежувавшись, генетично були пов'язані з східно поморською культурою.

Т. Лер-Сплавінський стверджував, що лужицька культура є культурою індоевропейців, венетів, балто-слов'ян (“О Pochodzeniu i praojczyźnie slowian”).

Зарубинецька культура за гіпотезою І. Кухаренка, В. Седова виникла як відгалуження поморської культури, розселення її носіїв на південний схід. Це культура великої території – від Прип'яті до переднього Дніпра і Дністра на півдні. Вона тривала від II ст. до н. е. до II ст. н. е. в основному на території, яка в той час у письмових джерелах носила назву Скіфія. Археологи ділять зарубинецьку культуру на три групи – прип'ятська, середньодністровська і дніпровська. Вона споріднена з паралельно існуючою пшеворською культурою.

Населення, яке утворило зарубинецьку культуру, займалося тваринництвом, землеробством, знало металеві вироби – серпи, сокири, ножі, глиняний ліпний посуд, дещо лощений, чорний і коричневий. Племена зарубинецької культури мали торгові зв'язки з античними містами. Зарубинецьке і пшеворське населення було споріднене в етновному відношенні.

Зарубинецька культура раптово припинила своє існування в II ст. н. е. і не має генетичних зв'язків з іншими наступними культурами. Можливо готи перервали існування цієї культури, яку замінила черняхівська культура.

Пшеворська культура формувалась під кінець II ст. до н. е. і тривала до середини V ст. н. е. Вона займала велику територію – Великопольщі, Куяв, Мазовша, Підляша і частину Малопольщі. В дальшому розвитку вона доходить до Дністра, Закарпатського краю, Словаччини. Основою господарського життя населення пшеворської культури було землеробство, тваринництво, ремесла з димарками для виплавки заліза та різними металевими виробами. Гончарні вироби виготовлялися на гончарному колі. Знайдені предмети племен пшеворської культури свідчать про існування первіснообщинного ладу.

Черняхівська культура формувалась на великій території – від Західного Бугу, території середньої Польщі до р. Сейму і Північного Дінця на сході, до території Молдавії, Румунії та Словаччини на півдні. Не має генетичних зв'язків з культурою зарубинецькою. Характерними пам'ятками цієї культури є великі і середні поселення над водоймищами. Житла заглиблені і наземні – напівземлянкові. Жителі черняхівської культури займалися землеробством, тваринництвом, виготовляли глиняний посуд на гончарному колі, виробляли у димарках залізо, металеві вироби, мало виготовляли зброї, не знали городищ. Культурні пам'ятки свідчать про розклад общинного ладу племен на території черняхівської культури.

На великій території Черняхівська культура має багато елементів різних культур: сарматської, готської, фракійської. Багато археологів вважає її поліетнічною культурою.

Радянський вчений В. А. Рибakov говорив, що “слов'янські групи є у складі пшеворської та черняхівської культури”. Радянський археолог П. Третьяков стверджує, що пам'ятки частини черняхівської культури належали слов'янству. Інший радянський археолог, дослідник цієї культури В. Баран, підкреслює, що у її складі були інші племена – скіфи, сармати, фракійці. Значить, що вона утворилася у строкатому полі етнічному середовищі. Є ще протилежні думки В. Березовця, М. Кожухіна, що це культура готів, яка увібрала багато старих культурних елементів: сарматських, гуннських, дакійських.

Зв'язок названих археологічних культур між собою, а також їх зв'язок з ранньою історією слов'ян (VII–X ст.) в багатьох випадках вимагають подальших досліджень і з'ясування.

3. Лінгвістичні джерела

Лінгвістичні дослідження пролили багато світла на з'ясування питання етногенезу слов'ян. Це насамперед розвиток порівняльного мовознавства, дослідження питань

глоттогенезу, дослідження мов-попередниць, з яких вийшла праслов'янська мова, вивчення ранньослов'янської мови та її зв'язків з іншими мовними етнічними групами з кельтами, іранцями, угро-фіннами, а також вивчення лексики сучасних слов'янських мов і порівняння їх з давньослов'янською лексикою.

Велике значення у визначенні території, прабатьківщини формування слов'янського етносу, його експансії, контактів мають гідроніми (назви річок, морів, озер), топоніми (назви місцевостей), етніоніми (назви племен).

Порівняльне мовознавство дає можливість слідкувати за етногенетичним процесом слов'ян, за тими зв'язками з етнічними компонентами, з яких воно вийшло. Так, можна прослідкувати слов'яно-германські, балто-слов'янські лексичні зв'язки.

Мова була дуже рухливим, важливим елементом, який визначав, прискорював етнічні процеси. Мова залишається однією безсумнівною ознакою етнічної приналежності давніх племен і народностей.

Лінгвістичний постановці проблеми слов'янського етногенезу властивий один як найбільший прорахунок – це теза про спільнослов'янську мову. Саме тут виявляється особливо вразливе, найдошкульніше місце лінгвістичного методу. Процес глоттогонії лінгвісти розглядають як процес руху від єдності до множинності, від мовної спільності до її розпаду, від спільнослов'янської мови до розчленування останньої на окремі слов'янські мови.

Єдність не само тотожна. Кожна історична епоха має свої власні елементи єдності і розчленування, спільності і диференціації, відцентрові і доцентрові етномовні тенденції. Тим часом, категорія спільнослов'янської мови фігурує в лінгвістиці як універсальне поняття поза часом і простором.

Теза про слов'янську мовну спільність, якою досі оперують лінгвісти, потребує історичної конкретизації. Єдиної, тотожної собі спільності не існує. Кожній історичній добі властива своя спільність, відмінна від спільності іншого часу. Слов'янська етномовна спільність VII–VIII ст. – одна, спільність попереднього часу, доби черняхівської культури III–VIII ст., – зовсім інше.

Позбавлена власної, саме їй притаманної аргументації для локально часової характеристики мовних явищ, лінгвістика примушена звертатися до поза лінгвістичних даних, користуватися з іншогогатуркових джерел.

4. Антропологія у вивченні етногенезу слов'ян

Це біологічна наука, що вивчає людину під порівняльно-анатомічним кутом зору, вивчає її фізичну структуру, властивості в часі і просторі. Досліджує, які зміни відбуваються у фізичному розвитку людини, вивчає причини, темпи цих змін, впливи фізико-географічного і етнічного середовища на цей розвиток. З допомогою антропологічних даних встановлюються окремі антропологічні типи.

Антропологія, вийшовши від архаїчної структури, слідкує за напрямками розвитку антропологічних типів на певній території, за міграційними процесами розвитку, за еволюцією, ділить їх на окремі групи, типи.

Перші спроби використання антропологічного матеріалу для розробки питань етногенезу були застосовані в Росії в другій половині XIX ст.

Велику роль у розробці принципів використання антропологічного матеріалу як історичного джерела належить Г. Дебецу. Його досліді, і перш за все унікальний збір палеоантропологічного матеріалу, ввели дані антропології в коло джерел з етнічної історії, особливо її ранніх періодів.

Саме розповсюджене спрямування етногенетичних досліджень – визначення антропологічного типу і його походження.

При характеристиці антропологічних рис того чи іншого народу використовувалися комплексні антропологічні матеріали – і палеоантропологічні, і кранеологічні (тобто близькі до сучасних серій), і саматологічні, охоплюючи практично всю історію людства і дозволяли представити окремі етапи етнічної історії. Однією з умов успішного расового аналізу є повне

співставлення результатів дослідження різних авторів. Більше, як половина програми по вивченню живого населення складається з антропоскопічних (описових) признаков, визначення, яких не завжди об'єктивне. Методи отримання соматологічних даних страждають методичною не однорідністю, і результати різних досліджень на одній і тій ж популяції можуть сильно відрізнятися.

Попри характеристику антропологічного типу і дослідження його витоків, важливим спрямування досліджень в етнічній антропології є оцінка ступеню співпадіння антропологічних і етнічних кордонів. Як показали дослідження, між расою і етносом існує принципова відмінність, як між явищами біологічного і соціального порядку. І в той ж час розвиток суспільства, його історія, деякі особливості господарсько-культурного життя впливають на характер расоутворюючих процесів і можуть призвести до змін антропологічного типу населення. Найбільш чітко зв'язок антропологічного типу з етнічними кордонами проявляється в групах з відносно малою чисельністю – так званих ізолятах, для яких характерна ендемія. Випадків співпадіння етнічних кордонів з антропологічними стає все більше по мірі збільшення старожитностей. Починаючи з епохи середньовіччя і раніше, відзначаємо антропологічні відмінності між балтами, фінами і слов'янами, виявляються певні відмінності між окремими племенами фінів і слов'ян. Але навіть випадки неспівпадіння антропологічних і етнічних кордонів становлять певний інтерес для дослідника, оскільки вказують напрями подальшого дослідження – виявлення причин збереження антропологічного виду.

Попри проникнення в глибоку давнину, антропологічне дослідження фіксує появу інородних етнічних елементів. Появу нових рис в мові і культурі не обов'язково свідчить про прихід нового населення, бо ці елементи могли бути запозичені в процесі культурної взаємодії народів. Але поява нових антропологічних рис завжди пов'язана з притоком нового населення, або антропологічні особливості розповсюджуються при переселеннях людей чи внаслідок шлюбних відносин. Саме антропологічні дані служать показником переселень.

З допомогою антропологічних даних вдалося переконливо показати, що далеко не завжди при повній асиміляції, коли мовою-переможницею стає мова прибульців. Антропологія дає значну кількість прикладів, які свідчать про високу удільну вагу субстрата в формуванні народів, мова і культура яких пов'язана з прибульцями. Частіше всього це синтез двох етносів.

Антропологічні особливості не залишаються постійними, а змінюються в часі, в умовах ізоляції, під дією натурального і соціального середовища.

Список рекомендованої літератури

1. Баран В.Д. Давні слов'яни. – К., 1998. – 335 с. 2. Брайчевський М. Походження Русі // Вибрані твори. – К.: Академія, 2002. – 600 с. 3. Вовк Ф. Студії з української етнографії та антропології. – К., 1995. – 336 с. 4. Грушевський М. Історія України-Руси. – К., 1991. – 184 с. 5. Гумілев Л.Н. Этногенез и биосфера земли. – М.: "Издательство АСТ", 2003. – 548 с. 6. Етногенез та етнічна історія населення українських Карпат. Археологія та антропологія. Львів, 1999. – Т. 1. – 606 с. 7. Залізняк Л.Л. Від склавинів до української нації. – К., 1997. – 80 с. 8. Залізняк Л.Л. Первісна історія України. – К.: Вища шк., 1999. – 263 с. 9. Моця О. Київська Русь: від язичництва до християнства / О. Моця, В. Ричка. – К.: Глобус, 1996. – 224 с. 10. Німчук В. Південні давньоруські говори – основа української мови // Історія української мови. – К., 1996. – 25 с. 11. Петров В. Походження українського народу. – К., 1992. – 280 с. 12. Півторак Г. Українці: звідки ми і наша мова? – К., 1993. – 200 с. 13. Сеґеда С. Антропологія: Навч. посіб. – К.: Либідь, 2001. – 336 с. 14. Тараненко О. Мова Київської Русі: вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем // Історія української мови. – К., 1996.

Nataliya Hryhoruk

THE SOURCES FOR THE STUDY OF ETHNOGENESIS OF THE SLAVS

The sources for the study of Slavic ethnogenesis have been analyzed on the materials.

Key words: ethnogenesis, Slavic, warring sources, archaeological sources, linguistic, anthropological.

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

РОЗАНВАЛОН, П'ЄР. ДЕМОКРАТИЧНА ЛЕГІТИМНІСТЬ. БЕЗСТОРОННІСТЬ, РЕФЛЕКСИВНІСТЬ, НАБЛИЖЕНІСТЬ / ПЕР. З ФР. ЄВГЕНА МАРІЧЕВА. – ВИД. ДІМ “КИЄВО-МОГИЛЯНСЬКА АКАДЕМІЯ”, 2009. – 287 С.

PIERRE ROSANVALLON, LA LÉGITIMITÉ DEMOCRATIQUE. IMPARTIALITÉ, RÉFLEXIVITÉ, PROXIMITÉ. ÉDITIONS DU SEUIL, SEPTEMBRE 2008.

Нова якість кризових явищ, парадоксально поєднуюча з позитивними змінами сучасного світу, терміново вимагає свого осмислення. І спроби такого осмислення робляться. Проблема визначення параметрів кризової дійсності сучасного світу присвячені багаточисельні дослідження науковців. У цьому зв'язку варто виокремити праці відомого французького історика та економіста за фахом П'єра Розанвалона.

П'єр Розанвалон протягом декількох років входив до керівних органів однієї з найбільших французьких профспілок – CFDT (Confédération française du Travail, Французька демократична конфедерація праці) та зблизився з Соціалістичною партією, перш ніж обійняти пост у Вищій школі соціальних наук та стати керівником Центру політичних досліджень імені Раймона Арона. Сьогодні він є професором однієї з найпрестижніших академічних установ Франції – Колеж де Франс та керівником аналітичного центру “Республіка ідей” (<http://www.laviedesidees.fr/>).

Світовій громадськості відомі дослідження П. Розанвалона з проблем демократії: “Утопічний капіталізм” (1979), “Криза держави-провидіння” (1981), “Священний громадянин: історія загального виборчого права у Франції” (1992), “Нове соціальне питання: переосмислення держави-провидіння” (1995), “Зниклий народ: історія незавершеності народного представництва” (1996), “Незавершена демократія: історія суверенності французького народу” (2000) та ін. У цьому переліку особливе місце займає одна із останніх його праць, в якій П. Розанвалон досліджує феномен сучасної демократії: “Демократична легітимність. Безсторонність, рефлексивність, наближеність” (2008). У запропонованій роботі французький вчений, спираючись на надбання історичної, економічної та соціальної наук, практики намагається довести принципову незавершеність демократії як політичної, економічної та соціальної форми організації суспільства. Позиція автора полягає в тому, що вибори – це тільки початок та один із елементів системи сучасної демократії з її багатоманітним потенціалом неелекторальних форм, що вимагають аналізу й осмислення як складової демократії XXI століття. На його думку, влада вважається повністю демократичною, тільки якщо проходить перевірку часом і випробування контролем й підтвердженням, які конкурують із мажоритарним волевиявленням і водночас доповнюють його.

Структура книги відображає основні аспекти підвалин демократії нинішнього часу, нові її виміри відповідно до викликів сьогодення. Праця спирається на широкий спектр джерел різного походження та на практику живої, а не “керованої” демократії. Основними рисами, які характеризують рубіж 1980–1990-х років, як зазначає автор у вступі “Зміщення центру демократій”, є “три нові фігури легітимності, кожна з яких пов'язана з реалізацією одного з підходів до суспільної загальності, ... *легітимність безсторонності* (пов'язана з реалізацією від'ємної загальності); *легітимність рефлексивності* (пов'язана з загальністю примноження); *легітимність близькості* (згідно з загальністю уваги до окремоті)” (С. 19). Ця справжня еволюція легітимності є частиною глобального руху зміщення центру демократій. На цю сферу за П. Розанваллоном поширюється втрата центральності

волевиявлення електорату, яка вже спостерігається в сфері громадянської діяльності. У нову добу легітимності виникають нові форми приєднання до політичних дій, і як при цьому фігури народу, що наглядає, народу-вето і народу-судді, які забезпечили собі нову життєздатність одночасно з фігурою справді менш активного народу-виборця. Таким чином, життя демократій розширюється поза межі електорально-представницької сфери. Відтепер існує багато інших, водночас конкурентних і таких, що взаємно доповнюють одне одного, способів волевиявлення, крім волевиявлення через виборчі урни, визнання демократичної легітимності. На думку автора, переформулювання легітимності впливає з розчленування і перерозподілу ідеї суспільної загальності й веде до радикальної плюралізації її форм. Таке перевизначення передбачає наявність різних способів діяти чи виступати “від імені суспільства” і бути репрезентативним. Виходячи з цього, три вищенаведені форми легітимності утворюють систему і доповнюють одна одну, щоб визначити у більш вимогливий спосіб демократичний ідеал.

У контексті змін сучасної соціально-політичної ситуації у Франції П. Розанвалон акцентує увагу на дослідженні еволюції демократії у XXI ст. На його думку, важливим елементом соціально-політичного життя країни у новітню добу є ідея “наближеності” (*la proximité*) держави до своїх громадян, що відображає політику наближення державних інститутів до кожної окремої людини. Така політика була започаткована урядом на чолі з соціалістом Ліонелем Жоспенем в 1997 та 2003 роках. Французький політолог намагається осмислити та артикулювати як засадничу ідею сучасної демократії саме явище наближеності. Суттєвою рисою сьогоднішніх демократій, як зазначає П. Розанвалон, є недовіра людей до влади, що швидко забуває свої передвиборчі обіцянки служити загальному благу. Він аналізує форми організації та вияву демократичної недовіри або ж постійно триваючої демократії, на відміну від епізодичної демократії виборів. У рецензованій праці Розанвалон посиляється на перший том трилогії – “Контрдемократія”, в якій він, сприймаючи контрдемократію як своєрідну систему з офіційними демократичними інституціями, виокремлює її три базові виміри, що фіксують відповідно практику нагляду, протидії та судження, які всі разом забезпечують кореляцію дій влади та тиснення на неї. Відтак, за Розанвалонем, поряд з народом-виборцем, постає народ-спостерігач, народ-вето та народ-суддя.

На думку автора книги, у сучасному суспільстві ризиків послаблюється модель конфронтаційної демократії, пов’язаної з суперництвом партій та їхніх програм, втрачаються чіткі орієнтири майбутнього суспільства та ускладнюються прийняття урядових рішень. За такої суспільно-політичної ситуації стає все важче, а часом і неможливо відповідати на питання, хто несе відповідальність за те чи інше рішення. В цьому контексті, за браком механізмів політичної відповідальності, громадянинові пропонують очікувати висновків тієї чи іншої “гучної” кримінальної справи, що мають компенсувати йому відсутність результатів, на які він сподівався, ідучи на вибори. На думку авторки, така практика повною мірою спостерігається і в українському суспільстві в умовах сучасної розбудови держави. Тривимірність контрдемократії, за Розанвалонем, є прообразом демократичної структури в цілому, що складається з електорально-представницького уряду (нагляд), власне контрдемократії (протидія) та рефлексивної активності політиків (судження). Саме її він називає змішаним режимом сучасності.

Джерелом будь-якої демократичної влади є саме народ. Однак вибори не дають гарантії, що уряд служитиме загальним інтересам, а відтак вердикт виборчих урн не може бути єдиним еталоном легітимності, й громадяни дедалі більше усвідомлюють це. Таким чином, утверджується ширший погляд на ідеї загальної волі. Влада тепер вважається повністю демократичною, тільки якщо вона проходить випробування контролем і підтвердженням, які конкурують із мажоритарним волевиявленням і водночас доповнюють його. Влада повинна підкоритися імперативу віддалення від партійних позицій і окремих інтересів (легітимність безсторонності), імперативу врахування множинного вираження спільного блага (легітимність рефлексивності) та імперативу визнання всіх окремоностей (легітимність наближеності). З огляду на такий методологічний підхід, в умовах, коли

державні структури можуть стати заручниками партійних інтересів, за Розанваломом, однозначно впливає процес розвитку таких інституцій, як незалежні органи й конституційні суди, а також мистецтва врядування, що приділяє більше уваги окремим людям і конкретним ситуаціям. Тобто, до них він, по-перше, відносить всі організації, які мають незалежний або регуляторний характер, і такі, варто зауважити, вже існують в країнах розвинутої демократії, а по-друге, конституційні суди, які й покликані дати відповідь на питання дотримання принципу рефлексивності, й теж функціонують в усталених демократичних суспільствах. З цього приводу Розанвалон у книзі пише, що “творення незалежних інституцій із функціями нагляду чи регулювання, які раніше покладалися на “звичайні” адміністративні органи, прискорилося в більшості демократій у два останні десятиліття XX ст.” (С. 94). З цього приводу він аналізує так звані “недержавні публічні органи” або “напіваавтономні неурядові органи” Великої Британії, “незалежні регуляторні агенції” США та “незалежні адміністративні органи” Франції. При цьому дослідник зауважує, що “попри таку велику різноманітність, ці органи мають спільний гібридний характер, вони здійснюють виконавчі функції і, разом з цим, виконують обов’язки нормативного і судового характеру” (С. 94). На думку Розанвалона, створення і діяльність таких інституцій здійснили докорінний переворот у традиційному погляді на розподіл влади у суспільстві.

Окрім незалежних регуляторних і наглядових органів П’єр Розанвалон особливу увагу у праці звертає на все більш активнішу роль конституційних судів, які є неодмінною складовою демократичних режимів. Конституційні суди утверджуються, хоча й з великою нерішучістю і попри численні запозичення, як один із носіїв справи рефлексивності, що набула вже тепер значного розмаху. Цікаво зауважити, що конституційні суди мають загалом сильну народну підтримку, і їх відносять до найбільш легітимних демократичних інститутів (С. 167). Конституційні суди як рефлексивні треті суб’єкти виконують, насамперед, функцію соціального і політичного представництва. Вони надають демократичному життю багатовимірною характеру, і це дозволяє виправляти деякі його недоліки та зменшувати обсяг первісної незавершеності (С. 178).

П’єр Розанвалон виокремлює та характеризує і такий аспект рефлексивності, як діяльність різних суспільних рухів й організацій, які діють у громадянському суспільстві. Важливо підкреслити, що подібний імператив рефлексивності помітніше відчувається в демократіях ХХІ ст. Він зазначає, що дальший розвиток громадянського суспільства й демократії передбачає відновлення довіри між акторами суспільно-політичного життя, особливо вони повинні спиратися на нові інституції, які б не мали виражений суто партійний характер.

У монографічному дослідженні П. Розанвалона на основі значного матеріалу професійно осмислено історичний аспект становлення й розвитку демократій, подані її інтерпретації, які спонукають до роздумів, що сприятиме розбудові громадянських суспільств. Оскільки у період переходу до постелекторальної демократії є дуже важливий первинний досвід формування демократії, і це стосується країн не тільки з розвинутою демократією, а й початкових демократій, до яких відноситься і Україна. Тому для українських реалій французький досвід демократії матиме особливу наукову цінність й практичне значення. Тут слід зауважити, що становлення української демократії є дуже болючим, тому що мало хто з європейських народів пережив за одне століття дві світові війни, три голодомори, періодичні репресії, втративши мільйони людей, як український. Тож книга П. Розанвалона стане у добрій нагоді для викладачів вузів України, науковців, практичних працівників державних органів, партійних і громадських функціонерів, усіх, хто цікавиться проблемами демократії як основи творення громадянського суспільства. Зауважимо, що в Україні, у цій доленосній справі є ще багато над чим працювати. А книга П’єра Розанвалона допоможе не лише зорієнтуватися у вище означених проблемах, а й пізнати нові виміри та сутності живої, а не “керованої” демократії.

**БЕЛОВ М.В. У ИСТОКОВ СЕРБСКОЙ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИДЕОЛОГИИ:
МЕХАНИЗМЫ ФОРМИРОВАНИЯ И СПЕЦИФИКА РАЗВИТИЯ (КОНЕЦ XVIII –
СЕРЕДИНА 30-Х ГГ. XIX ВЕКА) / М. В. БЕЛОВ. – СПБ.: АЛЕТЕЙЯ, 2007. – 544 С. –
(СЕРИЯ “BIBLIOTEKA SERBIKA”).**

Сербістика традиційно є одним із найцікавіших напрямів російської історіографії. Сьогодні, з появою нового покоління істориків, можна говорити про черговий етап її розвитку. Продовжуючи кращі традиції попередників, вони водночас відкриті для сприйняття нових ідей, запропонованих західними дослідниками. Цей синтез проявляється через поєднання російських уявлень про хід і закономірності сербської історії, їх бачення крізь призму двосторонніх взаємин, слов'янства чи православ'я із методологічними підходами західних вчених. Широкого поширення у процесі дослідження набули модернізаційна і цивілізаційна теорії, теорії еліт, значно активніше розробляється домен націоналізму тощо.

Яскравим прикладом цього є монографія М. Белова “У истоков сербской национальной идеологии: механизмы формирования и специфика развития (конец XVIII – середина 30-х гг. XIX века)”. Зосереджуючись на аналізі національної ідеології, автор наголошує на її відмінності від іншого часто вживаного поняття “національна свідомість”. Про це, зокрема, мова йде у вступній частині. Однак, значно розлогіші міркування М. Белова з приводу цього теоретичного питання знаходимо в одній із його статей. “Ідеологія, – пише дослідник, – продукт більше цілеспрямованої, більше свідомої вольової діяльності у верхніх щаблях суспільства (інтелектуальна і політична еліта), в результаті якої перетворюються, переосмислюються і доповнюються елементи старої ідеології, а також самосвідомості, що стихійно формується на нижніх щаблях суспільства. Вона (самосвідомість – Я. С.) отримує національну форму під впливом нової ідеології, що поширюється з часом, і представлена в політичних деклараціях, масовому друці, творах літератури і мистецтва і, звичайно ж, у освітньому процесі” [1, с. 201].

У межах монографії російський дослідник порушує такі дискусійні проблеми: як формується національна ідеологія? Хто є її творцем? Яка роль традиційних народних уявлень, збережених в усній традиції, у формуванні національної ідеології? Про ґрунтовність авторського підходу до обраної теми свідчить фаховий аналіз суспільствознавчих дискусій навколо питань націй і націоналізму, намагання підвести свої наукові висновки під теоретичні узагальнення. Основна дискусія на сторінках дослідження розгортається не з примордіалістами, прихильниками “вічності” націй, а з представниками ряду нині дуже популярних модерністських підходів. Відмову від конструктивізму (Е. Гелнер, Б. Андерсон, Е. Гобсбаум) М. Белов обґрунтовує фактичним запереченням соціальної реальності в межах цього підходу. Неврахування внутрішніх зв'язків, соціальних інститутів і взаємодій значно збіднює можливості людських спільнот, спонукаючи їх до рефлексії і вигадування (наприклад “уявлена спільнота” Б. Андерсона).

У той же час очевидна прихильність автора до етно-символістського підходу Е. Сміта. Йому імпонує зміщення уваги при вивченні націоналізму “від чисто зовнішніх політичних і економічних чи соціобіологічних факторів до культурних чинників символів, спогадів, мітів, вартостей і традицій” [2, с. 59]. Останні, будучи збереженими в середовищі народу, отримують новий зміст після того як стають об'єктом дії з боку національної еліти. М. Белов, погоджується зі Смітом, що “винайдення” національної традиції повинно розумітися “як новаторська рекомбінація існуючих елементів. <...> Навіть якщо елементи етнічності “вибудовуються” і “перебудовуються” і навіть відверто “вигадуються”...”. Розвиваючи цю думку, російський дослідник приходить до висновку: “Процес реконструкції і кодифікації старих етнічних елементів (міфів, символів, легендарної історії, побутових елементів

(бытовизмов), фольклору і т.п.) з обов'язковим привнесенням сюди актуальних зовнішньостратегічних, суспільно-політичних, морально-етичних, естетичних, літературно-мовних завдань, норм і стандартів *концептуально* виражається у створенні сучасної національної ідеології” (с. 19). Екстраполюючи теоретичні висновки на сербську історію, М. Белов відзначає велику долю “архайки” в національній ідеології сербів. Це було пов'язано із слабкістю “елітарної” культури. Втрата “своєї” держави в результаті османського завоювання була компенсована в сербському випадку збереженням “історичної” пам'яті, закріпленої в легендарно-міфологічному фольклорному комплексі, із якого черпали початковий матеріал творці національної ідеології.

Іншим теоретичним завданням свого дослідження М. Белов бачить корекцію відомої схеми розвитку “малих” європейських народів, запропонованої М. Грохом. У найспрошенішому варіанті вона показує існування трьох фаз національних рухів, які відбуваються поступово: А – академічна, В – культурницька, С – політична. Щодо “повстанського” типу розвитку національних рухів, куди відноситься сербський, дана схема мала ряд слабких місць. Одне з них стосувалося надто різкого переходу до політичної фази. На думку М. Белова, коли терміни національних рухів стискаються, відбувається накладання кількох фаз одна на одну. Але це не означає, що вони закінчуються одночасно. Більше того, їх послідовність може порушуватися. Рух носить “спалахоподібний” чи стрибкоподібний характер: приливи активності змінюються спадом і поверненням до непройденої фази становлення. Крім цього, автор вказує на необхідність врахування у сербському випадку різної динаміки і характеру розвитку австрійського і турецького простору, хоча вони були зв'язані та впливали одне на одного.

З огляду на це М. Белов пропонує наступну періодизацію розвитку сербського національного руху. До початку повстання сербів Белградського пашалика в турецькій частині етносу національний рух був або повністю відсутній, або слабо проявлявся. Щодо австрійської частини, то рубіж XVIII–XIX ст. ним визначений як поєднання фаз А і Б. З початком першого сербського повстання ініціатива переходить до турецьких сербів, а сам національний рух політизується (фаза С). Втім, вже за правління Мілоша Обреновича фаза С деградує, оскільки не мала міцного фундаменту у вигляді попередніх етапів розвитку. Відбулося повернення до поєднаних фаз А і Б знову ж таки на австрійській території, де ініціатива перейшла до нового покоління діячів, за плечима яких був досвід визвольної боротьби. Саме вони заклали основи літературної мови, суттєво розширили ареал поширення нової сербської ідеології. Тим самим закладалися значно міцніші основи національної самосвідомості, які в подальшому мали серйозний вплив на боротьбу сербів за національну незалежність.

Структурно монографія поділена на три великі розділи. У першому з них “Перші підступи до національної ідеї: сербське просвітництво між минулим і майбутнім” проаналізовані спроби сербських просвітителів у відповідності з часом заманіфестувати існування сербської нації. М. Белов проаналізував погляди таких знакових фігур як Д. Обрадович, А. Везилич, Н. Стаматович. Важливе місце приділено Темішварському сабору, який розглянуто в контексті еволюції поглядів від пануючого ілліризму до сербської нації. До цього часу відноситься поява головної історичної праці сербського “національного відродження” “Історії різних слов'янських народів” Й. Раїча. Саме в ній уперше обґрунтовувалася ідея відродження середньовічної Сербської держави як головна мета нової історії сербів. До цього часу відносяться також перші спроби створення літературної мови. У контексті розглядуваних проблем автор дає власне тлумачення таким важливим проблемам як особливості сербського просвітництва, роль православної церкви в процесі формування національної ідеології. Однак, на цьому фоні гірше розкрито австрійські впливи на сербську еліту. Ця проблема набуває певної гостроти в сербській історіографії, коли мова заходить про формування конкуруючих із сербами націоналізмів (хорватського, албанського), у яких вбачається рука Відня, Софії чи Константинополя [3].

Вплив сербського національного повстання на процеси формування національної ідеології простежено у другому розділі монографії “Сербське повстання 1804–1813 рр.: політизація і адаптація національної ідеї”. М. Белов детально аналізує різні проекти відновлення державності (митрополита С. Стратимировича, єпископа Й. Йовановича та ін.) й формування ідеологій Великої Сербії та “народної монархії”. У монографії порушена доволі складна проблема механізмів адаптації національних ідей, вироблених елітою, серед простого народу. Автор хоча і не абсолютизує, відзначає, що це абсолютно різні пласти культури. Отож, існувала потреба в проміжних формах, у яких народною мовою подавалася б національна ідеологія. Під таким кутом зору проаналізовано твори сербських сказателів і поетів початку XIX ст.

Важлива роль у прийнятті народом нових ідей залежала від їх розуміння. Вони мали опиратися на загальноприйняті, усталені, закріплені в народній свідомості образи й символи. Так, М. Белов провів деконструкцію образу Карагеоргія створеного в ході повстання й виявив там цілий ряд міфів християнського й язичницького походження. Аналогічним чином розглянуто й інші важливі складові сербської національної ідеології – легенди про “фанаріотський заколот” та “битву на Косовому полі”.

У третьому розділі “Розвиток сербської національної ідеології в постповстанський період (середина 10-х – середина 30-х рр. XIX ст.”), М. Белов порушив проблеми способів легітимізації влади М. Обреновича, появи літературної мови, аналізу історичного дискурсу. Важливе місце відводиться діяльності В. Караджича, який “відмовився від визнання конфесійної приналежності (“закону”) критерієм нації, посиливши значення “незмінних” народних звичаїв і фольклору” (с. 537). Дослідник проаналізував роль сербської періодики у поширенні національної ідеології. Її розвиток стимулював розширення меж сербської нації, адже залучаючи до обговорення актуальних питань, створювалося почуття належності до єдиної спільноти. У той же час, автор обережний у масштабах впливу: “простір “нації” до поширення масової грамотності обмежувався відносно вузьким колом освічених осіб” (с. 389). Велика роль у процесі культурницької роботи відводилася “Матиці сербській”.

Монографія М. Белова значно розширює традиційні уявлення про механізми творення національної ідеології. Вона показує, наскільки складним і багатошаровим є даний процес. У ході вироблення національної ідеології має місце конкуренція. Не всі образи й символи минулого можуть отримати шанс на продовження свого існування в нових “національних” одежах. У процесі такого вибору має місце випадковість, визначальною стає і роль окремих діячів національного руху. Тим самим руйнується цілий ряд суспільних міфів, які досі експлуатуються інтегрально-націоналістичними течіями. Дослідник доводить необхідність виваженого підходу до проблем національної ідеології, уникнення її абсолютизації, адекватного розуміння її місця в суспільному житті, адже отримані ним висновки можуть мати практичне застосування у виробленні сучасних моделей організації життя. Також відзначу, що теоретичні висновки та методологія дослідження, запропоновані М. Беловим можуть бути використаними при вивченні формування засад української національної ідеї.

Список використаних джерел

1. Белов М. На пути к сербской нации: взгляд снизу (1804–1835 гг.) // Человек на Балканах: социокультурные измерения процесса модернизации на Балканах (середина XIX – середина XX в.): Сб. статей. – СПб.: Алетейя, 2007. – С. 198–220.
2. Сміт Е. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія / Пер. з англ. – К.: К.І.С., 2004. – 170 с.
3. Batakovic D. Kosovo-Metohija: The Serbo-Albanian conflict // <http://www.batakovic.com/kosovo.html>

Ярослав Секо

ЕВОЛЮЦІЙНА ТЕОРІЯ В БРИТАНО-АМЕРИКАНСЬКІЙ КУЛЬТУРНІЙ АНТРОПОЛОГІЇ

Під такою назвою вийшла у світ монографія тернопільської дослідниці, кандидата філософських наук, Світлани Кравець.^{*} Передусім, важливо зауважити її актуальність. Адже ознаками сучасного матеріального і духовного буття є його всебічна модернізація, формування нової якості суспільств у континуумі геополітичних змін зламу XX–XXI століть. У процесі вирішення цього надскладного питання сьогодення

корисним є проведення комплексного аналізу проблем шляхів розвитку цивілізації, оскільки видається доволі сумнівною спробою сформувати нову якісну суспільно-політичну систему без врахування історичного досвіду, теоретично-методологічних напрацювань як українських, так і зарубіжних вчених у цій важливій сфері.

Дослідження даної проблематики є насущними й тому, що в незалежній нашій державі відбувається складний і суперечливий процес демократизації всіх сторін суспільного життя на засадах громадянського суспільства й ринкової економіки. Як? Якими шляхами й методами здійснити доленосні завдання українського народу? Революцією чи шляхом народовладдя, еволюційно-перетворюючими засадами забезпечення соціального прогресу в загальному контексті європейського й світового міждержавного облаштування? У зв'язку з цим набувають особливо важливого значення ідеї соціального еволюціонізму, звернення українських науковців до теоретичних основ еволюційних теорій й концепцій в зарубіжній культурній антропології. Окрім соціального замовлення, значну роль відіграють і потреби національної науки, які вимагають не лише інтегрування її в світовий науковий простір, але й створення власного цілісного погляду на шляхи розвитку цивілізації.

Праця С. Кравець “Еволюційна теорія в британо-американській культурній антропології” є чудовою ілюстрацією звернення до вищезначеної наукової проблеми. Більше того, вона є першим в українській історіософії комплексним вивченням еволюційної теорії в британо-американській культурній антропології та особливостей еволюційних теорій у сучасній філософії культури. Новизна монографії визначається головним чином тим, що вперше в Україні зроблено теоретичну реконструкцію та системний аналіз історії становлення та розвитку еволюційної теорії в британо-американській антропології. Звичайно, така постановка питання з методологічних підходів не є чимось винятковим, однак у реаліях сучасного суспільно-політичного становища в Україні є доволі рідкісною й сміливою. Серйозних синтетичних праць із цієї проблематики, написаних українськими дослідниками, обмаль. Тому поява монографії є вчасною. Вона подає цікавий та оригінальний погляд українського науковця на проблеми можливого еволюційного соціально-політичного поступу нашого суспільства в контексті зарубіжного класичного еволюціонізму. Саме в такому ключі авторка окреслює пізнавально-практичну цінність власної роботи.

Книга присвячена проблемі розвитку еволюційної теорії у британо-американській культурній антропології XIX–XX ст. На підставі уважного опрацювання багатьох праць зарубіжних вчених та інтерпретаційних здобутків британо-американської наукової літератури авторка у своїй праці визначила ідейні джерела еволюціонізму, професійно проаналізувала основні напрямки теорії культурної еволюції, виокремила три етапи розвитку еволюційної теорії в британо-американській культурній антропології, зокрема: класичний еволюціонізм, неоеволюціонізм та відроджений еволюціонізм, з'ясувала сутність основних

^{*} Кравець С. В. Еволюційна теорія в британо-американській культурній антропології. – Тернопіль: ТЗОВ “Видавництво Астон”, 2009. – 159 с.

принципів реконструкції культурної еволюції у класичній британо-американській антропології: уніформізму; послідовності; переходу від простого до складного; психічної подібності людей; диференційованого підходу; “сучасного предка”; “пережитків” та оптимізації соціальних змін.

Дослідниця концентрує увагу на аналізі основних детермінантів і ознак культурної еволюції та особливостей еволюційної теорії дослідників Великої Британії й США у культурній антропології, виділивши головні: однолінійний, універсальний і багатолінійний еволюціонізм. У цьому контексті у праці виявлено і ґрунтовно охарактеризовано тенденції трансформації інтегральної оцінки розвитку культур в еволюційній теорії, а саме: підпорядкованість середовищу (від слабкої до сильної), організаційна структура (від простоти до складності), організація життя популяції (від сільської до міської), спеціалізація в суспільному поділі праці (від нерозділеної до вузькоспеціалізованої), моделі керівництва (від авторитарного до консенсусу), розподіл благ (від зрівняльного до чітко диференційованого), поведінка еліт (від експлуататорського до відповідального), функція війни (від помсти до політичних інтересів).

Особливо варті у рецензованому виданні зауваги авторки щодо концептуальних основ класичного еволюціонізму його фундаторів Л. Моргана, Г. Спенсера та Е. Тайлора. У цьому контексті неабиякий інтерес викликає показ історії культурного еволюціонізму на основі глибокого аналізу праць відомих учених та їхніх критиків Дж. Барроу, К. Бокка, А. Голденвайзера, Р. Карнейро, В. Мура, Б. Стерна, М. Херріса та ін. Авторка розглядає суть “соціальної антропології” та “культурної антропології”, підкреслюючи, що протиставлення цих понять в американській та британській антропологічній науці є умовним, оскільки йдеться лише про деякі їх відмінності в однотипних дослідженнях, які проводяться в межах відносно єдиної дисциплінарної традиції.

Окремі розділи монографічного дослідження С. Кравець присвячені проблемам методологічних орієнтацій неоеволюціонізму, відродження еволюціонізму в британо-американській культурній антропології другої половини ХХ століття. При цьому авторка зауважує, що представники неоеволюціонізму розглядали еволюцію культури як результуючий концепт, котрий об’єднує в послідовний процес незворотні зміни, які утримуються в світовому масштабі та пов’язані з організаційним ускладненням соціокультурного життя. У загальному задумі праці ґрунтовно, зі знанням справи, з широким залученням автентичних творів науковців США та Великої Британії проаналізовано нові напрямки розвитку еволюційної теорії, а саме: теорія “загальної” та “конкретної” еволюції, закони паралельної еволюції та еволюційного потенціалу; теорія політичної еволюції, а також концепція культурного матеріалізму в неоеволюціонізмі.

На завершення своїх роздумів щодо сучасного бачення засад еволюційної теорії в британо-американській культурній антропології молода дослідниця констатує, що еволюціонізм досягає вершини своєї популярності під час економічного зростання і, навпаки, стає непопулярним упродовж періоду економічної кризи. На її думку, на початку ХХІ ст. у світі спостерігається заключна стадія економічного застою – світова економічна криза, що асоціюється з песимізмом. Вона оптимістично акцентує увагу на тому, що вчені передбачають перехід світу до економічного зростання, котрий і повинен призвести до відродження в розвитку культурного еволюціонізму.

Зауважимо, що монографія С. Кравець є достатньо глибоким і неординарним дослідженням, котре формує оригінальний погляд у вітчизняній науці на проблеми еволюціонізму, його розвитку і дії упродовж тривалого історичного періоду. Критичний підхід до історіографії США та Великої Британії із запропонованої наукової проблеми, а також, що особливо важливо, джерельна база, основу якої становлять багаточисельні англо-американські праці, стали визначальними для створення цілісної авторської концепції. На нашу думку, рецензована робота може стати у нагоді й для зарубіжних читачів.

Загалом монографію написано на високому теоретично-узагальнюючому рівні. Вона суттєво збагатить українську науку новими фаховими баченнями й запропонованими

висновками й узагальненнями. Книга розрахована на викладачів вузів, науковців, усіх, хто цікавиться проблемою розвитку еволюційної теорії в загальному контексті поступу світового історичного процесу й становлення цивілізації на сучасному етапі світового облаштування.

Леся Алексієвець, Оксана Алексієвець

NOTA BENE: МОВОЮ ОРИГІНАЛУ

До 20-ліття падіння
Берлінської стіни

ІЗ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ ГАЗЕТИ “ДЕНЬ” ВІД 5 ЛИСТОПАДА 2009 Р. (№ 200)
ПРО “СТІНУ”, БАР’ЄРИ ТА ПЕРСПЕКТИВУ

**Наталія ЗАРУДНА: Україна має довести серйозність намірів бути
надійним та передбачуваним партнером**



Цими днями в Німеччині відбувається багато заходів із нагоди святкування 20-річчя падіння Берлінської стіни. Наскільки важливою була для Німеччини, Європи, зокрема й України ця подія і чи віддають належне тому, що сталося 20 років тому, сьогодні в Європі? Яких змін слід очікувати у відносинах України та Німеччини з приходом до влади “чорно-жовтої” коаліції й зокрема Гідо Вестервелле на посаду віце-канцлера, міністра закордонних справ? Про це в інтерв’ю “Дню” Надзвичайного і Повноважного Посла України у ФРН Наталії ЗАРУДНОЇ.

**“ПАДІННЯ БЕРЛІНСЬКОЇ СТІНИ ПРИСКОРИЛО РОЗПАД СРСР І НАБЛИЗИЛО
НЕЗАЛЕЖНІСТЬ УКРАЇНИ”**

– Поза сумнівом, це – визначний день у німецькій історії. Падіння Берлінської стіни, що була символом холодної війни, уможливило перемогу демократії, забезпечення прав і свобод східнонімецьких громадян, родини яких 28 років розділяв кордон, і, зрештою, призвело до возз’єднання країни одинадцять місяців по тому. Це відповідало волі громадян обох німецьких держав, що обумовило мирний і безкровний характер цих подій. Падінню стіни передували численні втечі жителів НДР на Захід через Прагу, Варшаву та відкритий на той час кордон Угорщини з Австрією, а також масові протести проти обмеження свободи пересування та режиму в цілому.

Опір східних німців, кульмінацією якого стало повалення “найпотворнішої споруди в Європі”, надав чіткі імпульси сусіднім народам у їхній боротьбі за свободу. Значення цієї події як для світу, так і для нашого регіону важко переоцінити, адже об’єднання Німеччини призвело не лише до змін на політичній карті Європи, а й вплинуло на процеси на радянському просторі. Падіння Берлінської стіни прискорило розпад СРСР і, безумовно, наблизило незалежність України.

Із дитинства в мене залишилися власні спогади про Берлінську стіну, яку я побачила школяркою, коли приїхала до НДР за програмою обмінів. Тоді я, звісно, не усвідомлювала жахливу сутність тоталітарної системи, що її уособлювала стіна. Коли ж повернулася до Берліна вже як посол і ознайомила з численними матеріалами, що, зокрема, експонуються в Музеї Берлінської стіни, зовсім інакше відчула трагедію німецького народу. В сучасній столиці ФРН і досі живі спогади про минуле, і як історична пам’ятка зберігаються розмальовані фрагменти стіни та вузькі смуги, викладені бруківкою там, де вона проходила.

Побудову і падіння Берлінської стіни варто розглядати й крізь призму підсумків Другої світової війни, повоєнного розвитку і політики великих держав стосовно Німеччини. Нинішня демократична Німеччина багато чого зробила для адекватного переосмислення свого минулого і своєї відповідальності за найстрашнішу війну в історії людства. Водночас привертає увагу, що дедалі частіше німці, слідом за деякими російськими політиками, кажуть лише про внесок Росії в боротьбу з нацистською Німеччиною та згадують про страждання російського народу в роки війни, свідомо чи несвідомо ігноруючи жертви та роль інших народів колишнього СРСР у перемозі над фашизмом. Це, на жаль, засвідчив

загалом дуже змістовний і націлений на майбутнє виступ президента ФРН Х. Кьоллера в Берліні 31 жовтня на урочистостях з нагоди 20-річчя падіння Берлінської стіни. Прикро, що экс-президент СРСР М. Горбачов не лише не виправив цієї помилки, а й сам заявив, що Росія в тій війні втратила 30 млн людей, автоматично включивши до їхнього числа мільйони українців, які разом з синами й доньками інших народів віддали своє життя за перемогу.

– *Пані посол, чи віддають належне тому, що сталося 20 років тому, сьогодні в Європі, зокрема німці, з якими вам доводиться спілкуватися?*

– Безперечно. 9 листопада має для німців подвійне значення. З одного боку, – це радісне свято демократії, свободи та злуки, а з другого – день вшанування пам'яті жертв режиму НДР, адже з часу побудови 1961 року 43-кілометрової стіни біля неї загинуло чимало людей. Остання жертва – 20-річний Кріс Геффрой був застрелений прикордонником НДР у лютому 1989 року при спробі втекти на Захід.

У німецькій історії цей день асоціюється ще й з революцією 1918 року та проголошенням Веймарської республіки, мюнхенським путчем Гітлера 1923 року та сумнозвісною “кришталевою” ніччю єврейських погромів 1938 року. Проте 9 листопада передусім є символом волелюбства. Так, федеральний президент Х. Кьоллер назвав його історичним надбанням німецького народу, що зобов'язує суспільство зберігати та зміцнювати засади демократії, свободи та справедливості, а віце-президент бундестагу В. Тірзе (уродженець східних земель) назвав це “найщасливішим явищем в історії Німеччини”. Один із корифеїв німецької дипломатії Г.-Д. Геншер розповів, що не спав тоді усю ніч і не міг повірити в те, що сталося, настільки це було зворушливо. Навіть через 20 років в його очах не можна не помітити особливого блиску, коли він говорить про 9 листопада. А колишній мер Західного Берліна В. Момпер і досі не вірить, що обійшлося без кровопролиття, адже ситуація була вкрай напруженою.

Як сказав президент Х. Кьоллер, “любов народів до свободи, мирні революції 1989 року та державне мистецтво трьох політиків (М. Горбачова, Дж. Буша і Г. Коля.– Н. З.) відчинили двері для мільйонів, змінили ландшафт Європи та одарили світ цілком новими шансами і завданнями”. “Багато хто тоді мав бачення кращого світового порядку зі свободою та прогресом для усіх... Але бачення свободи і світового порядку виправдалося лише частково”.

Так, мирна жовтнева революція в НДР і падіння Берлінської стіни проторували шлях до німецької єдності, але цей шлях і досі, на жаль, не пройдений до кінця. Хоча з часу возз'єднання вирівнювання умов життя на сході та заході країни стало відчутним у багатьох сферах (освіта, охорона здоров'я, пенсійне забезпечення, транспорт, телекомунікації, енергетика, захист довкілля), найбільш гострою є проблема безробіття на сході країни, де його рівень удвічі вищий, ніж у західних землях. Із моменту повалення Берлінської стіни число жителів Східної Німеччини скоротилося на 1,5 млн осіб. Процес внутрішньої міграції триває понині: лише 2008 року з нових федеральних земель у пошуках роботи виїхало понад 50 тис. громадян, переважно – молодь.

“НАШІ ВНУТРІШНІ НЕГАРАЗДИ ЛИШЕ ПОСИЛЮЮТЬ АРГУМЕНТАЦІЮ СВРОСКЕПТИКІВ НА БЕРЕГАХ ШПРЕЕ”

– *Чи не здається вам, що останнім часом у Європі та Німеччині збільшується кількість політиків, які б хотіли поставити нову стіну між ЄС та Україною?*

– Щодо загальної ситуації в Європі, то це, як кажуть, видніше з Брюсселя. Я не можу погодитися й з оцінкою стосовно ФРН. Не кажучи вже про те, що термін “стіна” у свідомості німців залишився хіба що як анахронізм минулого. Насправді ситуація виглядає інакше. Німецькі політики, як і громадськість у цілому, стали більш критично ставитися до ідеї розширення ЄС, але це зовсім не означає, що вони хотіли б закрити двері для країн, які прагнуть членства та демонструють готовність з точки зору виконання необхідних критеріїв. Чітку відповідь на це питання дає й коаліційна угода нового федерального уряду, а також програми провідних опозиційних партій, які вважають, що Україні слід надати європейську перспективу.

– *Пані посол, як ви гадаєте, чому Німеччина не хоче давати Україні перспективу членства в ЄС і тим самим ще більше спонукати політичну еліту України до реформ і реального якомога швидшого приєднання до Об'єднаної Європи – ЄС?*

– ФРН глибоко зацікавлена в просуванні України шляхом політичних і соціально-економічних реформ, справедливо вважаючи, що це максимально наблизить її до досягнення стандартів, необхідних для членства в ЄС. При цьому вона не лише декларує, а й підтверджує це конкретними справами. Достатньо згадати про відкриття Генерального консульства ФРН в Донецьку, участь країни в реалізації проектів ЄС в Криму або збільшення обсягів фінансово-технічної допомоги у важливих для нас сферах (енергоефективність, інфраструктурні проекти, Євро-2012 тощо).

Але надання Україні європейської перспективи в Берліні майже ототожнюється з наданням статусу країни-кандидата або розглядається як своєрідний автоматизм на цьому шляху. В головах німецьких політиків ще свіжі спогади про передчасне ухвалення з боку ЄС рішення щодо прийняття недостатньо підготовлених до цього країн. Не випадково в коаліційній угоді з'явився додатковий бар'єр, а саме – “здатність до розширення” з боку самого ЄС. Отже, німецький уряд підкреслює необхідність завершити процес інституційного реформування ЄС. Додатковими аргументами є фінансово-економічна криза, недостатня підтримка громадськості, “турецький чинник”... Наші ж внутрішні негаразди лише посилюють аргументацію євроскептиків на берегах Шпрее.

“...УСПІШНИЙ ПРИКЛАД УКРАЇНИ СПОНУКАТИМЕ НАШИХ СУСІДІВ ДО ЗМІН”

– *На словах багато німецьких депутатів та експертів визнають, що Німеччина зацікавлена в тому, щоб Україна досягла успіху і продемонструвала росіянам, що демократія – це ключ до розвитку і процвітання країни та самореалізації її громадян. Чому ж у Києві не відчувається реальної підтримки з боку Берліна? Що заважає Німеччині бути тут більш активно і запроваджувати проекти з модернізації України, як це має місце у її відносинах з Росією?*

– Охоче погоджуюся з тим, що ФРН зацікавлена у досягненні Україною успіху. На моє переконання, це дійсно так, але стосується не лише України. За час перебування в Берліні я мала змогу пересвідчитися, що тут не менш зацікавлені в успішній та процвітаючій Росії та інших сусідніх країнах. Тезу про те, що демократія – це ключ до розвитку і процвітання країни та самореалізації її громадян, вже неодноразово доведено на прикладі багатьох країн, і в цьому плані ми є першопрохідцями лише в нашому регіоні. До того ж, зацікавленими в досягненні успіху та демократії насамперед маємо бути ми з вами. Ну, а успішний приклад України, безумовно, спонукатиме наших сусідів до змін. Стосовно підтримки з боку Берліна, то зрозуміло, що ми вкрай зацікавлені в нарощенні її реального виміру. Посольство докладає чимало зусиль для посилення взаємодії на всіх без винятку рівнях і розвитку взаємовигідної співпраці в політичній, економічній, військово-технічній, гуманітарній та інших сферах. На жаль, обсяг інтерв'ю є недостатнім, щоб перерахувати всі кроки, що робляться з цією метою. Хочу лише зазначити, що, попри поширювані думки, зони впливу чи інтересів не відіграють у наших взаєминах з ФРН будь-якої відчутної ролі.

Що ж до причин, які заважають ФРН бути більш активно в Україні та запроваджувати проекти з модернізації на кшталт російських, то слід нагадати, що Росія має статус стратегічного партнера ФРН, а німецький бізнес там представляють шість тисяч компаній. Обсяги торгівлі ФРН з Росією багаторазово перевищують обсяги торгівлі з Україною, хоча минулого року ми й перейшли рубіж у 10 млрд дол. Крім того, багато проектів з модернізації спільно фінансуються ФРН і Росією, яка має для цього ресурси, які не порівняти з нашими. Росія є одним із активних інвесторів у німецьку економіку, що теж треба враховувати, згадаймо хоча б операцію з порятунку “Опея”. Добре відомо, що бізнес є найкращим лобістом інтересів країн, куди він вкладає гроші. І хоча ФРН є одним із найбільших іноземних інвесторів в Україні (17 % обсягу прямих іноземних інвестицій), поки що потенціал наших відносин далекий від вичерпання.

СИГНАЛИ ВІД НОВОГО ГОЛОВИ МЗС ФРН

– *Яких змін слід очікувати у відносинах наших країн (України та Німеччини) з приходом до влади “чорно-жовтої” коаліції й зокрема Гідо Вестервелле на посаду віце-канцлера, міністра закордонних справ?*

– Успіх зовнішньополітичної діяльності України суттєвим чином залежить від її відносин з державами, що є провідними гравцями європейської та міжнародної політики. Безперечно, Німеччина – один із наших ключових партнерів, від якого певною мірою залежить успіх нашої європейської та євроатлантичної інтеграції. Для нинішніх українсько-німецьких відносин характерним є гармонійний розвиток політичного діалогу при нарощуванні практичного співробітництва в різних сферах. Попри об’єктивне зменшення “обертів” двостороннього діалогу через перманентний виборчий марафон 2009 року у ФРН і початок президентських перегонів в Україні, обмін думками між українським та німецьким керівництвом дозволяє “звірювати годинники” та визначати шляхи вирішення таких важливих питань спільного порядку денного, як подолання фінансово-економічної кризи, енергетична безпека, співпраця з ЄС, НАТО.

Інавгурація нового кабінету в Берліні створює нові можливості для подальшого розвитку українсько-німецьких взаємин. Підстави для обережного оптимізму насамперед ґрунтуються на традиціях німецьких лібералів, закладених ще Г.-Д. Геншером щодо важливості розбудови активної співпраці з країнами Східної Європи, серед яких Україна посідає особливе місце. Свідченням цього, зокрема, є фіксація перспективи членства України у програмних документах ВДП. Цей момент, щоправда, в коаліційній угоді не знайшов свого відображення, однак, як нас запевняють наші друзі з ВДП, Україна залишатиметься серед пріоритетів ліберальної зовнішньої політики. Під цим кутом розглядаємо й отримані від нового голови МЗС ФРН Г. Вестервелле сигнали, виголошені в його промові на церемонії вступу на посаду міністра. Так, зокрема, він підкреслив очевидну потребу посилення співпраці з країнами Східної Європи у контексті продовження проекту В. Шееля, В. Брандта, Г. Коля, Г.-Д. Геншера, К. Кінкеля та ін.

Утім, хотіла б застерегти нас всіх від ейфорії. Адже саме від нас, українців, передусім залежатиме те, наскільки ефективно будуть використані такі сигнали. Безперечно, формуючи філософію українсько-німецьких відносин, ми повинні виходити з існуючого об’єктивного зростання прагматичного інтересу ФРН до України як важливого партнера на Сході Європи. Конкретними індикаторами такого інтересу є залучення України до співпраці у форматі “Веймарський трикутник плюс” разом з ФРН, Францією та Польщею, німецькі ініціативи з метою реалізації різнопланових проектів ЄС в Криму та створення Чорноморського Європейського коледжу в Севастополі. Однак Україна конкретними прикладами має довести серйозність намірів бути надійним та передбачуваним партнером ФРН та Європи в цілому. Наші німецькі колеги готові й далі надавати Україні дієву підтримку в продовженні структурних реформ, зміцненні демократичних засад, впровадженні ринкових принципів у економіці. Ці та інші практичні кроки варто розглядати саме в європейському контексті, адже вони реально, а не гіпотетично наближають Україну до Європи. І в цьому сенсі ФРН є нашим головним союзником. Не менш важливим завданням є ефективне використання німецької фінансово-технічної допомоги в пріоритетних для нас сферах, таких як енергоефективність, розбудова інфраструктури, модернізація Збройних сил та ін. Шляхом забезпечення відчутного прогресу у вирішенні практичних питань ми зможемо створити об’єктивні передумови та базу для позитивної трансформації стриманої позиції Берліна з чутливих питань перспективи членства України в ЄС, діалогу щодо безвізового режиму тощо.

“ПРИТІК ІНОЗЕМНИХ ІНВЕСТИЦІЙ НАПРЯМУ ПОВ’ЯЗАНИЙ ЗІ СТАБІЛЬНІСТЮ СИТУАЦІЇ В КРАЇНІ”

– *Що мають робити обидві сторони, аби зупинити відтік німецьких інвестицій з України і сприяти їхньому зростанню?*

– Не зовсім погоджуюся з такою постановкою запитання. Залишаючись іноземним інвестором номер два в Україні, ФРН за підсумками першого півріччя перебувала на шостому місці за обсягами зростання інвестицій. Отже, йдеться не про їхній відтік, а про те, що темпи приросту є не такими високими, як нам того хотілося би, попри всю привабливість та стратегічну важливість українського ринку.

Чому так відбувається? Мої численні бесіди з провідними німецькими політиками, підприємцями, банкірами підтверджують: проблема – в нас самих, а притік іноземних інвестицій напряму пов'язаний зі стабільністю ситуації в країні. Конкретно йдеться про законодавчу базу, митне і податкове регулювання, надійний правовий захист капіталовкладень. А поле для спільної діяльності тут величезне: АПК, енергетика й технології, постачання енергоносіїв до Європи – це лише деякі з багатьох перспективних напрямів інвестування та майбутньої взаємовигідної співпраці.

Микола Сірук

**ІЗ ПОСІБНИКА ДЛЯ СТУДЕНТІВ ІСТОРИЧНИХ ФАКУЛЬТЕТІВ
ЛЕОНІДА ЗАШКІЛЬНЯКА “СУЧАСНА СВІТОВА ІСТОРІОГРАФІЯ”. –
ЛЬВІВ: ПАІС, 2007. – 312 С.**

ВСТУП

Історичні знання завжди відігравали й відіграватимуть винятково важливу роль у житті суспільств і окремих особистостей. Без них неможливо ідентифікувати себе, спільноту і людство в сучасному світі, усвідомити сенс і характер міжлюдських взаємин, обирати соціальні та ціннісні орієнтації повсякденної життєдіяльності. Проте не таємниця, що історичні знання не народжуються з нічого або як “Афіна Паллада з голови Зевса”. Вони є продуктом свідомої інтелектуальної діяльності людей – у новий і новітній час фахових істориків, які засновують свою творчість на взірцях історіописання, вироблених з того часу, коли історія набула статусу наукової академічної дисципліни (з кінця XVIII ст.). Хоча витворене професіоналами історичне знання поступово набуло вагомого суспільного значення, посівши провідні позиції у державних та громадських інституціях практично всіх країн світу, воно ніколи не займало всього простору історичної свідомості спільнот та індивідів, уживаючись (або й конфліктуючи) з особистим і колективним досвідом, історичною пам’яттю.



Історичні знання, створені фаховими істориками, у XIX і XX ст. не без успіху претендували на статус об’єктивних “істинних” знань, відмінних від “профанних”, дилетантських. Авторитет, престиж і практична значущість природничих наукових знань свою “благодатну” тінь поширювали й на історичну науку. У попередні два століття історичні знання знайшли практичне застосування, якого, напевно, не прагнули здобути фахові історики: їх використовували (часом й досі продовжують) у побудові великих ідеологічних систем і політичних доктрин, цілеспрямованому й випадковому маніпулюванні суспільною свідомістю, боротьбі за владу. З таким станом важко змиритися фаховим представникам “історичного цеху”, для яких основним завданням, як і для науковців інших дисциплін, на першому плані стоять *пізнавальні цілі*. Критичної межі зловживання історією з боку ідеологів, політиків і дилетантів досягло у середині й другій половині XX ст., змусивши прихильників наукової історії шукати шляхів “розлучення” з ідеологією та політикою, розробляти нові методи й зразки історіописання, котрі не давали б підстав втягувати історію у політичні баталії, зберігаючи її науковий статус. Ці зміни збіглися з глибокими зрушеннями у наукознавстві в цілому і соціально-гуманітарних науках, орієнтованих на вивчення Людини, зокрема.

Сучасна світова історична наука (історіографія) намагається подолати різнопланові обмеження, котрі принижують її науковий статус, і вийти на такі підходи до історіописання, які відкривали б нові простори для орієнтації Людини в сучасному світі. “Криза історичного знання”, про яку вже понад чверть століття говорять у фаховому історичному середовищі, знаменує власне цей перехідний стан або, вживаючи спеціальні терміни, час зміни парадигм (взірців). Для української історичної науки “криза історії” має свої “родимі” особливості, пов’язані з утворенням незалежної державності й суспільною потребою її ідеологічного обґрунтування, крахом вульгаризованої марксистської методології, якою впродовж десятиріч озброювали дослідників минулого як “бійців ідеологічного фронту”, колапсом суспільної свідомості, що породжує значну диференціацію соціальних (зокрема історичних) ідентифікацій, необхідністю звільнення історичних знань від товстого шару фальсифікацій та “білих плям”. Враховуючи обсяг і глибину завдань, які стояли й стоятимуть упродовж тривалого часу, вкрай важливою вважають проблему фахової підготовки кадрів, здатних працювати на рівні сучасних

взірців світової історичної науки. Без фахової саморефлексії, тобто осмислення того, хто і як створює історичні знання, така підготовка перетворюється на фікцію.

Пропонований посібник покликаний подати студентам та фахівцям систематизовану інформацію про сучасний стан і тенденції еволюції світової історичної думки та історіографії. Під сучасним станом ми розуміємо ті процеси, які відбувалися в світовому фаховому середовищі за останні 40–50 років, починаючи з інтелектуального повороту 60-х років ХХ ст. Таке широке трактування сучасності пов'язане з тим, що процеси переосмислення методологічних підстав історіописання відбувались і відбуваються не одночасно в часі та просторі: методологічні новації, що є визначальними у розвитку історичної науки, ініціювалися спочатку окремими фахівцями й середовищами, потім охоплювали певні спільноти, національні та інтернаціональні групи, перш ніж перетворитися на загальноприйнятну практику (хоча розбіжності у розумінні історичної теорії та практики завжди залишалися значними як між окремими дослідниками, так і між течіями й школами). У центрі уваги цього видання – ті країни та історіографії, котрі були “законодавцями” нових підходів – Франція, Велика Британія, Німеччина, Італія, США. Здебільшого створювані там взірці згодом поширювалися і їх застосовували в історіографіях інших країн.

Історична наука, як і кожна наука, є явищем глибоко інтернаціональним, яке спонукає вчених цікавитися і розуміти найновіші досягнення в історичному пізнанні. Проте, внаслідок зрозумілих причин, кожна національна історіографія має свою специфіку, яка визначається рівнем її організації та інституціалізації, суспільно-політичними умовами, соціальними й ціннісними орієнтаціями спільнот. Тому, використовуючи традиційні чи новаторські методології, національні історіографії створюють особливий історичний продукт (знання), покликаний обслуговувати передусім ту спільноту або групу, з яких походить історик.

Загальними тенденціями еволюції сучасної світової історичної думки можна вважати зближення та інтеграцію історичних досліджень з іншими соціально-гуманітарними науками – соціологією, економікою, антропологією, лінгвістикою, психологією, культурологією тощо, а також зміщення акцентів з соціальної та політичної історії в бік свідомісної й культурної. Методи та інструментарій цих наук дають змогу історикам отримувати більш повне і всебічне уявлення про зміни мислення та поведінки людей і людських спільнот в часі та просторі, а наслідки людських діянь виводити зі стану індивідуальної та колективної свідомості. Можна сказати, що порівняно з попередньою історіографією ХІХ–ХХ ст. сучасні дослідники минулого все більше переносять погляди з т. зв. “зовнішньої” історії подій та явищ соціального життя на “внутрішню” історію свідомості та мислення, котрі їм передують.

Курс сучасної світової історіографії призначений передусім для студентів (магістрантів) університетів, що навчаються за спеціальністю “історія”. Він передбачає формування у них наукових уявлень про проблеми, над якими сьогодні працює історична наука і з якими вона зіткнеться у недалекому майбутньому. Зрозуміло, що фактичний і теоретичний матеріал посібника не може вичерпати терміну “світова історіографія”: для цього треба було б написати декілька томів. Наше завдання значно скромніше – сформувати уявлення про провідні тенденції історичних студій в світі, їх відомих виконавців та пізнавальні здобутки. Цим пояснюється структура підручника, що передбачає насамперед окреслення термінології, об'єкта й предметної сфери світової історіографії, визначення головних методологічних змін та новацій, які характеризують її сучасну еволюцію, нарешті – презентацію основних здобутків окремих розвинутих національних історіографій. Посібник не містить характеристики сучасного стану української історіографії, оскільки вона є предметом окремих студій і відповідних посібників (І. Колесник, Я. Калакура та інші).

У посібнику запропоновано лише загальну схему розвитку історіографії та основний фактичний матеріал. Наукова література з порушених у ньому питань налічує тисячі

позицій на десятках мов. Осягнути такий обсяг знань одній або навіть декільком особам не під силу. У запропонованій бібліографії читач знайде якщо не вичерпну інформацію, то принаймні відповіді на окремі конкретні запитання. Як і в кожному посібнику, у цьому подано значною мірою статичну картину, яка, однак, може стати точкою відштовхування для надання їй більш динамічного образу. Автор зобов'язаний попередити, що не претендує на “об’єктивне” висвітлення подій та явищ – його погляд на них, як і погляди всіх інших дослідників, позначений певним нашаруванням суб’єктивності, що відображає його теоретичні уявлення, фаховий досвід і світоглядні позиції.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Алексієвець Леся – доктор історичних наук, професор кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Алексієвець Микола – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Заслужений працівник освіти України.

Алексієвець Оксана – кандидат філологічних наук, доцент Київського лінгвістичного університету.

Бармак Микола – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Бистрицька Елла – доктор філософських наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Бондаренко Сергій – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії, суспільних дисциплін та іноземних мов Тернопільського державного медичного університету імені І. Я. Горбачевського.

Боровська Інна – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Валіон Оксана – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Гевко Вікторія – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Гонтар Тетяна – кандидат історичних наук, доцент кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Григорук Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Добржанський Олександр – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії України, декан факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Заслужений діяч науки і техніки України.

Зашикільняк Леонід – доктор історичних наук, професор кафедри історії слов'янських країн Львівського національного університету імені Івана Франка, заступник директора Інституту українознавства імені І. Крип'якевича НАН України.

Зуляк Іван – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри стародавньої та середньовічної історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Киридон Алла – доктор історичних наук, професор кафедри міжнародних відносин Київського славістичного університету.

Клименюк Олександр – професор Центрального інституту післядипломної педагогічної освіти АПН України, м. Київ.

Костюк Леся – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Макар Юрій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича, Заслужений діяч науки і техніки України.

Мисик Володимир – аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Окаринський Володимир – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Парнета Оксана – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Погорецький Василь – доктор богословських наук, аспірант історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Секо Ярослав – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Строєвус Ольга – аспірантка історичного факультету Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

Троян Сергій – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету.

Фаб'яновський Анджей – доктор (габілітований) філософських наук, професор, Варшавський університет, Республіка Польща.

Федорів Ірина – кандидат історичних наук, доцент кафедри нової і новітньої історії та методики викладання історії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка.

ДО УВАГИ АВТОРІВ!

До друку приймаються статті, ніде раніше не друковані, а також документи, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи. Основна вимога до авторських текстів – наукова новизна матеріалу, оригінальність думок, актуальність теми та згідно Постанови Президії Вищої Атестаційної Комісії (ВАК) України від 15.01.2003 № 7-05/1 структура оформлення наукових статей має відповідати таким критеріям (складатися з необхідних елементів): 1. Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; 2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання проблеми і на які спирається автор; виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття; 3. Формулювання цілей статті (постановка завдання); 4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; 5. Висновки з запропонованого дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку.

Обсяг матеріалів – не більше 23–25 сторінок (1 авторський аркуш). Текст має бути набраний у текстовому редакторі Microsoft Word for Windows, шрифт Times New Roman, кегль – 14, міжрядковий інтервал – 1,5. Формат сторінки – А4. Поля: верхнє та нижнє – по 2 см, лівє – 3 см, правє – 1 см. Формат файлу – .DOC або .RTF. Список використаних джерел оформляти за новими вимогами ВАК України (Див. Бюлетень ВАК України. – № 3. – 2008).

Текст набирається без переносів слів. Абзацні відступи формуються в матеріалі, а не використанням пробілів і табулятора. Таблиці розміщуються в текстовому файлі. Посилання виконуються у порядку появи посилань у тексті в квадратних дужках (Наприклад: [4, с. 47], де “4” – порядковий номер документа у списку використаних джерел, а “47” – номер сторінки або аркуша архівної справи тощо).

Автори мають повідомити про себе такі дані: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, учене звання, місце роботи й посаду, адресу для листування, телефон (роб., дом., мобільний), електронну пошту та кольорову фотокартку розміром 3x4 см.

У редакцію “УЄС” слід подавати один роздрукований примірник, а також електронну копію статті (дискета або CD). До статті має бути додано дві анотації, ключові слова (українською й англійською мовами). Надіслані до редакції збірника матеріали не перекладаються та друкуються змішаними мовами (українська, російська, англійська, польська).

Редакція має право редагувати й скорочувати подані матеріали. За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

Матеріали надсилаються поштою на адресу: Л. М. Алексієвєць, редакція “УЄС”, вул. Громницького, 1а, Тернопіль, Україна, 46027 або електронною поштою: history@tnpu.edu.ua

GUIDELINES FOR CONTRIBUTORS!

Authors are invited to submit their papers that haven't been published before, as well as documents, reviews on new editions and information about scientific events. The main demand to manuscript submissions is scientific novelty, the ideas originality, urgency of the topic presented and according to the decision of Higher Certification Committee of Ukraine Presidium dated from 15.01.2003 #7-05/1 the structure of scientific papers should correspond to the following criteria: 1. The topic stating in general and its connection with important scientific or practical tasks; 2. Analysis of the latest investigations and publications which are the basis of author's grounding; distinguishing of unsolved before parts of the general problem to which the paper is dedicated; 3. The paper's aims formulation (tasks setting); 4. The investigation material interpretation with full grounding of received scientific results; 5. Conclusions of the investigation and prospects of further survey in the field.

The volume of the paper is 23–25 pages (1 author leaf). Use Microsoft Word for Windows, Times New Roman only (size of type – 14, interlinear interval – 1,5). Page format – A4, margin: upper and lower – 2 cm, left – 3 cm, right – 1 cm. File format – .DOC or .RTF. List of references should be arranged according to the new rules of Higher Certificatory Commission of Ukraine (look at the “Buletен of Higher Certificatory Commission of Ukraine”. – № 3. – 2008).

Text should be typed without words syllabification. Indentions are formatted in the material but not using quadrats or tabulator. Tables should be referred to in the main text. References in the text should be given in the order of reference appearance in the text in square brackets (for example: [4, с. 47], where “4” – sequence number of the document in the list of References and “47” – page or leaf number of the archival file etc).

Manuscript submission should be accompanied by information about the authors, such as: surname, name, paternal name, scientific degree, academic status and post, address for correspondence, telephone number (work, home, mobile), e-mail, and colour photo in size 3x4 cm.

One hard copy and electronic version of the paper (floppy disk or CD) should be given to UEW editors. Two summaries, key words (in Ukrainian and English) should be added. Contributions sent to the editors are not translated and are printed by the mixed languages (Ukrainian, Russian, English, Polish).

Editors have the right to edit and abridge the materials. The author is responsible for the article content, authenticity of facts, quotations, data etc. Authors are kindly requested to check their manuscripts very carefully before submission.

Materials should be sent by post to address: L. M. Alexiyevets, UEW Editors, 1a Hromnytsky St., Ternopil, Ukraine, 46027 or by e-mail: history@tnpu.edu.ua

ПЕРІОДИЧНЕ ВИДАННЯ

Україна–Європа–Світ. – Вип. 3: Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини / Гол. ред. Л. М. Алексієвець. – Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2009. – 260 с.

Комп'ютерне оформлення: Юрій Древницький

Видрук оригінал-макету
редакційно-видавничого відділу
історичного факультету “Літопис”
Тернопільського національного педагогічного університету
імені Володимира Гнатюка
м. Тернопіль, вул. Громницького, 1а
Тел. (0352) 53-59-01

Свідоцтво про державну реєстрацію
друкованого засобу масової інформації
серія КВ № 15222 – 3794Р видано
Міністерством юстиції України
10 квітня 2009 р.

Здано до складання 8.10.2009 р. Підписано до друку 30.11.2009 р.
Формат 60×84/18. Папір друкарський. Ум. друк. аркушів 24,95.
Замовлення 143. Тираж 100 прим.